

8/2135 183

BUDAPESTI SZEMLE

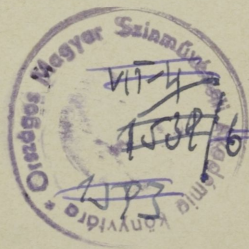
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HARMINCZHATODIK KÖTET.

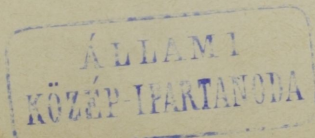
(82. 83. 84. SZÁM.)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1883.

NYOMATYAT

Leltárplé 4745
tellek akl. h. d. d. d.
~~1903 3 10. 22~~

Dr. Lovász Károly
1895/10. 61. sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

26 -

TARTALOM.

LXXXII. SZÁM.

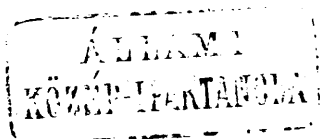
HELTAI GÁSPÁR TÖRTÉNELMI MŰVEL. — Zsilinszky Mihálytól	1
A FINOM ÉRZÉK A MŰVÉSZETBEN. Martha C. után, francziából. — Végh Arthurtól	20
A PÁPASÁG FÖLEMELKEDÉSE A XI. SZÁZADBAN. (II.) — Mika Sándortól	42
TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK. (VII.) — Kovács Lajostól	60
A HARMADIK EGYETEM KÉRDÉSE ÉS FELSŐ OKTATÁSUNK REFORMJA. — Láncezy Gyulától	82
A KÚTFÖKRITIKA ÉS A MILLENIUM IRÓJA. — Salamon Ferencztől	100
KI FESTETTE A MURILLÓT? (II.) Beszély. Névtelen után, angolból. — Csurgó Györgytől	119
KÖLTEMÉNYEK: <i>Vén diófa</i> . Szász Károlytól. — <i>Népballadák a hollórol</i> . I—II. Angolból, Lévai Józseftől	151
ÉRTESITŐ. Földes Béla: <i>Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv</i> . E. — <i>Renan a zsidókérdésről</i> . —k.	155

LXXXIII. SZÁM.

KÉT VILAGNÉZET HARCZA. — Rónay Istvántól	161
MEGJEGYZÉSEK A PÉNZEGYSÉG KÉRDÉSÉHEZ. — Földes Bélától	173
A PÁPASÁG FÖLEMELKEDÉSE A XI. SZÁZADBAN. (III.) — Mika Sándortól	188
A BÁRÁNYKA. Elbeszélés. — Berczik Árpádtól	203
SCHOPENHAUER ARTHUR. — Alexander Bernáttól	238
ARANY JÁNOS EMLÉKEZETE. — Gyulai Páltól	272
KÖLTEMÉNYEK. <i>A mi házuk</i> . Lévai Józseftől. — <i>Dávid zsoltáiraiból</i> . Az eredeti héberből. — Kálmán Károlytól	305
ÉRTESITŐ. Még egyszer Renan a zsidókérdésről: <i>Le Judaïsme et le Christianisme</i> . —I. — <i>A millenium tárgyában</i> . — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz</i> . Pauler Gyulától	310

LXXXIV. SZÁM.

— ADALÉK KOSSUTH JELLEMZÉSÉHEZ. — Csengery Antaltól...	321
BRANDENBURGI GYÖRGY, II. LAJOS NEVELŐJE. — Fraknoi Vilmostól	337
A MŰVÉSZETEK KEZDETLEGES FEJLŐDÉSE. — Pasteiner Gyulától	357
DON JUAN. (IV. ének.) Byrontól, angolból. — Ábrányi Emiltől	381
A SOCIÁLIS BIRTOKREFORM. — Heltai Ferencztől	411
AZ ALAGUT. Elbeszélés. Reade Károly után angolból. — Belényesi Gábortól	437
SZINHÁZI SZEMLE. <i>A nürnbergi mesterdalnokok.</i> — Jámbor Jenőtől	446
ÉRTESÍTŐ. Kemény Zsigmond: <i>Zord idő. d.</i> — Jules Simon: <i>Dieu, Patrie, Liberté.</i> p. — Tóth Mike: <i>Magyarország ásványai.</i> Sz. H. — Kemény Zsigmond: <i>Élet és irodalom.</i> a. —	459

HELTAI GÁSPÁR TÖRTÉNELMI MŰVEI.

I.

A reformatiónak szellemifjító és irodalomébresztő áldásai mellett alig volt károsabb hatása, mint az, hogy a vakbuzgóságot és türelmetlenséget fölszította. A pártfelekezetekre szakadt nemzetnek még azon fiai is, kik az értelmi képzettség magasabb fokán állottak, annyira el voltak fogulva, annyi szívóssággal és lelkesedéssel ragaszkodtak az általok igaznak tartott eszmékhez, hogy a szenvedélylyé vált lelkesedés tüzeiben nem egyszer önkénytelenül elhomályosult az ítélet tisztasága és eltompult a szív emberiebb érzelme.

Az egymással küzdő felek kiméretlenül vádolták egymást hazafiatlansággal, eretnekséggel, bálványimádással, lelki és testi gyilkossággal, szóval oly bűnökkel, melyeknek egyike is elegendő volt a jobb lelkek fölháborítására. Ritka kivételnek tekinthető, ha valamely felekezeti író mérsékelni tudta szenvedélyét, s az ellennézetűekben valami jót volt képes elismerni.

Ez általános bajnak tulajdoníthatjuk, hogy az e korszakbeli történetírók is kivétel nélkül, többé vagy kevésbé felekezeti szempontból írtak, s műveik bizonyos tekintetben irányműveknek tekintendők.

Heltai Gáspár, a kiről itt mint történetíróról kívánok megemlekezni, azok közé tartozott, a kik a reformatiót lelkesen üdvözölték, a ki mint protestáns lelkész mindent elkövetett, hogy annak elveit minél szélesebb körben elterjeszsze s a nép között megszilárdítsa. E czélból pedig a szellemi fegyverek leghathatosabbikát választotta eszközül, tudniillik — a sajtót.

Hogy Heltai az ő nyomdájával minő szolgálatokat tett a reformatiónak s általában a magyar irodalomnak, az sokszor ki volt mutatva; ¹⁾ nem szükséges itt előszámlálni vallási dolgozatait, katechismusát, ²⁾ bibliáját, ³⁾ imakönyvét, ⁴⁾ agendáját ⁵⁾ és erkölcsi tartalmú munkáit, ⁶⁾ melyek neki irodalmunk történelmében halhatatlan nevet biztosítanak. Ezekkel leginkább egyházfelekezetének tett szolgálatokat.

De ki akarom emelni azon történelmi kiadványait és dolgozatait, melyek által nemcsak felekezetére, hanem az összes nemzetre kívánt erősebb hatást gyakorolni.

Sietek azonban megjegyezni, hogy Heltai nem volt szak tudós historicus; ő nem tanulmányozta az államélet rejtélyes tényezőit, nem bűvárolta a történelmi források és emlékek maradványait; neki nem volt ideje elmélyedni a múlt eseményeinek szövevényes tömkelegébe és keresni a tények pragmatikus kapcsolatát. Azért nem is vállalkozott teljesen önálló történelmi mű teremtésére, hanem megelégedett a kiadó, fordító és átdolgozó napszámos szerényebb szerepével, csakhogy minél hamarabb elérhesse a célzt, mely szemei előtt lebegett.

Irodalmilag hatni a nemzet zömére, hazai illetőleg nemzeti nyelven szólni a nép értelméhez és szívéhez, fölmutatni az ősapák dicső tetteit, s fogékonytá tenni az utónemzedéket a jelenkor hatalmas eszméinek fölfogására — íme ez volt Heltainak ép oly nehéz, mint magasztos föladata! Megérdemli,

¹⁾ Legújabbán Szabó K. *Kisebb munkái. Századok* IV. 1870. 66., VI. 1872. 69. 1. *Erd. Muz. Egyl. Évk.* V. 1868—70.

²⁾ *Catechismus minor. Az az a keresztyéni tudomanoc revide-den valo sumaya*, Colosuarba nyomtatot 1550. A catechismus maior 1553-ban jelent meg.

³⁾ *A Biblianac első része, az az Mosesnac öt könyve: Mely Magyar Nyelvre fordittatott a Régi és Igaz Sz. könyvekből . . .* Colosv. 1551. — Ugyanez évben megjelen *A Jezus Sirach könyve* magyar nyelven. Következő évben pedig *A Bölcs Salamon Kiralnac könyvei . . .* 1562-ben *A Jezus Krisztusnac Wy Testamentoma . . .* 1565-ben *A Biblianac Masodic Része . . .*

⁴⁾ *Isteni dicséretetek és könyörgések*, 1570—1574 körül.

⁵⁾ *Agenda, az az Szentegyházi cselekedetec, Mellyeket követnec közönségesképpen a keresztyéni Ministerec és Lelkipásztorok . . .* Colosv. 1559.

⁶⁾ *A reszegsegnee es tobzodasnac veszedelmes voltáról Dialogus.* Heltai Gáspár Colosv. plebanos által szeresztet. 1552.

hogy az utókor kegyelettel emlékezzék meg róla. Maga a történetírodalom sem feledkezhetik meg egy oly munkásáról, a ki nemcsak a tudomány művelését, hanem egyszersmind a nemzeti öntudat ébrentartását és fokozását is nemes törekvésének tárgyává tette.

Ha Heltainak irodalmi munkásságát egészben véve átpillantjuk, azt tapasztaljuk, hogy ő a felekezeti irodalmi harcokban tevékeny részt vett, és talán ezek következtében jutott lassan azon meggyőződésre, hogy a vallási vitákban legnagyobb szolgálatot tesznek a történelmi tanulmányok; és hogy ennél fogva a múlt századok történeteit ismernie kell annak, a ki a jelenkor eszméit helyesen föl akarja fogni.

Azonban azt is kellett tapasztalnia, hogy a történeti munkák, az úgynevezett krónikák, mind latin nyelven voltak írva, s azok is nagyobbára kéziratokban heverték, úgy hogy csak néhány lelkes tudós férhetett hozzájuk. Ezen kellett tehát minél előbb segíteni.

Legelőször Bonfinius Antalnak, Mátyás király híres udvari történetírójának, az úgynevezett magyar Liviusnak munkái vonták magokra figyelmét, melyek jóformán a XVI. század közepéig kéziratban heverték, mígnem egy erdélyi tudós hazánkfia, Brenner Márton, kiadta a három első Decast Baselben 1543-ban. *)

A külföldi tudósok nagy örömmel fogadták e mű megjelenését, de a magyar történetkedvelők nem nagyon voltak vele megelégedve; részint mivel hibás volt, részint pedig és főképen azért, mert a legérdekesebb része, mely Mátyás király korszakát tárgyalja, hiányzott belőle. Bonfinius kézíratainak másolatait bíró tudósaink, mint Révay Ferencz, Csáky Mihály, Istvánfi Pál, Laszky Jeromos, Torday Zsigmond, Forgách Ferencz és Veráncsis Antal, tettek is lépéseket arra nézve, hogy e hiányzó rész napvilágra jusson; de azért teljes huszonkét év múlt el eredménytelenül, míg végre Heltai Gáspár 1565-ben kiadta a Mátyás korát magában foglaló IV. Decast, kiegészítve, az előbbi Decasnak két utolsó könyvével e cím

*) *Rerum Hungaricarum Decades tres . . . una cum coronide Historiae Hungaricae Michaelis Retii, P. Callimachi Experientis ex Alex. Cortesii apud Rob. Winter Basileo 1543.* — E mű bővitve és javítva 1771-ig nyolcz kiadást ért.

alatt: *Historia Incltyti Matthiae Hunnyadis Regis Hungariae Augustissimi*. Ex Antonii Bonfinii historici disertis, libris, Decadis primum Tertiæ deinde Quartæ, (quæ latuit hactenus, nullibique impressa fuit) in unum congesta ac disposita a Caspate Helto, Claudiopolitanæ Ecclesiæ Ministro ac typographo. Vaticanium Antonii Bonfinii de perturbatione et concussione Regni Hungarici. Extat Lib. IIII. Decadis III. Pag 4-26. Barbaram igitur Scythice, inquit, gentis immunitatem, quæ tantopere concordiam et ocium abominatur, diu iste furor exercuit: Et eousque (ni mentior) exercebit, donec se quisque metiri, cohercere ambitionem, Aliena dimittere, Invidia carere, Mutuamque Concordiam amare didicerit etc. Claudiopoli in Transsylvania. Anno post datum et natum Messiam 1565. fol.

A bevezetés után, melyet Sikszai Fabricius írt, következnek Mátyás királyt dicsőítő költemények: Fabricius Vazultól, Paxi Mihálytól, ifjabb Túri Páltól, Tordai Ádámtól, Decsi Gáspártól, Miskolczi Páltól, Hunyadi Demetertől, Gyulai Páltól, Kracer Lukácestől, Kopácsi Ferencztől, Pécsy Jánostól, Kolozsváry Serarius Györgytől, Sixai Demetertől és Pesti Jánostól. Úgy következik aztán Bonfinius előadása, de nem egészen hiven, hanem némi változtatásokkal. Ugyanis Heltai mellőzte mindazon émelygős hízlegéseket, melyek az ő puritán lelkületével ellenkeztek, és elhagyta a Corvin-ház eredetéről szóló hosszas historiát, melyet ő mesének tartott. Úgy fogta föl kiadói tisztét, hogy csak azt kell közölnie, a mit ő maga igaznak és illőnek tart, és hogy ennél fogva az eredeti szerzőnek megsértése nélkül mellőzheti mindazt, a mi abban csupa hízlegésből foglal helyet.

A kézirat, melyet használt, oly hibás volt, hogy a szöveg nem egy helyen értelem nélkül való. A Bonfinius-féle történelmi mű későbbi és teljesebb kiadásaiból világosan kitűnik, hogy Heltai kiadása hiányos és megszakgatott mondataival egyáltalában nem volt szabatos. Csak is az mentheti őt némileg, hogy a Csáky-féle hibás példányon kívül más kézirattal nem rendelkezett, s így az összehasonlítás és kijavítás a legjobb akarat mellett sem volt lehetséges.

Azt, hogy Heltai a maga protestáns gondolkodásmódját hogyan tüntette föl a különben teljesen katholikus szellemű munkában, lentebb fogom kimutatni a *krónika* ismertetésénél. Itt csak annyit érintek, hogy ez első történelmi kiadványa után

több latin nyelvű historiát nem adott; hanem magyar nyelvű dolgozatokkal tett szerencsés kísérletet, a miről szólni a következő sorok föladata.

II.

Heltai még a Bonfinius-féle mű kiadása alkalmával meggyőződött arról, hogy az effele történelmi dolgozatok, bármily jelesek legyenek is különben, csak igen csekély haszonnal lehetnek a nemzet tömegére mind addig, a míg idegen latin nyelven vannak írva. Ő, mint reformált pap, tapasztalásból ismerte a hatást, melyet a tudomány képes gyakorolni a kevésbbé tanult népre, ha az ennek anyanyelvén adatik elő.

Épen azért arra határozta el magát, hogy ezután a kiválóbb érdekű történelmi munkákat magyar nyelven fogja közrebocsátani. Ez által kettős czélt akart elerni, tudniillik, általában az ismeret terjesztését, és különösen a reformatió megszilárdítását.

Kiválóan ez utóbbi czéljának érdekében vélt cselekedni akkor, midőn 1570-ben a magyar nép kezébe oly munkát adott, mely egyrészt történelmi érdekű tartalmával, másrészt katholikus-ellenes szellemével köti le az olvasó figyelmét. Ugyanis 1569-ben nagy föltűnést okozott Európában Gonzalvus Reginald spanyol tudós papnak az inquisitióról írott munkája.

Heltai ezt nagyon alkalmasnak találta arra, hogy vele a catholicismust minél gyűlöletesebb színben tüntesse föl. Le is fordította, illetőleg a saját czélja szerint áldolgozta magyar nyelven és kiadta ily czím alatt: *Háló, mellyel a megtestesült ördeg a papa Antichristus Hispaniába az együgyű iámbor keresztényeket az Erangeliomuac kötetöit halhatlan álnokságokkal és mesterségökkel megkerüli, kikeresi, megfogja, És minden marhaiokat el vérén, kimondhattlan kegyettlen kenyőkkal megkényoza és rettenetes halálokkal meg öli, Az ő Pilésses hóhéri, Es az ő bolond szolgálai a meg rackitot Fejedelmec által.*

Egy iámbor keresztýén és tudos Hispaniol által Gonzalvus Reginaldus által íratott és kiadatott. Anno Domini 1570.

E hosszas czímben tulajdonképen részletesen jelölve van a tartalom is, mely nem egyéb, mint elbeszélése azon vérlázító kegyetlenkedéseknek, melyeket az inquisitorok bámulatos leleményességgel követtek el az úgynevezett gyanús keresztyéneknek és eretnekeknek. Heltai ugyan nem nevezi meg magát a czímlapon; de kétségtelen, hogy ő ültette át a magyar irodalomba; bizonyos, hogy e ritka könyv, melynek eddig csak a nemzeti múzeumban levő egyetlen példánya ismeretes, nem más, mint a melyet *Hispaniai vadászság* neve alatt Heltainak szokott tulajdonítani az irodalom.

Ha az eredetivel összevetjük, azonnal kitűnik, hogy nem pusztá fordítás, hanem inkább magyar viszonyokhoz alkalmazott rövid kivonat, szabad átdolgozásban, mérges reflexiókkal és szemléletes leírásokkal érdekesítve.

Az előrebocsátott bevezetésből megtudjuk, hogy e munka Zápolya János Zsigmond fejedelem költségén adatott ki. «Ez által — úgymond Heltai — ő felsége az ő alattvalóinak és híveinek és az egész magyar nemzetnek e könyvvel meg akarta mutatni a megtestesült ördögöt, a pápa Antichristust, kit ez elmúlt időkben mindnyájan — tőle megvakíttatván — ajtatosan tiszteltük, becsültük és imádtuk, és mindenre engedelmesek voltunk ő neki és mindeneket szenvedtük nagy bekességgel ő tőle: miképen mostan is ugyanazon ördögöt imádnak és tisztelnek Hispaniában és Olaszországban és egynehány Németországbeli tartományokban az emberek a fejedelmekkel egyetemben, kiket megcsalt és megvakított külön-különféle álnokságos mesterségekkel és fogásokkal; és kiknek az üdvösséges mennyei tudomány az Sz. Evangyliom meg nem ítéltetett».

Ki ne látná már e szavakból is, hogy e műnek határozott célja nem volt más, mint a katholicismus elleni gyűlölet ébresztése? Ezt Heltai az által vélte legsikeresebben elérni, ha a bevezetésben előkészíti olvasóit azzal, hogy kimutatja a pápaság ördög, és hogy ez ördög

1. hamis tudományával tévelygésbe és vizsálya keveri az embereket;

2. nemcsak lelki, hanem testi halállal is megöli a keresztyéneket.

E kettős tétel bizonyításának az egyes theologiai tantételek czáfolatából kitűnik a szerzőnek vitatkozási gyakorlottsága; kitűnik az is, hogy ő már ekkor Luther és Kalvin

tanaitól elválva, a Socinus-féle rationalismusnak volt híve. Erősen ostromolja a szent háromságot. «Ha az Isten — úgy-
mond — oly véghetetlen és megfoghatatlan állat, hogy ő felőle
ember semmit sem tudhat, miért magyarázzátok ti tehát oly
bizonyos szövegeknek módjával az Istent? Hogy állatja sze-
rint egy, személye szerint pedig három legyen? Miért hoztok
tehát annyi különbségeket az állat között elő, annyi sok termi-
nusokkal és regulákkal? Melyik ördög tanított titeket ezekre?
Bizony nem valami köz, avagy paraszt ördög, hanem minden
ördögöknek ördöge és fejedelme a sátán.

«A mi Istenünk felől nem lehet mondani, hogy nem lehet
róla semmit tudni, hanem csak a pápa Istene felől. Mert az
olyan lidérczes, véghetetlen és megfoghatatlan. Mert némely-
kor kettős, némelykor négyes, némelykor ötös, némelykor
szinte hatra fölmegegyen. Valamely felől hozzányúl, meg nem
fogod semmiképen. Ha háromnak mondod, ottan azt mondják,
hogy nem három, hanem egy. Ha egynek mondod, ottan azt
mondják, hogy nem egy, hanem három; és ebben az Est-ben
és Non est-ben játszik minden tudományok . . .»

A Krisztusról, mint Isten fiáról, ennek kettős természe-
téről, akaratáról stb. szóló tan érthetetlenségét és különös
voltát bizonyítgatván, végül ezt mondja: «Olyanok, mint a
csikok, akár mint fogjad, mindenkor kicsúsz markodból; és
olyanok, mint a szállai kasza, mely mind elől, mind hátra fog;
avagy mint a macska, akár mint s akár honnét vessed alá,
mindenkoron lábára esik» . . .

S ilyen módon meggy tételről tételre, és miután kimu-
tatta, hogy az, a mit a clerus az Istenről, a fiúról és a szent
háromságról tanít, a szent írással ellenkező hazugság; át-
megy tulajdonképeni tárgyára az inquisitióra, hogy kimutassa,
mit követett el a pápa az igaz keresztyének ellen a legközelebb
lefolyt negyven év alatt.

A «végező beszéd»-ben még egyszer utal a kegyetlensé-
gekre, és miután a rémképek fölmutatásával a kedélyhangula-
tot föllingerelte, e szavakkal fordul olvasóihoz: «Ezt kívánják,
ezt szomjuhozzák az ördögnek hóhéri és keresnek minden
voltaképen tirajtatok is művelni, atyámfiai magyarok, mind
Erdélyben, mind Magyarországbán. Ezért gyűltenek volt
ennyi papok, barátok mindenfelől Maximilianus császár tábo-
rába, mikoron az vén török császár vitatja és veszi vala Szige-

tet és Gyulát. Mert akkoron egynehány ezeren voltanak barátok és papok a táborban, és minden napon keresztel járának az ora pro nobis-szal és sok ezer misét mondottanak mind az földön, mind az hajókban a Dunán. Ezzel az ájtatossággal az ő rétes istenöktől azt kívánván, hogy immár kezekbe adná Magyarországot, hogy a jó földön vadászhatnának, mint az előtt vadásztanak Hispániában, Olaszországban, Angliában és egész Niderlandban . . . Azt ne véljed pedig keresztyén, hogy ha Magyarországra beférközhethének, hogy különben vadásznának, avagy lágyabban cseleködnének, mint ott cselekösznek, a hol mostan a megvakult fejedelmek után bírnak, — ingyen se véljed azt . . .»

«Átyámfiak magyarok! Ebből e könyvből lássatok meg immár, kicsodát imádtatok az római papában és az ő pilés seregében. Gondoljátok meg atyámfiak, hova búdosztok Rómába, kihez mentetek, és ki után költöttétek a ti szép magyar arany forintotokat? Gondoljátok meg, micsoda bucsut hoztatok onnét haza a ti drága pénzetekért, és micsoda inségben voltatok az pápának pilés serege alatt.»

«E mellett azt is meggondoljátok, mely igen nagy az Istennek jóvolta, melyet megmutatott abban, hogy a mi kegyelmes fejedelmünket adta minékünk, kinek istenességének általa ő szent felsége megszabadított minket az undokságos népektől, mind a pápától, mind az ő fertelmes és undokságos és kegyetlen seregétől. Esmerjük, atyámfiak magyarok az Istennek ezt a nagy jótétit, és legyünk hálaadók az Istennek és a mi kegyelmes fejedelmünknek . . .»

Hogy mennyi része volte műnek az akkori, különben is fölingerült kedélyek föltüzelésében, azt meghatározni alig lehet. Tudjuk, hogy a fejedelem, kinek védő szárnyai alatt oly biztonságban érezte magát Heltai és felekezete, még azon év folyamában meghalt, s utána a katholicus vallású Báthory István következett.

Talán ennek lehet tulajdonítani, hogy Heltai fölhagyván az efféle irányzatos izgató művek fordításával, harczias színezetű nemzeti krónikákat, historiás énekeket kezdett gyűjteni, s fáradtsága eredményét 1574-ben ily czím alatt bocsátotta közre: *Cancionale, az az Históriás Enekes Könyv: Mellyben külemb külemb fele szép löt dolgoc vadnac nyomtatva a Magyar Királyokról, és egyeb szep löt dolgokról, Gyönyörűségessé olvasásra,*

és halgatasra. Ez énekeknek Laistromat megtalalod a következő levelen. Psalm. XLVI. Iőyetec és lássatoc meg az Wrnac nagy csölekedeit. Melly igen csodallatosoc az embereknek fiai közet. Heltai Gáspár. Coloswart 1574.

Minthogy e könyvben Heltainak az ajánló levélen kívül *) egyetlen egy tulajdon dolgozata sincs, és így a kiadás érdemén kívül más érdemet nem is tulajdoníthatunk neki, azt hiszem, bátran mellőzhetjük a jellemzést. A szíves olvasó meg fog bocsátani, ha e helyütt csupán az egyes historiás énekek czímeinek száraz elősorolására szorítkozunk.

Az egész könyv öt részből, s illetőleg húsz énekből áll. Az első ének Temesvári Jánostól való. *A Béla királyról, mint jötenek be a Tatárok és elpusztították mind egész Magyarországot . . .* Azután következik Tinódi Sebestyéntől *Sigmond király és császárnac Krónikája.* *) Valkai Andrástól *Historias ének az nagy ur Bank banról . . .* **) Nagy-Báczai Mátyástól: *Chronica avagy Historiás Enec* A ieles vitéz fejedelemtől, az Hunyadi Jánosról Erdeli Wajdáról és egész Magyar orszagnac Gubernatorról, Annac eredetiről, Nemzetségeről, soc ieles hadairól, győzelmeiről. Nem Bonfiniusból csac, hanem az igaz historiából egybe gyűjtettet és egybeszörzettet. ***) — Göröcsöni Ambrustól: *Historiás Enec Az Felséges nagy fejedelemről az Mátyás királyról*, Ennek eredetiről, életiről, ieles cselekedetéről és vitézségeről, végre az e világról való kimulásáról. †) Temesvári Istvántól: *Históriás Énec, az ieles győzelemről*, mint verte meg Mattyas Király üdeiében Bathori Istvan Erdeli Wajda, a király hadával, és az Erdeli és Magyarországi hadával Alibeket, Hatvan ezer Törökkel Erdelbe a Kenyermezőin 1479.

*) E két első ének külön önálló kiadásban is megjelent 1574-ben, ugyancsak Heltainál.

**) Megjelent külön 1574-ben és 1580-ban Kolozsvárt és Debreczenben.

***), Külön megjelent kétszer Debreczenben és Kolozsvárt 1574 és 1580-ban. A debreczeni kiadásban nincs meg a *Cancionale*-ban foglalt első rész, mely Hunyadi János származásáról szól. Valószínű, hogy ezt Heltai csempészte be, ki a Bonfinius-féle előadást minden történeti művében kiigazította.

†) Ez az ének csonkán jelent meg Heltai *Cancionale*-jében, talán szerzőjének közbejött halála miatt. Később kiegészítve, külön is megjelent 1577 és 1581-ban.

Ezután következnek ismét Tinódi Sebestyén énekei, melyek a *Cancionale* nagyobb részét teszik. Szólnak ezek 1. János király testamentomáról öt részben; 2. A szegedi veszedelemről; 3. Temesvárnak elveszéséről. 4. Török császár győzelméről, 5. Eger várának vitatásáról négy részben. Itt-ott a dallam is előfordul.

III.

Az eddig felsorolt művek tulajdonképen úgy tekinthetők mint előkészület egy nagyobb terjedelmű munkához, vagyis inkább, mint csekélyebb fontosságú kísérletek, melyek alig lettek volna képesek Heltai nevét a magyar historicusok sorába emelni, ha nem írta volna meg a nevezetes *Magyar Krónikát*, mely mind e napig kedvencz olvasmánya maradt a magyar népnek. *)

Azon körülmény, hogy Bonfinius Decasai oly rövid idő alatt annyiféle kiadásban jelentek meg**) hatalmasan ösztönözte Heltait arra, hogy a tudós világban oly népszerűségnek örvendő munkát a magyar nép fölfogásához és igényeihez mérve átdolgozza és kiadja. Úgy gondolkozott, hogy ha már az idegen népek is annyi érdeklődéssel forgatják a magyarok vitéz tetteiről szóló krónikát, ha a németek a magok nyelvére

*) Teljes czíme: *Chronica az Magyaroknak dolgairol: Mint iöttec ki a nagy Scythiából Pannoniában, Es mint foglaltac magoknak az orszagot: Es mint birtac aszt Hertzegeről Hertzege Es Kiralyrol Kiralyra, nagy soc tusakodásokkal és szímtalan sok viadalokkal, Melyet Heltai Gaspar Megirta. magyar nyelven Es ez rendre hoszta, Az Bonfinius Antalnac nagy könyveből, és egyeb Historias könyvekből nem kicsin munkaval.* Actor 17. Az Isten egy vérből csinálta az minden fele embereket es elrendelte őket, és határt töt nekic, Hol mindenic lakiec, üdöt is regzet nekic.

Az index végén Kolosvár város címere: *Clausemburg* fölirat-tal, s a czímer alatt colophon: «Colosvart Végezte Heltai Gáspárné.» 1575. — A második kiadás megjelent Győrött 1789-ben két kötetben, Ujabban a *Nemzeti Könyvtárban*.

**) Brenner Márton kiadását (1543) követte a Heltai által kiadott töredéken kívül Zsámboki Jánosnak 1568-diki baseli kiadása. Német fordításban Boner Jeromos által megjelent 1545-ben.

fordították ezt le, hogy a nép alsó rétegében is olvashassák: úgy minden bizonynyal még nagyobb lelkesedéssel kellene azt olvasnia a magyar népnek, mint a mely saját őseinek, apáinak államalkotó és államföntartó küzdelmeit láthatja benne. Csakhamar készen lett a tervvel: népszerű elbeszélés alakjában írni meg azt a nép számára, a mit Bonfinius megirt a tudós világ számára.

Természetes, hogy céljához képest át kellett idomitania az eredeti munkát, — s úgyszólván újat alkotni belőle. Nem mondhatni azt sem önálló dolgozatnak, sem fordításnak. A kik így fogták föl, azok téves ítéletet mondtak e krónikáról, mely a mohácsi vészig beszéli el a magyarok történeteit. *)

Heltai már helyzeténél és születésénél fogva is más szemmel nézte a világot, mint Bonfinius, s azért nem követhette annak elbeszélését vakon, szolgálilag. Mert míg Bonfinius idegen földről jöven a királyi udvarba, mindent csak fölületesen ismert: addig Heltai, mint hazafi, a ki gyermekkorától a nép között élt, a ki látta, tapasztalta az egyes főurak üzelmeit s a nép szánnandó sorsát, közvetlen tapasztalásból ítélhetett. Amaz nem ismerte a magyar alkotmány természetét, sem az ország politikai helyzetét: emez nemcsak az alkotmány és törvény, hanem a népszokások ismeretében annyira otthonos volt, mint kevés kortársa. Bonfinius udvari kegyencz volt, a ki az ő pártfogói iránt annyira elnéző, hogy még hibáikat is eldicséri; Heltai önálló és független író, a ki meggyőződését követve az egyháziakon kívül tárgyilagosan ítéli meg a szereplő egyéneket. Bonfinius katholikus szempontból írván, a főpapság iránt hízelgő: Heltai protestáns pap létére minden alkalmat fölhasznál arra, hogy a papságot, különösen a pápát, megróvhassa. Bonfinius a tudósoknak és királyoknak akart tetszeni: Heltai pedig a népnek akart használni.

Íme a különbség alapja, mely Heltai krónikájában a tárgy

*) Szándéka volt Heltainak tovább is folytatni e munkát, a mint a következő szavaiból látszik «és úgy lőn szembe (Zápolya) a Szoliman császárral és úgy köté meg az ebláncot véle: kinek az elő menete és az hitván vége mint lett annak utánna azt meghalljuk, ha az Isten akarja a Krónika második részében.» De bizony ez is elmaradt közbejött halála miatt.

megválasztásában, a viszonyok és jellemek megítélésében mindenütt tapasztalható.

Még a külső beosztásban sem követi eredetijét: azaz nem Decasok és Liberek szerint, hanem királyok szerint rövidebb fejezetekben beszéli el az eseményeket folyékony előadásban. Bonfiniusnak tudományosságot negélyző hosszas kitérésait, idegen országok bő leírásait, itt-ott beszótt szónoki beszédeit mellőzi, vagy legalább rövidíti, mint olyanokat, melyek a kevésbbé iskolázott magyar olvasó figyelmét megzavarnák és kifárasztanák. Mikor az első rész végén az eredeti szerző által túlságosan bőven festett éjszaki tartományokhoz jut, az elbeszélési fonalat e szavakkal szakítja meg: «Itt immár Bonfinius nagy sok tartományokat számlál elő, melyek mind éjszakra vagynak, és sokféle népeket, igen régieket és majd az egész Lengyelországot mind meg írta. De énnékem úgy tetszik, hogy az együgyű Magyaroknak ezek nem szükségesek. A finnyás Olvasóknak vagyon Deák Bonfiniusok, ott megolvashatják, ha igen nagy kedvök vagyon hozzá. Elhagytam ez okáért azokat: ha pedig az Felséges éltetne, tehát kiadnám az *egész Világnak megírását*: ott megolvashattya annak utánna minden ember, hol és mint vagynak . . .» *) Ugyan így jár el másutt is. Például a Hunyadi nemzetségről szóló nagy kiterjedésű részt — mint az általa kiadott latin példányban, úgy itt a magyarban is — elhagyja. «Itt e helyen — úgymond — szóllanom kell az Hunyadi János eredetiről és nemzetségéről, nem az Bonfinius Mesternek írása szerint, hanem az igaz historia szerént, melyet hallottunk azoktól, kiknek Attyok szolgálták régen az Hunyadi Jánost és sok ütközetben forgattanak véle. Mert az Olasz Bonfinius kedveskedni akarván Mátyás királynak, a Rómaiaktól hozza alá az ő eredetit, és Olaszt csinál belőle; de a dolog nem úgy vagyon: hanem mind ebben az írásban megtalálod írván, így hiddjed az historiát igaznak lenni.» Azután elbeszéli Zsigmond királynak Morzsinai Erzsébettel való viszonyát, melyből született Hunyadi János . . .

Elterőleg adja elő a megyéket is, közölván Erdély régi fölosztását és némely régibb emlékeit. A hol pedig Bonfinius

*) Az itt jelzett világtörténelmi munkát halála miatt nem írhatta meg.

adatai nem támogathatták, ott más forrásokhoz folyamodott; így például II. Ulászló utolsó éveit és II. Lajos történeteit részint Sambucus, részint Broderich azon értekezései után írta, melyek a Bonfinius-féle mű végéhez vannak csatolva. *)

Általában véve Heltai bámulatos ügyességgel tudta kiválogatni és összeállítani mindazt, a mi szorosabban véve a magyar népnek való; s jöllehet az érdekes kalandos jelenetek iránt nagy előszeretettel viselteték, mindazáltal mellőzi a góthok, vandalok, szlávok és burgundok tarka historiáit, elhagyja a szent legendákat, a szent szűzekről és püspökökről, amazonokról és idegen hősookról szóló részeket.

S ebben nagy része van az ő protestáns felekezeti gondolkodás módjának, mely az egész krónikából kisugárzik, s melynélfogva az egészen és határozottan elüt a Bonfinius-fele munkától.

Sajátságos tünemény az, hogy a különben józan gondolkodású, s tetőtől talpig magyar hazafias érzésű Heltai, mihegyest egyházi dolgokról és személyekről ír, azonnal elveszti higgadságát. Már azon alkalommal, mikor a főtebb említett latin kiadást eszközölte, mikor tehát nem volt egyéb föladata, mint hogy a kapott kéziratot hiba nélkül lenyomassa, nem állhatta meg, hogy az ő pápaellenes érzelmeit ki ne tüntesse. És ezt nem az által cselekedte, hogy például a husziták elleni kifakadásokat mellőzte volna, hanem ilyen nevetséges gúnyos fölkiáltások által: *O optimi regis fascinatus a Papa animus! O bone Rex, quam procul a via! O baculus arundineus!* A főpapi nagy címeken úgy tölti boszúját, hogy azokat fölfördított betűkkel nyomatta, ilyen formán:

„unffex Maximus, sacerdos sanctissime“

A magyar krónikában ugyan nem forgatja föl a betűket, de azért a pápák befolyása és intézkedései ellen minden alkalommal kifakad. Így például, mikor Bonfinius *katholicus* fölfogásához képest a legvallásosabb hangon mondja el a keresztes hadjáratok okait, Heltai röviden és puritán ridegséggel csak ezt mondja: «a pápa az ő búcsújával sok keresztyén Fejedelmeket föllezzesztett, kik elmennének Jeruzsálembe».

*) *Brevis Appendix de eodem Ludislao ... per Joh. Sambucum. — Clades in Campo Mohacz in qua Ludovicus occidit a D. Steph. Broderich descripta.*

Más helyen a búcsujárásra tesz hasonló sarcasticus megjegyzést. «És ugyan azon esztendőben (1310) — úgymond — a Római Pápa bőv bultsút osztta ki, és minden embert megoldozá bűntől és kintől: de pénzért osztá úgy értsd!»

Mint rationalista, gondosan mellőzi azon csodás dolgokat, melyeket Bonfinius egyes szenteknek tulajdonít. Azt a csodát, mely a latin szövegű magyar krónikák nagyobb részében olvasható, hogy tudniillik László herczeg egy koronát vivő angvalt látott volna Gejza feje fölött, és hogy Gejza a csodás történet színhelyén későbbben monostort épített, Heltai egyszerűen álomnak és kábaságnak nevezi. Kárhóztatja és szigorúan megróvja az oly királyokat, kik az egyház szolgálait kitüntették. Szent-Lászlót nem becsüli oly nagyra, mint a hogy megérdemelné, egyszerűen csak azért, mivel a papság tanácsát gyakran elfogadta, vagy hogy az ő szavaival éljek, mivel «mindent az papok esztekéléséből cselekedett». Salamon bukását sajnálja. Úgy tünteti föl, mint a ki vitézsége daczára csak azért bukott meg «mivel keveset gondolt a papoknak pepecseléseknek áhítatosságával» stb. Az egyházi rendnek politikai szereplését Heltai csapásnak tekinti, s nem is mulasztja el kitüntetni e meggyőződésének helyességet minden oly szerencsétlenség elbeszélésénél, a hol papok szerepeltek. A várnai csata elbeszélésével Julián bíbornokot azzal vádolja, hogy a királyt megesalta, «hogy addig forgatta a pápa köszörűjét, addig kelepél és csúfolá a dolgot» míg a hitet meg nem szegette vele, biztatván őt avval, hogy a pápa föloldozza a hitszegés bűne alól. Azonban Heltai nemcsak a pápai bűnoldást tartja kárhózatosságnak, hanem általában úgy fogja föl az emberek cselekedeteinek okozatos kapcsolását, mint az isteni gondviselés intézkedését, melynél fogva az ember szabadon határozhatja el magát jóra vagy rosszra; de ha egyszer megszegte az Istennek törvényét, arra okvetlenül büntetés következik. Nemcsak Ulászló, hanem V. László is azért múlt ki kora halállal, mert megszegte fogadását. (Ulászló a töröknek, V. László a Hunyadiaknak.) Ez utóbbira nézve így nyilatkozik: «Úgy bünteté az igaz Isten az háladatlanságot az Hunyadi Jánoshoz és az hitnek megszegését ő benne . . . a magyarok nem igen bánkódnak vala rajta, miért hogy megszegte volna az ő hitét és ártatlanul levágatta vala az jeles ifjat az Hunyadi Lászlót».

Szigorú erkölcsi érzékénél fogva, éles szavakkal sújtja a bűnt. Lelki fájdalommal beszél a pártoskodásról, mint a magyaroknak egyik főbűnéről; haragra gyúl az árulók és pulyák ellen. Kún Lászlót, az érzékiség fertőjébe merült királyt, épen úgy nevezi hitványnak, mint Brankovicsot, ki Hunyadit elárulta. Mikor a Giskra ellen harczoló Hunyadit a magyar főurak cserben hagyták, s vesztére dolgoztak, Heltai nem állhatja meg, hogy föl ne kiáltson: «Oh áruló lator igyekezet! így jár mindenkor a tiszta jámborság és az emberi jóság. Mindenkor az ördögi nagy irigység mardossa azt!»

Mátyás királyról egész lelkesedéssel beszél, mintha büszke volna, hogy a magyar nemzetnek ily hatalmas fejlődése lehetett; de azért megróvja a cseh háborúért, melyet «ambitióból a pápa esztekelésére folytatott; megróvja «a hiába való pompáért» is, melyet udvarában kifejtett.

Azonban nem idézek több példát annak bizonyítására, hogy Heltai protestáns felekezeti és hazafias fölfogása, szigorú erkölcsi érzeke az egész művön keresztül élenken nyilatkozik. Azt hiszem, hogy az eddig fölhozottak ezt eléggé kimutatták.

Most még csak azon hibáiról kívánok röviden megemlékezni, melyek egyrésről szakértelmének, másrészt pedig kritikai szellemének hiányából eredtek. Hogy Heltai nem volt szaktudós történetíró, már fentebb megjegyeztem; s hogy épen ezért némely történelmi tényeknél elhanyagolta a kritikát, azt most csak néhány példával kívánom kimutatni. Azon, fentebb méltánylólag kiemelt józan ítélete, melynél fogva ügyesen ki tudta válogatni a magyar népnek való dolgokat; továbbá azon eljárása, hogy Bonfinius némely elbeszélését kiigazítja, még nem elegendő alap arra, hogy őt bírálatos történetírónak nevezzük. Abban ő inkább ízlését, mint ítéletét követte.

A tények elbeszélésénél híven követi Bonfiniust, s ennek genealogiai és chronologiai botlását többnyire átveszi. Így például László király halálát 1172-re teszi 1182 helyett, III. Bélaét 1199-re 1196 helyett, Imreét 1200-ra 1204 helyett, II. Ulászlóét 1518-ra 1516 helyett. Nehol észrevette ugyan a hibát, de nem tudta kiigazítani, mint azt Nagy Károly frank király történeténél tapasztaljuk. A magyar tulajdonnevek rontását, melyért Sándor István keményen megtámadta, *) inkább

*) . . . Hibáira tekintvén — így szól Sándor I. — egy magyar író se tudok, ki a magyar vármegyék, városok várak, helységek s

nyomdász segédeinek vagyunk hajlandók tulajdonítani, mert lehetetlen egy ily tudós férfiúról föltenni, hogy ő a magyar hősök, várak, és városok neveit ne ismerte volna, s például Vetézt Vetésinek, Osgyánt Usdinnak, Tihányt Ticsonyának stb. írta volna. Tudjuk, hogy Heltai e mű nyomtatása közben halt meg, s így ő maga nem is javíthatta ki a becsúsztott hibákat. Különben, hogy kéziratát a nyomtatás előtt nem nagyon szigorúan nézhette át, arról tanúbizonyságot tesz a többek között az, hogy egy helyen elmondja, miszerint Kimizsi Pál gutaütés következtében néma lett s 1494-ben némán csak kezével mutogatott Törökország felé és a torkára annak jeleül, hogy életet kész föláldozni a királyért, s mégis később így szólaltatja meg: «Magyarok! akkoron kell a hársat hámtani, mikorom hámlik!» Ennél föltünőbb még az, hogy némely helyen megfélekedvén arról, hogy Boufinius a maga korabeli dolgokról beszél, ő a majdnem száz évvel későbbben élt Heltai első személyben szólva, ekképen ír Mátyásról: «Vele voltam mindenütt a táborban és szememmel láttam, mint tanította és oktatta őket. Soha népet nem láttam, mely inkább tudna mind hevet, mind hideget szenvedni, mint az ő nepe. Soha sem láttam népet, mely inkább szerette és becsülte volna az ő fejedelmét, mint az ő nepe ötet szereti és becsüli vala».

Mindezen hibákat azonban elfelejteti Heltainak előadási módja, mely az olvasót leköti. A milyen kitünő volt kútfeje a latin szöveg, ép oly kitünő a magyar előadás is. Leírásai, jellemzései megragadók és szemléletesek. Sokszor egészen regényes elbeszélési modort vesz föl, a szereplő egyéneket párbeszédben szólaltatja, csak hogy népszerűbbé tegye őket. Emlékezzünk csak azon jelenetre, mikor Podiebrád tudtára adja Mátyásnak magyar királylyá való megválasztatását, mily idylli képet fest erről Heltai. Podiebrád lehivatja Mátyást a kertbe és aztán tréfásan kérli tőle: «mit adsz én nekem Mátyás, és nagy jó hírt mondok tenéked . . . megadod-e nekem, a mit kívánok? Felele Mátyás: mit adhatok holott fogoly vagyok? nagyobb örömet nem adhatnál énnekem, mintha megszabaditanál e fogságból . . . És monda a király néki: Üdvöz-

emberek neveiket úgy megrontotta, összetörte s eszméletlenül tette volna, mint Heltai. Azokból kitetszik, hogy az országunknak s a földnek esmeretében igen tudatlan lehetett . . . L. *Sokfele* VIII. 56—62. l.

légy Mátyás, magyar király, üdvözlégy magyaroknak felséges fejedelme, kit csudaképen választott az úr Isten, aztán följajánlja neki leányát feleségül, stb. Mily gyönyörűen és meghatóan van leírva Hunyadi János halála, és végbúcsuzása fiaitól és barátaitól! Mennyi komolyság és ünnepélyesség van azon jelenetben is, midőn V. László Magyarországra jöven, fogadja a magyar rendeket, s az ország kormányzója átadja neki egy beszéd kíséretében az országot; — s ellenben mennyi gúny és gorombaság abban a jelenetben, mikor a magyarok kicsúfolják az országba jövő Ulászló együgyűségét és hiúságát! A cseh urak mondának neki: mint leszen felséges urunk? A mint látjuk, mi árvák leszünk Csehországban. Mert te Felséged nagyon ragaszkodott Magyarországhoz. Talán soha nem jő immár többszer Csehországba. Felele László király: Urak! nem csuda, mert sokkal zsírosabb a magyarországi konyha a csehországinál. Élő Isten! mely nagy olesóság vagyon az országban. — Azon közben látá a falon Mátyás király képét, és arra mutatván, mondá: Bezzeg jó és jeles pástyor volt ez. Bezzeg sok jó juhokat hajtott minékünk egybe . . . Hallván egy magyar úr a király beszédét, mondá: Sz. Márk vala, nem Sz. Lukács. — A király nem érté e beszédet és kérdé egy úrtól: mit mond? Felele az: azt mondja, hogy jeles ember volt Mátyás király, de Felséged nagyobb ő nálánál stb. — Így csúfolták ki szentől szembe a jámbort.

A személyeket és csatákat úgy írja le, hogy festeni lehetne utána; s alig tévedünk, ha azt állítjuk, hogy épen e vonzó előadás tartotta föl Heltai krónikáját mind e mai napig népolvasmányul.

Nyelvezetében ugyan fordul elő hiba; mind a szófűzésben; mind a szóalkotásban és hajlításban sok idegenszerűséget vegyít, mit onnan lehet kimagyarázni, hogy ő szász születésű lévén, a magyar nyelvet csak felnőtt korában kezdte tanulni:*) de mindazonáltal abban is sok eredetiséget képes

*) A részegségről szóló munkája bevezetésében, illetőleg Kendi Antalhoz szóló ajánló levelében ő maga így nyilatkozik: «Kérem ez okáért te Kegyelmedet, hogy te Kegyelmet ió neven vegye: es ha szinte tiszta magyarsággal írva ninchen, te Kegyelmet megboghassa: Mert iol tudgya te kegyelmet, hogy nyelvem szerént szász vagyoc, és ezt a keveset tizenhat esztendeig tanúltam . . .»

fölmutatni. A nép között divatos kifejezéseket ügyesen alkalmazza elbeszélésében; sokszor ő maga csinál új szókat, igékből főneveket, s főnevekből igéket vagy mellékneveket. Csak néhány sajátos szólásmódot választunk ki például. A németek — úgymond — föltámadnak mind az Bányászokkal és aranyászokkal. Béla király elszaladván Bécs ország felé, hogy a királyné asszonnyal beszédes legyen. Szerin-szerte az országban dúlságokat és rablásokat mivele . . . az embereket konkonként hányják vala föl, — és elkóborlák az egyházi marhákat, — egy falka nép szívet véné a törököt megüté (megtámadta), ez hátat adott (azaz elfutott), hátrahagyván minden szerszámokat és keteputákat. Zsigmond hit és glit alatt hitta vala Huszt a conciliumba, — Kontot és társait kivégezteté, mivel nem királyozák vala, hanem ellene versengének. A magyarok a keresztyénség ellen kezdenek dörgelödni, Béla király gyűlést hirdete . . . a foglyokat a közseg körül igen megperengerezteté és úgy üzeté őket haza. Így vallának koreczot (az az kudarczot) Illára vevék a dolgot (azaz megfuttak) stb. stb., mind oly kifejezések, melyek a mai nyelvben többé nem igen használatnak. Az oly hibás szólásformák, mint például: «kit Nagy Károlynak nevezik vala, kit igen dicserik vala» stb. már a második kiadásban javítva vannak.

Összefoglalván már most a mondottakat, Heltairól mint magyar történetíróról a következő ítéletet lehet mondani: hogy ő nem lép föl szaktudós historicus igényeivel, önálló történelmi dolgot nem írt, hanem a jó hírnek örvendő Bonfinius nagy művét használta föl alapúl, szabadon válogatta ki belőle mind azt, a mit a magyar nép számára hasznosnak és érdekesnek ítélt. Az ekként kiválasztott anyagot hazafias és erősen színezett protestáns felekezeti szellemben, de különben szigorú erkölcsi érzékkel dolgozta föl. A kritika épúgy nem erős oldala Heltainak, mint kútfejének — Bonfiniusnak; de a mellett meg van azon érdeme, hogy jól tud csoportosítani, élénk elbeszéléseivel, festői leírásaival az olvasó figyelmét lebilincselni.

Bármint ítéljünk egyébiránt Heltai hibáiról, felfogásáról és előadásáról, annyi bizonyos, hogy ő a magyar nyelvű történetírást előbbre vitte, úgyszólván megteremtette. Lehet, hogy idősebb kortársa, a világrónikát írt Székely István, felülhaladja őt az előadás tömörségére és az ítélet tisztaságára nézve: de

azt nem fogja tagadni senki, hogy a Heltai-féle krónika mégis nagyobb hatást gyakorolt a nemzet tömegére; mert a historicusok közül ez idő szerint senki sem tudott elbeszélésébe annyi serkentő és buzditó elemet vegyíteni, senki sem bírt a nép szívéhez és eszéhez oly melegen és világosan szólni, mint Heltai Gáspár.

Ezért lett az ő krónikája századokon keresztül a nép kedvencz olvasmánya, és minden hiányai mellett is a magyar történelmi irodalomnak mindenkor kiváló figyelemre méltó terméke.

ZSILINSZKY MIHÁLY.

A FÍNOM ÉRZÉK A MŰVÉSZETBEN.

A művészet Franciaországban egy fél század óta mindinkább lemondva az eszményítésről, úgy szólva belebolondult a valóságba s mai napság legfőbb gondja, hogy azt aprólekos pontossággal s növekvő szabadsággal leírja. Az e fajta leírásban fokozatosan sülyedt a nemesről a családiásra, majd a közönségesre, a gorombára, a nemtelenre s nem sokára a kifejezhetetlen előtt fogja magát találni. A valóságnak e túlságos szeretete, mely ma megbotránkoztat túlkapásaival, eredetileg nem volt annyira elítélendő. 1830-ban, egy kimerült irodalommal szemben — melynek nem volt szabatos formája, mely nem mert semmit festeni, semmit megnevezni s mely elalélt a körülírás hiábavalóságaiba — egészséges visszahatásként a művészet egyszerre azon volt, hogy visszatérjen a történeti igazsághoz, hogy megtalálja a helyi színt, hogy úgy mutassa be az embereket, a minők saját öltönyükben s a már elcsépeelt elczelések a bársony kitlik és toledói pengék fölött, még ma is tanúbizonyosságai ennek az izlésnek. Ez mintegy az első felénk lépés volt a valóság felé. De csakhamar úgy találták, hogy még mindig igen sok a fictio a mult e leírásaiban s kedvök telt, a jelen időt rajzolni, a napi eseményeket reprodukálni, leírni mindazt, a mi szemeink előtt megy végbe; erőfeszítése volt pedig ez azon iskolának, mely önmagát realisticsnak nevezte. Végre, a fejlődés új momentumaként, úgy gondolák, hogy ha a valóság a művészet valódi tere, nem kell megfélekezni a legsilányabb tárgyokról s a legaljasabb lényekről se, melyek szintén megérdemlik, hogy velők foglalkozzunk. E tekintetben, ha nem is volt mindig megtartva az illem, de

legalább meg volt a logika ; mert, ha igaz az, hogy a művészetben egy tárgy már csak annál fogva is érdekes, mivel létezik, nincs ok, bármit is kizárni ; egy napszámos, a ki létezik, több érdeket kelt, mint egy oly hős, a ki csak az író képzeletében él. Az ember utóvégre csak a látható dolgok után vágyakozik, csak olyanok után, a minőket naponként lát maga körül. A regény a physikai tárgyak leírásához látott, mintha a világot csak most fedeztek volna föl, kezdte rajzolni az arcvonásokat, mintha először láttunk volna emberi arcot, apróra leírta ruháinkat és butorainkat, mint valami ismeretlen furcsaságokat s meg kell adni, hogy mindezt rendkívüli tehetséggel tudta festeni. A színházban a díszletek által előidézett illusiót keveselték ; valódi órák kellettek valódi kandallókon, igazi tűz, igazi vacsora, a melyhez a színésznek igazi étvágyval kellett hozzá ülni. S erre a művészetet a jelenkori tudomány ösztönözte, mely a küljelenségek tanulmányozására fektet fösúlyt. A physika észleletekből el, az archæologia az ókort kézzel fogható tárgyakkal tünteti föl, a fényképészet beszélteti a tárgyakat, az elettan igyekszik helyettesíteni a philosophiát, a krónika aprólekosságaival a történelem helyét foglalja el. A tudományokban mindez haladásnak tekinthető, minthogy a tudományok arra vannak hívatva, hogy a dolgokkal megismerlessenek, hogy mindent töviről hegyire megmutassanak, ki magyarázzanak és ez a módszer oly jónak mutatkozott, hogy a gyerekeket is e szerint oktatjuk. S ez az új áramlat elterjedt a menházaktól föl a legmagasabb iskoláig s behatolt a művészet birodalmába is. S itt kezdődik a sajnálatos visszaélés. A művészet nemesak való tárgyakból él s ha kénytelen rájuk mutatni, azokat összeválogatja, átalakítja, megeleveníti s eszméket és érzelmeket fakaszt belőlök. A csupán önmagokért festett tárgyak, melyek nem ébresztenek bennünk eszméket, melyek nem keltenek föl bennünk érzelmeket, se szellemünket, se lelkünket nem bírják lekötni. Kell tehát lenni — vászon és könyvben egyaránt — valaminek, a mi a nélkül, hogy különöskép volna kifejezve, megragadjon s fogva tartson. Egy szóval, a művészetben nem az a legbecsesebb és legvonzóbb, a mit a művész mutat vagy mond, hanem gyakran az, a mit nem mond. Szabadjon épen e pontra nézve néhány észrevételt tenni a nélkül, hogy a szigorú vagy épen rideg elmélethez kötnök magunkat csupán azon czélból, hogy megvédjük a

szellem finom gyönyöreit a művészet és irodalom eldurvulása ellenében.

Ha van művészet, melynek némi joga van kizárólag a valóságot ábrázolni a nélkül, hogy hozzá tenne valamit s megelégedni a formákkal és színekkel, az bizonyára a festőművészet, mivelhogy a színek és formák az ő tulajdonképi nyelve. A dolgok utánzása amúgy is oly ügyesség, mely tetszik nekünk s akárhány tárgy, a melyre nem is hederítünk a mindennapi életben, mulattat, ha vásznon látjuk. De mégis egy oly festmény, a melyből semmi gondolat nem sugárzik ki, a melytől semmi erkölcsi benyomást nem nyerünk, a mely csak annyit mond, a mennyit épen mutat, oly mű, mely nem bír soká lekötni. Lehetnek kiváló technikai tulajdonságai, melyek fölhívják a festők figyelmét, a kik esetleg méltányolják, sőt megbámulják a biztos kezet, a legyőzött nehézségeket s az ecset vakmerő diadalát, egy szóval a művészet egész nyelvtanát és retorikáját s ha a festők csak egymás számára festenének, ily festménynek meg volna a maga didaktikai érdeke és jelentősége; de e vélt fényes tulajdonokon túl a műnek értelmünkhöz is kell szólni s nem csupán szeméinkhez. A szemek csak a látás eszközei, melyek mögött a szellem van és ez a szellem átható tekintetével táplálék után eseng s ha nem talál, nem fog késni másfelé irányozni mindig szolgálatkész eszközeit. A szellem a valódi mester, őt kell kielégíteni. Szükséges tehát, hogy egy festményben legyen valami, a mi a szellemnek tápot adjon, eszmét, érzelmet keltsen, czélzatot áruljon el, gondolkodási anyagot nyújtson. Jól tudom, hogy e pontra nézve sok művész följajdul. Vannak, a kik fönnen hirdetik, hogy a festészetben a tárgy másodrendű, hogy a rajz és a színek a fődolog, hogy egy kép nem könyv s ha a nagy festők példájára hivatkozunk, például Poussin szép compositióira, azt vetik ellenünkbe, hogy Poussin csak amolyan «irodalmár», «skribler» volt teljes világi életében. De a mikor ezek a művészek így beszélnek s egész tüzzel vitatják állításuk helyességét, ne vegyük szó szerint, a mit mondanak, ne higgyünk nekik vaktában: nem egészen őszintek ők, bár azt hiszik, hogy azok, mert akár hogy tüzelnek is a tárgyak (sujets) ellen, folyton azokon törik fejüket, azokat fürkészik könyvekben, azok után kérdezősködnek barátjaiktól s ha mégis túlteszik magokat rajtok, az csak azt bizonyítja, hogy nem találtak olyat, mely

megfelelően tehetségöknek vagy — lustaságuknak. Ők magok érzik tehát s akaratlanul kénytelenek is bevallani, hogy egy festményben kell lenni valami egyébnek is, mint a külformák megtestesítésének, bármily tökéletes legyen is az. Különben ne vitatkozzunk sokat e pont fölött, hanem menjünk egy képtárlatba és észleljünk: egész termeken végig haladunk, a festmények egész sorát végig nézzük s nem találunk egyet is, a mely valamely táplálékot nyújtana szellemünknek. Egyik vázszon a másik után vonul el szemeink előtt: egy szempillantás alatt minden kiderül, minden meg van magyarázva; nincs semmi, a mit ki kellene találni, nincs semmi, a mit a csábos színek mögött el kellene lesni; lassanként bizonyos tompa elaléltságot érzünk; lelkünk kimerültségét nyomon követi testünk elbágyadása; szemeink gyöngülnek, lábaink inognak s egész lényünk a csalódás által előidézett tompa merevségbe süllyed. Kell lenni tehát egy festményben valaminek, a mi a formákból és színekből kimagaslik, a mi eszünkhez vagy lelkünkhez szól, valami érdekesnek, meghatónak, eszményinek vagy szépségnek, mert a szépség önmagában oly tárgy, mely fölér minden egyébbel, egy szóval, valami immaterialisnak, a melybe a szemlélő elmerüljön s élvezzen kénye-kedve szerint. Máskülönben a legügyesebben festett kép is rögtön kifecsegi, a mit mondani akar; elég egy szempillantás, egy tekintet; a gyönyör, a mit előidéz, egy perc alatt elszáll, elmosódik.

Tárgy alatt nem értünk szükségkép történeti jelenetet, olyat, a minőt könyvekben olvasunk s nem követeljük, hogy a festőművészet Plutark illustratiója legyen. Minden lehet tárgy, a legkisebb és a legnagyobb dolgok egyaránt, föltéve, hogy meg legyen bennök azon titkos célzat, a mit a művész gondolatának nevezünk, valami láthatatlan báj a látható formák mögött, a melyet a szemlélő talál ki s a melyben gyönyörűségét leli. Ilyen tárgy az ókorban egy Isten, a ki emberi formában isteni jelleget ölt; a méltóság egy neme a mysteriumnak, mely a szemlélőt tiszteletre készíti; vagy ilyen egy egyszerű halandó, teli kellemmel. Avagy nem kettős mysterium-e a kellem, physikai és erkölcsi egyszerre? Ilyen a középkorban egy szent kép, mely az akkori idő naiv lelkeit áhitatra kelti. Ilyen egy falusi jelenet, kevesebb: egy állat, egy fa, egy virág. Semmi se silány, a mi kifejezésre bír jutni

s a mitől eszmét nyer a művész. De gondolatnak kell lenni, bármily téveteg, bármily határozatlan, elfoszló legyen is az. Mindenki e nézetben van, még azok is, a kik nem is látszanak ebben osztozni. Ugyan mi egyebet csinálnak műbírálóink, a kik évről évre a *Salon* festményeit veszik bonczkés alá? Vajon csupán a technikai részek fölött tartanak szemlét? Csupán annak kijelentésére szorítkoznak-e, hogy ezen és ezen tárgy formája el van hibázva vagy tökéletesen kidolgozva? Nem, fürkészik a festő intencióját, kidomborítják eszméjét, érzelmét; mintegy túlmennek azon, a mit a vászon nyújt. Így volt ez minden időben. A régiek gyakran hosszan fejtegettek egy festményben rejlő eszmét. Dion Chrysostome a görögök gyűlekezete előtt Phidias híres *Jupiter* szobrának lábainál hosszú beszédben fejtegette azon intenciókat, a melyeket a nagy művész isteni művébe zárt. Van tehát egy képben vagy egy szoborban valami olyan, a mit keresni kell, a mit keresünk is s a mi legmeghatóbb egy műremekben, az nem az, a mit csupán szemünkkel látunk, hanem a mit kitalálunk, a mit érzünk.

A jelenkori művészek közt a tájkép-festők értették meg legjobban a művészet e törvényét. Nagyon jól tudják ők, hogy a retek, az erdők, a csermelyek akár milyen jól legyenek is rajzolva, csak középszerű gyönyört okoznak, a szabatos utánzás keltette közönséges gyönyörűséget, ha ezek a csermelyek, erdők és rétek nem lehelnek érzelmet, a melyet a művész fakaszt belőlök, nem tudni hogyan, mert ez az ő titka. Ezek az érzelmek nagyon különfélék lehetnek. Egyik tájképben érzi az ember a természet alkotó erejét, mint egy pantheista álomképeiben, vagy Lucretius olvasásakor; egy másikban a mulandó, pusztuló dolgok melancholiáját vagy a falusi dolgok csendes örömét. Mintha a festő művébe abból a lélekből öntött volna, a melyet Virgil magában a természetben fedezett föl: *Spiritus intus alit*. Még ha a művész nem szándékszik is nagy erkölcsi eszméket ébresztetni, nem látjuk-e, hogy ezer eszköze van, a melyekkel kitaláltatja velünk azt, a mit ő festeni nem bírt. A színek segélyével szintűgy észrevéteti a patak csergedezését. A mit nem bír kifejezni, azt felkölti a szemlélőben. Ennél a rezgő levelű fánál érezzük a szellő langy fuvalmát, abban a forró nap égette mezőben láthatatlan rovarok nyüzsgenek; itt a nap oly üdeséggel van rajzolva, hogy halljuk a madárdalt. A képnek e mozdulatlan formái előttünk

mozdulnak meg s ezek a színek zajt ütnek. Nézzük csak minő mesterfogásokkal megy túl a művész képe keretén: tovasikló látképet nyújt, a melybe lelkünk elmerül és elbolyong, egy kigyóldzó fasorba, a melynek hajlásait képzeletünk egészíti ki s a melybe úgy befészkezi magát, mint egy drága, kedves eny- helybe. Vannak tájképirók, kik csupán határozatlan körvona- lokkal ködös légkört tárnak elénk s mégis költői benyomást tesznek. Gyakran egy ily kép egész költészete ebben a ködös- sebben rejlik. Egy festménynek, mely nem láttat egyebet, mint a mit épen mutat, réteket, erdőket és patakokat s ezeken túl nem éreztet semmit, nem volna meg az az erős vonzereje, a mit nem lehet meghatározni, a miről nem tudunk egyebet, minthogy megragadja, fogva tartja lelkünket és szemeinket egyaránt. Gyakran elég egy tenger, egy égbolt, egy sivatag: a szemlélő szelleme tölti be a képet. Megesik, hogy épen a ren- geteg üresség a leggazdagabb mindenség szemeinkben. Nagy és kis tájképekben egyaránt a legfőbb báj épen abban rejlik, a mi nincs szemünk elé állítva.

Gyakran halljuk, hogy bizonyos megbámult festmények- nek nincs egyéb értékök, mint a hűség, semmi közük a szív- hez vagy a szellemhez, például bizonyos hollandi, dán és svéd képek, melyek a legutóbbi tárlaton voltak láthatók, s a melyek nem ábrázoltak egyebet, mint egy pusztas szobát, jól fölsikált padlóval, ragyogó edényekkel és bútorokkal, megvilágítva az egész egy nyitott ablakon át, egy napsugár által. Hol van itt eszme vagy érzelem? A ki így beszél, az nem erti az éjszak valódi költészetét. A hideg és ködös országokban egy nyitott ablak, egy napsugár nem mindennapi öröm s minden esetre megérdemli, hogy a költő es festő megünnepelje; egy csinosan bútorozott s házi eszközökkel jól fölszerelt szoba jóllétet és rendet jelent, büszkesége a tulajdonosnak s becsületére válik a házi asszonynak. A bútorok fénye: a házi erény fénye. Ez a tisztaság nemcsak a szemre, hanem a lélekre is mosolyg; ez több a kellemes érzésnél, ez dicsősége a gazdagnak s becs- vágya a szegénynek. Ha ezekben az országokban kérdőre vonsz egy parasztnőt, hogy miről álmodoznak itt a fiatal lányok, így fog felelni: remélem, hogy egykor ferjemmel egy ilyen szobában fogok lakni, a hol lesz majd egy szép almárium, tiszta asztal, ragyogó rézedények, virágos tányérok, minden a maga helyén s elragadtatásában fölkiáltana ez a szegény tu-

datlan teremtés, mint Xénophon: «Milyen szépek az érczedények, milyen szépek az asztali eszközök és — akár milyen nevelésűnek találja is valami finnyás úri ember — milyen szép látni a főzőedényeket sorjában, symmetricusan elrendezve!» Így az ilyen kép az eszmetársításnál s azon benső érzelmeknél fogva, melyeket felkölt, valódi műtárgy s míg nem egy néző azt képzeletben s ki is mondja, hogy a festő csupán ecsetének ügyességét akarta fitogtatni, ez az egyszerű kép elbájosítja azok szellemét, a kik számára festetett s gyorsabb dobogásba hoz nem egy szívet.

A nagy festők sokszor keltettek föl érzelmet a nélkül, hogy kifejezték volna s oly mesterfogásokhoz nyúltak, melyek eléggé ismeretesek, bárha nem is értették mindig helyesen. A régiek nem győzték dicsérni Timanthes azon fogásáért, a melylyel *Iphigénia áldozata* című festményénél élt. Az oltár előtt mutatta be a fiatal és királyi áldozatot, körölte Calchast szomorúan, Ulyssest még szomorúbban, Menelaost lesújtva s kimerítve a fájdalom minden fokát az arczokon, nem merte vagy nem akarta festeni az atya kétségbeesését s Agamemnon fejét fátyollal borította. Ezt a mesterfogást nemcsak a műbírálok dicsérték Cicero, Plinius, Quintilianus, Valerius Maximustól kezdve föl Diderotig, hanem, a mi még nagyobb dicsőség, utánozták a legkitünőbb festők; mert maga Raphael dobta ezt a fátylat a szűz fejére s Poussin a haldokló Germanicus ágynál térdeplő Agrippina arczára. Azt kell-e hinni, hogy Timanthes tehetetlenségéből nyúlt e mesterfogáshoz, mert kétségbeesett, hogy nem bírja föltüntetni Agamemnon arczán «az atyai fájdalom küzdelmét, a fejedelem tekintélyét s az istenek iránti tiszteletet» (Voltaire), vagy azt kelljen-e hinni Lessinggel, hogy egy ily fájdalom nem lévén kifejezhető más módon, mint görcsös vonaglásokkal, ez a fátyol áldozatnak veendő, melyet a művész a szépség oltárán hozott? Szerintünk Timanthes úgy gondolkozott, hogy a hatás tragicusabb lesz, ha a nézőt a saját képzeletének adja át. Ez a régiek nevezete is, Quintilianusé, Valerius Maximusé, a közvélemény tolmácsolóié, a kik egyértelműen úgy nyilatkoztak, hogy a festő a néző érzületére bízta, elképzelni azt az atyai fájdalmat, *patris fletum spectantis affectui aestimandum reliquit.* *) Két-

*) Valerius Maximus. VIII. k. XI. f. — *Suo cuique animo dedit aestimandum.* Quintilianus II. 13.

ségtelen, hogy a festészetben nem szabad visszaélni ez eszközökkel, melyek esetleg azt bizonyíthatnák, hogy a művésznek több esze van a kibúvó ajtók föltalálásában, mint tehetsége; de a főnforgó esetben a mesterfogás nem csak ügyes, de patheticus is s a helyett, hogy gyöngítené a jelenet fájdalmas komolyságát, azt még meghatóbbá teszi, mert önmagunk lebentvén föl a fátylat, oly mondhatatlan bánatot varázsolunk magunk elé, melyet visszaadni az ecset is erőtlen. És itt legyen szabad csak úgy mellékesen idéznem az öregebbik Plinius mondását, a mely a mi érzelmeinket is kifejezi s pedig egészen szabatosan: «Timanthes művei többet nyújtanak, mint a mit festve látunk s bárha a legnagyobb festőművészet nyilvánul is nála, az ember mégis azt érzi, hogy langesze még művészetén is túltesz». *)

A régiek írataikban előszeretettel jelzik azon módokat, a melyekkel a művész csupán sejtette, a mire nem akart egyenesen rámutatni s tovasiklott azon, a minek tulságosan hű föltüntetése kellemetlenné vagy épen gyűlöletessé válhatnak. Ezért bámulták Vulcán szobrát Phidias egyik tanítványától, Alcamenostól, a ki az isteni személy sántikáló lábait redőzetbe burkolá s ezzel különös ismertető jelet sejtetni engedte ugyan, de egyszersmind el is rejtette szem elől. Az ókori művészek fölkeltették bennünk azt, a mit nem mertek kifejezni s e discretiójokkal, a mit ma talán fölöslegesnek tartanak, bámulatra keltették a nézőt. Lucianus, egy jeles műbíráló, egy művész fia, a ki ifjú korában, mielőtt író lett volna, szakértelemmel gyönyörködik egy képben, a mely Clytemnestra halálát ábrázolja. A festő, gyöngíteni akarván a szentségtörő gyilkosság iszonytató hatását, a házasságtörő s immár véreben fetrengő királynét a kép rejtett szögletében mutatja, egy ágyon elterülve, felig meztelenül, mintha bűnös szerelmében tetten éretett volna; az előtérben Orestes és Pylades vannak, a mint Egisthes meggyilkolásában serénykednek. Lucianus bámulja a festő eszméjét, melynel fogva a bűntárs méltó megfenyítésére van fektetve a fösúly s az anyagilkosság szörnyű keperől el van vonva a néző figyelme. A megfenyítést színről színre látjuk, az anyagilkosságot csak kitaláljuk. Élvezzük a tragédiát a nélkül, hogy az iszonyat lepne meg s méltányoljuk finom

*) Plinius: *Hist. nat.* XXXV., 36,

érzését a festőnek, a ki nemcsak hogy megkímél, de meg is lep bennünket gyöngéd figyelmével.

Nem is kell visszamenni az ókorba, láthatjuk modern tárlatainkban, hogy a közönség figyelme azon képek felé irányul, a melyek nemcsak hogy jól vannak festve, de érzelmet és gondolatot is keltenek. Azon képeket, melyek a pusztá valóságát ábrázolják, legyen az bármily tragicus jellegű is, ott hagyja nyomban az egészséges eszü néző, a mint rájuk vetette tekintetét. Azok előtt állunk meg, a melyeknél, hála a festő művészetének, bizonyos tekintetben dolgozótársai, meghittjei leszünk s a melyek csak jelzik azt, a mi bennünk nyer megoldást, befejezést. Minden más festmény csakhamar fáraszt, még ha szemeinket vonja, csábítja is a jelenet mozgalmassága s a színek tarkasága. Vegyük például a katonai képeket, a melyek minden embert érdekelnek, a melyek legismertebbek, minthogy a sokféle metszet népszerűvé teszi őket. A compositio a földolog ezeknél is s nem a technikai tulajdonságok, melyek az első pillanatra nem is jönnek kérdésbe. Íme például egy csatatér, tele haldokló vagy elesett katonákkal; az emberiség, a hazafiság s más érzelmek megragadhatnák tekintetünket, ánde tova sietünk, ha eszmétlen, közönséges jelenet tárul föl szemeink előtt. Ellenben, ha csak egy kis csapatot állítanak elénk — mint Horace Vernet teszi — még elrejtőzve, de már előnyomulásra készen, csendesen, nyugodtan, lábhoz a fegyvert, a halálba menő bátrak pusztá megpillantása jobban hat reánk, mint ha már vérben, sárban látnók őket. S ez onnan van, hogy a bekövetkezendő gyilkos jelenetet elképzeljük magunknak s szájalmat érzünk ez élők iránt, a kik egy pillanat múlva már megszűnnek lenni; utolszor üdvözljük őket s remegés fog el, a mint elvonulnak előttünk. A festő belénk öntötte azt, a mit nem mondott, nem fejezett ki. S ne mondja senki sem, hogy az itt kifejezett érzelmek műbírálói túlfeszítések; a nagy közönség érzelmeinek kifejezései ezek. Emlékezzünk csak vissza, hogy mily kedvező fogadtatásban részesültek Protais képei: *Csata előtt* és *Csata után*. Sűrű csoportok nézték a kettős harczi jelenetet, a melyeknél egy vadász-zászlóalj vár a tüzelesi jelle, a trombitás lesi a parancsnokot, a ki fölemeli kezét, hogy embereit a rohamra vezérelje. A főszemélyiségeket egyenként vették szemügyre: a megindult önkényt, a vén, kipróbált katonát, a

mint kamásliját igazítja s mindenkit meghatott a bizonytalan sors, a melynek e pillanatban eleje néztek. S a midőn a *Csata után* vizsont látták egymémelyikét e katonáknak, a kik nyomot hagytak emlékezetökben, újjal mutogatták egymásnak s az ezüst vállrojtok a strázsamester kezei közt, ezek a maradványok, melyek sejtetni engedék a parancsnok sorsát, erősebben hatottak a képzeletre, mint valamely közönséges, megszokott holt test. Ilyen jellegűek mindazon katonai képek, melyek újabban felköltötték a közönség figyelmét. Az *utolsó tőltény* oly dráma, melyben a catastropha imminens, s a melyben az érdekesség nem csak a képen van, hanem a vászon mögött is; az *Üdv a sebesülteknek* csendes gondolateljességében, a különböző nemes és fájdalmas érzések egész raját kelti föl bennünk; vegre az *Ágyúdörej*ben a festőnek volt bátorsága, csupa jelentéktelen egyenruhákat festeni, azokat is csak háttal fordulva, a néző kíváncsiságát egy nemcsak láthatatlan, de ismeretlen pont felé irányozva, túl a védműveken, a jelenettől egy pár kilométernyi távolságra, oly pont felé, a melyet gyanítani se lehet. Alig van festő, a ki oly rendíthetetlenül számított volna a hatásra, melyet azzal ért el, a mit nem ábrázolt. Az elért sikerből látjuk tehát, hogy a tömeg nálunk is szereti az «alatta értetődőt» s nem érzéketlenebb, mint a görögök æsthetikai nevelés dolgában. Kétség kívül, a kép ne legyen rebus, ne legyen úgy alkotva, mint Marivaux vagy Fontenelle valamely mesterkelt phrasisa, de a képen túl is nyújtson valami élvezhetőt s ne csak a szemet lepje meg az ismert valóság utánzatával, mert a szemek hamar betelnek s csupán múltó gyönyörben élnek.

Ha a képzőművészetek, a melyek formákból és színekből élnek és a melyeknek joguk és kötelességök, foglalkoztatni a szemet, mind e mellett még a szellem fölszítására is hivatva vannak, aunnyival inkább megilleti ez a hivatás az irodalmat, mely tisztán a szellemhez szól. Itt van helyén, nem mondani meg mindent, hanem rábízni sokat az olvasó képzeletére. Az egyszerű irodalmi fényképészet, a semmit mondó, untig ismert anyagi dolgok vég nélküli leírásai, a szenvedélyeknek pusztán physikai kifejezésre való juttatása, a mit az első szempillantásra nagyon is értünk s a hol semmi sincs, a hova be kellene hatolnunk, a szintelen stíl egyhangú nyersesége, melytől távol áll a finom érzés — mindez ép oly ellenére van a művészet-

nek, mint ízlésünknek. A legegyszerűbb s a legelemibb művészet is bizonyos finomságot igényel, oly fordulatokat, melyek közlelről tekintve, abban culminálnak, hogy sejtessük azt, a mit nem fejezünk ki. Nem az egyes iskolák találták ki e messterfogásokat, a mint ezt sokan hiszik, egészen természetszerűek azok, minden időben használták azokat az emberek s használják maig is, és pedig nemcsak könyvekben. Még azon írók se nélkülözhetik e fogásokat, a kik azokat nem szeretik, mert a szellem oly eszközei ezek, a melyek nélkül se írni, se beszélni nem lehet. Minden országban, barbárban és polgárosultban egyaránt, a nép és a művelt osztály körében, az árucarnokokban épen úgy, mint az akadémiákban, a legcsaládiasabb összejevetelekkor épen úgy, mint a legmagasb szónoklatoknál, prózában és versben, mintegy közmegegyezésre jutottak az emberek, általános és hallgatólagos megállapodáshoz képest az iránt, hogy ne fejezzék ki gondolataikat nyersen és laposan, mintha tudnák, hogy a szellem élvei egy eltérésen, egy rejtett képen fordulnak meg. Mi egy metaphora, ha nem oly tárgy képe, mely egy másakra emlékeztet? Mi egy mese, egy apologia, egy allegória, ha nem oly indirect mód, a melylyel úgy keltünk érdeket az igazság iránt, hogy azt az olvasó által találtatjuk ki? Mi a jelkép? Már neve képes fölidézni egy csomó rejtélyt, a melyeket az építészet és szobrászat nem nélkülözhet. Nem azt világítja-e meg a szellemszikra, a mit nem mondunk meg világosan? Ha semmi sincs a sorok közt, úgy nincs ötlet. Az allusio által oly dolgot jelzünk, a mire nem merünk egyenesen rámutatni; az irónia által épen az ellenkezőjét akarjuk elhitetni annak, a mit mondunk; a hyperbola által többet mondunk, hogy érthető legyen a kevesebb; euphémismussal takarunk el egy nem tetszetős gondolatot s kevesebbet fejezünk ki, hogy kiki többet értsen belőle. És a körülírás, hogyan feledhetnők el ezt épen most? A körülírásnak még ma is meg van bája, annyival inkább, mivelhogy Franciaországban egy felszázadig nem ismertek kötelezőbb irodalmi szabályt. És ez nem minden: más módoknál fogva beszélsz egy bizonyos dologról épen akkor, a midőn fönnen bizonygatod, hogy nem fogsz szólni róla; szántsándékkal késlelteted eszméd folyását, függőben tartod, hogy megkíváncsd; majd elhallgatsz, hirtelen megállsz, hogy az olvasó találja ki. Sőt oly messze lehet vinni az elhallgatásnak ezt a

művészetét, mint a romanticus költők — ez egyszer túlságosan is discret módon — a kik azt péczézték ki, hogy egy síma fehér lapot csak ki kell pontozni, kétség kívül úgy gondolkodván, hogy a legjobb módszer, nem mondani meg mindent, az, hogy az ember épen semmit se mondjon. Ismételjük, hogy ezeket a törvényeket nem a rhetorika találta ki, hanem a nagy közönség, a közhasználat szabta a rhetorikára. Az emberek jó eleve érezték, hogy a szellem elszunnyad, ha valami olyat nem nyújtunk e szárnyas lénynek, a mi után esengjen; innen van, hogy a beszédben csaknem minden: tova sikló finom érzés. A beszéden kívül így vagyunk mindazzal, a mi elbűvöl e földi életben. A szemérem: tartózkodás; a szerénység: eltűnés; az udvariasság magában foglalja a szavakat és érzelmeket; a báj épen azért báj, mert nem lehet definiálni; a szerelem kezd megszűnni szerelemnek lenni, mihelyt nincs benne rejtély. A nők, a kiknek oly természetes és oly finom műérzékük van, ösztönszerűen mindjárt a világ teremtetésekor kitalálták a kaczérságot, a mi abban áll, hogy a nő a szépség árát a rejtegetés által szabja meg. Virgil Galateáját jóval megelőzőleg, a nők azért rejtőztek a füzek alá, hogy annál jobban meglássák őket. A művészetnek e finom törvényét jól értette az a görög művész, a ki a *Médici Vénust* alkotta: a szépség és a szerelem istennője úgy jelenik meg előttünk, a mint egy kézmozdulattal fedezi báját.

A művészet szereti a fordulatokat és rejtélyeket, nem a kisszerű és frivol fogásokat, melyeket mindenha meg kell vetnie, hanem ama természetes titokzatosságokat, melyek a szellem és a lélek gyönyörködtetésére szolgálnak; a képzelet bizonyos rejtély által érdekeli, ragadjuk meg és tartjuk fogva. Mihelyt semmi sincs, a mit ki kelljen találni, nincs érdek, nincs gyönyör. Így van ez a legnagyobb dolgoknál is. Ha a vallásokban nem lenne egyéb, mint a tiszta theologia szabatos elvei, egyik sem bírna rajongókat teremteni; a hit hevül és töpreng, mert ez elvek mögött vonzó sötétségek és fölséges rejtélyek vannak. A pogány világban a mythologicus képek végtelen bája épen amaz ingatag philosophiában rejtett, a mely e képeket magában hordta. Nagyon jól ismerték az emberi szellemet Eleusis pappjai, a kik az isteni tisztelet különböző fokozatait állapították meg, hogy a hívők kegyes kíváncsiságát mindig függőben tartsák. Egyiptomban a templomok

kapuinál kuporodó sphynxek fölidezték a vallásos buzgalmat, csupán rengetegül rejtélyes alakjuk által arra emlékeztetvén, hogy a bölcsesség kincséhez csupán talányokon át lehet jutni. Körülbelül ilyen az eljárás a nagy irodalmi művekben is. A színházban a néző óráig csüng a kifejlődésen, mely színről színre ígérkezik és elmarad. A hőskölteményben és az elbeszélésekben az író megzavarja az idők rendjét, hogy minket tevőre vezessen s ezer ösvényen keresztül vigyen a költemény befejezéséhez. A nagy alkotásokban és a kis művekben az eposztól le a madrigalig, a stíl elrendezésében és részleteiben, az emberek mindig szerettek bizonyos finomságot, a mi nem keresettség és körmönfonság, hanem a dolgok természetéhez és a szellem szükségletéhez mért élvezet. Oly természetes ez, hogy az irodalmak bölcsőjénél már föltaláljuk s talán leginkább tapasztaljuk az öreg Homernál.

A művészet tehát egészében úgy, mint legkisebb részleteiben, nagy és kis rejtélyek sorozata, melyeket a szellem erőfeszítés nélkül hat át s melyekben gyönyörködik. Ezért érdekesebb az erkölcsi igazság, mint a physikai valóságok, mert amaz mindig többé-kevésbé rejtélyes. Szálljunk le bármily mélyre, mindig lesznek azon túl oly mélységek, melyek csalogatnak, hívogatnak. Ellenben a testet s mindazt, a mi a testtel kapcsolatban van, a szenvedélyeket, az első pillanatra fölismerjük, kitanuljuk; s a mikor például modern drámáinkban egy nő kedvese nyakába e kiáltással ugrik: «Szeretlek! szeretlek!» jóformán tájékozva vagyunk ez asszonyság felől; de a mikor Hermione szerelmét és haragját büszkeségből rejtli el, a mikor maga se tudja, hogy szeret-e vagy gyűlöl, a mikor látjuk őt oda dobva a szerelem és a düh minden kitoréseinek, egyik meglepetésből a másikba esünk s az ingadozás e viharában minden vers új világosságot derít az emberi természetre. Hogy mily kevésbé képes mély érdekeltetni a physikai szenvedély s mindaz, a mi hozzá hasonlít, kiváló példák mutatják, a többek közt a *Nouvelle Héloïse*, melyet azért választunk ki, mert ékesen szólóbb könyv nem igen van. S miért nem ragad el Rousseau ritka ékesszólása? Nem azért-e, mert e regényben a lelek rejtélyeit túlkorán látjuk elnyomva? Egy fiatal ember, a ki egyenesen vágyai célpontja felé tart, egy fiatal leány, a ki szerelme minden titkát dobra üti, hogy ne is törjük rajta fejünket, a ki tartózkodás nélkül, rettenetes önuralommal

rendelkezve, a helyett hogy küzdene szívviharai ellen, azokat maga kormányozza, hogy biztosítsa erénye kellemetes hajótörést; mindez lehet meglepő, merész, de semmi esetre se megindító. A szenvedelynek ez a beszéde, bármily lázas is legyen az, hidegen hagy bennünket. Azt lehet ugyan mondani, hogy ez a hidegség onnan van, hogy ez a regény már száz esztendő s kiment a divatból. Kétség kívül az idő is kihűtötte lapjait, de már a múlt században is voltak olvasók, a kikre ugyan oly benyomást tett, mint reánk. Lauzun hercegnő 1785-ben ezt írta Neckernének: «Egyébiránt ez a regény nem olyan, a minőt egész élvezettel szoktam olvasni; *Clarisse* és *Cecilia* ezerszer jobban tetszettek. Sokkal érdekesebb az olyan szerelem, a melyet valaki palástolni igyekszik, mint az, a melyet az író ily élénken rajzol. Inkább hiszünk az olyan őszinteségben, a melynek titkaiba magunk hatolunk be s a képzelet is tovább emelkedik, mint a kifejezések.» A szeretetre méltó, szerény hercegnő csupán érzelmének adva kifejezést, öntudatlanul oly elméletet állít föl, melynek annál több bece van, mert akaratlanul keletkezett.

Ezek a szükséges mesterfogások, melyekről föntebb szóltunk és a melyek rejtélyekből és fordulatokból állanak, első tekintetre nem egyebek, mint egy nyafogásból elősködő, cse-nevész művészet fegyverei, valósággal pedig olyanok, hogy a legnagyobb költők méltán és joggal vehetik igénybe. Nemcsak a művelt közönség előtt használták azokat, hanem a tömeg előtt is és a legnépiesebb darabokban. Aeschylusnak egy egész tragédiája, a *Persák*, egy rejtett értelmű gondolaton nyugszik. Igaz, hogy a darabot az athéneiek előtt játszták. A modern népeknél nem csinálnak annyi teketóriát s ha Franciaországban vagy Németországban ünnepelni akarják a katonai műveleteket, úgy szerepeltetik katonáikat, hogy azok okvetetlen megverik az ellenséget, visszaűzik támadását s legyőzhetetlennek bizonyúlnak. Sokan emlékeznek még arra, hogy Algir elfoglalása idejében egy ünnepnapon a Champs-Elysées-n egy hivatalosan föllállított rengeteg színházban, az afrikai dicsőség megünneplésére, déli 12 órától este hatig roppant néptömeg előtt üztek-hajtották a vörös nadrágosak a fehér burnousba bújtakat s szünet nélkül aratták ugyanazt az egy diadalt. A jelenet egészen rendén volt, ezek a katonák valódi katonák voltak s az arabsoknak is meg volt a magok valódi,

napbarnította arczbőrük, az egyenruhák és jelmezek kifogástalanok voltak; de ez a «gloire», a mit a francziák oly bőkezűen készítettek önnönmagoknak, híjával volt a pikáns íznek. Az ilyen fajta látványosságokat, a melyek a modern népeket kielégítik, az athéneiek nem túrték volna meg, hanem átengedték volna készséggel Beotiának. Aeschylus (ha ugyan szabad őt ily alkalommal nevezni), a nagy király udvarába helyezte át a színt, a midőn a salamiszi ütközetet egy műértő nép előtt akarta ünnepelni. Egymásután jönnek a szomorúbbnál szomorúbb hírek a persa hadseregről, végre megerkezik maga a király, legyőzve, megalázva. Az egész tragédiában nincs egyetlen egy vers sem, melyben az athéneiek dicsősége volna hirdetve; Athén ellen csupán szidalmakat és átkozódásokat hallunk. De mi lehetett volna becsesebb a görögök előtt, mint ezek az átkozódások, s mi dicsteljesebb, mint ezek a szidalmak? Athen dicsősége ellenségeinek kétségbeesése. Aeschylus bebizonyította, hogy az, a mit az ember nem mond, magasztos lehet.

A görögök kiváló művészetéről beszélve, talán nem lesz helyén kívüli egy megjegyzés, a melyet, tudunkra, egy műbíráló sem tett, jelezni a költői discretiónak egy kitünő példáját. Sophocles *Oedipus királyában* — e rettenetes történetben, a melynél Oedipus, kikerülhetetlen végzetszerűségnél fogva, saját apjának gyilkosa és saját anyjának férje lett — az egész darab nem egyéb, mint egy hosszú tanúkihallgatás, a melyből csak lassan-lassan derül ki a valóság s a melyben a személyek úgy következnek egymásután, mint a törvényszék előtt a tanúk, a kiknek tanúságtételei mindinkább sejtetni engedik a rettentő igazságot. Oedipus és Jocaste is ugyanezt teszik. De abban a pillanatban, a melyben Jocaste s vele együtt a közönség gyanítja, hogy ő fiának neje, eltűnik, hogy többé vissza se térjen: a költő eltávolítja szemeink elől ezt a vérfertőztető, erkölcsi szörnyeteget. Mindig a néző lelke előtt lebeg ő, a kit fürkész a nélkül, hogy megtalálna, de a ki annál inkább jelen van, hogy nem mutatja magát.

Az e fajta gyöngédség és finom érzés nemcsak a görögöknél — ennél a «par excellence» művész-népnél — fordul elő, hanem minden nagy költőnél, a kik gondolkoznak tárgyuk fölött. Bizonyára Dante nem valami félénk költő, be is bizonyította nem egyszer, hogy nem riad vissza a gondolat és

a stíl merésziségeitől. De mily kíméletes tud lenni, ha kell! Emlékezzünk csak arra a híres episodra, a melyben a féltékeny férj kedvesével együtt szúrja le Francesca da Riminit. Megrázó történetét beszélve el, elmondja, hogy sógorával együtt olvasták a *Lancelot* című regényt s ahhoz a föltötte kedves jelenethez értek, a melyben a lovag megcsókolja a királynét. E példa — mondá ő — vesztünket okozá s mi nem olvasánk többé e nap óta. Ez egyszerű szavaknál állapotodott meg az egész elbeszélés s itt is kellett megállapodnia. Egy modern költő talán szoros kötelességének tartotta volna, festeni e szerelem hevét s azután a meggyalázott férj dühét, a ledőfést és a kiontott vért. De itt a helyzet különös tartózkodást igényelt s Dante ezt érezte. Valóban hogy is beszélhetne volna el e fiatal nő kínos pirulás nélkül szerencsétlenségét, két férfinak, két ismeretlennek? Hogyan is hathatnának Francesca lelkére a pokolban a földi élet fájdalmas gyönyörei? Mit érnek neki az emlékek és szerencsétlenségek? Ez egyszerű szemérmes szavak: «s mi nem olvasánk többé», magokban foglalják egész bánatát, egész szégyenét. Ennek az egyszerű mondatnak olyan hatása van, hogy olvasva, megállapodunk sokáig s bámuljuk a gyöngédséget, a finomságot, a mely a költőt ez alkalommal vezette. Ez elbeszélés kimeríthetetlen szépsége ebben a félhomályban áll.

Különösen a vígjátékban kell sokat a nézőre bízni, hogy valamit kitaláljon és pedig azért, mert a tárgyak közönségebb természete olyan, hogy az író a tisztesség határain túlragadja. E nemben Molière *Amphitryonja* a műremek, a melyben elejétől végig a néző főgyönyörűsége: kitalálni, a mit a költő elrejtett. Sőt azt lehet mondani, hogy e vígjáték egész bája ebben a discret és átlátszó fátyolban rejlik, mert a kaland hihetetlenül bizarr voltának nem volna érdeke, ha nem magunknak kellene bele hatolni. De ne időzzünk e csodás alkotásnál, hanem hozzuk emlékezetünkbe egy modern vígjáték-író páratlanul ügyes fogását. Két extravagans leányt fest, a kiket anyjuk már csak azért se nevelhetett jól, mert mindig az útczán csavarog vagy látogatást tesz. Minthogy pedig ezt a nevetséges anyát még nevetségesebbé kelle vala tennie, mint magokat a lányokat — a kik pedig untig olyanok — az a szerencsés ötlete támadt az írónak, hogy ezt a mamát nem is mutatja. Mindig várjuk a háznak ezt a láthatatlan asszonyát

— már jön, — már itthon is van. — mindjárt meglátjuk, — de immáron ismét elment. A darab elejétől végig távol van s hála egy egészen új drámai mesterfogásnak, nem csak hogy eltávozik, de soha se érkezvén haza, nincs is azon helyzetben, hogy elmeheessen. A darab főszemélyisége e szerint az, a kit soha se látunk. (*Benoiton-család*, Sardou színműve.)

Az írás mestersége gyakran nem áll egyébből, mint oly gondolatokat és érzelmeket ébresztetni, a melyeket az író nem fejez ki. Kivéve a szónokokat, a kik kénytelenek mindent megmondani, mert szavaiknak közvetlenül kell hatni s nem számíthatnak a reflexióra, minden nagy író többet sejtet, mint mond: Thucydides, Tacitus, La Bruyère, Montesquieu, hogy csak azokat említsük, a kik leginkább számítanak az olvasó értelmiségre. Egy kép, egy szó által egész világot tárnak föl előttünk. A mint szellemünkbe hat tömör gondolatjok, ott kitör és kifejlődik. Még az irodalmi kritikában is megvan ennek a művészetnek bája, pedig úgy tartják, hogy oda csak tudomány és világos ész kell. Ennek a művészetnek köszönheti Villemain stílje titkos bájait; igaz, hogy e bájakat aztán az író oly untalan használta, hogy utóvégre megszűntek titkosoknak lenni. Ha van mester az «alatta értetődő» művészetében, úgy bizonyára Sainte-Beuve az, a kinek sok kötetre menő művei, a melyekben, úgy látszik, mintha mindent elmondott volna — semmik se ahhoz képest, a mi anyagot nyújtott a gondolkodásra. De legkivált a költészetben mondhatni, hogy ez a művészet nemcsak szükséges, hanem ismertető jele a lángésznek. Ki nem tudja, hogy mennyi mindent foglal magában néha Homernak egyetlen egy verse, minő erkölcsi látképeket nyújt Virgilnek egy-egy sora? Így van ez sokszor Dante, Shakspeare, La Fontaine, Racine és Goethe műveiben. A midőn Molière *Tudós nő*iben Trissotin egy szavára Philaminte fölkiált: «*En* millió szót értek már alatta» s a midőn Belise így szól: «*Olyan rövid, de mennyit rejt magában*», ezek az asszonyosságok csak azért nevetségesek, mivel rossz helyen alkalmazzák csodálkozásukat, mert különben igen komoly igazságnak adnak kifejezést. Századunkban Lamartineban található föl leginkább ez a természeti adomány. Ő képes egyetlen szavával hosszú álmodozásba ringatni; egyetlen verse, lelkünkbe dobva — mint egy tengerszembe — az alig érezhető hullámvázok egész sorát idézte elő bennünk, a me-

lyek egész erkölcsi lényünket mozgásba hozták. S ha ma Larmartine költészetének nincs ez a hatása, ez onnan van, mert az új nemzedék túltevékeny, túl van halmozva teendőikkel s képtelen ily hosszú és benső gyönyörök élvezésére.

Eszünkben sincs, azt állítani, hogy a művészet csupa rejtélyesen összetákolt ákum-bákumokból áll. Nagyon helytelen fogalmat alkotna valaki az íróról, ha azt tenné föl róla, hogy ily nyomorult munkára adná fejét s az olvasóról, a ki ily munkát kívánná. Mi egyszerűen azt akarjuk megmutatni, példáinkat leginkább a művészetek fensőbb köréből válogatva, hogy az értelmet és szívet egyaránt táplálni kell; finom árnyalatokat adni, melyeket a szellem betűz ki; oly kimeletes gyöngédséget tanúsítani, mely hízelegjen is; oly elővigyázattal élni, mely, a mint észreveszszük és megértjük, lelkünket ébren tartja. Az író tartsa folyton izgalomban az olvasó lelkét, szüntelen provocálja, tartsa függőben, símogassa vagy csipkedje, mert annak gyönyörűsége a tevékenység, az izgalom. S hogy lehetne az tevékeny, ha csak ismert tárgyakat nyújtanak neki s ha untalan szemeink elé tárják azokat tartózkodás és izlés nélkül, minden kitérés és fordulat nélkül, csupán azon célzattal, hogy a képek egy erőszakos stíl segítségével elménkbe vésődjenek?

A stíltre is alkalmazandók azon megjegyzések, a melyeket a compositióra nézve tettünk. Mai napság nagyon könnyen azt képzelik, hogy ha a stíl erőteljes, akkor már minden meg van téve, mondva. Valóban, több erővel soha sem írtak. Kiváló írók tudják alkalmazni a legerősebb szavakat, képesek azoknak megadni a legszélőbb értelmet s úgy egymás mellé helyezni, hogy azok szintűgy nyomják egymást. Semmi szünet, semmi árnyalat, a mit oly kellemes volna találgatni, fürkészni. Szellemünk passiv marad és erőtlenül hajlik meg a súlyos csapások alatt, melyek megdermesztik és eltompítják. S ha már benne vagyunk ebben a dermedtségben, nem érezzük a legerősebb kifejezéseket se; a legindulatosabb heveskedés is a nélkül zúg el fejünk fölött, hogy föl bírna rázni bennünket. Az írásnak ez a módja azon hamis föltevésen alapszik, hogy a mérésklet: gyöngeség.

A stíl mérsékeltisége, a mi nem egyéb, mint a mindent el nem mondás művészete, nem hogy gyöngeség, de báj és erő. Jó eleve ragaszkodunk hozzá, mert minden oda mutat,

hogy érdemes a bizalomra; az által, hogy minden dolgot a maga helyén hagy, és saját mértékével fejez ki, beszéde változatos s az érzelem minden árnyalatán keresztül visz. Hevesége bizonyos pillanatokban magával ragad, mert nem tartós; merészsége meglep és megkap; végre sokat csak sejtet, gyöngédségből, okosságból vagy dévajságból. De miért definiálni, a mit ismert példákkal jobban bebizonyíthatunk? Azon számos tehetséges író között, a kik harmincz év óta szerepelnek a napi kérdések szellőztetésével, van egy, mindnyája közt a legfélelmesebb, a ki épen mérséklete által tette magát felelmissé — ha nem is érzelmei, de legalább stílje tekintetében. Minden reggel várták, lesték, hogy mit fog mondani s kivált azt jegyezték meg, a mit elhallgatott. És oly hatalmas volt ez a mérsékelt stíl, hogy a finoman kinzott császári hatalom szívesen elcserélte volna ezt a mérsékletet a legkiméletlenebb kifakadásokkal. Ő előtte a regényben és a beszélyben egy ritka szellem — nem minden satiricus czélzat nélkül irótársai mértéktelen stílje ellenében s bizonyára a mienkkel analog nézetet akarván támogatni példája által — mindent rövidített, hogy az így concentrált világosság annál inkább magára vonja a figyelmet; élénken festett a nélkül, hogy pazarul bánt volna a színekkel; csak megmutatta a dolgokat, tartózkodván a leírástól; s mindezzel az olvasóban a legpatheticusabb érzelmeket keltette föl s e művészet által maga a tökéletes író magaslatára emelkedett volna, ha mindent fátyolozva, mindent rejtegetve, egyszersmind saját művészetét is képes lett volna elrejteni.

Vannak könyvek, melyek népszerűségüket és befolyásukat tisztán mérsékletöknek köszönhetik, például Silvio Pellico *A börtönök* című műve. Bajtársai közül többen, a mint kiszabadultak hosszas fogságukból, a legapróbb részletekben festették vértanúságuk gyötrelmes kínjait; de boszúkiáltásaik elhangzottak s ma már neveiket se ismerjük a különben számalomra nagyon is méltóknak. Silvio, bár nem is nagy író, meghatotta mindenki szívét, csupán sejtetni engedvén szenvedéseit; porkolábja, Ausztria ellen kiméletes leírásával ingerelte föl a kedélyeket s nagylelkű tartózkodása által egész Európa és a világ rokonszenvét keltette föl maga és hazája irányában; s a mikor a függetlenségi harc órája ütött, ki merte volna mondani, hogy ez a rokonszenv haszontalan volt

s hogy ez a kis könyv semmi súlylyal sem bírt a sors serpenyőjében?

Hogy csak mulatságról beszéljünk, fölvetette-e már valaki a kérdést, hogy miért töri magát a művelt és finnyás közönség bizonyos akadémiai ünnepélyekhez, a melyek különben, mint ceremoniák, semmi olyast nem nyújtanak, a mit előre ne ismernénk? Vajon nem azért-e, hogy oly csemeget szolgáljak ott föl néha napján, a mivel rendszerint nem szoktak kedveskedni? Az a gyönyörűsége van ott meg kinek-kinek, hogy sokat kitalál, kibetűz s illusioba ringathatja magát, hogy maga is nagy szellem, mivel hogy a mások szellemét tanulja megérteni. Minden várakozás ellenére úgy találja, hogy a bók nem hízolgés s hogy a korholás szelid. Csodálkozik azon, hogy a szellemes beszédekben a fösúly nem a tömjénezésre van fektetve. Igyekszik megérteni a kétélű szavak valódi értelmét, melyek egy dolgot a gyülekezettel, másikat pedig az ünnepelttel értetnek meg, s mosolyra készítik a hallgatóságot a megkínzott áldozat rovására, de magát az áldozatot is, a kinek abban telhetik öröme, hogy oly emberséggel lett megkínözva; mert a szónok, a ki bizonyos irodalmi bíraskodást gyakorol, egy új sütetű censor, s inkább hasonlít egy lelki atyához, a kinek sokkal gyöngédebb a lelkülete, mintsem hogy pirongassa a vezeklőt s a ki e szerint inkább csak azon van, hogy a vezeklő bűneit jóakarattal tárja föl. S ha mégis oly vonzerővel bír ez a csendes szónoklat a hallgatóságra, az csak onnan magyarázható ki, hogy a közönség gyönyörködik a szónoki fordulatokban, ha azok néha mesterkéltek is. Jól tudja mindenki, hogy nem volna helyes így írni mindenkor és minden helyen; de nincsenek-e az életben is oly «jó napok», melyeket az ember csak nevezetes alkalmakkor csinál magának.

A széptani psychologia körébe vágó ez észrevételek talán nem alkalmoszerűtlenek épen most, a midőn szépirodalmunk szokatlan ösvényekre látszik tévedni. Azon a ponton van, hogy halomra döntse a századok lassú és finom munkáját. Valóban, a mióta csak irodalom létezik a világon, a lángeszű emberek mindig arra törekedtek — s pedig néha nem kis erőfeszítésekbe került — hogy az emberi szellemet meg ne sértsék. Szüntelen azon törték fejöket, hogy gondolataiknak és érzelmeiknek a legszebb, a legártatlanabb formát adják; az erkölcs és a szónoklat terén s a színpad deszkáin egy bizonyos nemes

magatartást honosítottak meg, nem kötelező szabályként, nyügnék, de hogy a szellem gyönyörűségét lelje benne. Idő múltával pedig meg is tisztították nyelvöket, hogy simulékonyabb legyen, azt gondolva, s azt hirdetve, hogy az irodalomnak mindenek előtt humanusnak kell lenni. A népek fölfogták a finom árnyalatok egész becsét s dicsőségeknek tartották, hogy ily kincscsel rendelkeznek: az athéneiek büszkék voltak attikai tartózkodó magatartásukra, a rómaiak és francziák udvariasságukra s nálok a par excellence művészet abban állt, hogy nem fejezték ki gondolataikat nyersen, csiszolatlanul. Más írók, az úttörők nyomába lépve, önálló értekezések tárgyává tettek mind e finomságokat, abbéli feltökbén, hogy valamikép feledésbe ne menjenek s el ne kallódjanak. S nem ebben áll-e a nagy virágzásnak induló polgáriasadás? nem válik-e ez becsületére és előnyére az emberi szellemnek? Ha tehát egy szép napon valahol egy oly irodalom támadna, mely a százados aggodalmak közül egyet se ismerve el jogosultnak, mely nem tudna se hallgatni, se szelidíteni, mely egyszerűen túltenné magát minden hagyományos szokáson és szabályon, mely még virtust is csinálna abból, hogy halomra döntse a báj és kellem törekeny kincseit, és ha végezetül még tehetség is szegődne e pusztító, romboló irodalom szolgálatába, vajon igen kemény lenne-e a kifejezés, ha azt mondanók, hogy mindez nem egyéb, mint visszatérés a nyerseséghez, durvasághoz.

Szerencsére, félre nem ismerhető jelek arra mutatnak, hogy még a nem egészen művelt közönség is kezdi homályosan érezni, hogy a művészetnek és irodalomnak egyéb élvezetet is kell nyújtania, mint a mivel igen sokszor traktálták a közönséget. Kifárasztották azok a szüntelen reálítások a vásznon, a könyvekben és színpadon; torkig van azokkal az untig ismert dolgokkal, a melyeket naponta lát, a melyeket folyton folyvást szeme elé tárnak a nélkül, hogy csak valamit csiszolnának, rövidítenének rajtok. Azt látszik mondani, mit Montesquieu: «Celui qui diet tout, il nous saousle et nous dégoûte». (A ki mindent megmond, csömört okoz és undort gerjeszt.) Festészet dolgában igazi tárgyakat kíván, gondolatokat és érzelmeket; türelmetlenül nyilváníti, hogy a *Salon*-ban nagyon sok oly festmény van, mely nem nyújtva semmit a szellemnek, csak fárasztja a figyelmet és elvonja oly művektől, melyek érdemesek a gondos megtekintésre. Sőt még a

meztelen és a levetköztetett, a szép meztelenség és az ízetlen meztelenség közt is kezd különbséget tenni. A regényekben csak átfutja azon lapokat, melyek nem tartalmaznak egyebet, mint az érdektelen dolgok és physikai tárgyak aprólekos leírását, sőt megköveteli, hogy a fictióra súly legyen fektetve. A színházban nem sokat ad a külsőségekre, pazar kiállításokra. Ha oly darabot hoznak színre, melynek hosszadalmasága hajdan nem bántotta, csak úgy nézi meg újra, ha egy pár fölvonással megrövidítik. A mi az új darabokat illeti, ezekre nézve azt kívánja, hogy rövidebbek, de tartalmasabbak legyenek. Egy szóval, a közönség, melylyel eddig tetszés szerint bántak el, elégtelenséget tanúsít, s a maga módja szerint azt látszik mondani, mint a philosoph: «Az a szép, a mi a legrövidebb idő alatt a legtöbb eszmét nyújt». Végre föllázad az erőszakos jelenetek ellen, melyek inkább visszataszítók, mint patheticusak s érzi, hogy a művészet körében az a legnagyobb gyönyörök egyike, ha az embernek erkölcsi érzetét tiszteletben tartják. Mindenek fölött pedig megundorodott a durva stiltől, melyről azért nem szólunk itt, hogy ne kelljen azt megfelelő durvasággal meghatározni, a melynek egyébiránt sokat meg kell bocsátanunk, mert túlhajtásainak és vakmerőségeinek köszönhetjük, hogy a közönség szeme fölnyílt s oly helyes fölfogás tört útát magának, a mely különben kimaradt volna, a mint ugyanis a tudományban igen sokszor az absurdum útján jönnek létre a legmegdönthetlenebb igazságok, úgy van ez a művészetben is a szemérmetlenség segélyével.

Látszólag szerte futó megjegyzéseinkkel ugyanazon eredményre jutunk: a művészetben a dolgok egyszerű lemásolásával nem erjük be, mert ez csupán gyerekes vagy éppen közönséges élvezetet nyújt; az emberi szellem megköveteli, hogy saját tevékenysége révén élvezzen, eszméket és érzelmeket kíván, melyeket maga szeret kitalálni, föltárni s jó néven veszi az írótól mindazt, a mit ez, igen sok oknál fogva, meg nem mond. Könnyű volna e pontra nézve, az észrevételeket és példákat halmozni, de éppen tárgyunk követeli meg, hogy ne áruljunk el mindent.

MARTHA C. után *franciából*

VÉGH ARTHUR.

A PÁPASÁG FÖLEMELKEDÉSE A XI. SZÁZADBAN.

Második közlemény. *)

IV.

A visszahatás az egyház lehanyatlása ellen épen ott vette kezdetét, hol a papság romlottsága a politikai és társadalmi viszonyok következtében a legmagasabb fokra emelkedett Francia- és Olaszországban. Míg Nemetországban I. Henrik és az Ottók erős karja némi rendet létesített és tartott fenn, addig a volt karoling birodalom más két tartományában teljes anarchia uralkodott. Az itt fönnállott szomorú társadalmi viszonyok,**) a világi clerus és a szerzetesek romlottsága szülték meg és tették népszerűvé a szerzetesi régi szigorú fegyelem fölélesztésének, sőt súlyosbításának eszméjét; ezek érlelték meg a kedélyeket az egyház reformjára és függetlenítésére a feudalismus bilincsei alól. Ez utóbbi törekvés eszméje épen ott született meg és testesült is meg, honnan a szerzetesi élet reformjára vonatkozó eszme is kiindult: nevezetesen a clunyi kolostorban Franciaországban. A clunyi kolostor alapítását egyenesen ama reactionnak köszönhethe,

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 81-ik számában.

**) «Lugendum est praesentis vitae tempus, in quo sunt ita omnia confusa, ut veritatis quidem nec vestigium usquam videas, nequitiae vero atque luxuriae cuncta esse repleta prospicias, nec aliquid juste recteque servari. Humiles et invalidos atque pauperiores videas a superbis et potentibus divitibusque comprimi affligi atque injuste laesi; honestum vero quemquam multis laesionibus perturbari etc.» *Elog. S. Oddonis* Abb. Cluniacensis. Mabillon *Acta Sanctorum Ordinis S. Benedicti*. V. 146.

melyet a szerzetesség életében beállott hanyatlás Franciaország e részében a vallásosabb érzelmű egyháziak és világiak kebelében fölkeltett. *) Itt, hol a szerzetesi élet romlottsága a legnagyobb mérvben érezhetővé vált, itt ismerték föl először a baj orvoslásának eszközét és kezdték használni: a klastromok függetlenítését egyes világiak, sőt még a püspökök befolyása alól is, itt látjuk először életbe léptetve. A clunyi kolostort már alapítója, Vilmos aquitaniai herczeg, eltérően az eddigi szokástól, mely az újonnan alapított kolostort az alapító családjának védnöksége és az illető egyházkerület püspökének hatósága alá rendelte, minden világi vagy egyházi hatalom teljes mellőzésével egyenesen a szent szék védelme és fősege alá helyezte.**) Itt lett mindjárt az első apát Berno az új és az akkori időben valóban példányszerű szigorú szerzetesi élet megalapítója. Nyomdokain haladtak, sőt a fegyelmi szabályok súlyosbításában még fölülmúltak utódai Odó, Maiolus és Odiló, kiknek vezetése alatt a clunyi kolostor európai hírre és rendkívüli fontosságra emelkedett. Nem kell ugyanis felednünk, hogy e kor barbársága és ebből kifolyólag nagyon gyöngye erkölcsi öntudata mellett is telve van vallásos hévvel és buzgósággal, hogy Európa népeinek éltető eleme e korban és még sokáig ezután egyedül a vallás. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy az egyházi élet általános romlottsága közepett egy oly szerzetes társulat, mint a clunyi, melynek szigorú fegyelme és vallásos buzgósága még a legfeddhetetlenebb életű főpapok részéről is bámulattal vegyült elismeréssel találkozott, ***) az alsóbb osztályok körében általános és mély tisztelet tárgya lett. Az egyszerű clunyi szerzeteseket a legelső kolostorok hívták meg apátjicknak; és boldog volt azon egyház — mint egy e korban élő író magát kifejezi — mely innen kaphatott püspököt. †) Az utánzás nem maradhatott el. A clunyi kolostor nagy nevű első apátjai csaknem szünet nélkül új meg új kolostor reformálásával vannak elfoglalva, mire őket részint a

*) *Vita S. Hugonis Abb. Eduensis. Marrier. Bibliotheca Cluniacensis.* 5.

**) Vilmos herczeg alapító levele, Mabillonnál i. m. V., 78.

**) Lásd Damiani bíbornok levelét a clunyi szerzetesekhez. *Opera.* I., 83.

†) Hildebertus *Vita S. Hugonis Abb. Cluniacensis.* Marrier, *Bibl. Clun.* 420.

kolostorok védnökei a szerzetesek ellenére, részint magok a szerzetesek önkényt hívták föl. A szigorú clunyi fegyelem behozatalán kívül e reformálás egy nagyon fontos újítással hozott kapcsolatba. Nevezetesen a szerzetesi élet elfajulásának megakadályozására — minthogy ez elfajulást a testületi szellem általános lehanyatlása az egyházban hatalmasan elősegítette volt — a clunyi reformatörök a központosítás rendszéréhez fordultak és az egyenesen általok alapított kolostorokat, valamint azokat is, melyek Burgundban és a szomszéd franczia tartományokban Cluny szabályainak elfogadásával újjá alakultak, az anyakolostorral, a mozgalom központjával, szoros kapcsolatba hozni törekedtek. Így történt, hogy a korábbi szokástól eltérőleg ez új kolostorok nem lettek önállókká, hanem továbbra is a clunyi apát vezetése alatt maradtak; és a függés kifejezéséül a kolostor főnöke nem apátnak, hanem csak priornak hivatott.

Így alakult meg a clunyi congregatio, mely testületet a szerzetesi szabályok szigorú föntartása, nemcsak Franciaországban, de egész Nyugat- és Közép-Európában rendkívül tiszteletre és befolyásra juttatott. Innen kezdve a reformáció Franciaországban, ha lassan is, mind több és több tért hódított, és azon visszaéléssel, hogy egyes kolostorok világi apátnak adattak, a clunyeiek tekintélyének érvényre jutása óta, mi körül-belül a tizedik század második felére esik, többé itt nem találkozunk. *)

Az itt életbeléptetett központosítás különös kiemelés érdemel azon körülménynél fogva, hogy a clunyi congregatio roppant befolyása a szerzetesi föltétlen engedelmesség következményeképen a clunyi apátnak es ez által a szent székek állott egyenes rendelkezésére.

V.

Hasonló irányú mozgalommal találkozunk, bár egy fél-századdal később, Olaszországban, hol a reform megindítása Romualdnak a simonia kérlelhetetlen ellenségének nevéhez fűződik. Romuald egész életét a papok és szerzetesek romlott-

*) Mabillon *Annales Ordinis S. Benedicti*. IV. 57.

ságának ostromozására szentelte; e célból vándorolt és prédikált Italiában halála órájáig. *) Fáradhatatlan munkássága, bár rendkívüli nehézségekkel kellett küzdenie, **) nem maradt sikertelen s halála után szigorú, a remeteéletből vett szabályainak lelkes tanítványai mind több és több követőt szereztek. Az általa alapított camalduli kolostor központja lett egy új, a clunyihez hasonló, congregciónak, mely lassanként egész Közép- és Dél-Italiára kiterjeszkedvén, nem szűnt meg küzdeni az elvilágiasodott-papság és a régi kéjelgő tunya szerzetesek ellen. Részt vettek e küzdelemben a clunyei is, kik már Romuáld föllépése előtt befolyásukat és reformjukat Olaszországra is kiterjesztették. Alberich Roma kényura a X. század közepén buzgón támogatta ez új irányt ***) s meghívására Odó clunyi apát Olaszországba utazván, a nagyhírű, de akkor mélyen lehanyatlott montecasinói és farfai kolostorokat új virágzásra keltette.

A reformmozgalom Németországot sem kerülhette el, annyival kevésbé; mert Cluny, a mozgalom központja, politikailag még mindig a német császársághoz tartozott. Csakugyan a közelfekvő Lothringiában mindjárt a X. század közepén észlelhető a Clunyból kiindult mozgalom hatása. Az e korban élő metzi püspökök, Adalbero és Dietrich, buzgó hívei voltak az új iránynak, mely a lehanyatlott lothringiai kolostorokat is csakhamar új életre keltette, s melynek központjául Lothringiában az éppen Adalbero által alapított Metzhez közel fekvő gorzei kolostor tekinthető. †) Hatalmas lendületet adott az itteni reformmozgalomnak Richárd verduni apát a XI. század elején, ki a mozgalmat Lothringia határain túl is kiterjesztve Lothringiában, Franciaországban és Flandriában huszonegy kolostort alakított át Cluny szabályai szerint. ††)

*) Damiani. *Vita Romualdi. Opera.* II, 429.

**) Reformálása a régi szabad élethez szokott szerzeteseket annyira felbőszítette, hogy ezek a kissé túlszigorú leczkét tartó reformátort egy ízben megverték, sőt meg is akarták gyilkolni. Damiani. *Vita Romualdi. Opera* II, 430, 444.

***) *Chronicon Benedicti Monachi. Pertz*nél i. m. III, 716. és *Historiae Farsenses* u. o. XI. 536.

†) *Miracula S. Glodesindis* és *Miracula S. Gorgonis*, Pertznél i. m. IV. 238, 246.

††) *Vita Richardi Abb. Virdunensis. Pertz*nél i. m. XI. 286. *Hugo Flaviacensis* u. o. VIII. 236. 237.

De az új irány a tulajdonképeni Németországban, bár egyes császárok, mint II. Henrik és egyes főpapok, mint Meinhard paderborni püspök, melegen pártolták a clunyeiket *) az itteni kedvezőbb politikai és társadalmi viszonyok következtében, sokkal később lett érezhetővé, mint Francia- vagy Olaszországban. Mint már említettük, Németország erőteljes királyainak sikerült némi rendet tartani fönn és így a kolostorokban is, melyek itt általában a központi hatalomtól és nem az arisztokrátiától függöttek, oly botrányos, visszaélések, mint az említett más két tartományban, elő nem fordúlhattak. Megváltoztak a viszonyok IV. Henrik kiskorúsága alatt, midőn a gyám kormány botrányos gazdálkodása az apátságok betöltésénél **), itt is, mint egyebütt, a szerzetesi élet hanyatlására vezetett. Most már a tér a reformra itt is elkészült és a mozgalom csakhamar megindult. Hannó kölni érsek, az e korban élő német főpapok legtekintélyesebbike, római útja alatt, Felső-Olaszországban, megismervén és megkedvelvén a clunyei szabályait, ezeket a magával hozott olasz szerzetesek által, a tőle alapított három kolostorban (Siegburg, Saalfeld és Grafschaft) életbe léptette. ***) Peldáját több püspök követte különösen a Rajna mellekén, s bár a régi szerzetesek annyira idegenkedtek a reformtól, hogy számosan inkább odahagyták a kolostort, mintsem hogy az új szabályokat elfogadják †) a kolostorok átalakulása a Cluny által kijelölt szigorúan egyházas szellemben Németországban is mind nagyobb és nagyobb mérvet öltött. Így alakult meg a hirschau-i congregatio a Vilmos, hirschau-i apát, által reformált dél-német különösen schwarzwaldi kolostorokból, ††) mi által a szerzetesi élet reformja Németországban is szilárd alapot nyert. Azonban az ekként átalakított német kolostorok, bár Cluny szabályait elfogadták, nem veszítették el önállóságukat, mint a burgundi vagy francia kolostorok. Megtartották apátjokat továbbra is; de ez

*) Adalbert. *Vita Heinrichi II. Imperatoris* Pertznél i. m. IV. 809. *Vita Meinverci*. u. o. XI. 116, 118.

**) Lambert, *Annales*. Pertznél i. m. V, 166.

***) Ugyanaz u. o. 283. *Vita Annonis*, u. o. XI. 477. s köv.

†) Mabillon. *Annales Ord. S. Benedicti*. IV, 57. Lambert. *Annales*. Pertznél i. m. V. 188.

††) Bernold. *Chronicon*. Pertznél i. m. V, 451. *Vita Vilhelm Abb. Hirsaugiensis*. u. o. XII, 218.

mit sem vont le azon erőből, melyet a Clunyból kiindult mozgalom a szigorúan egyházas szellem és a szoros központosítás által az egyháznak, különösen pedig az egyház fejének, a pápaságnak, kölcsönzött. A tiszteletteljes hódolat, melylyel a német reformált szerzetesek a clunyi apát iránt viseltettek, eléggé kipótolta a közvetlen függés hiányát, és az e kolostorok által fejlesztett kizárólagosan egyházi szellem a pápaság hatalmának fölemelésére a talajt Németországban is előkészítette.

VI.

E mozgalom a szerzetes életben, mely körül-belül egy század lefolyása alatt egész Nyugot-Európára kiterjeszkedett, sokkal mélyebb jelentőségű volt, mint a hogy talán első tekintetre föltűnik. A megszülemlő keresztyénség fő jellemvonása és gyors elterjedésének egyik hatalmas tényezője a spiritualis világnézet, mely a keresztyénség általános uralmának megszállásával lassanként elenyészett, a reformált kolostorokban most új életre támadott. Ismét föltűnik azon sajátságos és csakis a szomorú társadalmi viszonyokból kimagyarázható észjárás, mely a világi élettől megvetéssel fordulva el, a lélek üdvének biztosítását a világtól teljes elvonultságban, tehát a szigorú kolostori életben, hitte legbiztosabban föltalálhatónak. Innen a szerzetesi élet szigorú szabályai iránt ama rajongó bámulat és vonzódás, mely e kort általánosan, köztök gyakran a legelőkelőbb világi és egyházi embereket is, meglepte; *) innen ama mély irtózás és megvetés a világi sőt az egyházi méltóságok iránt is, mit nemcsak az egyszerű szerzeteseknél lehetett tapasztalni, **) hanem, a mely a kebelökből kikerült főpapok (például Damiani Péter, VII. Gergely) írataiból is

*) A hirschaui kolostornak pl. a XI. század második felében több mint százötven tagja volt; köztök igen sok előkelő egyházi és világi ember, «ad eum (Vilmos apát) quam plurimi potentes viri ex ordine clericorum seu laicorum velut ad quoddam asilum confluebant, in tantum, ut plus quam centum quinquaginta monachos congregatos haberet absque multitudine fratrum barbatorum.» Vilmos apát élete. *Codex Hirsaugiensis. Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart.* I. 5.

**) Példák Hurternél, *Geschichte Papst Innocenc III.* III, 239.

kisugárzik. Könnyű belátni, hogy e világnézet a lelki és világi hatalom között eddig fönnállott viszonyt helyesnek nem találta és mihelyt a lelki hatalom általánosán elismert legfelső képviselője, a római szent szék, e viszony megváltoztatását tervbe vette, törekvéseinek legbuzgóbb támogatóit a hierarchiai eszmék rajongó harczosait a reformált szerzetesekben találta föl. A pápaság és császárság között épen e kérdés miatt nemsokára kitört nagy küzdelemben a püspököket, kik hatalmukat és magas állásukat a világi hatalomtól nyerték, még habozni látjuk a pártválasztásban; de nem a szerzeteseket. Ezek különben is függetlenségek kivívására a világi és püspöki hatalom alól támpontot a szent székben találván, határozottan a pápaság mellé állottak s küzdöttek ennek ügye mellett nemcsak tettel és élő szóval, de az írás fegyverével is. Csak egy futó pillantást kell vetnünk e kor irodalmára s azonnal láthatjuk, hogy VII. Gergely törekvéseinek legszenvedélyesebb védelmezői a reformált szerzetesek kebeléből kerültek ki. *)

Mely fontosságot kölcsönzött e reformmozgalmon előmlő spirituális és egyszersmind hierarchiai szellemnek azon körülmény, hogy a kor, melylyel foglalkozunk, mint már említettük, minden barbársága és ezzel járó bűnei mellett is, sőt épen e barbárság következményeképen kizárólagosan, fanatikusan vallásos. A vallásos szellem az, mely e korban a keresztyén Európa csaknem minden szellemi termékén előmlik, ez az, mely e korszak úgymint a XI. század végével az európai nemzeteket oly egyesülésre bírta és oly lelkesedésre gyűlasztotta, minőre példát Európa történelmében azóta hiában keresünk. A vallásos szellem kizárólagos uralma mellett, könnyű elképzelni minő hatást gyakoroltak a nagy tömegre e szerzetesek, példányszerű sőt túlszigorú keresztyén életökkel. «Nem embereknek, hanem angyaloknak tartották őket» így kiált föl Lambert **) egy régi szabású, a reformmozgalmat ellenséges szemmel néző szerzetes keserűségével s valóban a befolyás mire e szerzetesek különösen az alsó néposztályokkal szemben szert tettek, csaknem mindenhatónak nevezhető. ***) E befo-

*) Flavigny-i Hugó, Bonitho, Desiderius monte casinói apát, Manegold, Berthold, Bernold, Bernried-i Pál stb.

**) Pertznél i. m. V, 188.

***) *Vita Richardi Abb. Viridunensis*. Pertznél i. m. XI, 286.

lyás képezte azon alapot, melyen az egész egyház reformálása a Cluny által megadott példa és szellem szerint lehetővé vált; mert nem nehéz belátni, hogy a szerzetesek csupán magokra az általános reformot keresztül nem vihették. A kiirtandó visszaélések sokkal mélyebben gyökereztek, sokkal szorosabban össze voltak növe világi érdekekkel, hogy sem azokat a világi hatalom alól általában még nem is emancipált szerzetesek szava elenyészthette volna. Mit tehettek ez egyszerű szerzetesek a fejedelmek, a hatalmas feudális arisztokrácia és az ezekkel legtöbb esetben szövetségben álló püspöki kar ellen; példájok és intő szózataik csak még élesebben tüntették föl az egyház testén dülő sebeket, a nélkül, hogy azokat orvosolhatták volna. De a szerzetesség reformjának fontossága nem is ebben áll. A reform eszméjének fölvetése, a szerzetesi élet kebelében annak sikeres keresztülvitele, főképen pedig a közvélemény előkészítése az általános reformra és annak irányára: ezek kölcsönöztek a Clunyból kiindult mozgalomnak mély jelentőséget. Az egész egyház reformálása csak akkor lett lehetségessé, midőn e szerzetesek kebeléből főpapok kerültek ki, midőn reformeszméjük a szent széket is meghódította, midőn példányszerű tiszta életök a pápai széken is föltalálhatóvá lett. És, hogy ez valósággal bekövetkezett, az főképen az ő érdemök, valamint később is tőlök nyert a már reformált pápaság az egyház újjáalakítására példát, irányt és hathatós támogatást. Mint később a középkor végén a királyok a feudális arisztokrácia ellen a városokkal szövetkeznek, úgy szövetkezik most a pápaság a fejedelmek, a püspöki arisztokrácia és az ettől függő nős papság ellen a szerzetes rendekkel. Szövetségek a kor szellemében hatalmas támogatással találkozott s így lett lehetővé a keresztyén egyházat megmentő és a pápaság világhatalmi állását megteremtő reformok keresztülvitele.

VII.

A pápaság világhatalmi állásának megalapítása elválaszthatatlanul egy ember nevéhez fűződik, kit — bár jelleme fölött nagyon különbözően hangzik a kortársak valamint az utókor ítélete — méltán a középkor legnagyobb emberei közé kell soroznunk. E férfiú a szerzetes Hildebránd, a későbbi

VII. Gergely pápa, kinek föllépése a pápaság történelmében közvetlen ama már említett viharos jelenetre következik, midőn három ellenpápa — egyik méltatlanabb, mint a másik e magas állásra — versenyzett szent Péter trónja fölött (1043.). Mint egy századdal előbb csaknem hasonló körülmények között, most is a császári beavatkozás vetett véget a szent széket annyira lealázó botránynak és a pápaság újra s most még nagyobb mérvben, mint valaha császári befolyás alá jutott. Négy pápa (II. Kelemen, II. Damasus, IX. Leo és II. Victor) emeltetett egymásután III. Henrik parancsszavára a pápai trónra; úgy látszott, hogy Henriknek csakugyan sikerülni fog a császári tekintélyt a pápai szék fölött végképen érvényre emelni. *) De ez csak látszat volt. Épen ez időpontban, midőn a császári befolyás Rómában ily magasra emelkedett, bekövetkezett az egyház és a pápaság történelmében azon mélyreható fordulat, melyet a szerzetesi irányú reformmozgalom győzelemre jutása a pápai széken előidézett. E fordulatot jelzi IX. Leó trónralépése, ki a császártól följánlott tiarát már csak azon föltétel mellett fogadta el, ha a kinevezésbe a római nép és papság is beleegyezik. **) Fontosabb és eredménydúsabb volt ez egyszerű és az akkori körülmények között teljesen eredménytelen tiltakozásnál a császári mindenhatóság ellen IX. Leónak azon lépése, hogy Hildebrándot a római udvarhoz vonván, subdiaconussá és kincstárnokká nevezte ki. Innen számítható e rendkívüli ember mindenható befolyása a pápai székre, innen ama kettős, állandó irány a pápai udvar politikájában, mely egyfelől az egyház belső reformját a szerzetesreform által megadott szellemben; másfelől pedig a papság függetlenítését a világi hatalmak alól, és a pápaság mindenható tekintélyének megalapítását, keresztyénség lelki, úgymint világi ügyeiben tartotta szem előtt. Mert ez eszmék egyikének megvalósítása szükségképen maga után vonta a másikat. Hogy a pápaság az egyház reformatióját keresztül

*) Az *Annales Romani* szerint III. Henrik, miután a sutri-i zsinaton (1046) a három ellenpápát letétette és az általa kinevezett II. Kelemennel magát császárrá koronáztatta, formaszerint megnyerte azon jogot, hogy a pápát és a birodalom püspökeit ő nevezze ki. Pertznél i. m. V, 468.

**) Wibertus. *Vita Leonis IX.* Watterichnél i. m. I, 127.

vihesse, meg kellett egyrésről ama központosítást valósítania az egyház kebelében, melyre a szerzetesi élet körében Clugny a példát már megadta volt, és a mely nélkül a reformáló pápaság a püspökökkel szemben ézlt nem érhetett; míg másrésről ez eredmények elérése a papságot a világi társadalomhoz kötő kapcsok széttörését és ez ismét a pápaság legfőbb egyházi és világi hatalmának érvényre emelését elkerülhetetlen föltételül tűzte ki. Korlátlan hatalommal rendelkező pápaság, melynek még a királyok sőt maga a császár is alá vannak vetve: ez volt a Hildebránd által most megindított reformmozgalom végkövetkezménye.

Természetes, hogy, mindaddig míg III. Henrik élt, ilyes eszme megvalósítása még csak szóba sem jöhetett. Hogyan kísérthették volna meg az épen a III. Henrik tekintélye által beültetett pápák a császári felsőség ellen küzdeni, mely különben is a Rómában uralkodó rendetlenség megszüntetésére csak az imént is oly szükségesnek és hasznosnak bizonyúlt be? Mindaz mit Hildebránd ez időben a pápaság függetlenítésére tehetett, egyszerű tiltakozás volt a császári mindenhatóság ellen, midőn tudniillik a III. Henrik által kinevezett pápákat a római papság és nép által újból megválasztatta *). Kifejezése volt ez a reformált szerzetesek körében kifejlődött és most Rómában is uralomra került hierarchiai elvnek, mely szerint világi ember — legyen ez bár a császár — a lelki hatalom fölött nem rendelkezhetik, hogy tehát a császári kinevezés nem tekinthető jogos eljárásnak a pápai szék betöltésére. **) Megkezdett az egyház reformálása is, mely téren

*) Így IX. Leót és II. Victort. Bruno, *Vita S. Leonio IX.* Watterichnél i. m. I, 97. Bonitho. *Ad amicum.* Jaffénál i. m. II, 632, 636. *Leo Casinensis* Pertznél i. m. VII. 686.

**) Rendkívül jellemző a reformált szerzetesek között uralkodó szigorú egyházas szellemre, valamint Hildebránd jellemére, a következő jelenet, mely a császár által pápává nevezett Brunó toul-i püspök (IX. Leó) és a még egyszerű szerzetes Hildebránd között, Leó életírója szerint Wormsban, Bonitho szerint Clugnyben történt volna. IX. Leó találkozáván Hildebránddal és fölsismervén a szerzetes lángeszét, fölszólította, hogy kövesse Rómába, de Hildebránd a fölszólítást határozottan visszautasította. «Miért»? kérdezte a főpap. «Mert nem az egyház törvényei által előírt szabályok szerint, hanem világi és királyi hatalom által akarod a római egyházat birtokodba venni.» E párbeszéd

a pápa és a császár most kezet fogva működtek; de a csekély eredmény még jobban meggyőzhette Hildebrándot arról, hogy a visszaélések megszüntetése mindaddig, míg a pápaság világi hatalomtól függve, az egész keresztyénség, de különösen a pápaság fölött nagyobb tekintélyt nem gyakorol, el nem érhető.

VIII.

Kedvező fordulat következett be Hildebrand nagy terveinek kivitelére III. Henrik halálával, midőn a trónörökös kiskorúsága miatt, a birodalom ügyeinek vezetését az özvegy császárné vette kezébe. A császári kormánynak a női kezek alatt szükségképen bekövetkezett gyöngülése meghozta a kedvező alkalmat a pápaság emancipációjára és ez alkalmat Hildebránd annyival inkább sietett fölhasználni, mert a pápaválasztás szilárdabb alapra való helyezésének szükségességét a körülmények is teljesen igazolták. Alig telt el két év III. Henrik halála után; a római arisztokratia ismét fölemelte fejét és a megürült pápai széket újra oly emberrel töltötte be (X. Benedek), kinek gyöngesége biztos kezességül látszott szolgálni az arisztokratia uralmára. *) Újra bebizonyult, hogy az Ottók és III. Henrik által követett eljárás: a pápai széket császári kinevezés által tölteni be — nem tekintve már említett veszélyes következményeit — a császári hatalom gyöngülése esetén azonnal a rendetlenség és zavar forrása. A pápaságot e kettős baj tudniillik a császárságtól való függés és a római arisztokratia fektelenkedése ellen biztosítani, égető szükségnek és a pápai hatalom fölemelésére első lépésnek tűnt föl; és e biztosítékot Hildebránd — II. Miklós trónralépése után, mint archidiaconus állásában még jobban megszilárdulván — nem késelt a pápai székek megadni.

A pápaválasztás, mint már említettük, a szokás által

bírta volna IX. Leót arra, hogy Romába a főpapi jelvények nélkül vonulva be, ott magát a régi szokás szerint megválasztassa.

*) «Ita quippe est homo (X. Benedek) stolidus, deses ac nulli ingenii, ut credi nescisse per se talia (a pápai székre való fölemeltetésére vonatkozva) machinari.» Damiani bíbornok levele Henrik, ravennej érsekhez. *Opera* I. 41.

szentesített jognál fogva a római népet és papságot illette; de említettük azt is, minő számos esetben bebizonyult, hogy a könnyen megvesztegethető római nép és a romlott meg tudatlan római papság*) mennyire nem volt méltó e jogra. Az innen keletkezett visszaélések vonták magok után a császári beavatkozást, mi a nélkül, hogy a botrányos jeleneteknek Rómában teljesen véget vethetett volna, a pápai szék függetlenségének még nagyobb mérvű elenyészésére vezetett. Epen ez okok miatt II. Miklós pápa rendelete, melyet 1059 április 13-dikán bocsátott ki, az eddigi főtényezőknek csak másodrendű szerepet juttatott és a főhatalmat oly testület kezeibe tette le, melytől — az e testületet a szent székhez kötő érdekazonosság-nál fogva — a pápaválasztás jogának méltó és mindenekfölött az egyház érdekeinek megfelelőleg történendő gyakorlatát jogosan meg lehetett várni. Ez új testület a cardinalisok collegiuma volt.

A kifejezés, melylyel e testület megneveztetett, nem most tűnik föl először; korábbi időkben a cardinalis címet a papság körében nemcsak a püspökök, de az alsóbb rendű papok is nagyon általánosan használták.***) Különösen áll ez Olaszországra, hol a cardinalis megnevezés a nagyobb egyházközségek-nél szolgáló élethossziglan megválasztott vagy kinevezett, tehát el nem mozdítható, papok címéhez tartozott.***) Így volt ez Rómában is, csakhogy az itteni cardinalis testület, már IX. Leó korában teljesen átváltozott; mennyiben a szűk Róma városi jelleget levetvén, az egész nyugoti keresztyen egyház legkitünőbb embereit magában foglaló universalis jellegű testületté alakíttatott át. Említettük, miként a szerzetes irányú reformmozgalom IX. Leó alatt ennek személyében jutott győzelemre a pápai széken. A reformálni akaró pápa első teendője volt természetesen a római egyház újból szervezése s mivel a szellemileg úgymint erkölcsileg a legnagyobb mérvben aláhanyatlott római papságban alkalmas egyéneket nem találhatott, mellőzve azon régi szokást, mely szerint csak egy és ugyanazon egyháznál lehetett alsóbb papi méltóságról

*) Bonitho. *Ad amic.* Jaffénál i. m. II. 629.

**) Muratori. *Dissertatio de Cardinalium institutione. Antiquitates Italicae medii aevi.* V, 157.

***) Ugyanaz u. o.

felsőbbre emelkedni, a reformpárt fejeit Olaszországból és Franciaországból maga körül egyesítette. *) Utódai folytatták ez eljárást; s így képződött ki azon testület, melyre, mint a megindult reformmozgalom támpontjára és éltető lelkére, II. Miklós pápa teljes bizalommal és megnyugvással ruházhatta a pápaválasztás fontos cselekményénél az elsőrangú, döntő befolyást.

A császári befolyás a pápaválasztásra azonban sokkal hosszabb ideig volt gyakorlatban, hogy sem azt a fönnálló viszonyok mellett már egyszerűen el lehetett volna mellőzni. A pápaság függetlensége még teljességgel nem volt biztosítva; tekintélye még ezután volt az egyház kebelében is érvényre emelendő; épen azért a függetlenségre tett első lépésnél nem volt tanácsos a még mindig hatalmas császári udvarral teljesen és nyíltan szakítani. Föntartatott tehát IV. Henriknek — valamint utódi közül is azoknak, kik a szent szektől személyesen kieszközlük — azon jog, hogy az új szabály szerint a bíbornokok által megválasztott pápát megerősítse. **)

Hogy a pápaválasztás ily módon történt szabályozása a kitűzött cél elérésére úgymint a pápai szék függetlenítésére a császári befolyás és a római aristokratia féktelenkedése ellen, tökéletesen megfelelt: a bekövetkezett események eléggé bizonyították. De e lépés a függetlenítésnél még többet eredményezett. Az ekként, a keresztyén egyház legjelesebb papjaiból szervezett *cardinalis collegium* a pápaság állandó tanácsává fejlődött ki; s minthogy szokássá lett a pápai széket mindig a

*) Bonitho. *Ad amic.* Jaffénál i. m. II. 633.

**) A pápaválasztásra vonatkozó rendelet, két egymástól némileg eltérő szövegben maradt fenn. Az egyik (*Chronicon Farfense. Muratorinál Scriptores Rerum Italicarum.* II, 645.) a királynak a bíbornokokkal a választásra egyenlő befolyást biztosít: «ne venalitatis morbus quaelibet occasione subripiat, religiosi viri cum Serenissimo filio nostro Rege Heinrico praeduces sint in promovendo Pontificis electione.» stb.; a másik ellenben (*Hugo Flaviacensis*, Pertznel i. m. VIII. 408) a választás jogát határozottan csakis a bíbornokokra ruházza és csak azután teszi hozzá e mindenesetre nagyon határozatlan kifejezést: «salvo debito honore et reverentia dilecti filii nostri Heinrici, qui in praesentiam rex habetur et futurus imperator Deo concedente speratur; sicut iam sibi concessimus et successoribus illius, qui ab apostolica sede personaliter hoc jus impetraverunt.»

bíbornoki testületből tölteni be, ez által megadatott a szent székek politikájának azon következetesség és szilárdság, mely nélkül a pápaság későbbi roppant hatalma aligha kivívható lett volna. Mert oly nagy cél elérésére, mint a minőt Hildebránd maga elé kitűzött, nem volt és nem lehetett elegendő egy ember élete. Az ily nagy cél elérésére szükséges következetesség, kitartás és állandóság évtizedek hosszú során át, a szerencse minden változásai közepett, mint a régi római senatus példája fényesen bebizonyította, a testület által üzött és nem egyes ember életéhez kötött politikának jellemző tulajdonai; és a bíbornokok collegiumának föllállításával e kellékeket a szent székek politikája is megnyerte. Ez időtől fogva a pápaság politikájában ingadozást nem látunk; ez határozottan halad a Hildebránd által kijelölt úton a kitűzött cél felé, mely, mint tudjuk, nem kevesebből állott, mint a pápaságot a keresztyénség lelki valamint világi ügyeiben is legfelső hatalommá emelni.

Gondoskodni kellett azonban arról is, hogy e rendelet, melyhez a pápaság egész jövője csatoltatott, holt betű ne maradjon. Nem volt elég a pápaság függetlenségét elvileg megalapítani: a pápaválasztás szabadságát és a pápa személyét biztosítani kellett a császárság és a római aristokratia előrelátható támadásai ellen. E célra fegyveres erőre volt szükség; és ez erőt megadták a normannok.

Alig pár évdizeddel előbb tűntek föl először e bátor kalandorok Dél-Itáliában. Kezdetben, mint a görögök szövetségesei és zsoldosai küzdöttek az arabok ellen Siciliában; később, szövetségeseik gyöngeségét fölismervén, ezek rovására Apuliában és Calabriában állandóan megtelepedtek. A keleti és nyugoti császárság között, mindkét hatalom iránt ellenséges álláspontot foglalva el, a kevés számú, de rendkívül harcias nemzet nemcsak fönn tudta magát tartani, de hódításait Dél-Olaszországban mind tovább és tovább terjesztette. III. Henrik életében, a császári mindenhatóság idején Rómában, a pápák is ellenséges szemmel nézték ez új és épen nem békés természetű hatalom keletkezését; sőt IX. Leó nem elégedve meg az egyházi fegyverrel, a kiátkozással, személyesen is — bár szerencsétlenül — küzdött ellenök. A Fertorium mellett vívott ütközetben, a pápának németekből és olaszokból álló hadserge teljes vereséget szenvedett s maga Leó pápa is a

normannok hatalmába került. De a tiszteletteljes bánásmód, melylyel a győzők nemes foglyuk iránt viseltettek, *) elfeledtette a pápával a szenvedett vereséget és a két fél között fönnállott érzékazonosság az ellenségeskedést nemsokára szoros szövetséggé változtatta. A normannok hódításaik szentesítésére a pápánál alkalmasabb tekintélyre alig találhattak volna; míg másrésről a pápai szék a normannoknak hadi erejében a még mindig hatalmas római arisztokrácia és szükség esetén a német királyok ellen is hathatós támogatást nyerhetett. Így történt, hogy már IX. Leó nemcsak békére lépett velök és Apuliát meg Calabriát, mint pápai hűbert rájuk ruházta, hanem az egyház védőivé is kinevezte őket. **) E barátságos viszonyt újból fölvette és tovább fejlesztette II. Miklós pápa 1059-ben, midőn Apuliát, Calabriát és a még meghódítandó Siciliát, mint pápai hűbéreket ünnepélyesen Guiscard Robertre ruházta, ez pedig a maga részéről esküt tett le, hogy a szent szék birtokait bárki ellen oltalmazni fogja és minden módon elő fogja segíteni, hogy a pápaválasztás jövőben az új szabályok szerint történjék. ***)

E szövetség előnyös voltát a pápai székre a normannok azonnal fényesen bizonyították. A pápa kérelmére hadjáratot intéztek a szent szék birtokaiban és a hatalmas római arisztokrácia várait egymásután lerombolva, nemcsak a feketlen arisztokraták erejét törték meg, †) hanem X. Benedek ellenpápát is, ki Róma környékén mindeddig fönn tudta magát tartani, lemondásra kényszerítették. ††) Epen ily tevékenyen működtek a pápaság ügye mellett néhány évvel később II. Miklós halála után, midőn az új pápaválasztási rendelet érvényre emelese forgott kérdésben.

*) Sírva kérték — mondja a krónikás — a pápától az absolutot, midőn ez Civitate városból, hová a csata után vonúlt, mint hadi fogoly közéjük kiment. Aimé *L'ystoire de li Normant et la Chronique de Robert Viscart*. 275. Kiadta Champollion Figeac. Paris. 1835.

**) Ugyanaz u. o. 276.

***) *Guiscard Robert* hűségesküje Watterichnél i. m. I. 233.

†) Bonitho *Ad amic*. Jaffénál i. m. II. 643.

††) Ugyanaz u. o. és *Annales Romani* Pertznél i. m. V. 471.

IX.

Hogy a római udvar, mióta ügyeinek vezetését Hildebrand vette kezébe, minő czélok felé törekszik, senki előtt kétséges többé nem lehetett. Nemcsak a pápai szék függetlenítésére tétettek meg a már említett lépések, hanem az egyház reformja is oly terjedelemben és oly erélylyel kezdetett meg, mint azelőtt soha. A mind gyakoribbá váló római zsinatok, melyek a reformpárt embereit a római udvarral szoros összeköttetésben tartották; a nagy számmal kiküldött legatusok erélyes föllépése minden fontosabb egyházi ügyben, a reformált szerzetesek buzgó tevékenysége a reformeszmék terjesztésében, mindezek összehatottak a reformmozgalom általánossá tételére, valamint az annyira lehanyatlott pápai tekintély új fölemelkedésére. De ez élénk működés az ellenpártot is tevékenységre ösztönözte és előidézte a reformmozgalom által már megsértett vagy fenyegetett érdekek szövetekezését. Így történt, hogy II. Miklós halála után az új pápaválasztási rendelet által megsértett császári udvar, a megalázott római arisztokrácia és a reformmozgalmat ellenséges szemmel néző lombard püspökök, a bibornokok által megválasztott II. Sándor pápával szemben Cadalus pármái püspököt emeltek a pápai szekre (II. Honorius). Most következett be a válság, mely eldöntendő volt, hogy a reformpárt rendelkezik-e kellő erővel megkezdett művének megvédésére és befejezésére.

A küzdelem a két pápa között több évig elbúzódtott, de a kimenetel nem sokáig volt kétséges. Az 1062-ben Augsburgban és még inkább az 1064-ben Mantuában tartott zsinaton II. Sándor az ellenzéki német és olasz püspököktől is általánosan elismertetett *) és a császári pápa — ez az első eset arra, mi később oly gyakran bekövetkezett — bár a pápai címet haláláig megtartotta, igényeinek elismertetését püspöksége határain túl nem vihette. E kedvező fordulatot a pápaság ügyeiben, közvetve a reformpárt szilárd összetartása és naponkénti gyarapodása, közvetlen pedig a Németországban beállott politikai változások idezték elő. 1062-ben ugyanis Hanno

*) *Annales Altahenses* Pertznél i. m. XX. 814. Bonitho *Ad amic.* Jaffénál i. m. II. 648.

költni érsek a női kormánynyal, de főképen a Henrik augsburgi püspök nagy befolyásával elégedetlen német nagyoktól támogatva, a kormányzói hatalmat a gyermekkirálylyal az özvegy császárné kezéből magához ragadta. Mint már a szerzetesség reformjánál fölemlítettük, Hannó a reformpárt legkitünőbb híveihez tartozott: kormányra lépése tehát -- mit Hildebrand és pártja bizonyára nagyban előmozdítottak -- biztos jele volt a reformpárt győzelmének, mi a német udvarnál beállott politikai irányváltozás következtében csakugyan be is következett. *)

Az új pápaválasztási rendelet ezzel a tűzpróbát szerencsésen kiállotta. A pápai szék függetlensége most már nemcsak elvben mondatott ki, hanem ténynyé vált; és ezzel biztosított azon alap, melyen a pápaság nagy hatalmát fölepiteni lehetett. Az egyházi reformnak a lefolyt küzdelmes években felbenszakadt munkáját, most a vihar elvonulása után a pápai szék megújult hévvel a cél és irány biztos tudatával vette elő,**) de főfigyelmet épen e visszaélések sikeres orvosolhatása végett a pápa egyházi tekintélyének emelésére, a szigorú központosítás eszméjének megvalósítására fordította. Mint már említettük a két sarkalatos baj, melyben az egyház ez időben szenvedett: az egyházi hivatalokkal folytatott vásár (simonia) és a papság erkölcstelen elete (nikolaitismus) volt. Mindkettő ellen tetettek már az előbbi pápák alatt lépések, több zsinat élesen elítélte e visszaéléseket és meg is büntetett a vétkezők közül többeket; ***) de mivel e bajok a mellett, hogy általá-

*) Hogy az eldöntést valóban Hannó adta meg, eléggé bizonyítja *Damiani* bíbornoknak hozzá intézett sorai: «ad sacerdotium quoque manum tuam prudentiae protinus extendisti, dum et Parmensis bestiae (Honorius ellenpápa) squamea colla evangelici mucronis vigore praecidere et Apostolicae Sedis antistitem in suae dignitatis elaborasti solium reformare». *Opera* I, 43.

**) «. . . Post longam tempestatem et crebras procellas, sereno, nube expulsa, Deo iubente reddito, forensibus iam occurrere valemus, quia Dei propitio unde ire debeamus viam videmus.» *II. Sándor* levele Gyárfás rheimsi érsekhez Mansinál i. m. XIX, 912.

**) Így például a florenczi zsinat 1055-ben. Bonitho *Lib. ad amicam*. Jaffénál i. m. II, 637. *Annales Altahenses* Pertznel i. m. XX, 807.

nosan el voltak terjedve, még világi érdekekkel is szoros kapcsolatban állottak, mint a tapasztalat kimutatta, mindaddig, míg a pápaság lelki és világi tekintélye magasabb fokra nem emeltetett, nem voltak kiírthatók. Hildebránd tevékenysége épen ezért II. Sándor pápa alatt főképen a szentszék egyházi tekintélyének emelésére irányult.

MIKA SÁNDOR.

TÖRTÉNELMI TANÚLMÁNYOK.

Hetedik közlemény. *)

A szeptemberi napok 1848-ban.

VII.

A bécsi országgyűlés nem fogadta el a magyar országgyűlés küldöttségét. Ez minden körülmények közt menthetetlen hiba volt. Mert Ausztriának minden közeledési alkalmat meg kellett volna ragadni, s ez által a magyar békepártnak támaszt nyújtani és szolgálatot tenni.

Így az országgyűlés ellen a bécsi nép fogta föl a magyarok ügyét, ovatiókkal árasztotta el a küldöttséget, ez által a magyar országgyűlés a bécsi zavargó elemekkel azonosított és állásunk az udvarhoz még feszültebb lett.

Csakugyan a szeptember 24-iki ülésben jelentette Ghyczy a miniszterelnök nevében, mikép a főherczeg nádor megbízásánál fogva meg akarta kísérleni a horvát ügyek kiegyenlítését és e célra fölhívta a bánt értekezésre, de a bán ezt megtagadta. Közbejött azonban, hogy ő felsége egy kéziratot küldött a főherczegnek, melyben örömét fejezi ki azon, hogy a kiegyenlítés megkísértése reá bízott s természetesen buzdítja annak megejtésére.

E kéziratot közölte a főherczeg a horvát bánnal és komolyan fölhívta a találkozási hely megjelölésére.

A bán nem mervén tovább egyenesen ellenszegülni, kölcsönösen megállapított, hogy a találkozás helye a Balaton

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 66., 73., 74., 79., 80. és 81. számaiban.

gőzőse legyen, hova a főherczeg öt személy kíséretében menend, s arra fölveszi a bánt s ott találkoznak.

El is ment a gőzösön a főherczeg csupán négy személy kíséretében, de mert a víz sekélyessége miatt a parthoz nem közeledhetett, ladikot küldött a bán után s öt a gőzősre meghívta az állapotadás szerint.

Ekkor játszta a bán ama hirhedt komédiát, melylyel magát összegyűjtött tisztikara által megakadályoztatta, hogy a ladikba lépjen, s így a találkozást kijátszotta.

E méltatlan viselet annyira bántotta a főherczeg nádort, hogy elhatározta, azonnal személyesen ő felségéhez menni, s előadva, hogy a kiegyenlítési kísérlet ő felsége generalísának engedetlenségén múlt el — sürgetni az erélyes lépést és magának elégtételt.

Reményli a miniszterelnök — így végzé Ghyczy — hogy ő fensége e lépésének eredményét holnap vagy holnapután megtudjuk.

Láttuk, hogy a horvát bán haladását csak fegyveres ellenállás gátolhatja meg, erre pedig fölkészülve még nem voltunk. A bánnak minden nap új erőt hozott a Dunán túl elhelyezett német lovasság csatlakozása, ellenben a mi erőnk gyarlósága meglehetősen ismert volt. A bán tehát habozás nélkül nyomult előre seregével, míg minden legkisebb akadály nélkül Székesfehérvár várost megszállotta szeptember 26-án.

A mi hadseregünk Moga tábornok vezérlete alatt szintén úgy vonult vissza, hogy Buda és a bán serge közt foglaljon állást, és míg a bán Székesfehérváron megállapodott, a mieink Pákozdi-Sukorónál szálltak táborba s szintén megállapodtak.

A végveszély égető perceihez jutottunk. Haderőnk mennyiségéről, vezéreik szelleméről semmi biztos tudomásunk. Hogy a bánnak az utolsó városig útját állni nem birtuk, az nem volt eltakarható. A főherczeg nádor Bécsben, Kossuth Szolnok vidékén. A hány arczot láttunk, a bátrakén mély aggodalmakat, a gyöngékén reménytelen megfélemlést láttunk.

Egyetlen férfiú, kire a vesz óráiban közreműlet közt mindenki reménynyel nézett, gróf Batthyányi volt. A főváros népe kívülről mindenkitől elhagyatva érezte magát — benne helyezte minden reményét. Őt látva, föléledtünk.

Ekkor lépett ő elő egész nagyságában.

Szeptember 26-dikán a véletlen kezébe juttatta a csel-

szövények fonalát a táborban elfogott levelek által. Láttá a cselekvő személyeket és mindenki szerepét. Láttá, hogy a horvát bánnak a betöréshez semmi fölhatalmazás felsőbb helyről nem adatott. Láttá, hogy az országban levő idegen katonaság semmi utasítást nem kapott ellenünk a bánhoz csatlakozni. Láttá szóval, hogy e hadjáratban a soldateska önálló szerepet játszik, s panaszkodik, hogy a bán felsőbb helyről még csak erkölcsi támogatásban sem részesül.

Ily körülmények közt hogy Bécsben kell valami elhatározó lépésnek történni, ezt hitte gróf Batthyányi, várta is a főherczeg nádor közbenjárásától.

Azonban többet várt Bécsből, mint akkor elérhető volt. Különösen mind a főherczeg, mind gróf Batthyányi félreismerték a helyzetet.

A bécsi miniszterium emlékiratában a megalkotott 48-iki törvények közt különösen kiemeltetett a magyar nádor királyi hatalma, mely őt a király távollétében a felség minden jogai-val fölruhazza és sérthetetlennek rendeli.

Ez a *pragmatica sanctio*ban biztosított korona egységét csorbítja és esetleg a monarchia egységét is veszélyeztetheti. Ennek megváltoztatása tehát egyik főczél volt a monarchiai ügyek rendezésében, és ez az emlékiratban ki is emeltetik.

Mínthogy azonban a nádorra ruházott királyi jogok nem a hivatalra, hanem csak István főherczeg személyére szóltak, az ő lemondásával ezek magokban megszűntek.

A főherczeg nádor mélyen sértve a horvát bán viselete által, Bécsbe sietett s az ő felsége megbízását fitymáló osztrák tábornok ellen ecclatans elégtételt követelt, nehézségekre tállálván, lemondásával fenyegetőzött.

Bécsben megragadták az alkalmat, melyet tán vártak, sőt előkészítettek, hogy a 48-iki törvény e neheztelt alkotásától menekedjenek.

A főherczeg lemondása elfogadtatott.

Ennek kíséretében két rendszabályra szánták el magokat Bécsben.

Egyik: idősb Majláth Györgynek, a volt országlírónak, magyar királyi helytartóvá való kinevezése.

Másik: gróf Lamberg Ferencz, altábornagy, kinevezése

valamennyi Magyarországon levő mindennemű fegyveres erő főparancsnokaúl és az ellenségeskedések betiltása.

Gróf Batthyányinak később közrebocsátott leveléből tudjuk, hogy a fönnebbi kinevezések hozzá mint miniszterhez küldettek ő felségétől ellenjegyzés végett. A formában tehát nem követtetett el hiba Bécsben, de mert ott akkor magyar miniszter nem volt, gróf Batthyányihoz küldötték ellenjegyzés végett, azt hívén, hogy gróf Batthyányi mind az ügy sürgettsége, mind a személyek megválasztása miatt ezt készséggel tenni fogja.

Nem tartozik ide megvitatni, hogy a megváltozott kormányrendszer keretebe egy régi kiadású magyar királyi helytartó alig illeszthető be, valamint egy nádornak is alig található helyzet.

Bécsben azonban úgy hitték, hogy Magyarországon, hol mindig volt választott nádor s ha ez nem lehetett királyi helytartó, ezt most is ki kell nevezni.

A személy ellen nem lehetett senkinek kifogása. A magyar főrendek sorában senkit sem illetett meg ez állás több joggal, mint idősb Majláth Györgyöt, a főrendiház elnökét, volt országbíró. Nemcsak magas állása, de egy hosszú életen át viselt legfontosabb hivatalokban az ország osztatlan tisztelete kísérte őt közpályáján.

Nem volt ez időben, de utóbb is, tiszteltebb főúr az országban. Ott voltam már az ötvenes években egyszer az *Angol királynő* éttermében. A terem telve volt vendégekkel, midőn az ajtó nyílik s belép idősb Majláth György, fia kíséretében. Mi a szelső, úgy nevezett Deák-asztalnál ültünk szokás szerint, tízen-tizenketten.

A mint a nagy, imponáló alakot megpillantották, azonnal, mint varázsütésre, talpon volt minden ember, s mély tisztelettel hajoltak meg az ország ez érdemekben öszült férfja előtt, ki épen úgy ismert volt dynasticus érzületéről, mint a magyar alkotmányhoz való hűségéről.

Nem tekintve tehát azt, hogy a királyi helytartói állás kérdésbe hozathatott, a választás maga Bécsnek becsületére vált, és ő felsége ebben elvitathatatlanúl a nemzet iránt való jó indulatának bizonyítékát adta.

Alig is kételkedhetünk, hogy e volt a szándék is.

Nincs semmi okunk, ellenkezőt hinni a gróf Lamberg

megválasztásában is. Ő felségének kétségtelen joga volt Magyarországon a katonai főparancsnokot miniszteri ellenjegyzés mellett kinevezni.

Az iránt már tisztában voltak Bécsben, hogy a horvát bán merész játékában tovább ment, hogyses őt egy betiltó rendelet megállítsa útjában. Oly eszközhöz kelle tehát a zaklató körülmények közt nyúlni, mely a sikert, tudniillik az ellenséges összeütközést a magyar és horvát tábor közt megátolja.

Erre alig lehetett alkalmasabb eszközt használni, mint ha a horvát bántól a horvát sereg fölötti parancsnokság elvétetik és más kezekbe adatik.

Megjelenvén a báró Jellasich táborában gróf Lamberg mint ő felsége által kinevezett főparancsnok, nincs kétség benne, hogy a német lovasság és német tüzérség, sőt a bán tiszti karának nagy része meghajol ő felsége parancsának és gróf Lamberg rendelkezésének engedelmeskedik.

És ekkor mit tehet a horvát bán?

Másfelől ránk nézve az imminens veszély csak a horvát bán betörése és előnyomulása volt. A mint Buda-Pestnek a horvátok által való megszállása megátoltatik, ránk nézve az imminens veszedelem megszűnt.

A rendszabály ellen tehát sem formailag, sem érdemileg kifogásunk alig lehetett. Mi voltunk a megtámadott fél, a felség rendelete a támadás tettegességét akarta megakadályozni, s minket az imminens veszélytől megóvni. Ezt elvitatni nem lehet.

Gróf Lamberg épen azon német főtisztek egyike volt, kit nálunk sokan a legjobb oldalról ismertek és népszerű volt. Ő a pozsonyi országgyűlések alatt épen pozsonyi lakos volt és épen az ellenzek embereivel sokat érintkezett, hír szerint maga is Orosz pozsonyi lapjába cikkekkel írt a közadózás szükségéről s más reformokról.

Gróf Batthyányinak bizalmas ismerőse, Balogh János, maga mondá, hogy Pozsonyban sokat érintkezett vele s igen jó lábon voltak.

A kik csak ismertek gróf Lamberget, e választást igen jó jelnek tartották és a mi legleverőbb ránk nézve: ő a bennünk helyezett föltétlen bizalomnak lett eléggé nem sajnál-

ható áldozata. Alig gyalázta meg valaki érzékenyebben nemzetünket, mint gróf Lamberg gyilkosa.

Mint láthatjuk a fentebb elmondottakból, az események alakulásában mindinkább csoportosultak a bonyodalom szálai és mindenki érezhette, hogy valami döntő esemény nem késlethet tovább.

Senki sem érezte ezt mélyebben, mint gróf Batthyányi, kinek egymagának kezében volt Magyarországon a kormányhatalom.

Senki sem lehetett Magyarországon inkább hívatta, mint ő, végzetes napokban a nemzet sorsát vezetni. Ennek legfényesebb próbáit adta is e válságok közt. De a nemzet fatuma úgy hozta magával, hogy a döntés órájában a véletlen vegye át sorsunk uralmát s meghiúsítson minden emberi számítást és erőlködést.

I. véletlenség. Gróf Batthyányinak nem a királyi kéziratok jutottak kezéhez, melyekben ő felsége a királyi helytartót és gróf Lamberget kinevezi, ezeket csak harmad nap kapta, hanem 27-dikén délelőtt két manifestum jutott hozzá ő felsége neve alatt, egyik «Népeimhez» szóló, másik a seregredek katonáihoz.

II. véletlenség. Kossuth váratlan megerkezése Pestre szeptember 27-dikén délután. Ő mit sem tudhatott az eseményekről s megjelenése éppen végzetes órában történt, még is teljes lehetetlen, hogy egészen véletlen ne lett volna.

III. véletlenség, a legszomorítóbb, gróf Lamberg szerencsetlen meggyilkolása.

Nincs oly elvetemült ember Magyarországon, kire legnagyobb ellensége rá merné fogni, hogy e szerencsetlen gyilkosságban legtávolabbi szándékkal része lett volna. Ez éppen arra szolgál tanulságul, hogy a népizgatással ne üzzünk veszedelmes játékokat, mert az orkánt fölkelteni nem nehéz, de ha dühöngeni kezd, pusztításait emberi erő nem fékezheti többé.

Szeptember 27-dikén délelőtt két manifestum ő felsége neve alatt, ellenjegyzés nélkül kiadva, szeptember 25-dikéről Bécsből keltezve, jutott gróf Batthyányi kezeihez.

Ezekben igen erélyesen kijelenti ő felsége, hogy a két, tudniillik magyar és horvát táborok közti ellenséges összecsapást semmi esetre meg nem engedni. E célra minden néven nevezendő fegyveres csapatok főparancsnokságát gróf Lam-

berg Ferencz altábornagyra ruházza, kinek meghagyta azonnal a hadsereg főhadiszállására menni s adott hatalmánál fogva az összezsapást megakadályozni. A mint a dolgok akkor álltak, e szigorú és határozott parancs éle egyenesen a bán ellen volt intézve.

Vevén gróf Batthyányi e manifestumokat, magához hivatá a képviselőház egy bizottságát, és közölte vele ez újabb híreket, a rövid manifestumok lemásoltattak.

Ezután Pázmándy elnök Nyáryval s még pár képviselővel értekezve, ezek arra kérte föl gróf Batthyányit, hogy haladéknélkül a táborba siessen.

Ez volt gróf Batthyányinak magának is elhatározása, mert a manifestum szerint már gróf Lamberget a táborban lenni hitte, és mindenesetre látni akarta, minő hatást gyakorol ő felségének igen erélyes hangon kiadott parancsa, «Magyarországon levő hadseregemhez».

Gróf Batthyányi azonban kerette magát és föltételül tűzte ki, hogy míg ő magát tájékozva a táborból vissza nem jő, addig ülés a képviselőházban ne tartassék, szóval semmi se történjék, a mi tájékoztatlanság miatt a bonyodalmakat növelhetné.

Pázmándy elnök ünnepélyes ígéretet tett, ülést nem tartani, a többiek pedig ebben az elnököt támogatni.

Ez előzmények után indult gróf Batthyányi 27-dikén délután a táborba.

Alig útagzott el gróf Batthyányi, megerkezik Pestre Kosuth; ez minden számítást fölforgatott. Kísérjük azonban előbb gróf Batthyányit végzetes útjában.

Megerkezhén gróf Batthyányi a magyar táborba, mely Móga tábornok fővezérsége alatt Pákozdsukorónál állt, azonnal értesült, hogy gróf Lamberg nincs a magyar táborban, de ő felségének manifestumáról sem tudnak semmit.

Erről értesülven, fölkérte Móga fővezért, gyűjtené össze táborának tisztikarát lehető legnagyobb számban minden haladéknélkül valami alkalmas helyre — mert a miniszterelnöknek igen sürgős közlendője van s szólni kíván a tábor tiszteivel.

A fővezér a templomba gyűjtötte a tisztikart, hova ő is gróf Batthyányival elment.

Gróf Batthyányi ez éjjeli összejövetelen előadván a nála

levő manifestumokat, azokat fölolvastatta, s miután mindanyian megértették annak tartalmát, a tisztkart felszólította komolyan, hogy katonai becsületökre egész nyíltsággal feleljenek azon határozottan előadott kérdésére: Ő felségének e parancsát véve, mit fognak tenni, mint a magyar hadsereg vezetői?

Erre Móga, a fővezér, kit senki sem akart megelőzni, kijelentette gróf Batthyányinak, hogy ők mint magyar tisztek is ő felségének hűségére esküdtek. Ők a királyhoz és nemzethez hívek és engedelmességgel kötelezettek. Ők kimondják katonai őszinteséggel, hogy a koronás király parancsainak engedelmeskedni magokat köteleseknek hiszik.

A fővezér e nyilatkozatához csatlakozott az egész jelen volt tisztkar és gróf Batthyányi engedte, sőt provocálta, hogy minél többen nyilatkozzanak szabadon és határozottan.

Látván gróf Batthyányi a tisztkar egyhangú határozottságát, így szólt hozzájuk: «Örömmel lepett meg a magyar hadsereg tisztkarának egyetértése. Válaszuk olyan, minőt vártam, és várnom kelle oly loyális derék katonáktól, kikre az ország saját oltalmát bízta. De már most engedjenek, uraim, egy más, sokkal fontosabb kérdést, mely sajátképi okát képezi annak, hogy ide kérettem s szólni akartam.

Tudják uraim, hogy ő felsége a király parancsa egy kiáltványban mind ezen, mind a horvát bán parancsnoksága alatti seregnek egyaránt szól. Ha már most a horvát bán nem engedelmeskedik és támadólag folytatja útját tábori állásunk felé — ez esetben mit fognak önök tenni?»

Ekkor valamennyi tiszt talpra ugrott és Móga fővezér gróf Batthyányinak azt jelenté ki egész ihlettséggel: a horvát sereg csak holt testemen át nyomúlhat egy lépéssel is tovább Buda felé -- erre esküszöm.

S valamennyi tiszt kardot rántott és fölemelve ismételték gróf Batthyányi előtt fővezérök esküjét.

Gróf Batthyányi teljesen kielégítve a nyert eredmény által, Móga fővezérrel egyetértve, gróf Bubna, lovassági őrnagyot másnap Jellasi táborába küldötte azon megbízással: ha ott volna gróf Lamberg, mondaná meg neki, hogy gróf Batthyányi a magyar táborban van s óhajtana vele szólni, jelöljön ki időt és helyet, hol találkozhasanak. Ha nem találná ott gróf Lamberg, ne is tudassa ittlétét a táborban.

Gróf Batthyányi nem kételkedett azon, hogy a merész es kalandos horvát bán messzebb ment, hogy sem egykönnyen visszalephessen. Ha gróf Lamberg ott van, azonnal oda megy megtudni, miként boldogul a horvát bánnal, és esetleg följajánlja a magyar hadsereg erélyes támogatását az engedetlen horvát bán ellen, ki a lovasságtól és tüzéségetől megfosztva, lehangolt katonáival, nem is félelmetes ellenség többé és a lelkesült magyar hadak által könnyen legyőzhető.

Ellenben ha gróf Lamberg még nincs a táborban, meglátja, mit lesz teendő, mert hitte, hogy a horvát bán e hírekre az előnyomulást siettetni fogja s be nem várja gróf Lamberg megérkezését s a keletkező válságot saját hadseregében.

Ezek után gróf Batthyányi a templom egyik padján nyugalomra hajtotta gondteljes, de mégis némileg megnyugasztalt fejét.

Láthatjuk ezekből a helyzetet. Így álltak a dolgok szeptember 27-dikén éjjel.

A sors kedvezése kezünkbe adta a döntő kockát. Ezt mely belátással hatalmas kezébe vette gróf Batthyányi és rendkívüli erély s ügyességével előkészítette a fényes sikert, hol a loyális magyar hadsereg verheti le az ő felsége parancsainak ellenszegülő horvát bánt és mi dicsőséggel léphetünk ki a fenyegető gyalázat veszélyéből.

Erre gróf Batthyányi megtett mindent. Útjában állt az első véletlen. Jellasics a fölmutatott királyi manifestumokat egyszerűen koholmányoknak nyilvánította s gróf Batthyányinak ereznie kellett, hogy egy kiáltvány nem oly okirat-alak, melylyel egy miniszterelnök előállhat s engedelmességet követelhet.

Megelégedett, hogy saját hadseregünk tisztikara nem kételkedve hitelességében, keszen várta az ellenség előnyomulását. Hitte azt is, hogy bár a horvát bán megtagadta a kiáltvány hitelességét, még sem maradhatott az táborában csüggesztő hatás nélkül.

Nem is álmodta, mi történik Pesten, s hogy útjába áll a fátum. A második és harmadik véletlen kicsúfol minden emberi számítást és erőlködést.

Mint elmondottam, gróf Batthyányi eltávozása után erkezik Pestre véletlenül Kossuth, szeptember 27-dikén.

Kossuthnak a Pesten fölmerült dolgokról sejtelve sem

lehetett. Akkor távirdek nem léteztek, a mi Pesten délben köztudomásra jutott, arról ő Szolnokon nem értesülhetett akkép, hogy délután már Pesten legyen.

Itt hallotta gróf Lamberg kinevezését és megrémült. Pázmándy elnök erre nem számított. Megígérte gróf Batthyá-nyinak, hogy visszaérkezéseig ülést tartani nem fog, de Kossuth ellenében nem merte szavát tartani, és egy esti tanácskozmányból harminczegy képviselő aláírásával zaklattatván, ejjeli 11 órára ülést hirdetett.

Ez ülésen Kossuth kardosan lép a szószekre és így kezdi:

«Fegyveresen jelenek meg a képviselőházban e perczben, mert vasárnapi bejelentésem szerint oda voltam a népfölkelés rendezésére. Három nap alatt Czeglédet, Köröst, Kecskemétet, Abonyt és Szolnokot személyesen megjártam, és mondhatom, hogy a magyar népet e hon megtartására és a szabadság biztosítására elannyira késznek találtam, hogy csak öt helyről már részint kiindult, részint útban van 12 ezer ember körülbelül. Hanem kötelességemnek vettem, mielőtt tovább eljárnék, tájékozni a körülmények iránt magamat, és azért ma visszajöttem pár órára, és mély megütközéssel értesültem azokról, miket az előttem szóló követ (Madarász László) fölolvassott.»

«Gróf Lamberg Ferencznek miniszteri ellenjegyzés nélkül Magyarország fegyveres csapatjainak főparancsnokává kinevezése röviden annyi, mint a magyar alkotmánynak eltörlése, s igen ügyes fogás arra, hogy a hadsereget, melyet, ha más vezérek vezéreltek volna, már eddig egy pártütő sem tapodná az elárult szegény árva hazának földét, ügyes fogás — mondom — hogy a hadsereg, mely lelkesülve van a törvényesség s a haza iránti hűség érzetétől, a győzelem perczében állíttassék meg s kezére játszsza egy parancsnoknak, kit miniszteri ellenjegyzés nélkül az alkotmány fölforgatására neveztek ki.»

Ezután a kinevezést érvénytelennek nyilvánítván, indítványozta, hogy a képviselőház ezt kijelentvén, tiltsa el az ország minden lakosát, különösen a fegyveres csapatokat az ezen királyi rendeletnek való engedelmességtől.

A határozat iránti javaslatot fölolvassa. Ez egy proclatio ily czím alatt: «A nemzet képviselői a nemzethez és

különösen az országban levő hadsereghez és mindennemű fegyveres csapatokhoz.»

Már szokva volt a ház Kossuth minden indítványát vita és ellenszó nélkül egyhangúlag végzéssé emelni. Így történt evvel is.

Pedig alig tehetett a képviselőház ennél inkább elhírtelenkedett és kevésbbé megfontolt lépést.

Nemcsak mert nem lévén a helyzetről tájékozva, egyszerre beugratott a forradalom kellő közepébe, midőn megtiltotta az ország lakosainak, hogy a király parancsának engedelmeskedjenek, hanem nem is vették figyelembe, hogy gróf Batthyányi a táborban távol leven, oly helyzetbe juthat — mint ezt elő is készítette — hogy az engedetlenkedő horvát bán ellen neki kell a gróf Lamberg kinevezését és hatályát föntartani és gyámolítani, sőt a hiányzó miniszteri ellenjegyzést pótolni.

De Kossuth előtt mindezen tekintetek nem bírtak súlylyal. Ő egy nagy veszélyt látott csak, melyet azon ülésben így fejezett ki: «Megvallom, mindenek fölött szükségesnek tartom azt, hogy az annyi bajjal, gonddal és áldozattal összetereztett lelkes magyar hadsereg ne engedtessek áldozatul semmi ármánynak.» Tudniillik az összetereztett nemzeti hadsereg ne váljék ismét királyi hadsereggé.

Indítványozta még Kossuth, hogy a háznak e tiltó határozata a hadsereghez vitessék azonnal küldöttek által és ott kihirdetessék.

Ez is is természetesen egyhangúlag elfogadtatott.

A táborba kihirdetés végett küldött képviselők gróf Batthyányt még ott találták szeptember 28-dikán s közölték vele megbízatásukat.

Ő a ház e határozatát — mint levelében írja — maga iránti bizalmatlanságnak vette és méltán, de figyelmeztette is a képviselőket, hogy a kihirdetés igen veszélyessé válhatik épen ez időben, midőn a horvátok előnyomulását minden órán várhatni. Azt tanácsolta ennél fogva gróf Batthyányi a kiküldött képviselőknek: értekezzenek előbb a tisztikarral, mielőtt kihirdetnék.

Ezt meg is tették a kiküldött képviselők, és meggyőződve a kihirdetés veszélyes voltáról, attól el is állottak. A tisztikar ismételte ígéretét: ha Jellasics előnyomulna,

teljes elszántsággal ellenállani és előnyomulását meggátolni.

Elkedvetlenítve a történetek által, gróf Batthyányi visszaindult Pestre, de útjában újabb híreket vévén, visszafordult ismét a táborba.

Pesten szeptember 28-dikán igen szomorú napra virradtunk. Midőn az utcára kiléptünk, föltűnt sok idegen, paraszt ruhában az utcákon barangoló nép. Azt mondták, hogy ezek a Kossuth által rendezett népfölkeléshez tartozó csapatok, melyek a táborba fognak indíttatni. Fegyverzetök kaszából állott.

Az ülés szokott órában megkezdetett. Kossuth épen helyén állva, beszélt, mikor egy ismeretlen egyén hozzálép s vele halkan beszélni kezd. Ez jelentette neki a gróf Lamberg megérkezését Budára. Ezt Kossuth nyilván el is mondotta. Azután Balogh János ment hozzá, vele halkan beszélt, majd az ülésből távozott.

Ezután mindjárt a főváros utcáin mindenfelé hallatszott a lármadob. A nép, katonák, nemzetőrök jó részt fegyveresen nagy csoportokban gyülekezni kezdettek.

A szónokok megmagyarázták a csődület okát, fölizgatva a népet mindenféle álhírekkel, hogy tudniillik gróf Lamberg megérkezett, a budai várat, abban a magyar szent koronát el akarja foglalni stb.

A fölizgatott nép elkiáltotta magát: «Budára!» és rohant Buda felé. Fölizgatva gróf Lamberg ellen, a vendéglőbe ment, holott beszállottnak mondták, és a vendéglő minden zugát fölkutatta dühös fenyegetések között.

A város kapitánya nem bírván a fölizgatott tömeget csilapítani, elsietett fölkeresni gróf Lambergét, hogy őt a veszélyről értesítse és szolgálatára legyen.

Meg is találta gróf Lambergét a budai várkertben, ki mit sem gyanítva az őt fenyegető veszélyről, ott sétált.

A város kapitány elbeszélvén neki a történeteket, följajlotta szolgálatát; gróf Lamberg azt kérdezte: van-e a várkertből kijáró a Duna partjára? és midőn a kapitány a kijáró ajtót megmutatta, melynek kulcsa a kertfelügyelőnél van, fölkérte gróf Lamberg a városkapitányt, menne és szerezne neki kocsit azon ajtó kijáratához, melyen ő Pestre átmenhessen.

Így történt. A városkapitány a kijáratnál kocsival várta gróf Lamberget és ez bele ülven, hajtatott a híd felé.

A hidon még egyes csapatokban vonult át a fölizgatott fegyveres nép. Szerencsétlenségre egyik ily csapatban volt ember, ki gróf Lamberget a kocsiban fölismerte és fogatát föltartóztatták. Ő a kocsiból sebesen kiszállt, és ott egy csapással földre terítettett és meggyilkoltatott.

A gyilkos csapat élen egy véres kardot mutató fiatal ember, kiről mondták, hogy gróf Lamberget ő ismerte meg, ment az utcán föl a képviselőházba, hol fölmutatván kardját a gróf Lamberg vérével, látta a közmegegyezést a tett fölött, csakhamar csapatával eltűnt.

Én nem voltam jelen ekkor az ülés-teremben, de kik ott voltak, mondják, mennyire el volt mindenki rémülve e jelenetre, de senki jobban, mint Kossuth maga.

Én a vészlárma hallatára azonnal az ülésteremből haza siettem családomhoz, hogy a vészlárma miatti rémületnek elejét vegyem.

Délután a Dunaparra menvén több képviselő-társammal, találkoztunk Balogh Jánossal, ki színléstelen fájdalommal említette a gyilkosságot, elmondotta a személyes igen jó viszonyt, melyben egykor gróf Lamberggel volt. Ők «Sturm»-ot provokáltak és a népet Budára küldötték, hogy gróf Lamberg semmit se merjen tenni mint kinevezett főhadparancsnok. Nem is sejtették, hogy az izgatásnak ily véres kimenetele lehet.

E délután még egy kegyetlen szélvész támadt és a tört ablakok cserepeit űzte nagy csörömpöléssel a kövezeten.

Este felé roppant neptömeg gyűlt rémülve a Duna partjára azon hírrel, hogy hajókon nagy számú katonaság érkezik a gyilkosság megboszulására. Az emberek ez esemény nyomása alatt fejöket vesztették. Sejtette ösztönszerűen mindenki e szerencsétlen gyilkosság végzetes következéseit. Ily kimenetelre senki sem számított.

Az ember, ha egyszer vért lát — állattá fajul. A meggyilkolt holttestet a dühöngők a Károly-kaszárnya udvarába vonszolták s ott dühöngtek ellene. Hajnik Pál, akkori rendőrfőnök, beszélte, hogy csak este tíz óra után sikerült neki nagy erőfeszítéssel, a holttestet kezeikből kiszabadítani és a szertitákhöz átvitetni.

Mindenki meg volt győződve, hogy e szerencsétlen ese-

ménnyel a bekés kiegyenlítés utolsó reménye meg van semmisítve és a háború kimaradhatatlan. Rémület és csüggedés fogta el az embereket. Mindenki lakába vonúlt. Kossuth sem volt sehol látható.

Gróf Batthyányi e gyilkosság híré a táborból visszatérő útjában Pest felé kapta, evvel egyidejűleg három királyi kéziratot egyenesen ellenjegyzés végett.

Egyik idősb Majláth György kinevezése királyi helytartónak. Másik gróf Lamberg kinevezése főhadiparancsnoknak. Harmadik az országgyűlés elhalasztása.

Vénen e kéziratokat, azonnal visszament gróf Batthyányi a táborba, hogy közölvén a horvát bánnal ő felsége szigorú tilalmát az összecsapás ellen, visszavonulásra bírja a bánt. A bán egyenesen megtagadta az engedelmességet. Ekkor fordult gróf Batthyányi egyik lovassági parancsnokhoz, ki örülve a felség e parancsának, kijelenté, hogy tegyen bármit a bán, ő örül, hogy a hinárból szabadulhat.

Ezzel serkentve saját táborunk tiszteit az erélyes ellenállásra a bán támadó föllépése ellen, a táborból Pestre sietett.

Útjában találkozott egyik miniszter-társával, ki Pestet a legszomorúbb időben hagyta el. Ez által értesült arról is, hogy ő felsége az ő általa fölterjesztett miniszteriumot nem erősítette meg, ellenben az ő lemondását elfogadva, báró Vay Miklóst bízta meg miniszterium alakításával.

Pesten Kossuth mint honvédelmi bizottság elnöke vezeti a dolgokat s ott a törvényes állapot megszűnt, gróf Lamberg nyilvános meggyilkolásával a személybátorság megsemmisült, ott a becsődített tömeg kezd uralkodni. Ha még valahol lehet a dolgoknak jobb fordulatot adni, ez csak Bécsből lehet, hol a főherczeg nádor távoztával éppen senki sincs, ki Magyarország mellett szavát emelné, s könnyen meglehet, hogy a történt gyilkosságot fölhasználják az ország ellen végcsapást intézni stb.

Tagadhatatlan, hogy számtalan indok szólt a mellett, hogy gróf Batthyányi sietve Bécsbe menjen, s ő végkép erre is határozta magát, még is azt kell mondanunk, hogy ez elhatározás reá nézve végzetes lett.

Bécsben, mint a következők mutatta, nem tehetett semmit. Pesten minden befolyását e távozás miatt elvesztette.

Ha gróf Batthyányi, mint akart, szeptember 29-dikén

hirtelen megjelenik Pesten, ő a helyzet ura mindenki ellenében. Kossuth távozása, melyről senkinek sem szólt, mint fönnebb elmondottam, fölötte rossz hatással volt a lakosságra.

A mint megtudták, kíméletlenül szoltak az utcán mint gyáva futamodásról. Még inkább megrémült a nép, mert annak vettek, hogy ő bizonyosnak tartja a horvát bán bevonulását Pestre.

Azonban Kossuth már ekkor csak magánszemély volt — egy képviselő, de gróf Batthyányi miniszterelnök, a hatalom egyedül jogosult képviselője. Addig, míg új miniszter nem jő es nem veszi át a hatalmat, őt illeti az meg. Hol van ő? kérdék a kísértés nehéz óráiban.

Míg a táborban hitték, nyugodtan volt mindenki, de midőn a táborból jövek azt jenték, hogy onnan távozott — és Pesten sincs, e távozás miatt szelídebben bírálták Kossuth menekülését.

Soha sem imádkoztunk buzgóbban gróf Batthyányi megjelenéseért a megrémült pesti lakosság közt, mint e napon — szeptember 29-dikén — de hasztalanul. Őt fátuma ragadta Bécs felé, s e lépésben itthon, mondhatni, mindent vesztett, Bécsben pedig azon végzetes gyanúba jött, hogy az októberi bécsi lázadásban keze benne volt. És ennek nem csekély része volt abban, hogy a boszú politikája kerekedven fölül, a legnemesebb hazafi szemeltetett ki áldozatul a jellemtelen, cselszövő gróf Latourért.

Gróf Batthyányi tehát Bécsbe sietett, ottani működését egy levélben megírta, hol a rágalmak ellen szólal föl — de ez útban közpályáját úgy szólva befejezte. Pestet sorsára hagyta.

Pesten e napon a zavar és fejtelenség tetőpontját érte. Nem a fenyegetett főváros és benne a haza megmentése, hanem a menekülés lett az uralkodó eszme.

Elég a képviselőház e napi ülésének naplójába tekintünk, hogy a helyzet hű képét lássuk.

Kossuth fölpanaszolja az ülésben, hogy tegnap Pestről 2000 nemzetőrnek kell vala a táborba indulni, de itthon maradtak, azt mondván: hogy családjaikat kell oltalmazni.

Jobban féltek a Pestre gyült csöcseléktől, mint az ellenséges tábortól.

Nyáry jelentette, hogy a forradalmi csarnokba gyűlés

volt hirdetve, hogy tömegesen a táborba menjenek és a sárgafekete generálisoktól számot kérjenek, kik nem akarnak Jellasics ellen harczolni. Az ifjúság becsületére említé föl, hogy kevesen jelentek meg. Nyáry lecsendesíté őket.

Kossuth indítványára az egyes miniszteriumok államtitkárainak meghagyatott, hogy a honvédelmi bizottság üléseiben megjelenjenek és szükség esetében attól kívánjanak utasítást.

«Fő feladat — így szólt Kossuth — a honvédelmi erő szaporítása és a fővárosnak nyugodt hangulatban való tartása. Rendelkezéseink a tábori eseményektől függnék. Minden órában jö tudósítás a táborból, ha valami fontos történik, mindjárt tartunk ülést.»

Ezután az ülés szétoszlott. Engemet ülés után útam az István főherczeg vendéglő felé vitt. A vendéglő előtt az utcán pár fogatot látok induló készen, a kocsikban csomósan voltak folhalmozva a magyar zászlók és a kocsik egyikében épen igazította a csomagolást egy fiatalkori barátom, Veress Antal. Megálltam mellette és kérdém: mit jelent ez? hova készültök?

«Megyünk, mondá, a vasuton az alföldre, ott a népfölkelest rendezni a horvátok ellen.»

«Kik mentek? kérdém bámulva, megy Kossuth is?»

«Ebben a perczen — felelé — már hazajött az ülésből s én csak e zászlókat helyezem el és indulunk.» Jött is mindjárt kíséretével és elhajtattak.

Én fejcsóválva néztem. Dolgomat végezve, hazatértem, hol családom is teljesen induló készen fogadott. Egész családom, utolsó tagjáig, mentek a gözösre és indultak Vác felé.

Ekkor jött a vasúti főmérnök hozzám kérdeni: mi tevő legyen, miután Kossuth azt rendelte, hogy elmenetele után a síneket szedesse föl és a közlekedést akasztja meg a vaspályán. Ezt ő a közlekedési miniszteriumnak jött jelenteni és kérdezni: mit tegyen? teljesítse-e e rendeletet?

Minthogy az ellenség még sehol közel nem volt, s ily rendeletet csak a miniszterelnök s az is a közlekedési miniszterium útján adhatott volna, én, mint a közlekedési miniszterium akkori főnöke, e rendelet teljesítésétől fölmentettem a főmérnököt s a felelősséget magamra vállaltam.

Miután családom a gözhajón eltávozott s én magamra

hagyatva éreztem magamat, elmentem fölkeresni a honvédelmi bizottságot azért is, hogy a délelőtti ülésben oda rendeltettünk, azért is, hogy az uralgó bizonytalanságban valamit tudjak meg a netán érkezett hírekből.

Kossuth távozását látva, nála a honvédelmi bizottságot nem kereshettem. Elmentem azért a pesti megyeházához, ott Nyáryt fölkeresni.

Nem találván ott Nyáryt, barangoltam a nyilvános helyeken, hol másszor a képviselők tanyázni szoktak. Seholyomára nem akadtam. Valamelyik képviselő-társam azt mondá: nézzem meg Pázmándy elnöknel.

Elmentem hát Pázmándy elnökhöz s belépve — este felé volt — ott lelem Nyáryt, s ha emlékezetem nem csal, Ghyczy Kálmánt.

Ott ültek együtt csüggedt, néma merengésben.

Hozzájuk lépve, mondom Nyárynak: miután a képviselőház minket a honvédelmi bizottsághoz rendelt, én elindultam keresni őt, hogy megtudjam, mikor és hol kell a közlekedési miniszterium részéről időnkint megjelennem. Én ime itt vagyok, s magamat rendelkezésedre adom.

«Menj Kossuthhoz — felelé nyersen Nyáry — én nem vagyok a honvédelmi bizottság.»

«Mehetek biz én Kossuthhoz, de ő messze van, nem tudom, ki érné utol.»

Erre fölugráltak Pázmándy és Nyáry és kérdeztek és faggattak: csakugyan elment Kossuth?

Elmondám nekik, hogy magam szemeivel láttam távozását, sőt hogy a vaspályán is azonnal elindult; hitelesen mondhattam, mert a főmérnök jelentéséből tudtam. El is mondtam rendeletét a sinek fölszedéséről s hogy én megakadályoztam.

Ekkor Nyáry s a többiek is minden kímélet nélkül kitortek e távozás miatt, miről senkinek nem szólt semmit. Ő szitotta föl a tüzet és mikor föllobog, nyakukon hagyja a bajt, hogy megküzdjenek arval, ha tudnak.

És a legelkeseredettebb kifakadásoknak nem volt hosszávége. A fölgerjedés határtalan volt.

Én végig hallgattam nyugodtan az indulat expectoratióit; a végén azt mondtam: az országot nem szabad veszni engednünk, itt vagytok ti, teszünk annyit, mennyi tőlünk te-

lik, a többit bízzuk az Istenre. Most csak azt kerdem tőled: — Nyáryhoz fordulva — mikor és hova rendeled, hogy menjek, ez kötelességemmé van téve s én teljesítem a magam föladatát.

Nyáry erre indulatosan felelé: «A ki mit főzött — egye meg. Én nem elegyedem belé. Intézzem a hon védelmét, mikor azt sem tudom, mi erő és mennyi és hol van? Nem is szólott az intézkedésekről, a teendőkről, semmiről. Még ha csak arról volna szó, hogy a fővárosban a rendet föntartassuk, erre vállalkoznám; de minden órán előnyomúlhat Jellasics s azt sem tudom: miként állunk, kihez kell szólni: miként áll hadseregünk, mit végzett Batthyányi, hol van ő és mikor jő. Én nem akarok semmiről tudni — menj, a kihez tetszik.»

Vártam, míg a fergeteg kissé csillapodik, de hiába vártam, az lehetőleg még fokozódott.

Egyszer csak föltáru az ajtó s nagy sebesen és egészen porosan áll előttünk Festetics képviselőtársunk s így kiált nekünk: a táborból jövök, a csata megkezdődött!

Erre fölugráltunk s körülfogtuk a futárt, s elhalmoztuk kérdésekkel.

Csak annyit tudtunk meg, hogy azon perczben indult a magyar táborból nekünk hírt hozni, mikor a horvát bán föllított sorainkhoz közeledett a támadást megkezdeni.

Neki jönni kellett, hírt hozni, azt tehát, mi történt tovább, nem tudhatja; útjában az ágyúzást hallotta. Annyit mondhat, hogy a mi sergünk tisztjei úgy mint legénysége igen lelkesedve vannak, és mindent mer rá tenni, hogy vitézül fognak megverekedni.

Ennyi volt a tudósítás, és ez elég volt.

Ez alatt többen gyűltek Pázmándyhoz, időközben jelentek, hogy néhány száz önkénytes érkezett, nem tudom már melyik megyéből és sürgös elhelyezést kér.

Erre Nyáry hozzám fordul s azt mondja: «Te legkönyebben teheted, vedd magadra s helyeztesd el ezeket az önkényteseket az újépületbe és rendelkezéssel szükségleteikről.

Azután, barátim, most menjetek vacsorálni. Egy óra múlva legyetek a városház termében, én is ott leszek. Tudásátok minél több társunkkal összejevetelünket. Lehet, hogy meleg ejtszakánk lesz és sokfelé kell ember.

Viszontlátásra!»

Eloszlottunk, kiki a maga dolga után. A honvédelmi bizottság megalakult az események hatalma által. Nyáry élére állott.

Este kilencz óra felé a városház nagy termében gyűltünk össze. Egy csapat lovas és gyalog nemzetőr rendelkezésünkre állott.

A lovas nemzetőrökből egy osztály már Budára volt rendelve s abból néhány a Székesfehérvár felé vezető úton czirkált folytonosan és minden Fehérvár felől jövő útast kivétel nélkül a nemzetőri tanyára kísért be.

Onnan lovas nemzetőr kísérte a pesti városházhoz gyülekezetünkbe; de nem kellett az embereket kísérni, jöttek örömmel és lelkesedéssel elmondani, a mit tudtak.

Egyik a másikat érte a sok bekísért ember, többnyire szegény német munkások, elmondani, a mit tudtak.

Ez vajmi kevés volt, sőt hiteles semmi, mert a csatátéről senki sem volt köztök, de a mit mondtak, az egyhangú és lelekemelő volt.

E szomorú napok után, hol a veszélyek mindinkább fenyegetve gyűltek fejünk fölé, vezéreink eltűntek, a zavar és fejtelenség legmagasabb fokot érte, a rémület és csüggedés minden kedélyt elborított — ezek után a szeptember 29-iki éj a városházán gazdag kárpótlást nyújtott nekünk a kiállott szenvedésekért.

Látni azt az örömet, a lelkesedést, az elragadtatást a szegény népben, valóban lelekemelő látvány volt.

Egyik mint másik kérdésünkre csak azt állítá: győztünk!

De aztán ennek körülményeiről semmit. Hiába nyomoztuk a körülményeket — a kétkedés bántani látszott őket, s csak az volt az örökös válasz: győztünk!

Utóvégre az egyhangú, lelkesült állítás ránk is elragadt, noha semmi biztos tudósítás nem jutott hozzánk reggelig.

A csata szerencsés kimeneteléről reggel vettük a tudósítást. A horvát bán minden támadásai erélyesen visszaverettek. Sergünk minden posztóit megtartotta. A bán serge visszavonult.

Minthogy a bán visszavonulásában Székesfehérvártól jobbra húzódott, nehogy a Bécs felé vezető országúton elibe vágjon sergünknek, csata után a mi seregünk is visszavonult Martonvásárig.

Ezután a két sereg közt október 3-dikáig esti 6 óráig

fegyverszünet kötöttetett, mely eleinte nagy ellenzésre talált Pesten. Azonban beérkezett a táborból gróf Andrássy Gyula és eljövén a honvédelmi bizottság ülésébe, megmagyarázta, hogy e pihenőre legalább is annyi szükségünk van, mint az ellenségnek s a fegyverszünet megerősítettet.

A honvédelmi bizottság teljes aktivitásba lépett. Nyáry elnökölt abban. A miniszteriumok vezetői oda voltak rendelve s ez által az ország leghiggadtabb emberei vezették az ügyeket. Nyáry, maga a rend és mérséklet embere, ellensége volt minden forradalmi lépésnek, mellette Szász Károly, Duschek, Zoltán, én, mint a közlekedési miniszterium főnöke, kit gróf Batthyányi annak vezetésével megbízott, a képviselőház legmérsékeltebb emberei voltunk.

Kormány nélkül az ország nem lehetett. Sem királyi helytartó, sem miniszter Pesten nem volt. A ház nem tehetett egyebet, mint hogy néhány tagot megbízott a kormányzás ideiglenes vezetésével, s ezekhez sorozta a miniszteriumok államtitkárait.

A honvédelmi bizottság a város dunaparti épületében tartotta, mondhatni, állandó üléseit. Oda a bemenetel senkinek sem volt elzárva, s mert oda folytak össze minden hírek, ülésünk mindig igen népes volt.

Minden hivatalos tudósítások, értesítések, jelentések, melyek gróf Batthyányihoz, Kossuthhoz vagy közügyekben bárkihez érkeztek, a honvédelmi bizottságban intéztettek el.

Ekkor volt módunk egy pillantást vetni az ország akkori kormányzatának sajátságos mivoltába.

Mint később a fölmerült adatokból láthattuk, Bécsnek meg volt a rendes, törvényes kormánya a miniszteriumban. De e mellett meg volt egy titkos kormánya, melyet a hadügy-miniszter, Latour, vezetett.

Nyilván a birodalmi gyűlésen tagadott gróf Latour minden összeköttetést a lázadó szerbekkel és a horvátokkal, de titkon ő látta el hadi felszereléssel és pénzzel, minisztertársai tudtán kívül. Rendeletet ő nem küldött a német parancsnokoknak, hogy csatlakozzanak a horvát bán táborához, de mint Kempen elfogott leveléből olvassuk — buzdítást igen. Ő volt a horvát hadjárat — lelke.

Épen így volt a dolog nálunk is. Meg volt törvényes miniszteriumunk gróf Batthyányi elnöksége alatt, meg volt telj-

hatalmú királyi helytartónk, fejedelmi jogokkal fölruházva, de azért Kossuthnak meg volt az ő külön kormánya.

Ő honvédtiszteket gyűjtött maga köre, fegyvereket halmozott össze és letárolta. Nein volt az országban küldetés vagy biztosság, hol megbízott embere ne lett volna, ki hozzá folytonos jelentéseket tett.

Ilyféle számos jelentések kerültek kezeinkbe Kossuth távollétében, és megütközve láttuk, hogy oly emberek is, mint például gróf Batthyányi Kázmér, baranyai főkormánybiztos, fölügyelete alatt voltak. És e jelentés tevő emberek olyak voltak, kikről Nyáry állítá, hogy ismeri és nem épen a legjobb hírű ifjú járdataposók a fővárosban.

Madarász László vezette a fővárosi mozgalmakat. Ezekre és kemekre volt mindig pénz elég.

E viszontagságteljes hó utolsó napján tartott ülésben az elnök körülményes jelentést tett a csata lefolyásáról.

E napon úszott egész Pest a diadalmámor árájában.

Ily eredményt se az ellenség, se mi nem vártunk. Hogy ily mindenféle elemekből — önkénytes, újoncz, sorkatona — hirtelen összeszedett sereg sokkal számosabb ellenség ellen így állja az első tüzet és visszaverjen minden támadást — ez meglepte ellenségeinket és meglepett minket.

Nemzeti seregünk lett és megállta helyét.

E napon túl megváltozik a színter. A dolgok megoldásának helye Bécsbe tétetik át.

Bécs föllázad és vele kell előbb végezni, hogy aztán az egész haderőt ellenünk fordítsák.

De Lamberg halálával megszűnik irántunk minden kimelet. A katonapárt diadalra jut, és kilépteti a királyt a cselekvési térre és a mi a nemzetet legmélyebben sebezheti, megtörténik a megfutamodott bán kinevezésében Magyarország urává, s a fegyver hatalma veszi át az uralmat mindenik fél vesztére.

Mindez azonban a következő idő történelmét képezi, melynek alapját e szerencsétlen hó vetette meg, mely, hogy egész lefolyásához méltó legyen, csak még egy esemény kelle, mely nem is maradt el.

Szeptember 30-dikán esti fél kilencz órákor a Csepel szigetén gróf Zichy Ödön, a főrendi ház tagja, bitófán kivégeztetik.

A hivatalos jelentést, kihallgatást, ítéletet, a terhelő adatokat a honvédelmi bizottság ülésében én olvastam föl.

E kivégzés némileg csatlakozott gróf Lamberg két nap előtti fátumához. Erkölcsi hatása is hasonló volt.

Typusza volt e hó az egész forradalmi időszaknak, melyet átéltünk.

KOVÁCS LAJOS.

A HARMADIK EGYETEM ÉS FELSŐ OKTATÁSUNK REFORMJA.*)

Kiinduló pontul az a vezérkérdés lebeg előttem, vajon Magyarország át akar-e térni a felső oktatási ügy gyökeres reformjára s az egyetemi rendszer megvalósítására, vagy továbbra is fönn akarja-e tartani a jelen állapotot, az egyetem és csonka intézetek ama dualismusát, mely nézetem szerint minden irányban károsan és rontólag hatott?

Magam felelek meg az általam fölvetett kérdésre, miszerint az egyetemi rendszer következetes érvényesítését Magyarországnak úgy oktatási, mint általános közművelődési viszonyai tekintetéből elengedhetetlen postulatumnak tekintem, a melyet minél előbb meg kell valósítani — s ennél fogva mind azt, a mi ezzel szemben, ellentétben áll, egyenest és mentől előbb eltörlendőnek vélem.

Nem bocsátkozhatom e helyütt ama nagy szervezeti s elméleti kérdésnek tüzetes fejtegetésébe — csak röviden jelezni kívánom, hogy miért tartom én e tiszta egyetemi rendszert

*) E czikk — némi alaki simítással és kikerekítéssel — lényegileg azon nyilatkozatnak reproductiója, melyet szerzője a harmadik egyetem fölállítása tárgyában a képviselőház közoktatási bizottsága által ez év tavaszán egybehívott szakértekezleten tőn, melynek közrebocsátását azonban a *Budapesti Szemle* részére tartotta fönn. — Részünkről közöljük azt mint kritikai átnézetét ama legnevezetesebb eszméknek és mozzanatoknak, melyek amaz enquêten felső oktatásunk rendezése tekintetében fölmerültek; továbbá azért is, mert az egyetemi szervezetről általában figyelemre méltó szempontokat fejteget.

mellőzhetetlennek a három vezértényező: tanárok, tanulók, végül az ország összes lakosságának általános culturalis fejlődése szempontjából.

Mi az az egyetemi rendszer? Az általános és szaktanulmányoknak, a különböző tudományágaknak kapcsolatba hozatala, szerves kiegészítése egy egységes keretben.

Ha tehát a tudományos képzést tűzzük ki a felső oktatás vezérezélja gyanánt, akkor el kell ismernünk, hogy e tudományos képzés a hagyományos szakteretek mindegyikén túlterjed és hogy minden karnak tanulóira nézve fönnáll a szükség, hogy a saját speciális szaktanulmányaik kiegészítését keressék más karoknál, rokon tanulmánykörben; legalább fölötte üdvös, kívánatos volna, hogy keressék.

A tudománykörök egybefüggése sokkal bensőbb, érintkezéseik sokkal szorosabbak és sűrűbbek, hogyses e kapcsolatot a legelőkelőbb szellemi és műveltségi érdekek sérelme nélkül szét lehetne tépni. A jog, de mindenek fölött az államtudományok alapos művelése a philosophiai és történelmi ismeretek bizonyos sommáját, az abbeli tájékozásnak bizonyos mértékét múlhatatlanul megkívánja.

Ezt elismerték azon tisztelt társaink is, kik a jogakadémiák föntartása mellett szálltak síkra, s e végből különös súlyt látszottak fektetni az akadémiáknak egy-egy philosophiai és történelmi tanszékkal való kiegészítésére, illetve — miután ily tanszékek tényleg fönnállnak — azok további föntartására. Azonban egyúttal constataáltak a jelenleg fönnálló illetén tanszékek eredménytelenségét, jeles tanerők működésének hatástalan elhangzását. S ez a sikertelenség a dolog természetében rejlik. A jogakadémiai studiumnak egész szelleme nem is utal ily kiegészítésre, nem ösztönöz annak áhítására. És két tanszék nem is tekinthető illetén kiegészítésnek.

E tekintetben a budapesti egyetemen merített tapasztalatokra hivatkozhatom. Azon időben, midőn én az egyetemnek hallgatója voltam (1868-tól 1872-ig), egy, azóta meghaladott tanulmányi rend szorosan elénk szabta ama történeti előadást és philosophiai disciplinát, melyet kiegészítésül hallgatnunk kellett. Ezek a kényszer-előadások teljesen kárba veszték; nem volt azoknak semmi foganatja. A hallgató nem találta, nem nyerte azt, mit egyéni szükségeinek, törekvéseinek mértékéhez, szelleméhez képest keresett. Körülbelül egy év-

tized óta azonban a tanuló szabadon választhat a humaniorák tág körzetéből, a tanárok és docensek előadásainak egész bőségéből. S a joghallgatóság egy töredékével érintkezvén, tapasztalám, hogy ifjaink közül számosan nem csak testileg vannak jelen — hogy Kerkapolynak egy találó kitételével éljek — hanem lelkileg, lélekkel is amaz önválasztott humanisticus studiumok előadásain; helylyel-közzel azok kézikönyveihez nyúlnak, sőt egyes esetekben azok irodalmáig hatnak.

Ez a kapcsolat nem kevésbé foganatos, az értelmiségi hivatások más ágaiban, más tudományi karokra nézve. Ez értekezleten ismételve kiemeltetett, hogy az orvoskari hallgatók a philosophiai (mennység-természettudományi) kar néhány studiumának művelésére szükségképen kötelezvék. A theologiai kar helyzetére nézve az egyetemi tanulmányok rendjében, nyilatkozatom végén lesz szerencsém néhány speciális mozzanatot kiemelni.

Ezúttal még csak azon tényre szabadjon ráutalnom, hogy az úgynevezett philosophiai kar is — mely tág elnevezés oly számos s oly heterogen szakokat rejteget — minden sokoldalúsága és ruganyossága daczára sem képes adeptusainak minden igényét kielégíteni és nem nélkülözheti a többi karok közreműködését. Egyáltalában a tudománysszakok régi schematicus elszigeteltsége ma meg van törve. Az angol felső oktatási reform volt talán az első, mely e ténynek következetességeit megvonta. Az oxfordi tanulmányi és vizsgálati rend a philosophia tanulmányában, az alkalmazott ethika tárgyaiúl kijelöli a nemzetgazdaságot és történelmet. A történelem alapos tanulmánya pedig közjog s alkotmánytörténet, jogphilosophia, nemzetgazdaság, financiaik és statisztika körüli tájékozást — egy szóval az élő állam szervezetének és functiójának ismeretét igényeli, mert e nélkül hiányozni fog a kepesseg a történelmi mozgalmak voltaképi materiájának és lényegének fölismerésére és kidomborítására.

Az organicus természet vizsgálata pedig végelemzésben nem fogja nélkülözhetni az emberi anatomia és physiologia eredményeit, melyek ismét az orvosi kar két előkelő tantárgyára vezetnek vissza.

Első sorban tehát a tanuló ifjuság jól fölfogott érdekében kell ahhoz ragaszkodnom, hogy az a felső oktatás teren lehetőleg ugyanazon intézetben kereshesse és föltalálja tudo-

mányos törekvései s értelmi kifejlődésének mindazon támaszait és segédeszközeit, melyekre egy valóban felsőbbrendű szellemi kiképzés szempontjából szüksége van. Mert hisz az intézmények alakításában e magasabb törekvések kielégítése képezi a valódi végeztelt: nem a renyhék és korlátoltak alanti színvonalára való leszállás.

Még actualisabb, nyomósabb tényezők s indokok kívánják a tanár szempontjából ezen, a különböző erők összehatásában álló, valóságos universitas litterarum-ot.

Ha én Buda-Pesten látok valakit, a ki egészen magában állva, minden formalis társulati köteleken kívül folytat valami tudományos munkát — s ilyenek vannak is meg lehetős számmal — hát én azt igen könnyűnek találom. Mert a fővárosban az egyetemen kívül még mindig számos tényező van egy tudományos legkör teremtesére és minden téren meg vannak a tudományos előhaladásnak legszükségesebb föltételei. Hanem menjünk csak ki Buda-Pestről és Kolozsvárról — mert elvégre ez is egy régi főváros, mely ebbeli culturalis jellegét még az egyetem alapítása előtt sem vesztette volt el — s azon szomorú tapasztalást fogjuk tenni, hogy még legjelentékenyebb vidéki városaink is az ott levő mindennemű intézeteket, állami és magántermészetű művelődési eszközöket összevetve, még távolról sem képesek azt az apparatust nyújtani — a legtöbb esetben annak kezdeményei fölött sem rendelkeznek — mely egy magasabb természetű, rendszeres, tudományos működés folytatására nélkülözhetetlen. A társadalmi légkör, mely az egyént környekezzi, a megfelelő művelődési és még inkább tudományi elemeknek híján van; a korunkat mozgóató eszmei áramlatok kihatása minimális, alig megéreztető! Emberek, kikkel egy tudományos személyiség nemi előnnyel eszmét cserélhetne, kik törekvéseiben istápolhatnák, alig, avagy csak eltűnő számban találhatók. A vidéki társadalom egészben véve pedig kevés érzékkel bír egy illetén személyiség benső igényei iránt és a legtöbb esetben azt az egyet is megtagadja, mit látszólag oly könnyen nyújthatna: a zavartalan visszavonultságot. S az ilyen állapot az elszigeteltségnél százszorta kedvezőtlenebb. Mert kétségtelen, hogy bizonyos körülmények és föltételek alatt, az elszigeteltség a szellemi egyéniség és alkotó erő kifejlődésének határozottan kedvezhet. Van a visszavonultságnak egy neme, mely

folytonos eszmei összeköttetésben és kölcsönhatásban enged maradnunk a külvilággal. Egy Charles Darwin magányos vidéki úri lakából, évtizedeken keresztül mozgásban tartotta az összes tudományos világot. De ez minden tekintetben nagy eszközöket, előkelő ressourceokat igényel, milyenek fölött ő rendelkezett és rendelkezhetnek világszerte számosan. Ámde a tanár sem külföldön és még kevésbbé Magyarországon nem tartozik a kedvezményes existenciák e kategóriájába.

S azután a tanár nem szigetelheti el magát. Ő minden irányban reá van utalva arra, mit a közállomány, a társadalom nyújt; főleg pedig két dologra: egy gazdag és rendszerezett kiegészített könyvtárra, továbbá a rokon törekvésű, tudományos működést folytató társaknak körére, melynek, bár különmemű munkaversenyében, maga is kedvet, ösztönt és istápolást fog nyerni az előhaladásra, a munkára, szellemi individualitásának föntartására.

Azonban művelődési szervezetünk mai állapotában, az erők szétforgácsolásának uralkodó rendszere mellett, egy csonka intézet kis tanári kara — bárha csaknem mindegyik királyi jogakadémiánkon egy vagy több jeles szakerő működik — vidéki városaink sivár, törpítő társadalmi befolyásai közepett, nem képes ilyen szellemi atmoszfærát megtalálni vagy megalkotni; sem azon materialis segédeszközök fölött nem rendelkezik, melyek az akadémiai niveaunak megfelelő méltó búvárkodásra és munkálkodásra képesítené. Ezek a fő okai annak — bár egyéb súlyos körülmények is fönforgók — hogy miért nem akar Pestről elmenni senki, vagy ha nagy ritkán megválnak valaki, számkivetésnek tekinti a vidéket, mintha Pestről egyenest sivatagba indulna.

E bajokon nem segíthet más, mint néhány kevés számú, de hatályos művelődési központnak teremtése, a jelen szétforgácsolás helyett. Az egyetemi keret concentrációja eszközölhetné egyedül, hogy föladatuk színvonalán álló tanerők méltó igényei vidéken is kielégítést találjanak — a jelzett fogyatkozások betöltessenek.

Mert én azon fölfogásban, melyet itt Kerkápoly Károly fejtegetett, miszerint Magyarországnak egyetlen egy illeten művelődési góczpont elegendő lenne és hogy a jelenlegi állapotban nagyjában meg kell nyugodni — minden státushatalmi érzékem és összpontosító törekvésem daczára, soha sem fogok

osztozhatni. Magyarország már is a társadalmi és művelődési centralisatio oly fokát érte el, melyet bátran nevezhetek egészségtelennek, mely aggasztóvá kezd válni. S ez a szertelenség nem abban áll, hogy az ország lakosai számszerint folyton növekvő és viszonylag talán túlságos mértékben tolnak a fővárosba, míg az ország többi részeiben, az utolsó népszámlálás eredményei szerint, e növekedés aránya csekély és kedvezőtlen vala, es bizonyos vidékeken a stagnatio, sőt aláhanyatlás szomorú tüneteit mutatta. Ismétlem, nem e tényben látom én centralisatiónk egészségtelen túlságát, hanem abban, hogy minden szellemi és művelődési munka, minden neme-sebb aspiratio ide a fővárosba irányul, mintegy ide özönlik. Sőt minden jobb társadalmi modor és európai igényű életberendezés csak a fővárosban vél kielégítést találhatni és vidéki városainkból menekülni késztetni azokat, kik ez után áhitoznak s kiknek viszonyai e menekülést engedik. Így van ez elvégre is a legtöbb országban; csak hogy bizonyos egészséges aránynak föntartása mellett, mely a főváros természetes vonzereje s a vidék culturális haladásának föltételei között fönforog.

Nekem úgy tetszik, mintha Magyarországon ez az arány föl lenne forgatva. Nálunk a vidék nem annyira lakókban s az ország déli, keleti részein gazdasági munkaerőben szegény — mint inkább szegény oly egyénekben, kik szellemi aspiratiókat és magasabb társadalmi műveltséget képviselvén, ez által a culturalis fejlődésnek mozgatóivá válni, mintegy erjesztő kovásza gyanánt hatni, hivatva lennének.

Nagy országos érdek, hogy ez egészségtelen fejlődési menetnek útját álljuk, és hogy a főváros és vidék művelődési haladásában az a viszonyosság s egészséges arány helyreállítassék, mely nélkül összes nemzeti culturánk mindig csak fölületes, belterjesség nélküli leend.

Ez ellensúlyozó mozgalomban, egy intensiv művelődési actióban a legelőkelőbb, leghatalmasabb tényezők egyike lenne, ha sikerülne, felső oktatási intézeteink megfelelő összehasonlása mellett, a fővároson kívül, az országban künn néhány művelődési központot teremtenünk, melynek hatása a szorosabb értelemben vett iskolai oktatáson messze túl terjedne. Az egyetem ilyen. Az nemcsak a szakszerű iskoláztatásnak előkelőbb intézete, hanem a tudományos működésnek erelője,

irodalmi központ, az összes közműveltségnek kiváló organuma, melynek functiója nem egy városra hat ki, hanem méltó szervezés mellett egy egész régiónak, az ország egy egész területének szellemi, társadalmi, sőt közgazdasági fejlődésére élesztően visszahathat. Ezért lehetett e vázlat elején az egyetemi rendszer megvalósítását, oly bátran az ország összes lakossága, általános culturalis fejlődése érdekének neveznem.

Különben e tételek igazságát a fölszólaló urak nagyobb része elismerte. Hangsúlyoztatott, hogy az egyetemi rendszer keresztülvitele az eszmény. De Körössy S. tisztelt barátom, ki bevallá, hogy őt még néhai Csengery Antalnak az 1878-ik évi enquéteben tett nyilatkozata meggyőzte volt e rendszer fensőbbségéről és megvalósításának szükségéről, sietett hozzátenni, hogy ez eszménnyel szemben áll a valóság, hogy az Magyarországon a realis és történelemileg kifejtett viszonyokba ütköző, egy szóval ideologia.

Míg Kautz Gyula tanár úr már arról beszélt, hogy nem akar az impossibilitások terére tevedni.

A felső oktatás reformjára irányzott törekvéseinkben, ezen és hasonló ellenvetésekkel még sűrűn fogunk találkozni. A magyar társadalom az eszmény és valóságnak e sajátyszerű ellentétbe helyezésében amúgy is gyönyörködni látszik.

De nekem, valahányszor hallom, önkénytelenül eszembe jut a *L'Ancien Régime et la Revolution*nak egy passusa, melyet Toqueville — ha jól emlékszem — 1856 körül, az új empire, a napoleoni uralom első virágkorában írván, benne azon idők hatalmasaira czéloz. Vanuak államférfiak — mondja — kik azt tartják, hogy a szabadság igen szép, eszményi dolog, világ-szerte fölötte üdvös is; csak hogy éppen a mi országunkban, a mi speciális viszonyaink között meg nem honosítható. Toqueville ezt az absolutismus leplezésének, a szabadsági eszmény tagadásának ítéli.

A főntebbi distinctiónak is éppen annyi a belső értéke. Ha az egyetemi rendszer követése Magyarország speciális viszonyai között irreális, akkor az megszűnt általános, legalább Magyarországra kiható érvénnyel bírni, akkor az többé nem eszmény, hanem üres kápránd. Avagy valójában ez az ideál: akkor oly nagy kérdésben, milyen a felső oktatás szervezete, föl kell állítanunk vezérelvül, ragaszkodnunk kell

hozzá, és mindent elkövetnünk, hogy a gyakorlatban megvalósuljon.

E részben azt sem fogadhatom el, mit Kautz Gyula tisztelt tagtársunk mondott, mintha itt possibilitások s impossibilitások között kellene választani. Én itt egyáltalában nem látok impossibilitásokat, hanem igen is látok nagy actualis nehézségeket, szervezeti problémákat, melyek megoldása az ország, a társadalom, a kormány és törvényhozás részéről, bizonyos áldozatokat, tervszerű munkát és talán némi lemondást igényel. De ezek nem impossibilitások, hanem minden szerves alkotásnak szükségképi föltételei, melyek nélkül nagy intézmények nem létesülhetnek.

De hát micsoda voltaképen az az impossibilitás, melybe az egyetemi rendszer következetes megvalósítása ütköznék? melyek azok az adott, történelmileg kifejlett viszonyok? A választ erre meg lehet adni egy szóval: a jogakadémiák. Van benne bizonyos komikum, ha a *Ratio Educationis*nak Ausztriában rég meghaladott, de Magyarországon itt felejtett eme tanintézeti kategóriájáról úgy emlékeznek meg, mint valamely speciális magyar történelmi intézményről, mint egy ősi productumról; nem mondom, hogy ez értekezlet körében, hanem annál sűrűbben az országban künn. Ma ez akadémiák mind a tanulók kellő számában, mind tanerőkben, mind taneszközökben szűkölködnek. Ezek constataált tények.

Mert a tanulók megfelelő arányos csoportosulásának is megvan a maga fontossága. Mi e tekintetben két véget között ingadozunk. Egyrészt a hallgatók, vagyis inkább beiratkozóknak az a túlságos betódulása egy tanintezetbe, mely a budapesti egyetemen észlelt túltömöttséget szüli; más részt pedig a tanulók számának az az elenyésző minimuma, mely több jogakadémián, főleg a felekezetieken, tapasztallható s a mely a felső oktatás színvonalának, igényeinek egyáltalában meg nem felel. E részben nem érthetek egyet Hunfalvy Pál veterán tudósunk azon nézetével, miszerint például tíz hallgató kiképeztetése egy vidéki jogakadémián sikerebben eszközölhető, mint egy nagy száma valamely nagyobb intézetben. Speciális hazai viszonyaink között a valóban törekvő, rendszeresen dolgozó ifjak számaránya az akadémiái tanulmány terén, fölötte kedvezőtlen és csekély. A társadalmi élet, különösen vidéken, s a tanuláság zömének befolyásai és

környezete nem kedveznek e kisebbségben levő, sporadicus, csaknem kivételes elem fejlődésének. Minél kisebb a tanulók száma, annál kisebb lesz az ily egyének száma is és helyzetök annál izoláltabb, önmagokra utalt és a hason törekvésű társak ösztönzését nélkülöző. Magyarországon a tanulók nagyobb csoportjára van tehát szükség, hogy abból a szellemi munkásoknak bár szűk csoportja kiváljék.

De a jogakadémiák tarthatatlanságáról táplált régi meggyőződésemet ez enquete tárgyalásainak folyamata hathatósan megerősítette. Hivatásszerű védelmezőik is azon præmissából indultak ki, hogy alapos újjászervezésök föltétlen szükség. S e végből tétettek rendszeres javaslatok s a reformáló intézkedések egész sora érintetett. Ezek közül nem reflectálhatok azon kissé mesterkelt expediensekre, melyek egyedüli czélja úgy látszik az, hogy a jogakadémiák ratio vivendijét, létjogosultságát minden áron biztosítsák.

Az újjászervezésnek két külön, egymással lényegesen ellenkező módzata az, mely e sorból kiválik és komoly megfontolást igényel. Az egyik az, melyet Mariska, jogakadémiai tanár igen tüzetes nyilatkozatában kifejtett, mely szerint az intézkedések egész sorozata által, minő a tanárok fizetésének fölemelése, új kathétrák föllállítása, a doctori gradualás megadása, tudományos könyvtárak alapítása stb. által a királyi jogakadémiák színvonala — bár a jelen keretben — valódi akadémiai, egyetemi magaslatra emeltessék.

Tehát alakíttassék át a jogakadémia egy formászerű egyetemi facultássá, a mi egyértelmű volna azzal, hogy az egyetemi tagolat egyik szerve kiszakíttassék és így külön szakaszta, elszigetelten sokszoroztassék.

Én e fölfogás ellen már a kiindulásnál foglaltam állást. Ismételtem: én az egyetem közösségébe való karok e kiszakításába belenyugodni nem tudok, attól végelemzésben üdvös eredményeket nem várok: a minthogy az egyes tudományi s értelmiségi hivatási ágaknak alapos művelését és kiképeztetését csak az egyetemi rendszer keretében vélem, föladatuk magasságához mért sikerrel folytathatónak.

S ezzel egyszersmind jeleztem álláspontomat azon másik módzattal szemben, melyet Kautz Gyula érintett s a melyet előtte Emödy D. tagtársunk is pedzett: tudniillik hogy a trienniumra visszamenve, szakiskolává kell

átalakítani a jogakadémiát. A szakiskola ez eszméje egy európaszerű vitatott általános kérdésre vezet vissza, mely azonban Magyarországon, bizonyos uralkodó áramlatok következtében, ez idő szerint különös aktualitással bír. Ez az áramlat azon törekvésen fordul, miszerint a törvénykezési, de különösen a közigazgatási államszolgálatra való előképzés, szorosan gyakorlati és szakismereti tanfolyamokban eszközöltessék és hogy az oktatás súlya az ilyenmű intézetekben a tételes jog materiájának közlésére fektetessék. Egy sajátzerű distinctión alapszik ez az egész okoskodás, melyet minden gyakorlati színezete daczára, még formulázni is fölötte nehéz. Hisz ez az irány a felsőbb rendű képzésnek intézményeit nem meri kiküszöbölni, mert kénytelen concedálni, hogy az államnak oly emberek szolgálatára is szüksége van, kik a tételes jog rendelkezéseinél magasabb ismereti körrel is bírnak. S azért az a törekvés: már az iskola padjain szakszerű hivatalnokokat nevelni, a mai napig csak kísérlet maradt.

Franciaországban egyszer, ha jól emlékszem, az orleansi regime vége felé, szerveztek egy intézetet vagy tanfolyamot, melynek célja kizáróan a közigazgatási szolgálatra való képezés vala. Igen rövid fönnállás után azonban, e kísérlettel fölhagytak. Az az *Ecole des Sciences politiques*, mely több év előtt Párisban alapítottott, egy szabadelvű kísérlet vala, az állami mindenhatóságon kívül, egyéni iniciatívából a felsőbb tanulmányoknak egy intézetét creálni. Laboulaye és Leroy-Beaulieu voltak eszmei mozgatói és főleg Rothschildék szolgáltatták a pénzeszközöket. Nincs róla tudomásom, hogy ez az intézet jelenleg miképen prosperál; de tanulmányainak általános, elméleti irányánál fogva talán nem a főntebbi kategóriába sorozható. A főnforgó elvi ellentétek illusztrálása céljából szabadjon egy másik példára hivatkoznom. Poroszországban, hol az állami szolgálat tudvalevőleg nem áll rossz lábón, az egyetemek a tudományos jellegnek megóvásában azon szelsőségig mentek, hogy 1840-ig a porosz Landrecht tanulmánya egyik porosz egyetemen sem volt kötelező; 1840-ben fölvette a berlini egyetem a rendes és kötelező tantárgyak sorába, de a többiek nem. Kötelező volt a *Jus Romanum*, a *Corpus juris civilissel* való minél behatóbb foglalkozás. Mi volt ez állapotoknak következménye? Talán az, hogy Poroszországnak nincsenek porosz civilistái? De hiszen tud-

juk, hogy az ellenkező áll; ez állapotok alatt a codificatorok nemzedéke fejlődött.

Nem követendő példaként idézem föl e szélsőséget. Ámde a jelen nemzedék nagy hajlandóságot árul el, Magyarországot a másik szélsőségbe sodorni és mind jobban terjed az a nézet, hogy a positiv rendelkezéseket tartalmazó paragraphusok betanítása által practicus államszolgákat, ügyvédek stb. fogunk nevelni.

Minden további indokolás nélkül kimondom abbeli nézetemet, hogy én ezt egy alapjában téves törekvésnek tartom. Ennél fogva épen oly elhibázottnak tartanék minden kísérletet, mely ez alapon akarná a jogi s államtudományi oktatást szervezni, s a jogi akadémiák adaptációja által igyekeznek ez irányzatnak életet kölcsönözni, organumokat teremteni.

Azon expediensek sorából, melyek a jogakadémiák életképességének emelése céljából fölvetettek, csak egyre bátorodom reflectálni; arra tudniillik, mely a tudori szigorlatok és graduatio kérdése körül forog.

Nem kívánok azon eszme taglalásába és czáfolatába bocsátkozni, mely szerint a jogakadémiák is fölruháztassanak e szigorlatok, e graduálás jogával. Kevés szószólója akadt és nagyobb hullámokat a discussióban nem vetett. Annál erősebb, általánosabb viszhangra talált az a nézet, mely szerint az 1874 : XXXIV. törvényczikk azon rendelkezése, mely a doctorátust az ügyvédi minősítés egyik föltételévé tette, ejtésék el, mert túlzott, fölösleges s egyéb inconvenientiák közt a doctorátus színvonalának sülyedését vonta maga után. — Részemről ez egész eszmemenetre azon általános észrevételt bátorodom kockáztatni, hogy némileg túlozni látszik azon doctoratusnak értékét, mely a korábbi rendszer alatt egyetemünkön adományoztatott, valamint a külföldi egyetemek tudori rangját is talán nem egészen annak valódi jelentősége szerint mérlegeli. Készséggel elismerem, hogy mai szerkezetében a jogi kar tanáira iszonyú terhet ró, mely csaknem elnyomással fenyeget. E tömegszerűség valóban aggasztó, sőt van benne sok, a mi méltán visszaszító. S a túltömöttség kérdése a budapesti egyetemen talán ez oldalról tekintve, valóban legactuálisabbá.

A mi azonban a tömeges szigorlatok tartalmát illeti, az — a meddig az én egyetemi tapasztalásaim érnek — a múlt-

hoz képest épen nem csekélyebb, sem sekélyebb. A szigorlatok alaposságára akkor — egyéb okokon kívül — talán épen ezen kivételes, czímzetes jellegök hatott vissza. Ma «az ideális zománcz» talán csakugyan elveszett, de a munkaföladat nőtt. A doctoratus Európa legtöbb államában czim, és merem állítani, hogy az összes német egyetemeken, igen kevés kivétellel, alatta áll a szigorú osztrák minta szerint alakított hazai doctorátuson.

A kolozsvári egyetem ma még bizonyára nem tartozik Európában az ismertebbek közé, de nekem, ki az európai egyetemi viszonyok körül tájékoztatni magamat legalább igyekszem, — az ott adományozott jogtudori czim jobban imponál, mint a legtöbb német egyetemé. Mert Németországon még sok helyütt divik az a középkori szokás, hogy az írásbeli értekezés elfogadása után, a tanári collegium a jelölt által rendezett esti lakomán tartja a vizsgálatot, melynek eredménye azután alig lehet kétes. Kiveszem Berlint, melynek rendkívüli népességi jogi karánál évenként csak 6—8 jogtudor avattatik föl, rendszerint oly egyének, kik magasabb tudományos aspirációkat táplálnak, többnyire a magántanári habilitatióra törekvők.

Mindazonáltal készségesen elismerem, hogy mai doctorátusunk nem felel meg azon magas igényeknek, melyeket ahhoz méltán köthetni, s a melyeket Kerkápoly Károly hangsúlyozott. Azonban a törvényhozás ez intézkedése viszonylag mégis bevált, rendeltetését betöltötte. Mert midőn a törvényhozás a tudori rangot az ügyvédség előföltételévé tette, két czelzat lebegett szeme előtt. Az egyik kétség kívül az ügyvédi pályára lépők számának korlátozása; a másik, e pályatörők tudományos es szakképzettségi színvonalának emelése.

Hogy az első, a szám korlátozása, a doctorátus követelménye által miért nem éretett el, s egyáltalában elérhető volt-e, annak feszegetése talán nem tartozik e helyre. Hanem a másokra, a szakképzettségi színvonal emelésére nézve szabadjon egyszerűen azon tényre utalnom, miszerint az ügyvédi vizsgáló bizottságok tagjainak egyhangú ítélete oda szól, hogy az 1874-iki törvény e részben célját érte. Azon fiatal emberek, kik a tudori czímmel fölruházva jelennek meg az ügyvédi vizsgáló bizottságok előtt, jogászai műveltség és képzettség tekintetében messze fölülmúlják azon nemzedék átlagrétegét,

mely az 1874-iki törvényczikk előtti korszak enyhe, könnyed minősítési föltételei alatt nyerte el az ügyvédi oklevelet.

Ez egy positiv siker. S azért, úgy vélem, az ügynek ez oldalára is figyelemmel kellene lenni, midőn e szakértekezleten fölvettetett az eszme, miszerint a tudori cím az ügyvédi minősítés föltételei sorából töröltessék.

De hogy a főkérdésre visszatérjek, oly vélemény is hangzott föl az értekezleten, mely a jogakadémiák bárminemű lényegesebb érintése ellen tiltakozott.

E tiltakozás egy elmés fordulatba volt burkolva, midőn Emödy tagtársunk kérdezé, hogy itt nemde, csak a nagszebeni jogakadémia forog kérdésben, mert az összes jogakadémiák megbolygatásáról csak nem lehet szó? E fordulatban a felső oktatás reformjának egyik nagy nehézsége s actualis föellenvetése jeleztetett, mert a burokból kifejtve, annyit jelent, hogy a felekezeti jogakadémiák minden discuszió nélkül állanak.

E sorok írója e fölfogással szemben az enquéten szó szerint következőleg nyilatkozott:

«Tisztelt értekezlet! nekünk meghívottaknak, e helyütt nem föladatunk egymással vitatkozni. A képviselőház tanügyi bizottságának kegyessége engem is e meghívás tiszteletében részesített és tölem nyilatkozatot kíván. Ennelfogva egyszerűen kérem következő nyilatkozatomat tudomásul venni — az ügy fontosságánál fogva majdnem azt mondanám, jegyzőkönyvre vétetni.

Az 1791: XXVI. törvényczikk «academias» kitételéből semminemű következtetést oly irányban vonhatónak el nem ösmerek, mintha az 1848-diki törvényeken újjáalakult magyar állam felső oktatási ügyének szervezésében a protestáns, vagy bármely hitfelekezet körében fönnálló intézetek conservációja által kötve vagy akadályozva lenne. Sem az idézett törvényczikk, sem a gyakorlatban kifejlett tényleges viszonyok nem érinthetik azon vezérelvet, hogy a felső oktatás terén a magyar államot illeti a fő rendelkezés, az tűzi ki a föltételeket és megállapítja azon keretek minéműségét, melyekben a felső oktatásnak mozognia kell. A felekezeti jogakadémiák létezése tehát a felső oktatás rendezésére, ez eldöntés mikéntjére nézve, pra-judiciumot nem alkothat.»

Ez elvi, ügyszólván államjogi követelmény azonban,

melyhez ragaszkodom, távolról sem azt jelenti, mintha talán az országban meglevő erők mechanicus nivellálása lebegne előttem, vagy oly realis tényezőnek, minő a protestantismus ez ország közművelődési szervezetében — kiküszöbölésére gondolnék. De ép oly elevenen lebeg előttem annak a tudata, mely szerint ha a protestantismus továbbra is ily tényező akar maradni, akkor concentrálni, egybegyűjteni kell összes erejét és majdan alkalmazkodnia azon föltételekhez, melyeket a felső oktatás terén az állam, legfőbb fölügyeleti és kormányzati jogánál fogva, eléje szab.

Ezzel szoros kapcsolatban áll egy jelszó, mely ott ismételt hangoztatott: hogy tudniillik nincs szükség semmi külön rendszabályokra azon intézetek ellenében, melyek életképtelenné váltak, mert ezek épen ez életképtelenségük következtében, *par la force des choses*, magoktól fognak csöndes halállal kimúlni. A mi mindenestre igen kényelmes fölfogás.

Egy fölösleges, beteges organismusnak a halála kétség kívül biztosan bekövetkezik: de talán nem szabad feledni, hogy a senyvedés, ez a lassú halál igen fájdalmas, és fölötte káros hatású azon élő lényekre, kik e senyvedés és bomladozás processusa alatt élni, fejlődni vannak kárthatva.

Az akadémiáknak föloszlatása ellenében egyik nevezetes aggály, mely főleg felekezeti oldalról hangoztatik, hogy e rendszabály által számos tanár pályájáról leszorúl és kenyerét veszti.

Jeney, kolozsvári tanár, kimutatta volt, hogy e látszólag oly gyakorlati nehézség, tényleg zérusra reducálódik. A mit ő Erdélyország öt föloszlatott jogakadémiája példájából demonstrált, az Magyarországra nézve is foganatos. Az említett akadémiái tanárok egy része az új egyetem keretében folytathatta tudományos működését. Mások, magas képzettségű igénylő állami vagy társadalmi állásokban találtak rokonszellemű munkakört. Számos hasonló esetet hozhatnék föl erre nézve én is, úgy a magyar, mint az osztrák újjászervezések és politikai átalakulások korszakából. Én úgy látom a dolgokat, miszerint, ha ez államban meglesz a kellő erély és képesség a felső oktatás kérdésének gyökeres megoldására, akkor az bizonyára kapcsolatban leend az állami kormányzat más terein kifejlődő hasonló életteljes energiával és szervezeti tevékenységgel; az előbbi talán csak corroláriuma lesz ez

utóbbinak. Ekkor azután azon szakerő, mely az egyetemi oktatás terén talán nem fogna érvényesülhetni, az állami tevékenység más ágaiban méltó föladatokat és munkakört találaland.

Pedig előbb-utóbb túl kell esnünk e nehézségeken és kelletlenségeken.

Ismétlem: Magyarország kormányzati s culturpolitikai reorganisatiójának egyik nevezetes követelménye, hogy a felső oktatás terén az egyetemi rendszert következetesen megvalósítsuk, s a jogakadémiát, mint meghaladott tanügyi intézményt, végleg megszüntessük. Ebből folyólag egy harmadik egyetemnek föllállítását a jogakadémiák megfelelő fokozatos eltörlése mellett üdvös, sőt múlhatatlanul szükséges rendszabálynak kell vallanom.

Ez új egyetem szervezetét illetőleg, egyedül a kérdőponatok ama tételére nézve volna néhány igénytelen megjegyzésem, vajon: «elhagyható e valamely kar vagy valamely szakok s ugyan, mely kar s mely szakok?»

A magyar társadalom és kormány nagy hajlamot árulnak el az egyetemi organismus egyik tagjának, a theológiai karnak elejtésére: miként azt a kolozsvári egyetem szervezésekor követett eljárás s az akkori közhangulat tanúsította. A theológiai facultásnak beillesztése egy új állami közintézetbe, kétségkívül nem könnyű föladat; társadalmunk pedig a problémák megkerülését jobban kedveli, azok megoldásánál. De én e kényelmi szempontért nem tudok lelkesülni. Valamint nem fogadom el a doctrinair és felületes liberalismusnak azon chablonszerű következetességét, mely az állami közintézetek felekezet nélküli jellegéből folyólag, a theológiai facultásokat már elvileg is számkivetí az egyetemi tagolatból.

E nézet sehol sem gyökerezhetnek meg könnyebben, sehol több követőre nem találhatna, mint Magyarországon, hol aránylag kevés tudomást vesznek az Európát mozgató egyházpolitikai küzdelmek bensőbb árnyalatairól, s az azok tárgyát képező egyes részletkérdések történelmi fejleményeivel nem sokat törődnek. Így könnyen elkerülhette a közfigyelmet az a tény, hogy a mint valamely nemzet közoktatási ügye az egyház kizárólagos gyámkodása alól kikerül és sæcularisáltatik: az egyház radicálisabb, militansabb szárnya azonnal oda

törekszik, hogy a theologiai oktatás minél ridegebben izolál-
tassek minden külbefolyástól, a püspöki diöcesiseknek mint-
egy belügyévé tétessék és többnyire bizonyos rendeknek kizá-
rólagos uralma alatt, egy inkább vakbuzgósága, mint tudomá-
nyos képzettsége által kiváló clerus nevelésére szolgáljon. Ez
az irány, mely a szó valódi értelmében vett ultramontanizmus
iránya, mindenekfölött és kizárólag semináriumot követel,
mert azt könnyen meghódíthatja. Az egyetemet sohasem sze-
rette. Mert annak fogalmában mindenkor benn rejtett az
állami fölügyelet, és közvetett vagy közvetlen befolyás.
Pedig e felügyeletről és befolyásról lemondania az államnak
nem oly egyszerű, aggálytalan dolog, főleg oly országokban,
hol a katholika egyház az uralkodó, oly nagy szerepet játszó,
mint Magyarországon.

Csak a társállam, Ausztria példájára hivatkozom, hol a
közoktatási kormány az egyetemek theologiai karainak sza-
bályozása révén, rendeleti jogának érvényesítése által, min-
denkor biztosítani igyekezett, hogy a papi képzés azon szín-
vonal magaslatán maradjon, mely a katholikus egyház
történelmileg kifejtett viszonyai között, a nemzeti közművelt-
ségnek és az állami belbékének egyik tényezője és követel-
ménye.

Nem hiába mondja Renan, hogy az inductiv, a termé-
szettudományi módszer a hittudomány terén: a történelmi
kutatás.

A theologia tudományos művelése, a magasabb rendű
papi képzés tehát hasonlóképen reászorúl más szakok kiegé-
szítő művelésére, segélyére mint azt az egyetemi szervezet
nyújtja; ez az, mire nyilatkozatom elején czélozni kívántam.

A részvétel és közösség ez egyetemi szervezetben, egy
elő memento, hogy a clerus a nemzet culturközösségeből
kiszakítva niucsen — egy hatályos eszköz, hogy annak kap-
csolatában föntarthassa magát. Ennek megőrzése pedig fon-
tos nemzeti érdek.

Ez indokokat amaz igénytelen véleményem támogatá-
sára idézem föl, miszerint a theologiai facultás a magyar
egyetemek szervezetében föntartandó lenne.

Egy másik igénytelen észrevetelem az orvosi karok föl-
állítására vonatkozik.

Ez értekezleten Korányi Frigyes tanár volt az egyedüli

szakértő, ki jeles érvelésével részletesen, adatszerűleg indokolá ama nagy súlylyal bíró nézetét, mely szerint a harmadik egyetem orvosi facultással is ellátandó lenne: mert Fodor tanár inkább az egyetemi kérdés általános, elvi jelentőségét fejtegette. Pedig az eszmék tisztázása, az egyetemi szervezet mikéntjének tüzetes megvalósítása érdekében fölötte kívánatos lett volna, ha egy hason avatottságú szakértő részéről megmutattatik vala nekünk a kérdés másik oldala is. Mert annyit tudok, hogy ez kitünőleg azon kérdések egyike, melyeknek két oldala van. Mindenesetre némi figyelmet látszik érdemelni azon körülmény, hogy egyedül Németország az, melynek minden egyeteme orvosi karral is bír. Európának csaknem minden többi állama, — a felső oktatásnak bármily számos intézetével bírjon — orvosi karokat mindig legkisebb számmal tart fenn; a leggazdagabb, legelőkelőbb nemzetek is bizonyos habozással és tartózkodással látszanak az orvosi tanintézetek föllállításához, szaporításához fogni. Még Ausztria is, mely a Thun-féle reformok óta legközelebb simúlt a német egyetemi rendszerhez, két egyetemet tart fenn, a lebergit s a czernovitzit, melyen orvosi facultás hiányzik.

Talán nem túlzott a következtetés, ha e tényből azon tanúlságot vonom le, hogy egy-egy új egyetem föllállításából még nem következik szükségképen, hogy az orvosi karral is ellátva legyen.

Mert az orvosi kar nem csak hogy fölötte költséges, hanem igen kényes instiutió is. Nem csak pénz, még pedig nagyon sok pénz, hanem a kellő «beteg-anyag» fölötti alkalmas rendelkezés kérdése is.

Már pedig nekem úgy tetszik, mintha Magyarország culturális és népességi viszonyai e tekintetben nem igen kedvezőleg alakulnának.

A vidéki lakosság még kevéssé szokta meg a magasabb rendű orvosi segély igénybe vételét — a mi a klinikai anyag kellő bőségére hatna vissza. Hiszen még a kolozsvári egyetemre vonatkozólag is hallottunk panaszt — Felméry tisztelt tagtársunk előadásában — hogy nem rendelkezik elegendő számú hullával.

Talán még egy más körülmény is némi figyelmet érdemelne. Hazánk nagy területein egy agronóm lakosság egy-

forma életviszonyai, talán a kórállapotoknak bizonyos egyformaságát, csekély változatosságát eredményezik.

Az állapotok e tekintetben egészen mások mint nyugati Európában, hol aránylag szűk területen a létviszonyok gazdag különfélesége kínálkozik; hol gyári, ipari, gazdasági keresetet folytatók, városi és falusi nép, hegylakók és kikötő népesség sűrűn és közel érintkeznek.

A viszonyok, s állapotoknak e gazdag árnyalása a pathologicus tünetekben is visszatükröződik. Magyarországon ellenkezőleg a lakosságnak homogén, gyérárnyalású létföltételei alatt, a beteg-anyag különmeműsége, változatosságra nézve is alanti lesz. Legalább az ország számos vidéken az lesz. Egészben véve kevés vidék és még kevesebb helyi központ fog találkozni, mely, orvostanúlmányi tekintetben, ez állapot alól kivételt képez.

Távol van tőlem, mintha ez egyéni nézetből azon szélső következtetést akarnám levonni, hogy Magyarországon egyáltalában nem lehetne több orvosi facultást föllállítani.

De ha a szakértők egy laikus e merőben instinctiv nézetének némi alapot s actualitást tulajdonítani találnának, akkor egy új, positiv érveléssel több járulna azon fölfogás támogatására: mely szerint az új egyetem föllállítására, székhelyének kiszemelésére nézve a lokális érdekek kisjátékai tekintetbe nem jöhetnek.

A döntés csak a tudomány tárgyilagos követelményei, a felső oktatás nehéz kielégítésű, bonyolult szakigényei szerint történhetik. Az ellenkező eljárás legdrágább közérdekeink vétkes sérelme lenne.

LÁNCZY GYULA.

A KÚTFŐKRITIKA ÉS A MILLENIUM ÍRÓJA.

Millenium cím alatt essyrt gyaníttató bevezetéssel, a *Budapesti Szemle* közelebbi számában Pauler Gyula — kizárólag az én véleményadásommal foglalkozik, melyet a nevezett tárgyban adtam.

Nem csupán személyes kérdésben, nem csupán szavaim félremagyarázása miatt szólalok föl; — de mindenekelőtt e félremagyarázásokat akarom jellemezni.

Mit tett Pauler, mint az én kis munkám bírálója? — Készített a 48 lapnyi füzetből egy nagy halmaz jegyzetet. De igen kirívó iránynyal. Mindent följegyzett, a mi az ő nézetével nem egyezik, vagy ha a dologra nem tartozik is szorosan, kimutathatja, hogy az hiba. Kihagyott a jegyzetekből majdnem mindent, miben egyetért velem. Ezekből állította össze czikkét, melyben a lapszámok és szavak — ha nem is mindig — jól vannak idézve, nem törődve azzal legkevesebbet sem, hogy a ki nem jegyzettek egyike másika elválhatatlan valamely kijegyzettől. Bírálóm minden kijegyzésnek, mely czikkemben nem bizonyítékul, hanem csak tájékozásul volt is fölhozva, — egyenlő fontosságot tulajdonít a fő érvekkel. Mint-hogy a scartéták, melyekre jegyzeteit szokta tenni a történetíró, egyenlő nagyságú papírdarabok, a bíráló egyenlő súlyt tulajdonított annak is, a mit rájuk fölírva talált.

Egy helyen így szól: «Az első czikkben még azt hiszi (Salamon), hogy Árpádot Lebediában választották fővezérre, pedig az kétségtelenül (sok lesz!) Etelközben történt a másik két értekezésben erről mélyen hallgat.»

Most már kérдем, ha, mint a főnforgó esetben, csak a magyarok bejövetele és a honfoglalás befejezése évéről van szó,

miért ne hallgatnék mélyen olyas valamiről, mi egészen mellesleges dolog a kérdés megoldásában, — és mi oka lehet Pauler Gyulának, hogy ezt a hallgatást hibáztassa? Akár neki van igaza, akár nekem, semmit sem bizonyít se 895, se 897 mellett a magyarok bejövetelére nézve. Egy helyen a bíráló azt állítja, hogy Dümmler az én tekintélyem. Nem fért egy scartétára az, hogy éppen Dümmlert czáfolom nagy részében értekezésemnek.

Másutt azt akarja elhitetni, hogy Schlötzer az én tekintélyem. Harmadik helyen azt mondja, hogy a byzanti írókra nézve nem önálló vizsgálat vezérelt, hanem Hirsch Ferdinand byzanti tanulmányai. Elhallgatja, hogy Hirsch könyvéből az ember magokat a kútfőket önállóan vizsgálhatja, mit a szerző nagyon könnyűvé tesz; mert egymás mellé állítja nyomdászati szemlélettel a szövegeket, s mindenki saját szemével láthatja a kútfőket, nem pedig a Hirsch szemüvegén keresztül, kinek meg kell adni, hogy állítmányai documentálva vannak.

Ismét más helyen fölhozza bírálóm, hogy 1876 ben más nézetem volt a magyarok bejövetele évéről — holott akkor azt nem fejtegettem, mert nem tartozott a dologra, s holott mai nézetem ellen nem bizonyítna az semmit, ha merőben más nézetem lettem volna is. Legföljebb annyit bizonyítna, hogy azóta is vizsgáloztam és gondolkodtam, — illetőleg tanultam.

Egy tollhibát is a szememre vet a *Századok* 1876-diki folyamából, hol Olaszország áll más ország neve helyett. *) A mi hiba, az hiba. De a bíráló is hibát követ el ennek megrovásában. A *Századok*ban megjelent illető értekezésem kijött az ő tudtával önálló és, — mint a borítékon is olvasható, — javított kiadásban. — Ott azt a tollhibát magam javítottam ki. Pauler Gyulától, mint kritikustól, kitelnék hát az is, hogy egy sajtóhibát, melyet a könyv végén kijavított a szerző, tudatlansága jeléül hozzon föl. Pauler Gyula nyilván sajnálta, hogy hiba-vadásztáskájából csak egy veréb-scartéta is kárba vészzen. Szabadnak szabad ez is; — de vajon a bíráltat jellemzi-e, vagy a bírálót?

Még csak egy példát, mely már a magyarok bejövetelének évét illető kérdésre tartozik. Értekezésemben én a bajor évkönyv egy 896-diki följegyzését görög kútfőből származott-

*) *Budapesti Szemle* 433. l.

nak bizonyítottam, a szövegeknek typographiai párhuzamos összeállításával is.

Magam föltüntettem az indokolásban való eltérést. De egyszersmind példákkal világosan illusztráltam erre nézve egy kútfőkritikai igazságot, úgy hogy azt gondolom, a ki figyelmesen olvassa, nem felejtheti egy könnyen. De Pauler Gyula sajnált tőle egy tenyérnyi papírost, — mi világos bizonyosság arra, hogy nem rosszallja. — Én azt bizonyítottam be, hogy a leghitelesebb kútfőkben is nagyon (a mennyire csak lehet) meg kell különböztetnünk az előadott cselekvényeket azok előadott indokaitól. Hiteles kútfők írói is az indokokra nézve könnyen tévednek s néha érdekelve vannak leplezni a valódi indokot. Pauler ezt felejtve, a fuldai évkönyv tudósításának forrását kétségbe vonja, — mely minthogy a 896-diki háború indokairól nem világosít föl, nem merithetett görög kútfőből. Abban igaza van Paulernek, hogy a fuldai évkönyv indokaiban eltér a byzanti kútfőtől, sőt azt is kiemeli, hogy ezt az eltérést megjegyeztem én is. De elhallgatja, a mit kiemeltem, hogy az indokok különbfélesége vagy magokban gyöngye volta nem bizonyít egy kútfő tényeinek hitelessége ellen. — Nem veszi tekintetbe, mit elmondtam, hogy maga Leo császár, a ki a háborút csinálta, s annak fia is az indokokra nézve nem tekintélyek, pedig a tényekben azok.

E szerint Pauler Gyula sűrűn idézett ugyan s a kis munkából készült scartéták nyomán a lapszám és szószerinti idézetek elhitethették az olvasóval, hogy igen lelkiismeretesen van az ellenvélemény föltüntetve; de az olvasó csalódik.

Pauler Gyula kijegyzéseiben felejtette nem csak értekezésem némely ki nem jegyzett részeit, hanem az egésznek rendeltetését is.

Nem az volt a föladatunk, hogy akár én, akár ő a honfoglalás pragmaticus történetét megírjuk.

Egy-két évszám meghatározása kívántatott a leghitelesebb kútfők alapján. Bizonyítás volt a főfeladat arra nézve, mely évszámok azok, melyekben a magyarok bejövele s a honfoglalás vagy bizonyosan vagy legnagyobb valószínűséggel történt. Ez pedig csak a kútfők helyes megválogatása és magyarázata által levén elérhető, a kérdés kútfőkritikai kérdéssé vált; de egy specialis kérdés korlátai között.

Ez levén a föladat, munkácskám nem is akart s nem is

lehetett a honfoglalás története. Sőt még amolyan dissertatio sem, a minőt a philosophia doctori czím dicsőségére vágyó fiatalság szokott írni. Ilyekben a remeklést abban keresi a pályázó, hogy rengeteg szorgalmát és tudományát bebizonyítsa; valamennyi kútfőt, bármi selejtest, összeszedjen s mindent, a mit csak lehet vagy nem lehet tudni, összehordjon, hogy aztán végre is az ember a sok fától nem látja az erdőt. Inkább az iskola, mint a valódi irodalom körébe tartozó műfaj lehet Pauler Gyula ideálja. Bizonyítja bírálata eredményének összefoglalása is, annak végén, hogy engem doctorandusnak képzél, magát pedig a magyar történelem decanjának. Nagy auctoritással mondja ki értekezésemre az «insufficiens»-t, — s a tudomány színvonalán feljül emelkedve állítja, hogy én a színvonalon alul maradásra ítéltetem. Kimondja, hogy értekezésemmel nem arattam babérokat.

Ez üres phrasisokat nem annak jeléül hozom föl, mintha túlszigorúaknak, hanem mivel az alkalomra teljességgel nem illőknek tartom. Nem értekezésemre jellemzők azok, hanem a bíráló fölfogásának téves voltára. — Egy pragmaticus elbeszélésben meglehet róni, hogy ha a materiale hiányosan van összeállítva. Ott nagy súlyt lehet fektetni arra, hogy a honfoglalás évenek bebizonyítására nem tartozó, de hiteles adatok kihagyattak. Egy bizonyításnál nem szükséges minden másodharmadrendű bizonyítékra kiterjeszkedni.

Tehát Pauler Gyula kortársa csekély művének bírálatában nem épen a legkisebb hibába esett, midőn annak egészét és czélját sem tartotta szem előtt, mi a valódi kritika fő föladata, s mi rendesen a scartéták körén kívül esik.

A mint az én értekezésemmel bánt a bíráló, azt csak nagyból jellemeztem itt, s inkább annak föltüntetésére hoztam föl, hogy a mit az egykorú kis értekezéssel elkövetett, körülbelül azt az eljárást fogja követni a sok száz évvel ezelőtti írókkal szemben is.

Vagy talán csalódnám? Nem könnyebb-e a jobban ismert jelen kor művét helyesen fogni föl, s nagy hibák nélkül ítélni róla, mint ama régiekéről?

Nem mai nézetem az, hogy a történettudomány műveléséhez az irodalmi kritika az első rendű kellékek közé tartozik. Ha ez nem minden is, nagyból áll: Mondd meg nekem, milyen kritikát tud írni egy történetíró bárminő régi vagy egy-

korú egyes munkáról, s én látatlanban megmondom, hogy nagyból minő érdemei és hibái lehetnek, mint történetírónak. Hogy Pauler Gyula minő kritikát ír rólam, az nem fontos kérdés. Mert utoljára is egy munka sorsát az dönti el, a mit maga szól maga mellett vagy maga ellen. Fontosabb kérdés az, minő példát mutat történetirodalmunk egy jelese arra, mikép kell bánni a történelmi kútfőkkel azok bírálataiban.

Érdektelennek tartanám az olvasóra, meddőnek az irodalomra, méltatlannak a *Budapesti Szemlére* és hasztalan idővesztegetésnek Pauler Gyulára és magamra nézve, ha nevezett kortársam ellenében a személyes kérdésnél maradnék, daczára annak, hogy az ő cikke nagy részében följogosított rá.

Elvi kérdés az, a miért tollat fogtam. — Egy specialis kérdés keretében maradok ugyan; de a történelmi kritika elvei sok részben világosabban föltűnhetnek egy körülírt kérdésnél, mint általánosságokban tárgyalva. Nem annyira magamat, mint a megtámadott történelmi kútfőt akarom védelmezni.

A millenium kérdésében Pauler Gyula cikkei bizonyítják, hogy a történelmi kritikában körül-belül s elismerem, nem oly föltűnően, (mert be kell számítnunk a vita hevét is), azok a hibái, a mik kortársai műveinek bírálataiban szoktak lenni.

Sőt *Budapesti Szemle*beli cikkében formulázva találjuk azt is, hogy elméletben sem tartja fontosnak a kútfőkritikát. Mert ezt olvassuk ott: «Oly kérdésekben — úgymond — minő a magyar milleniumé is, melyekben a források már régen ismeretesek és újabbaknak föltalálása nem igen remélhető, a tudomány haladása abban áll, hogy következtetésünk az egyes közvetlen adatokból mind logikaibbá, az általános helyzetnek ismerete mind alaposabbá, kiterjedettebbé levén, sok föltevés és valószínűség, mi azelőtt lehetőknek látszott, alaptalannak bizonyul és elesik.» *)

A mit Pauler Gyula mond, nagyból igaz, — s bár annak is, a mi el van mondva, ilyen formulázását, alá nem írnám; — de nem abban találok a hibát, hanem egy jellemző s szándékos kihagyásban. Itt össze foglalt mindent, a mitől ő a tu-

*) *Budapesti Szemle* 81. sz. 418. l.

domány haladását várja. E szerint a kútfőkritikától, melyet különösen ki kell vala emelnie, de nem is említ — nem vár haladást. Mit mondana egy természettudós, ha valaki azt állítná, hogy a geologia haladásában nem vár semmit az egyes ásványok pontosabb ismeretétől, a vegytani analysistól és microscoptól, hanem egyedül az általános helyzetet ismertető földalakulás-tantól és a logikától?

Érdemes-e erről vitázni? — Csak annak bizonyosságául hoztam föl, hogy Pauler Gyula mily fölöslegesnek tartja a történelmi kritikával vesződni. Annnyival fölöslegesebb elméleti vitába bocsátkozni e meglepő nyilatkozat fölött, mert alább látni fogjuk példákban, mire vezet ama formula.

Íme mindjárt egy példa arra, hogy jeles történettudósunk, Pauler Gyula, nem mindig veszi tekintetbe a használt kútfők jellemét.

Egy latin szó értelmezésében térünk el, mely a fuldai évkönyv 895-re szóló följegyzésében fordul elő. Én azt olvastam ki ama följegyzésből, hogy akkor a támadó magyarokat a bolgár sereg megelőzte (*præventi sunt*); Pauler Gyula pedig határozottan azt állítja, hogy a bolgárok akkor a magyarokat körülvették s úgy győzedelmeskedtek. Szerinte *classicus* római nyelven e szó kétségkívül megelőzést jelent; de a fuldai évkönyvben és Ducange szótárában *prævenire* = körülvenni.

Nem restelném bevallani hibámat, ha az volna. Nemcsak rajtam, más jóval nevezetesebb történetírókon is megeshetik, hogy egy-egy középkori latin vagy görög szót — mint magam is néhány esetben kimutattam, — rosszul magyaráztak. Legkönnyebben történhetik a tévedés ily szavaknál, minő az idézett, hol a történetírónak alig juteszébe más értelmet tulajdonítani annak, mint a *classicus* nyelvben.

Azonban téved Pauler Gyula. — A kútfőkritika szabályait nem vette kellő figyelembe. Úgy látszik felejtette kútfőjének, Ducange szótárának jellemét. A tudomány, szorgalom és alaposság e nagy monumentuma a latin és görög szavaknak csak szokatlanabb használata módjait szedi össze; de elhallgatja, hogy ugyanazon szavak igen nagy mennyisége a középkorban is használtatott azon értelemben, mint a *classicus*oknak. Számtalan példát hozhatni föl; de példa okáért elég legyen (mindjárt az *A* betűnél találomra nyitván föl a könyvet) csak az *ala* szót fölhozni.

Ala, mint az iskolás gyermek is tudja, legközönségesebb classicus értelemben a madár szárnyát jelenti. *) Nézzük mit mond Ducange. Elősorolja az alának többféle jelentését. Tesz az *rőföt*; földött áruhelyet; az egyházi tabellák egy nemét; a sör egy nemét (angol ale); a füvek egy nemét stb.

De a lajstromban nem találjuk egyáltalán meg az *ala* szót madárszárny értelemben! Pauler szerint tehát az *ala* nem tett a középkorban madárszárnyat.

Pedig kétségtelen, sokkal általánosabban mondták és írták a középkor bármelyik századában a madár szárnyát *alá*-nak, mint a *rőföt* vagy földött áruhelyet.

A szavaknak csak szokatlanabb, vagy is a classicus korban vagy általán nem, vagy ritkán használt értelmezését adja Ducange. Így a *praeventus* szónak is legszokottabb értelmezését, mint munkája czélján kívül esőt, elhallgatja.

Ezenkívül Pauler hibáztatván, hogy én a *praevenire* szót megelőzésnek fordítom, így ítélt: «Nincs kétség, hogy azt jelenti a régi classicus nyelven, de nem jelenti azt a fuldai évkönyvekben». — Ott az — szerinte — körülvetelt kell hogy jelentsen.

Kötelessége lett volna Paulernek, mint vádlónak be is bizonyítani, hogy ugyanazon író, kiről vitázunk, (a fuldai évkönyv közös czíme alá foglalt illető krónika Pertz *Monumentáiban* az V. számú) és nem más, hányszor használja s minő értelemben azt a szót. Mert többszöri előfordulta kétségtelenné tenné, mi értelmet szokott ő e szónak tulajdonítani. — De Pauler Gyulának a bizonyítás nem szokása. Ő tekintély. Elég ha állít valamit. Én biztosíthatom, hogy a *praevenire* szót másutt nem találtam az illető krónikában sehol, semmiféle módusában.

Pauler tévedett mindkét kútfőre nézve, melyre hivatkozott: mind Ducangera, mind a fuldai évkönyvre nézve.

Kérdés vajon nem követtem-e el hibát magam is, mikor a *praevenire* szónak oly határozottan megelőzés értelmet adtam? — Én, mint a ki nagyon sokat fordítottam, oly kényes nyelvből is, minő az angol, hol nagyon könnyű tévedni a szavak és kifejezések jelentésében, azt tartom szemmel az értelmezésben és fordításban, mi az író styl-

*) Scheller: *Ala der Flügel eines Vogels.*

jének általános jelleme. Bele kell találni magát az embernek az író gondolkodásába és érzületébe, s mintegy ösztönszerűleg találni el a valódi értelmet. Hosszas volna azt bizonyítani, miért kell így s nem másképp érteni valamit. De itt okát adom a megelőzés szó használatának. Följogosított erre a fuldai évkönyv-író stíljének általános jelleme. Ő nem tudós, ki az egyházi és jogi életben csodálatosan elferditett műszavakat szeresse vagy tudja használni; — nem akar fényleni Liutprand módjára a cifrázott irmodor által. — Egyszerűbb, de egyszersmind józanabb és igazmondóbb is sok más egykorú írónál, — a nélkül, hogy együgyű volna; ha nem sokat tud is, de nem zavart fejű. Tudja mit beszél, s nem azt akarja, hogy bámulják, hanem hogy megértsék. Ily írónál ez a szó *prævenire* azon legegyszerűbb értelemben veendő, melyben mind a közönséges *prae* mind a *venire* primitív fogalom is elég világosan benne van. Ily nem eltudósodott író az ő latinját részint az elemi iskolából hozta, részint oly értelmet tulajdonított ama nyelv szavainak, mely leginkább megfelel az ő anyanyelvéből való fordításnak. Azonban a körülvétel fordítás épen a fuldai évkönyvnél anachronismust foglalna magában. Még ez a krónikás nem ismerte a keleti népek taktikáját, s nem igen fért a fejébe, hogy egyik hadsereg a másikat bekeríthesse. Könnyű volt beszélni a fürjek, vagy a vadak körülvételéről; de hogy a IX. században két szemben álló sereg egyike a másikat bekerítse, az a civilisált szokások s mintegy népjogok ellen való volt. Még a magyarok bejövetele után is sokáig nem értik a dolgot a krónikások. Ha valami ilyes fordult elő, még a görög taktikusok is azt csel vagy is les szóval szokták kifejezni, mely a latin *insidia* szónak felel meg. S maga a fuldai évkönyv is e szóval élt volna. — Van szó előadásában olasz városok erősített normann tábor-ostromáról; — de azokat sem kerítik be, hanem egyenes rohammal veszik be. Az író szokása ellen részletezi a normannok elleni ostromot; de csak a két ellenfél állását jelzi. S itt szó van arról, hogy a németek feltek a normannok által történhető hátban támadástól, vagy bekerítéstől. Korántsem *prævenire* szóval van ez kifejezve, hanem a bekerítés neve itt is *insidia*. *) A harc kimenetele pedig itt is

*) Pertz. *Script.* I. 448. lap a 901. évhez.

nem a taktikának, hanem Istennek van tulajdonítva, ki a keresztyének iránt kegyelmét gyakorolta.

Azért úgy vélem, méltó megrovásnak egy anachronismus elkövetése vádjának teszem vala ki magamat, ha én az akkori krónikások hadtani fogalmaival, s az író s általános styljével ellenkező bekerítésnek fordítottam volna a *praevenire* szót.

Nem vitatkozom én a fölött, a mit Pauler Gyula állit, mintha én csupán ez egyetlen szó önkényes(!) értelmezéséből következtettem volna, hogy a bolgár háború 896-ban történt. Bírálóm ez állítása a fentebbi lapokon elősoroltak kategóriájába tartozik. Mert ha neki adnék is igazat — mire kész volnék, ha meggyőződött volna hibám felől — azzal az ő argumentumai nem erősödnek, s az én többi érveim nem gyöngülnek. Mert tegyük föl, hogy a 895-iki följegyzésben az van mondva, hogy a bolgárok bekerítették a magyar hadat, s ez volt oka vereségöknek, kérdés, van-e ennek valami nyoma a 896-iki részletesebb följegyzésben? Lenni kellene, mert Pauler Gyula a két külön följegyzést egy eseményre vonatkozóan állítja. Már pedig a 896-iki részletes s authenticus följegyzésben azt mondja a krónikás: a háború utolsó stadiumából (miután elbeszélte annak előbbi fordulatait, melyekben a magyarok kétszer verték meg a bolgárokat), hogy végre a magyarok kemény harczot vívtak a bolgárokkal; mindkét fél elkecseregetten harczolt; végre Isten irgalmából a bolgároké lett a győzelem, bár véres győzelem.*)

Ebből az tűnik ki, hogy az író fogalmai szerint a két fél homlokban úgy rohant egymásra, mint a nyugati keresztyén seregek szoktak. S ez valóban is ily formán történhetett, miután a győzelmesek veszteségét is igen nagynak írja a krónikás. Egy bekerített lovas sereg nem okozhat oly nagy veszteségeket annak, mely bekerítette. A kimenetelre nézve szint úgy, mint nyugati harczokban, az évkönyv az Istennek a keresztyének iránti kegyelmét hozza föl okúl. Ennél fogva, ha a 895-iki följegyzésben bekerítésről van szó, s a sokkal részletesebb 896-dikiban ilyes nem, hanem az ellenkező magyarázat áll, nem mondhatni, a mit Pauler Gyula mond, hogy a két helyen egy esemény volna elbeszélve.

*) . . . durum inierunt certamen, pugnantis vero ambabus acerrime partibus, ad ultimum misericordia Dei victoria quamvis cruenta, christianis concessa est.

Az én fölfogásom az volt, s az most is, hogy miután 895-re az van mondva, hogy a bolgárok megelőzték a magyarok azon szándékát, hogy Bolgárországba behatoljanak, ellenben 896-ra az, hogy a bolgárokat készületlenül találván a támadásra, messze behatoltak, aztán kétszer győztek, két külön eseményről van szó. S így a krónikás szándékosan, ellentétül használta a *praevenire* szót.

Pauler Gyula egész hypothesisét nem a kútfők szigorú kritikája és világos értelmezése által kitisztázott tényekre építette.

Az ő 895-ös hypothesisének a hiteles kútfőkben két érve van, melyek, ha elesnek, az meg nem állhat. Egyik a fuldai évkönyv nevezett 895-iki bejegyzésének az ő fölfogása szerinti magyarázata — másik a konstantinápolyi patriarcháknak az ottani kútfőkből combinált lajstroma.

A mi utóbbiakat illeti, Pauler Gyula elfogadott a patriarchák egymásután következésének éveire nézve bizonyos évszámokat. Ezek közül Antal patriarchaságába esett a bolgár háború. Antal pedig 896 elején meghalván, 895-ben kellett esnie a bolgár háborúnak. — Ezt combinálta ő a fuldai évkönyv 895-iki följegyzésével, s az ilyest nevezi ő föntebbi formulájában «az általános helyzet ismerése»-nek, mely a tudomány haladását első sorban előmozdítja.

Csakhogy a byzanti írók nem eléggé szigorú kritikáján épül mindaz, a mi a patriarchák éveiről szól. Mint értekezésben körülményesen bizonyítom, azoknak évszámaira a kérdéses évek alatt tárgyunkra semmi bizonyost, sőt még elfogadható valószínűséget sem lehet építnünk. Alapúl fogadni el egy magában meg nem álló combinatiót, nem lehet nekünk, akár ki kínál is vele.

A patriarchák évszámai, bár sok eruditio és elmeel fordított megállapításukra, illusiorusok lévén, maradnak csak a fuldai évkönyv tudósításai.

Pauler Gyula hypothesisé, mely szerint a bolgár háború 895 ben folyt le, két argumentumra támaszkodik, melyek, ha bebizonyíthatók lennének, nincs józan eszű ember, ki annak alaposságát el ne ismerhetné; — vagy ha csak a kútfő természetével egyeztethető volna, nagy valószínűségnek ne tartaná.

Első érve az, hogy a szóban forgó krónika s jelesen illető része, az ismeretes redactióban nem egyéb, mint évről évre

történt, az eseményekkel egyidejű bejegyzések láncolata, mint a hogy nagyobb terjedelemben a mai napi lapok, a mai s közelebb múlt napok eseményeit jegyzik be, s képtelenség bennök a szeptember 15-iki számban keresni egy szeptember 16-iki eseményt.

A másik, a mit Pauler állít, az, hogy a krónikairó ugyan azon egy eseményt két különböző évre is bejegyezte, még pedig tudatosan.

Ha mindkét suppositiót elfogadjuk, Pauler okoskodása kifogástalan. Mert ha a naplószerűen jegyezgető krónikás már 895-ben megtudta egy háború kimenetelét is, merő képtelenség azt hinnünk, mintha az a háború 896-ban folyt volna le. Utóbbi évben több részletet hallott az író, s bejegyezte hűségesen a hallomás évére.

Az első kérdés: mivel lehet bebizonyítani, hogy az előttünk fekvő szöveg oly módon keletkezett, mint Pauler Gyula véli, s így a 895-iki illető másfel sor is azon évi följegyzés?

Minthogy itt se byzantiak, se más forrás nem segít rajtunk, a mi kútfőnk analysise az egyedüli segédeszköz.

Világos, hogy ha en egyetlen egy példát tudok fölhozni, mely azt mutatja, hogy a krónika valamely évnél a következő év eseményét jegyezte be, megdől az az állítmány, mintha krónikánk ma ismert szerkezetében alkalom szerinti egykorú bejegyzések gyűjteménye volna.

Már pedig tudok erre példát mutatni, s épen a 896-iki bejegyzések egyike az. Mint értekezésemben *) kimutatom, a 896-os évszám rovata alatt, a magyarokról szóló hely előtt krónikánk mind csupa azon évben történt eseményeket sorol elő. Csak egy kivétel van, s ez egy pápa holttestének kiásása, mely másnemű hiteles kútfők szerint a következő évben, 897-ben történt.

Elég világos ebből, hogy a mi krónikásunk az események idejénél valamivel később szerkesztette művét; mert nem volt próféta, hogy csak hónapokkal is előre megmondhassa 896-ban, mi fog történni Formosus pápa holttestével 897-ben.

Miután tehát nem áll Pauler Gyula egyik fő érve, mintha 895-ben írta volna a krónikás, a mi azon évre van bejegyezve, vizsgáljuk, vajon a másik érv, mely szerint egy azon eseményt

*) *Honfoglalás éve*, 14. l.

két külön évre egymásután ugyanazon szerkesztő fölvehetett, a valószínűség mily mértékén alapul? Helyezzük magunkat Pauler Gyula álláspontjára.

Tegyük föl kísérletkép, hogy az évkönyv összeállítója csakugyan azon tévedésbe esett. Lehetne mondani, az a valamivel későbbi szerkesztő, bárki volt is, confusus egy ember, kitől ilyes könnyen kitelt. De akkor nem épen oly könnyen kitelt tőle, hogy 895-re írta azt be tévesen, mint az, hogy 896-ra?

De a szerző teljességgel nem bizonyítja magát oly zavart eszű compilatornak, minő például Jordanis, s józanabb eszű, lelkiismeretesebb, a legtöbb egykorú krónikáirónál. Pauler Gyula helytelenül nevezi őt barátinak, ha oly értelemben veszi, mintha a klastrom falain kívüli világról kevés fogalma lett volna. Sőt miután a klastrom dolgai nem érdeklik, hanem a világi ügyek, talán nem is barát. Egyike s utolsója azon némileg hivatalos historiographoknak, kik Nagy Károly ideje óta a birodalom évkönyveit írták. Nem tudós, de józan eszűbb a közönséges krónikásoknál. Ha már tévedést teszünk föl róla, az két félekép eshetett meg rajta. Vagy következtetései és combinaói vezették tévútra, vagy értesülése volt téves.

Az első nagy mértékű lélektani valószínűütlenség. Ha valaki határozottan mondja, hogy a mohácsi ütközet 1526-ban történt, és részletes elbeszélése meggyőző arról, hogy tisztában volt, ha nem is az indokokkal, de a felekkel és az események egymásutánjával, nem írhatja néhány sorral előbb, hogy az 1525-ben történt. Hihető-e az, hogy valaki ugyanazon egy dologban jól tájékozott és egyáltalán tájékozatlan legyen? Tehát combinációiból nem eredhet az, hogy kétszer beszél el egy dolgot. Öntudatosan nem történhetett, hogy 896-ban mondja positivitással az «eodem anno»-t oly eseményre, melynek kimenetelét is megírta 895-re.

Hihetőbb volna, s csupán lélektanilag teljesen megállhatna a másik eset, hogy a tévedést azon tudósítások eltérése okozta, melyekből a krónikát szerkesztette. A homályosabb tudósítást szintűgy fölvette, mint a körülményest, világost. De értelmes emberrel lévén dolgunk, föl kell tenni róla, azon meggyőződést, hogy két különböző eseményről ír.

E szerint a mi krónikánk szövege mint második kútfő visszavezet az első, legeredetibb kútfőkre, s volna a főnforgó

tárgyban egy helyett két kútfőnk: egyikből a 895. évi följegyzés, a másikkól a 896-diki van merítve. Nevezzük a 896-dikit görög kútfőnek, minthogy az is, — a 895-diki eredetéről nem tudunk semmit, — de egyszerűség kedvéért nevezzük bolgár kútfőnek. Ha a két tudósítás évszám dolgában ellenmondott, a krónikairó azt cselekedte, hogy külön eseménynek vette a kettőt. Ránk nézve pedig, hol van megírva az a szabály, mely szerint a kisebbik évszámot kelljen hitelesnek elfogadnunk, — s miután a két évszám valamelyikét el kell vetnem, — a nagyobbikat vessem el? Habár fölhoztam magam, hogy a byzanti kútfők hallgatása nem érv valaminek meg nem történetére; de a történelmi kritika szabályának vallom, hogy egy kútfő hitelét egy másik támogassa. Egyebek egyenlősége mellett előnye van az oly tudósításnak, melyet más hiteles kútfő is támogat. Így a fuldai évkönyv 896-diki adatai, melyek mellett görögül írt hiteles kútfők is tanúskodnak, megbízhatóbbak, mint a 895-diki sovány följegyzés, mely elszigetelten áll a többi kútfők adataitól.

Ha tehát arról van meggyőződve valaki, hogy a két följegyzés egy dologról szól, s így a bajor krónikás két tudósítást, melyek azon egy dologról értesítették, külön eseményről szólnak vett, a 895-dikit kell elvetnie.

Mindezekkel ki van mutatva, hogy a mire Pauler Gyula épít, nem fogadható el alapul. Az nem áll, mintha 895-ben jegyezték volna be, a mi arra az évre szól. A másik, mintha a krónikairó tudva írta volna két évre, a mi egy év eseménye, nem tehető föl. Abban az esetben, ha tudósításai voltak tévesek, a 895-dikinek nincs hitele.

Ha a krónikának értelmet adunk, Pauler Gyulának nincs igaza, ha pedig Pauler Gyulának igazat adunk, akkor kútfőnk illető helyeinek nincs értelme.

Azt gondolom, a legtekintélyesebb történetíró is a rövidbetet húzza, ha egy kiválóan hiteles kútfő pozitív állításával szembe teszi magát.

A főtebbiekén kívül Pauler Gyula meg egy körülményre helyez súlyt, mely értekezéséből kimaradt. Csak bírálatából tudom, hogy bizonyító erőt tulajdonít neki, s hibáztatni látszik engem, hogy erről hallgattam. — Pedig azért hallgattam, mivel nem hittem, hogy ez a körülmény meg ellenem is szólhatna. Pauler Gyula a krónika kö-

vetkező helyére czéloz: 896-ban nevezte ki Arnulf császár Brazlawot Pannonia határ-herczegévé. A mi kútfőnk ezt nyomban a bolgár háború elbeszélése után, sőt azzal stylaris kapcsolatban mondja el: Egymást érven a nagy harczok az Al-Dunánál, a császár ugyanakkor Brazlaw herczegre bizza Pannonia védelmét. *)

Ez a participiumos mondat krónikásunk nem épen classicus szabatosságú irmodorában kétféleképp hozható értelmi kapcsolatba az aldunai háborúval. Értelmezhető és fordítható így: Mivel ezek történtek az Al-Dunánál, a császár Brazlaw herczegnek adta hűbértül (commendavit) Pannoniát, s így gondoskodott annak védelméről. De értelmezhető így is: «Míg ezek történtek az Al-Dunánál» stb.

Az okozati kapcsolatot támogatni látszik a «tuendam» szó, mintha azt akarná mondani a krónika-író, hogy ama harczias mozgalmak által fenyegetve látta a császár birodalma határait is. — Csakhogy bajos elképzelni, miért látta volna a császár fenyegetve Pannoniát az aldunai harcz által. Hiszen mentül jobban verik egymást ott hátul, Turkia felé a népek, annál nyugodtabban alhatik a német császár.

Én azt tartom mindamellett, hogy mielőtt idegen helyről kölcsönzött magyarázatokhoz folyamodnánk, a szerző gondolatmenetébe kell bele találni magunkat.

Itt, ha a mondatban okozati kapcsolatot teszünk is föl, jusson eszünkbe, hogy a leghitelesebb kútfőkben talált indoklások sem egyenlő értékűek a tényeket illető közleményekkel, már csak azért sem, mivel emberi s kivált országos ügyekben nagy ritkaság az, hogy valami csak épen egy okból történjék. Aztán az indokok mindig titkosabbak a tényeknél. Gyakran történhetik meg, hogy két esemény közül, melyek egyszerre folynak le, az egyiket okozatnak, a másikat oknak tüntetik föl. Itt is Brazlaw kinevezésének más okain, többek közt személyes indokain kívül, lehetett az az oka is, hogy a mindig nyugtalan morvák ellen ő álljon őrt; de mivel akkor történt, midőn a

*) Az illető hely, (miután el volt mondva a bolgár háború 896-hoz nyomban): «Stipantibus vero iisdem in partibus (Bulgáriában) inter se conflictibus, imperator (Arnulfus) Pannoniam, cum urbe Paludarum tuendam Brazlawoni duci suo in id tempus commendavit».

bolgár háború folyt, okozati kapcsolatot látott bennök némely egykorú.

Azonban szerintem, a krónika írója nem is akarta itt indokolni Brazlaw kinevezését, hanem csak annak idejét megjelölni. Így aztán világosan érthető önmagából is. A mondat végén álló *id tempus* bizonyít a mellett, hogy szerző a participiummal nem okozati, hanem időbeli kapcsolatot jelölt meg s azt akarja kifejezni: Mig keleten ezek a harcok folytak, azalatt (in *id tempus*) a császár kinevezte Brazlawot stb. Nem valami jeles stylisálás; de föltűnően a fogalmazási hiba épen a világosságra törekvés túlságában van.

Ha az indok ismeretlen, az idő ismeretes: Brazlawnak a bolgár háború idején adják hűbérül Pannoniát. *)

Miután pedig senki sem vonja kétségbe, hogy a kinevezés évére nézve nagyon jól kellett értesülve lennie az annalistának, ki ezt a kinevezést 896-ra teszi, ő ebben ismételve is kifejezi, hogy 896-ban folyt le a bolgár háború. Lássuk, mire használja Pauler Gyula a Brazlawról szóló passust?

Vagy az okozati vagy az időbeli kapcsolatot kellene elfogadnia. Egyiket sem teszi. Az okozati kapcsolatot elveti, nem azon okból, mint én; mert azt nem látszik elhinni, hogy a kútfőkben talált indokolás nem egyenlő értékű a ténybeli adatokkal. A szavak föltűnő stylaris kapcsolatára nem sokat ad.

Ellenmond annak, mintha Brazlawot azért nevezték volna ki, mivel az alsó Dunánál nagy háborúban voltak az ottani népek; elveti azt a világos magyarázatot is, hogy Brazlawot akkor nevezték ki, mikor ama háború lefolyt. Pedig helyesebb logikával azt kellene az ő szempontjából mondani: minthogy a bolgár háború 895-ben folyt le, Brazlaw kinevezetésének is akkor kellett történnie, s e részben is, ha a barát 896-ra mondta Brazlaw kinevezését, «rosszul mondta». Szerinte ez a kinevezés azért történt, mivel már a magyarok átjöttek volt a Kárpátokon s ellenök kellett védelmezni Pannoniát.

*) A *tuendam* nem fejez ki multhatatlanul valamely újonnan fölmerült sürgetőséget. Minden határgrofság, magától érthetőleg állandóan a *tuendák* közé tartozott, s a hűbéries *commendare*val együtt járt.

Ha Pauler Gyula valamely hiteles kútfőt mutatna föl, mely szerint a magyarok már 896-ban innen voltak a Kárpáton, akkor semmi szüksége nem volna a Brazlawról szóló passusra. Azt a hibát követi el, hogy azon argumentummal akar bizonyítani, a mi épen maga bizonyítandó be. Kútfőnk szavai nem jogosítanak föl arra minket, hogy a magyarok benn voltát állítsuk. Ellenkezőleg azt mondják, hogy akkor még az alsó Dunánál folytattak harczot.

Kortársa bírálásában láttuk azt a hibát, hogy a bírálendő szövegnek szorosan egymáshoz tartozó részeit elszakasztja egymástól. A régi íróknál is ezt gyakorolja. A fuldai évkönyv 896-diki tudósításából a háborút fölcúsztatja 895-re; de Brazlawnak attól elválhatatlan kinevezését meghagyja 896-on.

Itt is csak az áll: vagy a kútfő válik érthetetlenné, vagy Pauler Gyula hypothesise nem áll.

Vagy talán az «általános helyzet»-ből következnek az, hogy a magyarok benn voltak már 895-ben?

Láttuk, hogy azt, miszerint 895-ben folyt volna eme háború, nem támogatja sem byzanti kútfő, sem a fuldai krónika. Ellenben a fuldai krónika szavaiból világos, hogy annak írója öntudatosan 896-ra teszi a bolgár háború lefolyását. Nemcsak az *eodem anno*, hanem a Brazlaw kinevezéséről szóló egész hely s abban az *id tempus* kifejezés is megerősít ebben. Utóbbit értekezésemben fölöslegesnek tartottam. A ki az *eodem ann*onak s más érveknek nem hiszen, az nem fog hinni az utóbbinak sem.

De legyen elég ennyi a kútfőkritika részleteiből. Mellőzöm itt annak vizsgálatát, mily tévesen magyarázza Pauler Gyula ugyanazon kútfőt a 900-dik évnél, melyet a végleges honfoglalásának tart, s miként értelmezi az évszámra nézve közelebbről nem tájékoztató más kútfőket. A főntebbiek meggyőznek arról, hogy hypothesisét előbb építette föl, mintsem a materiálét, melyből épített, elég szigorú kritika alá vette volna. Főntebb idézett formulája, a történelem haladásáról, arról győzne meg, mintha ő tagadná is a kútfőkritika fontosságát. Csak épen ez ellen fogtam tollat most, sőt elmondhatom, a millenium tárgyában való első fölszólalásomban s azóta is, magára a tudományra nézve fontosabbnak tartottam azt a hasznót, a mi a kútfőkritika körüli eszmék tisztázásából várható, mint a mi egy-két évszám meghatározásából remélhető

a magyar történelemre nézve. Elejétől fogva kiválóan kútfőkritikai föladatnak tekintettem amaz évszámok meghatározását.

Régi tapasztalatom, s mindenki érzi, kivált a ki a mohácsi vész előtti történelmünkkel foglalkozik, hogy a fő nehézség e korszakokban való vizsgálatainkra nézve a kútfőkritikai előmunkálatok gyér voltában és hiányosságában áll, daczára egyes használható terményeknek. E nehéz munkára aránylag legkevesebben vállalkoznak közülünk. Azonban a millenium eddigi tárgyalása már is mutat föl eredményeket a kútfőkritikára nézve.

Mindjárt az első jelentésben Ipolyi és Fraknoi aláírásával kimondatott, hogy a nem egykorú kútfők a főnforgó kérdésben nemcsak nem egyenlő értékűek az egykorúakkal, de nem is használhatók.

Maga Pauler Gyula még 1880-ban, *Millennarium*ában némileg haladási stadiumot jelző munkát írt a kútfőkritika szempontjából is, midőn külön választotta, megjelölte a kérdésben egyedül hiteles kútfőket.

Általán véve, azt gondolom, praxisa jobb szokott lenni, mint a mit e kérdésben követett s a mit elméletben is hirdet.

Mostani kritikai eljárásának okát el tudom képzelni. Én, a ki megszoktam, hogy a betűk mögött az író magát lássam, valószínűnek tartom, hogy a millenium kérdésében azért nem változtat semmit három évvel ezelőtti nézetén, mivel az Árpád-kor történetében már a vezérek korát megírta vagy tervét e részben megállapította, s ha nézetét módosítná most, újra kellene construálnia egy-két szakaszt. Ez, ha csakugyan aggasztaná, fölösleges az aggodalom. Magyarország pragmaticus történetét egyaránt jól meg lehet írni, akár 895-re akár egy-két évvel későbbre teszi valaki a magyarok bejövetelét. Meg lehet azt jól írni, ha nyílt kérdésnek hagyja is valaki a bejövetel és letelepedés évszámát, csak egyéb legyen híven a kútfők szerint értelmezve, tanulságosan csoportosítva, s mesterileg elbeszelve.

Más föladat állott most előtte is, mint fontebb kiemeltem. Épen csak az évszámok meghatározása kívántatott tőlünk. Ohajtottam volna teljesen egyetérteni e jeles tudósunkkal, mint a kinek igazat is adtam arra nézve, mely kút-

fők e kérdésben leghitelesebbek. — Csak épen arra nézve nem értettünk egyet, miben leghitelesebbek azok. S így lett az évszám kérdéséből kútfőkritikai kérdés.

De bármennyire szemben állunk e részben, azt gondolom, a millenium kérdésében való határozat hozatalra nézve megkönnyítettük közösen a föladatot. Ha egymást meggyőzni nem bírtuk igazságunk felől, könnyű lesz egy harmadiknak, legyen az egyes szakértő vagy történelmi bizottság, végzésre jutni.

Távolról sem akarok elebe vágni ily végzésnek. Csak azt akarom föltüntetni, hogy e tárgyban nincs köztem és Pauler Gyula közt ki nem egyeztethető ellentét.

Egy év köztünk a különbség a bolgár háború meghatározásában: ő 895-öt én 896-ot mondom annak. Két év különbséggel határozzuk meg a haza végleges elfoglalását: én 898-ra ő 900-ra.

Csekély különbség az ahhoz képest, hogy a többség első véleménye 12 év között engedett választást. A mire támaszkodunk, nem valami rengeteg halmaza az adatoknak, mindössze néhány sor magyarázatára van egyszerűsítve az egész kérdés.

A mi az első kérdést, a bejövetelt illeti, mondhatná egy döntő szavazat ezt: a bolgár háború éve nem múlthatatlanul azonos a bejövetel évével, de az sem állítható határozottan, hogy nem volna azonos. Ha, mint Pauler Gyula állítja, 895-ben folyt a háború, — történhetett a bejövetel 896-ban, talán az elején. Ha pedig, mint S. F. állítja. 896-ban volt a háború, miért ne történhetett volna még 896 vége felé a beköltözés? — E részben egyik fél sem hivatkozhatik positiv adatra. Itt csak combinatio forog fönn stb.

Hogy se én se Pauler Gyula nem volna megelégedve a végzéssel, azt képzelni lehet; de meg volna mindkettőnknek az a vigasztalása, hogy elég közel járt a nézetünkhez, s a hiteles kútfőkhöz, közelebb, mint bármely más eddigi nézetek. És ha mindjárt elejénte az lesz vala az uralkodó tendentia, hogy a nézetek egyeztessenek, a helyett, hogy azok ellenmondása legyen föltüntetve, el lesz vala dönthető a kérdés már az első véleményadásnál.

A mi a végleges honfoglalást illeti, itt középút nincs. Mert a 898 és a 900 közt eső 899 sehogy sem választható ezeréves ünnepül, ekkor történvén a magyarok olaszországi

nagyobb hadjárata. Itt a két évszám közül valamelyik közt kell választani. Én ugyan a 900-as év választását a kútfő világos szavaiba ütközőnek, az akkori földrajzi kifejezésekkel való ismeretlenségnek, s az általános helyzettel össze nem egyezőnek találnám; de megnyugvást lennék abban, hogy lehetett volna az én nézetemtől messzebb eső is a megoldás és hogy oly távoli időre mostantól 17 évi jövőendőbe tétetvén az ünnep, addig tán meg is lehet változtatni a mostani határozatot. Az ugyan bajosan remélhető, hogy a mi eminens tudósunk, Pauler Gyula, módosítsa nézetét. Ismervén a gyakorlati pályákhoz méltóbb és következetességét, alkalmasint azt fogja ő mondani 1900-ban is, a mit 1880-ban mondott volt. De bízunk kell abban, hogy addig az újabb generatio előbbre viszi a magyar történelem tudományát — különösen a kútfőkritika szorgalmasabb művelése által.

SALAMON FERENCZ.

KI FESTETTE A MURILLÓT?

Beszély.

Második és utolsó közlemény. *)

II.

Rómában vagyok és a között a mit elbeszeltem s a mit el fogok beszélni, tíz évi időköz van. Ez idő alatt fokról fokra, eleinte lassan, azután gyorsan fölemelkedtem a közkedvesség hegyére, s most egy művészhez mérve, gazdag ember vagyok. Sorsom külsőleg merőben szerencsésnek és meglegegettnnek látszott; de bel életem merő reménytelen és szomorú epekedés volt, mert a véres kísértet gyilkosát nem üldözte oly megátalkodottsággal, mint ez évek alatt engem azon szép teremtmény alakja, a kit csodás szépségében festettem volt — az ő megnyerésének lehetetlen volta háborgatta képzelődésemet és szívemet.

Mindazáltal ez idő alatt nem nyugodtam a ráhagyó közöny karjaiban; hanem újból és újból mozgásba hoztam mindazon eszközöket, melyeket kitalálni, és a melyek fölött rendelkezni tudtam, hogy behatoljak abba a rejtélybe, a melybe magam is be valék bonyolódva; de egyik sem vala sikeres — mindegyik füstbe ment — a titok nyitjának még sejtelmét sem bírtam fölfedezni. Nagy szerencsém volt a művészet és művészi munka iránti ellenállhatatlan ösztönöm. Úgy velem — sőt tudom, — hogy ez mentett meg. Ez volt menhelyem az égető szenvedély, védelmem a halálos kétségbeesés ellenében; oly indok és vigasz, a melyért élni tudtam — a

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 81-dik számában.

mely nélkül meghalni nemcsak tudtam, hanem vágytam volna.

Régi ideggyöngöseségemnek a szokottnál keményebb rohamra a 32-diki idény végével, szükségessé tette fölgögyulásomra, hogy a következő telet enyhébb égálj alatt töltssem. Néhány hónapig déli Franciaországban és Nizzában időztem; az új év tavaszán pedig épen a nagy hőjt előtt Rómába jöttem.

Ez nem első volt az örök városba tett több rendbeli látogatásaim között. Itt a város nagy műremekjeiben végetlen gyönyörömmön kívül, régi és szíves barátságaim megújításában is kéjelegetem. Minden előbbi alkalommal dolgozni jöttem volt Rómába; most szándékosan tétlen valék, legalább az agy- és kéz teremtményeit illetőleg, mert ez volt az egyetlen szünidőm, melyet magam adtam magamnak. Francia- és Olaszország enyhe égáljai — a tájképek változásai — a művészet nemes teremtményei szemléléséből származó és visszahatás nélküli mérsékelt fölindulás — a méltóságteljes, habár romlatag épületek, a vallásos fényes szertartások látása — változtatva a nyugodt csaknem búskomoly elmélkedésekkel az ünnepélyes templomokban, kápolnáknban, és régi paloták hallgatólag csarnokaiban, párosulva nagy emberekre s még nagyobb eseményekre való emlékezésekkel — mind oly befolyások voltak, a melyek fenéig fölkaarták a renyhe bánat holt tengerét, melyben szívem gyönyör-érzelmeinek csíráit elmerülve és eltemetve hagytam volt heverni; ezek segítették üdülesemet, s fölélesztettek lényemben a boldogság iránti fogékonyságot, a mely iránt különös kalandom óta, érzéketlen voltam.

Régi beteges állapotom jellememben azt az egyik változást okozta, hogy ellenszenvesen irtóztam az új ismeretsegektől; mindenek fölött pedig nem szerettem vegyes társaságban lenni. Az utóbbi időben annyira sikerült legyőzőnöm mind e két esztelen érzelmemet, hogy gyakori látogatója lettem a *Greconak* *), és most már egyszer sem vonakodtam, sem nem haboztam használni magammal hozott, vagy ott lakó művész pajtásaimtól nyert ajánló leveleimet. Habár akkor nem nagyon ötlött föl nekem, de most jól értem, mily nagy volt a bennem

*) *Cafe del Greco* — egy koresma Rómában, melyben leginkább gyűlnek össze a művészek.

öntudatomon kívül történő változás. Elmém eléggé vissza kezdé nyerni rugalmasságát arra, hogy ellene szegüljön a képzelődés zsarnokságának, s gyakran igénybe vegye azon rég fölhagyott jogát, hogy maga válaszszá gondolata vagy képzelődése tárgyát.

Római előbbi látogatásom alatt, mikor egy alkalommal a *Café Grecó*ban voltam, előbb külső megjelenése, azután jellege és története vázlatát hallva, érdeklődni kezdettem egy ott látott svájci festő iránt. Olyannak látszott, a milyen volt: viszontagságokban kifáradott és a szerencsétől megtépett embernek, mint a ki élete kezdetén eltévesztette hivatását és abba a végzetes hibába esett, hogy a hajlamot és vágyat tehetségnek és geniusnak higye. Nem csekély mérvű ész, kitartás és több nemű talentom mellett nem volt benne egy szikrája is annak az isteni tűznek, a mely e nemes elemeket oly alakokká olvasztja, melyek teremője nevét a hír nyelven élő igévé teszik. Mikor megismerkedtem vele; öreg volt és olyannak látszott, mint a ki összebebevezve és megviselve kerülven ki az életküzelemből, el van határozva, hogy többé ne merészkedjék a harcza — inkább a meglegedést ölelje, mint a nagyra-vágyással birkózzék — enyelegjen a vidámsággal a helyett, hogy a remény megtartásáért vergődjek.

Később szoros barátokká lettünk. Megszerettem őt s azt hiszem, ő is türhetett engem. Barátságunk egyik eredménye egy meghívás lett, hogy látogassam meg műtermét, egy ócska palotában, a mely művészek fészke volt a Piazza del Popolon. Könnyű vala megtalálni e műtermet; mert a fölötte, mellette és alatta levőkben oly ismerőseim dolgoztak, a kiknek nagyobb részehez járatos voltam. Látogatásomat előzőleg több napot töltöttem az albani hegyek között, de kirándulásomból visszatérve reggel legott Stapferhez mentem. Meglepetésemre azonban kopogásomra belőlről nem jött válasz; a helyett a mellette levő terem ajtajában megjelent annak bérlője Charters Conway.

«Hej hó! ön-e? Hogy vagyunk?» kiálta britt szokás szerint kezemet rázva. «Ön oda fönn volt az Adrian villájában, azt mondják. Ebben az évszakban a hegyek között felseges, nemde? Stapfert keresi?»

«Úgy van; meghívott, hogy nézzem meg festvényeit.»

«Nyakra-főre elútaazott Zürichbe — Stapfer, mint ön is

tudja, zürichi.» Valami hírt vett, jót vagy rosszat, azt a szegény ördög modorából ki nem tudtuk — valami hírt vett a leánytestvérétől.»

«Úgy hát remélem, hogy jó az újság. Hogy van ön?»

«Oh én jól vagyok, köszönöm! A Stapfer kulcsa itt van nálam; ha önnek is úgy tetszik, bemegy s megtekinti az ő lim-lomját, felóra múlva én is jövök — a mintám ideje mindjárt lejár.»

Nincs általánosabb törvény annál, mely azt tartja, hogy a ki bármily ügyben felbeszakítja a mintájával elfoglalt művészt, ildomtalanságot követ el; így hát vettem a kulcsot s bebocsátottam magam a Stapfer műtermebe. Az ő művészi élete történetét egy tekintetre le lehetett olvasni a falakról. Bőséges részletek voltak itt írva, műveiben, melyek világos tanúságot tettek minden sajátságairól, az egyet kivéve, a mely teszi a nagy művészt; de szintoly tisztán vala olvasható egynek: a geniusnak hiánya; művei festett tüzek voltak, melyek nem melegítnek. De a lélegző alakok életnélküli másolatai között találtam itt egy művet, a mely mélységesebb fölindulást keltett bennem, mint a múlt és jelen egy képbe összesített minden geniusai kelthettek volna. A hová a világosság legszebben vetődött, egy osztályzat közepén színe-hagyott zöld függönnyel betakarva egy-magára függött egy kép. E körülményből azt sejtve, hogy Stapfer ezt *chef-d'oeuvre*jének tartja, azon gyöngé reményben, hogy ebben találok valamit, a mit viszontlátáscskor lelkiismeretesen dícsérhetek, félre vontam a függönyt. Istenem! a hercegnő volt. Létező valami-e az idő? ha igen, mi hát az emlékezet? Mindössze annyit tudok, hogy eszményemnek amaz agyagszínű, kifejezés nélküli képe előtt szívem tíz év mély völgyén keresztül visszaugrott, s azon érzélemmel dobogott, mint akkor, mikor utoljára állottam annak élő jelensége előtt.

Mint a látnok magasztosultságában elragadtatva, elvesztettem a jelen idő vagy a körülettem levő dolgok minden érzetét, mígnem Charters belépése mindkettőnek észrevételére ebresztett.

«Oh», monda ő, «szegény Stapfinak nagyobb örömet nem csinálhatna mintha e képét figyelmére méltatja. Vagy rendkívül büszke e művere, vagy szerelmes volt e mintájába.

Inkább hiszem ez utóbbit, mert bármily különös is a festés, annyit kivehet ön, e hölgy dicső teremtmény volt».

«Ön hát nem tudja, ki ez?» kérdém s lélegzetemet viszsztatartám, míg Charter felele.

«Nem; Stapfi Nápolyban festette, s «La Principessa»-nak hívja.

«Nápolyban! Nápolyban, mondá ön? Nem tudja-e mióta?»

«Úgy hiszem, hogy valahol rajta van az évszám — oh, itt van: 1823.»

Ugyanazon esztendő, a melyben én festettem őt!

«S ön igazán azt hiszi, hogy Stapfer szerelmes volt bele?»

«Hát, én bizony csak gyanítom, még pedig onnan, hogy ezt a képet semmi árért el nem adja; s mi mindig tudunk kicsalni belőle egy kis puzduriságot a «Princess»-szel, mint ő nevezi: elég szégyen biz' a — mert ő olyan derek öreg ficzkó.»

Charters Conway ennél többet nem tudott mondani nekem, kivéve hogy a Zürichbe poste restante címzett leveleket Stapfer bizounnyal megkapja. A műtermet odahagyva, egész nap úgy jártam föl s alá, mint a ki előtt zavart álomban némi alakatlan czél áll, a kinek valamit végre kell hajtania, a miért kényszerülve van küzdeni, habár tudja, hogy törekvése sikertelen, ön magának pedig teljességgel semmi ereje sincs. Csak miután ebédeltem — az ember minden körülmények között mindig ebédel, ha csak kap ebédet — egy kis borocska s néhány bodor füst segítségével szállott fölzavart gondolatim árja a józan okosság partjai közé; az áramlat azonban egy irányban rohant. Föl kellene — föl kell — fedeznem ezt a titokzatos hercegnőt; e czélnek csak alárendeltje vala a többi rejtély, tudniillik a halottfő, és az hogy ennek meg a hercegnőnek képét miért kelle oly igen nagy titokban festenem. Nyugtalanságomban, ha rögtön lehetséges lesz vala, személyesen rohanok Zürichbe, hogy Stapfert kikérdezzem; de egy kis elmelkedés meggyőzött, hogy ha tudakozásaimat mód nélkül fontosakká teszem, czélt tévesztek s e kívül elárulom azon érzelmeimet, melyeket bárki más előtt föltárni iszonyodtam. Írtam hát, még pedig nagyon óvatos kifejezésekkel; és fölfogva a Charterstől kapott ujjmutatást, alkalmatlankodá-

som okául azt az érdekeltséget hoztam föl, melyet az ő festvénye keltett bennem.

A levelet elindítva, ismét erőnek erejével, martalekúl valék hagyva az ideges izgultságnak és feszült várakozásnak. Bármikép foglaltam el magamat, bármit tettem, míg a választ várom, képzelődésem folytonosan lángban volt, próbálgatva próbálgatta megvilágítani azt a homályt, a melybe vezetett a rejtélynek valahára megragadhatott gyöngé kulcsa és annyi regényes körülményt sejtetett, a mennyi elég lett volna egy egész kölcson-könyvtár alapműveinek. Végre megjött a Stapfer válasza. Az ő szívességének mily végtelen kínjába kerülhetett, azt a mit mondani akart, átfordítani — nyilván a szótár folytonos segedelmével — német anyanyelvéről angolra — és pedig végetlenül rosszabb angolra, mint a minőt beszélt. Csak azokat a helyeket kell lemásolnom, melyek az általam tudakolt tárgyra vonatkoznak, és a melyek követendő eljárásaimra határoztak. Szóról szóra adom.

(A fordító nem biztatván magát, hogy vissza tudja adni a szótár segedelmével németből angolra tett levél furesaságait, csak értelmét igtatja ide.)

«Nagy élvezet volt nekem, a La principissát lefesthetni. Nem tudtam rábírní magamat, hogy e képet elárúsítsam. Nagyon sajnálnám, ha önnek kedve jött volna e képet magáévá tenni. A képet a Principessa hazájában Nápolyban festettem, lakása: Laviniaio nel Quartiere Mercato. Rég az ideje nem látam őt.»

Ez az értesítés csak annyiban volt kielégítő, a mennyiben tudatta, hogy a hercegnő hol lakott, mikor Stapfer a képet festette. Miért nem említette a nevét? lehet s hihetőleg van is Nápolyban egy tuczat hercegnő. Tegyük föl, hogy az óta eltávozott onnan — hogyan találhassam föl ezt a hercegnőt, csak is annyi ismertetővel, hogy ő hercegnő? «Ah!» fölsóhajték, mint szegény Stapfer, «ez a hercegnő nagy szépségével minden más hercegnőtől különbözik! Mindazáltal megkísérlem; minden — főleg a cselekvés — jobb, milliószor jobb, mint azok a szívet kinzó álmatlan éjek és feszültségtől emésztett nappalok.

Közém és szándokom közé hirtelen egy nem vált, de hatalmas akadály emelkedett. A szókönyvből kiszedhető közönséges szólamokon kívül semmit sem tudtam olaszul. Rögtön láttam,

hogy a között kell választanom, vajon egy idegen cicerorút vagy egy barátom tegyem biztosommá. Húsz percz alatt a Charters műtermében voltam.

«Ön jól tud olaszul, nemde?» kérdém.

«Kíméljen meg a pirulástól; tudok» válaszolá.

«Mit gondol zavarba hoznák-e Nápolyban?»

«Mit! a nyelv miatt? — nem, hanem eljárásuk miatt meglehet.»

«Volt-e Nápolyban?»

«Kétszer.»

«Szeretne-e oda menni?»

«Szándékozom.»

«Mikor?»

«Mikor az istenek engedik, s eladom egy pár képemet.»

Tíz percnyi további beszélgetés közben rábírtam Conwayt, hogy legyen útítársam, és le tudtam győzni a késedelem mellett fölhozott minden érveit, még azt is, hogy fehérneműt el kellene hozatni a lavandaia-tól; más nap reggel, néhány percczel hét óra után, egy vetturinóban szemközt ültünk és a Via Appia hosszában döcögöttünk a pontini mocsárok felé, a terracinai régi országun.

Nápoly! Az ide vezető út és rajta a látványok; a város, mellette a terek; az öböl, a tengerpart, a szigetek, az ég, a Vesuv; — ezek egyikével sem volt semmi bajom, nem ezekért jöttem: ezeket a hirlapoknak, útmutató könyveknek, képeknek és panorámáknak hagyom. Nápolyban önmagánál hatalmasabban érdekelt valami egyéb. Hisz a *Hôtel Crocelle*ben talán egy hajításnyira valék azon élő hölgytől, a kinek képe annyi éve kísértett! Az az enyhe lég, melyet beszívok ajkairól, jöhetett az enyimekre! Nyugtalan szívem, hogy epedett és hogyan remegett e gondolatokra!

Chartersnek elbeszeltem volt hirtelen utazásom okát, és czélom elérhetésének előlegezett nehézségeit; de egyszersmind, midőn szabadon megvallottam, hogy ez egy törtenettel és egy rejtélylyel áll kapcsolatban, azt is megmagyaráztam, hogy adott szavam kötelez mind kettő titokbantartására. Charters magyarázatomat, mint jó pajtás és úri ember, oly őszintén fogadta, mint en adtam volt.

«Oh. Ne vegyük számba a nehézségeket.» Kezdjünk legott a tudakozódáshoz. Hollá!» kiáltott a pincérnek. «Nézz

a szemem közé; van itt egy principessa — valami ilyesmi — a Lavinaion lakik a Quartiere Mercatón: a nevét elfeledtük — hogy is hívják csak?»

E kérdés mintha galvanizálta volna a pinczért: szemöldjei fölemelkedtek, állkapcsa leereszkedett, a legrendkívülibb meglepetés kifejezésével, és nápolyi szokás élenkségével merőben ellenkezőleg pihege:

«Una principessa?»

«Hogy érti ön? — tud-e valamit felőle?»

«Signori, az lehetetlen; a Lavinaion csak nyomorult szegények laknak.»

Charters meg én egymásra néztünk. «Oh» mondtam, «itt valami félreértésnek kell lenni.»

«Si, signori, certamente.»

Kutatásunknak éppen a küszöbén így megbotlani, nagyon leverő volt; de Conway oly készséggel, minőre magam képes nem voltam, azt tervezte, hogy legott induljunk ki.

«Menjünk, s kutassunk min-magunk», monda, «az után szeme közé nezhetünk bármely tervnek, meg levén az az eshetőségünk, hogy sejteni fogjuk minő esélyre számíthatunk belőle.»

Mohón beleegyeztem, mert a tétlenségnél mi sem lehetett kiállhatatlanabb. A Stapfertől nyert irányzat a városnak oly kevésbé ismert és idegeneknek oly ki nem kutatható városrészre utalt, hogy ennek zugait fölfedezni és beléjük hatolni egy régi cicerone vezetésére kelle biznunk magunkat, a Charters régi ismerősére, a kit a crocellei pinczér érezhető ellenszenvére, barátom megkövetelt, hogy *Grand Bretagne*-ből hozzanak elő.

«Ez a ciceronék fejedelme», magyarázá Conway; «ez az egyetlen dél-olaszországi, a ki ismerőim közül meg tudja fogni a száját — a ki rövidre szabja elbeszélését, mikor ön megelégette, s azt mondja önnek a mit tudni akar, és tudja hogy ön mikor szeretné hallani.»

E kiképzett egyén vezetése alatt, a délszaki alkony apadó fényében, kiindultunk névtelen herczegnők keresésére. Cicero-nénk, Pinto, irányában zárkózottabbak voltunk, mint a pinczér irányában; neki csak azt rendeltük, hogy vezessen a Lavinaiora a Quartiere Mercaton. A Piarra Castellon és a Marinellan keresztül, belé merültünk a rosszul világított szűk utcázk

tömkelegébe, magos házak, magosabb templomok és zárdai épületekből állottak ez utcák falai; az előbbieket, a mint tovább haladtunk, kisebbszerűek lettek a szegénység jeleivel beljökben — mint a nyitott ablakokon és ajtókon keresztül láthatók, kívül pedig jelzik a félmeztelen és szurtos gyermekek, s a még szurtosabb külsejű férfiak és nők. Nyilván Nápolynak egyik fertőjébe jutottunk volt, midőn egy utcácskával szemben, mely a házak között emelkedettebb talajra vezetett, Pinto, a ki előttünk ment, megállott és a bejáratra mutatva, nagy boszúságunkra fölkiáltott:

«Eccola! imhol van.»

Nagy hirtelenséggel így megszólítva, Charters és én teljes meglepetéssel szembe fordultunk egymással. A mint szemünk találkozott, családkozásunk mindkettőnknek oly nevetésszerű szempontból látszott föltűnni, hogy — bármily valódiak és mélységesek voltak is érzelmeim és bármennyire föl is valék izgulva, talán mivel izgatottságom esetlegesen más irányba terelteték, voltaképen nem is tudom miért — elég az hozzá én is társul szegődtem azon kitört nevetéshez, a mely lelkemet kínoztá, de éppen e kín miatt még zajosabbá lőn. Az a gondolat, hogy az a kiválólag finom és szeretetreméltó lény, a kit festettem volt — méltóságos és kecses hercegnő — ily helyiség szurtosságában leledzhessék — nem, ez nagyon képtelen vala! Mi juthatott a Stapfer eszébe, mikor engem erre a helyre küldött? bizonyosan emlék-tehetsége hagyta cserbe, — — megtévesztette a nevet! Bármilyen volt is az ok, társaimnak azzal jelzém, hogy nem remélem kutatásom tárgyát azon helyiségben föltalálhatni, hogy minden megjegyzés vagy kérdészködés nélkül legott visszafordultam arra az útra, a melyen jöttünk volt.

A szállodába signor Pinto kíséretében megérkezve, mindjárt alkalmam nyílt a Charters azon éles belátását méltányolni, hogy valamennyi cicerone közül ezt választotta; Pinto hallgatva, de mint mindjárt megtetszett, figyelve ült, míg mi sebtében és leverve beszeltünk családkozásunkról! Mikor elhallgattunk, Pinto már akkorra tisztán kivette volt, hogy mit akarunk és minő nehézségekkel küszködünk.

«Áhá! signori» monda, «önök valakit keresnek? Önök nem találják, mondják meg csak nekem — majd föllelem én, ha csak Nápolyban van.»

«Persze, hogy fölleli ön!» kiáltá Charters elragadtatva; «hisz ön épen arra való! Beszéljen csak ön neki a hercegnőről. — Pinto ismer egy rakás olyan embert, a kik segíthetnek neki. Csak, milliom: adtát! értesse meg vele, hogy nem vesz kárba a fáradsága — nó kap valamit az idővesztésért, s ha sikert tud fölmutatni, szép: jutalmat önnek nem lesz ellenére egy kis fölpénz úgy-e? Signor Pinto ez-e az ön nézete is?»

«Úgy van, úgy van, minden bizonynyal; sokféle emberrel lesz dolgom s mindegyiknek kelleni fog egy kis fölpénz.»

A hirtelenséggel fölmerült tervet én is készségesen elfogadtam: a minthogy a tárgy mélységes sötétjéből semmi más terv nem csillámlott föl. A signor Pinto segédkezésének bére iránt, az ő nagy meglepődésére, hamar egyességre jutottunk. Ezért — s ő oly bizonyossággal vállalkozott, hogy Charters es én nem győztük bámulni — felfödözi azt a hercegnőt, a ki ezelőtt tíz évvel Stapfernek ült, megszerzi történetet, rokonságát, születését, címét, növeltetését, vagyonát és minden rá vonatkozó körülményeket, ha a nápolyi tartományokban lakozik; e kívül ha a hercegnő a királyság határain belül van. Pinto köteles lesz engem oda vezetni, a hol megláthatom, s megbizonyosodhatom arról, hogy az ő értesítései a kellő egyénről származtak.

«Valamit mondok önnek», monda Conway a Pinto távozta után «a fejemet teszem rá, hogy ez az ember a rendőrségnél van alkalmazva! Ez előtt eszem ágában sem fordult meg. A nápolyi királyságban minden két három emberből legalább egy rendőrké — úgy biz'a!»

A tetlen feszült várakozás unalmaival szemben a tevékenységet választva, a következő napot a Charters vezetése alatt a baiüi kirándulásra fordítottam. Késő este visszatértünk, kor Pintot szállodánkban találtuk. Arczából a siker öntudata sugárzott, a mi bennünk legott nagy reményeket költött, ám-bár mind az én egyszerű, mind a Charters lármás kérdéseire, állhatatosan megtagadott minden értesítést.

«Ha volna önnek csak egy kis bozzetto-ja, vagy mint önök mondják vázlata, nagyon sokat segíthetne nekem.»

«Egy vázlat, he? Jó lesz-e holnap reggel? — ma este nagyon ki vagyunk fáradva.»

«Jó, jó, jó! nagyon jó lesz. Eljövök holnap, mikor önök reggeliznek.»

Reményeink még magasabb fokra hágtak, mikor másnap reggel észrevettük, hogy a Pinto szemei ragyognak s vékony ajkai biztos mosolyra görbülnek, a mint az épen akkor készítettem vázlatot szemléle. Mindazáltal megnyugtatónkra egy szót sem akart szólni; de volt modorában valami sokat jelentő, midőn távoztakor hozzánk szólott:

«A signorik talán óhajtanának holnap reggel engem látni? Ha itthon lesznek, eljövök holnap reggel.»

Conway összecsapta két kezét, hogy akkorát csattant, mint egy pisztoly-löves. «Akár mi legyen, ha most már nem másfel napnyira állunk a fölfedezéstől, he?»

Nem tehetém, hogy egy értelemben ne legyek vele, vagy Pinto csalekony reményekkel akár csaló tekintetekkel játszik ki bennünket; minthogy pedig ez nem állhatott érdekében, eltökéltük hogy higyük a következő napban.

E más napon több órával előbb fölugrottam ágyamból, mint szoktam volt. S pedig rendszerint korán keltem, mert nem tudtam aludni. Félelem és várakozásból összeszótt gondolatim inkább nyugtalanítottak, mint csendesítettek. Az első próba után fölhagytam azon kísérlettel, hogy a reggeliből valamit lenyeljek. Szintoly kevéssé tudtam csendesen ülni, vagy szenvedni még a Charters beszélgetését is. Úgy éreztem, mintha a falak között meg kellene fuladnom, szivarommal hát az erkelyre vonultam, a hol nyugtalanúl sétáltam föl s alá azon több csoport henye nagy gyönyörűségére, a kik gondosan kiválasztott helyekről tartották szemmel mozdulataimat, azon előzetes általános meggyőződésök megerősítésére, hogy «al' Inglesi sono quasi tutti pazzi».

Végre! Egy cittadina áll meg. Hah! ez Pinto. Egy percz múlva velünk van s fölhív, hogy kísérjük.

Talán nagy esztelenség, de nem tehetek róla. Egész eleteemben ilyen voltam: minden hirtelen izgultságra vagy annak tetőpontján, bármennyire elő legyek készülve rá, a szívem egy nagyot dobban, azután mintha megállana, mire halálos ájulás következik. Most is így jártam. De Charters, a ki mindig föltalálja magát, egy percz alatt ura lett a helyzetnek: egyik kezével nyakáig benyomott a számba egy likörös üveget, a másikkal pedig locsolta fejemet jeges vízzel, a mely nyakkendőm mögött lecsurgott a hátamon — míg nem e ketős ok miatt el kezdtem tikácsolni. Magamhoz jöve, észrevet-

tem, hogy barátom a maraschinós üveget nagy bölcsen a zsebébe dugta.

Pinto nem ült velünk a kocsiba, hanem a kocsis mellett a bakon foglalt helyet, nyilván azért, hogy kijátszodja kérdezősködéseink özönét, melylyel én vagy Conway minden biztonnyal elárasztottuk volna. Majdnem félórát gyors lépésben hajtattunk, míg Mergeliná-n a Posilipo lábánál meg nem álltunk. Pinto leszállt, kért, hogy mi is úgy cselekedjünk s fölhívott:

«Ha úgy tetszik, signori, gyalogoljanak velem egy kicsit.»

A Charters rohamos kérdezősködéseire határozottan rázva fejét, megindult előttünk fölfelé egy keskeny utczácskán, melyet helylyel-közzel téltül tatarozott roskatag házak szegélyeztek — mindegyikök dúsan virító kerttel. Nem írom le érzelmeimet, míg, hitem szerint, életem nagy rejtélyének megfejtéséhez közeledénk, kivéve a többi fölött kimagasló vad csodálkozásomat azon lehetőségén, hogy e megoldást ily szomszédságban találhatom. Szívem oly erősen dobogott, hogy a fölmenet közben két ízben meg kellett állanom és a Conway támogatásához valamint a zsebében levő elővigyázati izéhez kellett folyamodnom. Meglehetős magasra hágtunk volt, az utczácska csaknem merőben elvesztette útcai jellemét s inkább némi félig jelzett ösvénynyé változott. A kunyhók sokkal gyérebbek, kisebbek és szegényesebb külsejűek voltak, mint amazok, a melyeket elhagytunk, s mindazok a kikkel találkoztunk a marinari vagy lazzaroni osztályhoz tartoztak. Mégis, bár néztem minden oldalra és előre, sehol sem volt még jele is látható oly helyiségnek, a mely az én páratlan úrhölgyemet magában foglalhassa. Egy előttünk emelkedő meredek oldal tövében, melynek tetején egy kunyhó födélcserepeit láthatók, megint megállapodám, lelkendezve és zavart nyugtalansággal, hogy homlokomat meghűtsem azon vékony vizerecskében, a mely csatinázva jött le azon a nyomdékra, a melylyé ösvényünk szorult volt: Pinto nem állott meg, hanem fölmászva a dombra, az önelégültség és méltóságteljes diadal félreismerhetetlen testtartásával pihent a tetőn, egyik kezével egy omladozott kőfalra támaszkodva, a másikat kecsesen mellén nyugtatva, fölemelt és kissé felfordított fövel, mintha azért állana, hogy képét lefessék.

«Ugyan mit akar?» egyszerre kiáltánk föl Charters és én s melléje rohantunk.

«Eccola!» kiáltá Pinto, nagy hidegvérrel egyet szippanzott, a kunyhó felé fordulva, kezét a légben himbáltatá s aztán ugyanazon irányba mutatva, egyenesen leereszté — «Ecco la principessa!»

Azon kőmarthoz támaszkodva, melyen a kis csermely némi vékony vízesésben zuhant azon üregbe, melyet az ösvény oldala mellett vájt magának, egy tuczat ölnyre azon nyomdétól, melyen állottunk, egy fából és agyagból épült alacsony kunyhó volt előttünk, sarkain és a falak aljain négyszögű, de szabálytalan kődarabokkal; oldalaiból gerenda-végek nyúltak ki, nyilván azért, hogy a körülmények szerint, ha több térre lenne szükség, a szoba belvilágát nagyítani lehessen; az egészet törött fődélcserépek borították. Egy kőből és sárból rakott alacsony fal, akkora mint egy mart, melyet úgy látszék a rajta mind két oldalán buján tenyésző repkény tart össze, foglalta be egyik felől a kunyhó előtti gyepes térecskét, másik oldalról az a szirtes meredély határozta, melyhez az ócska építmény támaszkodott is, a mely nyilván egy fölhagyott kőbánya része volt, melynek kivájásából került a kunyhó által elfoglalt egyes kis hely. A mint hozzá közeledtünk, játszó gyermekek víg lármáját s éles sivitozását hallottuk; s e csintalan zsvajjal ellentétesen egy másik gyermek énekelt kellemes hangon némi bölcsődal-formát, halkán hosszan nyujtva, édesen és nyugtatólag, mint a csendes tenger loccsanása a part homokján. De mikorra Pinto mellé érkeztünk, minden elcsendesült. A gyermekek — három és hat éves köpezös két fiú, egy három éves kis leány, egy másik nyolcz-kilencz éves, a ki énekével altatta volt a mellette a mohos marton szendergő bambinot — az idegenek hirtelen megjelenésén megrémülve, elbűvölve félbeszakították játékaikat, s messzire fölnyitott szemekkel bámultak ránk. Rajtok kívül az ajtó mellett a rácsos és szőlővel befutott eresz alatt egy nő ült, arcza el volt tőlünk fordulva, gyors újjaival háló-szövással foglalkozott. A nő fejét és mellét a szokásos fazzoletto fődte a nápolyi nők rövid szoknyájában öltözve, mely alól ültében meztelen lábszárai és lábai kilátszottak. Csodálatos! sem a gyermekek lármás játékának megszűnése, sem a Pinto hangos fölkiáltása, sem a mi megjelenésünk nem látszott felkölteni a nő figyelmét; mert nem szűnt

meg ide s tova tolni vetélőjét és fejét munkájára hajtva, tőlünk elfordítva tartani. Míg ott álltam és szótalanul néztem — meglepetésemmel nagy mérvű méltatlanság vegyült — signor Pinto oly öntelt, önhitt és öndicsőítés-teljes arczczal állott ott nagy boszúságomra, hogy sokkal hajlandóbbnak éreztem magamat őt oldalba rugni, mint tőle fölvilágosítást kérni. De midőn előre indultam, hogy eloszlassam a kétségnek legkisebb árnyékát is, a melynek szükségeskép meg kelle maradnia, míg a nő arczát elfordítva tartá, a kisebbik gyermek, talán közeledésemen megijedve, anyjához ugrott s köntösét megragadta. Az anya megfordult s rám nézett. Egy tekintet azokba a csodás epedő szemekbe — úgy van, ő a hercegnő! Izgultságomban minden egyébről megfeledkezve, kivéve hogy ő előtt van, kérdezém . . .

«Emlékezik-e reám!»

A sovár szemek észrevették, hogy beszélek, de arczomtól idősebb gyermekéhez fordult, a ki melléje ment volt. A fiatal leány válaszolt nápolyi szójáratával . . .

«Mama non ci sente, e non parla.»

Miért ne mondanám ei? Intettem Chartersnek, s fölrohantam a dombon, míg senkitől sem látva egyedül valék; es sirtam, a mint csak oly szerető szívű ember sírhat, kinek egész életéből durczásan örökre látszik eltávozni a remény.

E nap estején Pintótól egy hivatalos jellemű, csinosan írott okíratot kaptam. Melléklem a Charters fordításában:

(Serafina Pagano.)

«Született Piano Sorentóban 1805-ben. Siket-néma. Sorentóból távozott 1820-ban. Élt egymásután Nápolyban, Florenzben és Rómában. Mintául szolgált a szobrászoknak és festőknek, a kik La Principessa név alatt ismerték. Ferjhez ment 1823-ban Bartolomeo Staracehez, marinarohoz Nápolyban.

1823 óta Nápolyban lakik. Jó jellemű.»

Harmadnapon, Pinto útján tett intézkedéseink következtében a principessa szállodánkba jött, kísérve ferjétől, egy karika lábú, köpczös de rendkívül jó indulatúnak látszó fiától és nagyobbik leányától. A leány volt közlekedésünk közege, kezének, újjainak, ajkainak mozgásaival, meg taglejtéseivel hogyan fordította át szavainkat gondolatokká csaknem oly gyorsan a mint kimondottuk és az anyja hogyan válaszolt reá hasonló modorban s értette meg a leánya — az oly cso-

dás valami volt, a mit leírni nem kísérek meg, mert látni kellett, hogy elhibessük.

«Úgy van, most már emlékezett reám. Annak az úrhölgynek a kit vele láttam sem nevét, sem rangját nem tudta. Florenczben egy «Milord» fogadta volt föl signor Andreoli szobrász által, hogy vele és a «miladi»-vel útazzék; «miladi» volt az az elfátyolozott egyén, a kit én láttam. Nem volt mindig elfátyolozva — csak a műteremben. Az okát nem tudta, soha sem gondolkozott róla. «Milord» un galantuomo és mesés gazdagságú volt. Tengeren utaztak; de ő nem tudta hogy Angliába, ez előtt soha sem hallotta London nevű helynek hírét. Én voltam az egyedüli művész, a kinek e szegődése alatt ült. A levágott fő? Nem tűnt föl neki valami rendkívülinek; egyebet semmit sem tud róla, mint azt hogy ott volt. Jut eszébe, hogy megérkezése után rövid időn temettek a háztól; erősen meghatotta volt a temetés, mert jelleme nagyban különbözött a hazájában szokásostól. Signor Andreoli meghalt — már akkor, haldoklott mikor ő Florenczből elúta-zott. Semmi sem múlhatja fölül azt a szívességet, a melylyel irányában viseltettek, sem azt a bőkezűséget, melylyel megjutalmazták. «Miladi» maga személyesen kísérte vissza, nem Florenczbe, hanem Nápolyba. Ő maga kívánczozott Nápolyba, mivel «Miladiék» elég gazdaggá tettek, hogy férjhez mehessen Bartolomeohoz. Az óta soha sem látta őket.»

Ennyi volt mindössze. Kényszerülve levén ennyiben a Charters közreműködésére, elhatároztam hogy tovább megyek, s megbíztam az egész eseménnyel. Az a fölfedezés, hogy az én szépséges mintám a «la principessa» volt, történetemből kiütötte legnagyobb elemét: a regényest; de a mit meg-hagyott, sokkal bajosabb volt: az indokok és egyének fölfedezése. Mire való volt mindez? Mennyit találgattuk és újból meg újból találgattuk! Mennyire fölizgattuk magunkat vad hozzávétel-seinkkel! teljes bizonyossággal tudva egyszersmind, hogy mindez merőben hasztalan.

«Tudja-e, mit mondok önnek, szép uracskám», szólt hoz-zám Conway, egy úttal valamennyi újját hajába temetve, «ezzel bizony nincs miért tovább vesződjünk. A helyett, hogy fálnak menjünk miatta, ezerszerte jobb lesz szórakozást ke-resnünk. Én ma estére a San Carló-ra szavazok; holnapra

iderendeljük Pintót. Kapaszkodjék ön más lóra, s ezt a tíz éves rejtélyt dobja a manónak, úgy is ő főzte az egészet.»

Nem tehettem jobbat, mint követni a Conway vezényletét. Így hát elmentünk a San Carloba, s másnap — mint az angolok szokták rendszerint — komolyan neki álltunk a munkának, hogy mulassuk magunkat. Pár hét múlva visszatértünk Rómába. Egy héttel később Angliába útaztam, majdnem meglefedkezve kedvenz rejtélyemről, s további leleplezéseket nem is remelve — vagy ha elmém valamelyik zugában ott kuttogott is észrevétlenül a várakozás — bizonyára nem is álmodtam róla, hogy hol és hogyan jutok hozzá, sem hogy olyan fura valami lesz, mint a minővé utóvégre kiütötte magát.

III.

Az idő hídjának az az íve, a melynél ön kedves olvasóm és én közelebbről elváltunk 1833-al, ez, a melynél találkozunk, 1850-el van számozva. Mellényem most alsó gombjánál mérve kétszer olyan bő, mint a tetején. Tizenkét éve, hogy megszabadultam az egyik varázs hatalma alól és tizenöt, hogy egy másiknak estem áldozatul. Nőmet Ilonának hívják — mikor pedig ő szeretetreméltó, én meg tudom méltányolni, kényeztetve Nellinek. Nagyobbik fiam Rugbyban van, s remélem méltó lesz mind arra a mit rá költöttem, mind pedig a mit rá költeni fogok. Mindezeket azért említém és toldásul még azért mutatom be különböző nemű hat más gyermekemet, közöttük egy babával (kik valamennyien az élet azon álláspontja felé törekednek, melyről kétségkívül ők is hasonló igényeket fognak formálni), hogy megmutassam, hogy a korábbi regényességből nagyon kevés maradhatott bennem; tényleg oly kevés, hogy régi kedvenz kalandomra, úgy hiszem, még csak nem is gondoltam azon idő óta, mikor egy estve fiatal nőm mellett ülve, — elbeszéltem neki bohókás érzelmeim és az egész kaland történetét, azon nagy elvből, hogy a házasság társak között semmi titoknak sem kell lenni. Nelli ezt megelőzőleg kis Károlykáunkat — a mostani Rugby-diákot, vetkőztette hogy lefektesse s azt mutatta nekem, hogy a kis angyal, ha hónaljait gyöngéd kezeivel tartja, mily szépen fölsétál a térdéről a nyakára. Azonban nem sokkal ezelőtt, a titkolódzásnak hu-

szonhét évig folytonos áradatban levő dagálya hirtelen lepadt és a zátonyra akadt rejtélyt magasan és szárazon hagyva, föltakarva silány farkát, hogy összehasonlítsuk szörnyűséges igézetű fejével.

A londoni idény epen végére járt, mikor nőmmel apjának, a délnyugati megyékben fekvő egyházközség papjának, látogatására mentünk. Apósom nem rég nyerte e papságot, előzőjének halála után, egyetemi régi barátjától lord Brickbrakmonttól, a kinek magántanítója volt, nem sokkal levén idősebb tanítványánál. A lord laka a szomszédság megtekintendő nevezetessége volt, régi mesterek műveivel gazdag képcsarnokáért, rézmetszeteiért és más ritkaságaiért. A két régi jó barát szemében a lak még azon előnnyel is bírt, hogy a paplaktól csak pár mérföldnyire (angol) feküdt. A lord, gyermekei kora elhúnyta után, kiket neje rögtön követett, nagy bánatjában e gyűjtemények szerkesztésében talált szórakozást. Mesés összegeket költött művészeti kedvteléseire, a mit némileg igazolt az, hogy közel rokonai nem voltak, hanem volt tömerek gazdagsága; vigaszt csak is a gyűjtésből merített, a mely elhagyatottságában és őt érdeklő más tárgy hiányában hatalmas szenvedélyé nőtt ki.

Mihelyt a lelkesz beköltözött új állomására, a már koros két jó barát, közös kedvtelésökre, fölújította megszokott pajtáskodását, a melyet csak életpályájok eltérése szakított volt meg, mikor a tanodából kiléptek a nagy világba. Mikor a lelkesz érkezett, ő ment a palotába; mikor a grófnak nem volt egyéb dolga, ő jött a lelkesz lakba. Ennek köszönhattuk azt a szerencset, hogy megerkezésünk utáni napon villás reggelinél bemutatattunk ő lordságának. Így történt aztán, hogy ő lordságának, a ki folytonosan beszelt azon adomázó kellemes modorban, a mely tartok tőle, ma már a kiveszett művészetek közé számítandó — annyi mondani valója nyomta a lelkét festményekről, művészekről, műértőkről, hogy mikor meghívták ebédre, mohón elfogadta, mint a házi asszonynak erősítő, «hogy asztala szokásos elvei mellett, vendége kellemes társalgásában is része lehessen».

Azon ebéd fölött az ő lordsága adoma-árja ki nem fogyott. Nagyra volt gyűjtői sikereivel. Legjobb historiái közé azok tartoztak, melyekben azt adta elő, miként fogta föl vagy más műbarát valamely mű remeknek a szimatját, hogyan ha-

ladott rajta és csípte el esetleg a vadászott festvényt. Egy ily műbarátot azzal mutatott be, hogy azt kérdezve tőlem: «ismertem-e a néhai báró Mordecait»?

«Több ízben láttam,» felelém, «de nem voltam ismerős vele».

«Oh, én a ki ismertem, önért sajnálom, hogy nem ismerte a bárót. Ő egyike volt azon rendkívüli embereknek, a kiket valaha láttam — valódi Napoleon a maga nemében. Megvoltak benne mindazok a sajátságok, melyek nagygyá teszik az embert: éles elme, erély, eltökélés, megtörhetetlen kitartás. A régi mestereket jobban ismerte, mint bárki más. Neki köszönhetjük sok elveszett festvény s közöttök egy néhány olyannak visszaszerzését, a milyennel szebbet soha sem festettek, mint például azt a nagy Murillót gyűjteményemben, azt tőle szereztem.»

«Valóban.»

«Valóban; elmondom egész történetét. Ez a kép régebben Sevillában a de la Merced zárda sekrestyéjében állott, de a francia foglalás alkalmával Soult alatt 1811-ben eltűnt. Azt gyanították, más kincsekkel együtt Spanyolországból Franciaországba vittek. De jegyezzük meg! — Párisban soha sem bukkant föl; a Louvre falai ártatlanok voltak legalább ez egy lo . . . , nó mondjuk, zsákmányolt darab elfogadásától. Azoknak a kik a művet ismerték, mindig mély fájdalmat okozott, hogy Murillónak ily műremeke, mint a genius oly sok más nagy teremtményei, elveszszenek a világra nézt a Bonaparte és tábornokai bárbár kapzsisága miatt. E tárgy senki-ben sem kelthetett mélyebb érzelmeket, mint báró Mordecaiban. Mikor legelőbb megismerkedtem vele, 1823 elején, haragja oly dühös és fájdalma oly élénk volt, mintha a zsákmánylás és vesztés nem oly sok évvel előbb, hanem épen akkor történt és a bárót személyesen érdekelte volna. De ezek az érzelmek hihetőleg abból a körülményből származtak, mint maga mondá, hogy spanyolországi tartózkodása alatt, honnan épen akkor érkezett vissza, nyomába jött volt három-négy festvénynek s jó darab ideig azzal a csalóka reménnyel kecsegtette volt magát, hogy ezek között lesz épen az az elveszett Murillo de la Merced is. E nyomok azzal kezdődtek, hogy a báró megtalálta az elveszett festvény egyetlen, de fájdalom megcsönkített karczolatát (Radirung) s azt erősítették, hogy

az említett képcsomag között, mely Cordovában bizonyos egyének birtokában van, található a karczolat eredetije is. A báró képzelhetni, hogy rögtön Cordovába indult, s oda csak teljes csalódásra érkezett. A képekről semmit sem tudott hallani s azok, a kikhez utasították volt, évek óta elúztak, senki sem tudta hova. A báró Mordecai jeles tehetségeit csak is ily helyzet tüntethette föl. Bárki más fölhagyott volna a kutatással; de ő sejtve, hogy oka van a kapott értesítésre támaszkodni, még szilárdabbul eltökélte magát. Kényszerülve lévén Angliába visszatérni, Spanyolországból elindulása előtt ügynökségeket bízott meg, hogy fölfedezzék az elvesztett nyomot; ezek kiterjesztették működéseiket még Oroszországra, sőt Amerikára is.

«Néhány hónap múlva, mikor közelebbi szerzeményei megérkeztek külföldről, megmutatta nekem az elveszett drágagyöngy karczolatát. Én mind ez idő alatt rokonszenveztem vele és tárgyával; de most midőn láttam az elrejtett megbecsülhetetlen kincsnek ez úgy szólva ígérvényi jegyét, megvalom, hogy a fölfedezés iránti érdekeltségem az övéhez hasonló élénkké fokozódott. Három éven keresztül, több ízben nagyban fölkeltettek reményeinket a báró külföldi ügynökeinek tudósításai, vagy az ő saját erőfeszítései, valamely képzelt megoldás nyomozásában, melyekről mindig megírta nekem a részleteket, de csalatkozáson kívül semmit sem nyertünk.

«Végre azonban 1826 nyarán levél érkezett Gibráltárból, melyben értesítették a bárót, hogy Ossuñaban találtak némely festményeket, melyeket régebben minden bizonynyal Cordovából szállítottak oda, és a melyek sok részletben megfeleltek annak, a mit ő keres. E képekre az ügynök rögtön rátette a kezét és dugva sikerült is neki becsempészni a határra s a san roche-i vonalon keresztül Gibraltarba, honnan az első alkalommal Londonba küldi.

«Ekkor még nem létezett gözhajói szabályos közlekedés, a melynél fogva most csaknem az óráját kiszámíthatnók feszült várakozásunk kielégítésének. Mondhatom, önök mindnyájan kinevetnének, ha megkísérleném leírni azt a türelmetlen izgultságot, a melyben voltunk; és a mely napról-napra hevesebb lett; hát még mikor végre megérkezett a hajó és kirakódott s a ládákat a képekkel a vámházból kikapva, kocsihordók tették a báró legénye őrizete alatt — mi a hintót mindjárt a

kocsi után rendeltük, meghagyva, hogy lassan hajtasson, hogy a drága ládát egy perczre se téveszthessük el szemünk elől; mikor aztán hazaérkeztünk, habár a báró segédei — kik nálánál sokkal gyakoroltabbak voltak — ott álltak készen, mégis a porölyöket és vésőket nekünk kellett kezünkbe vennünk, min magunknak fölfeszítnünk a láda födelet, és napfényre húzunk a várvavárt rég elveszett kincseket. Nó, önök elég szívesek és nem nevetnek, de én, a ki egyik játszó személy voltam abban a jelenetben, nem állhatom meg, hogy most ne nevessek, habár akkor szintúgy éreztem, mint a báró, a ki mérgében és csalódásában tényleg elordította magát, mikor a ládában volt négy festményből az utolsót is kivette; ezek mindegyike ugyanis «olyan», mondá a báró, porölyét rájok dobva, «a milyennel Grosvenor Square-t be tudnám rakni, darabját két fontjával számítva». Így végződtek reményeink s velök együtt részünkről minden kísérletek a nagy «Murillo de la Merced» fölfedezésére; — de hátra van még ennek a történetnek a vége!

«Mint hogy a bárónál majd mindig voltak kijavítani való kepeim, s engem e művet nagyban érdekelt, megszoktam volt üres időm nagyobb részét a báró műtermében tölteni. Két évvel a Murillóban csalatkozásunk után, báró a birtokában két kép vonta magára figyelmemet. Tudakozódásomra, meglepetésemre értesültem arról, hogy e két kép épen azok közül való, melyeket boszúságunkban oly hirtelenséggel elítéltünk. A báró őszintén elismerte, hogy reményeinek nem várt veresége miatt igaztalan volt e képek érdeme iránt. Akkor felre dobta, mint értek nélkülieket, s többé rájok se nézett egészen a legközelebbi időig; de nyugodtabb vizsgálat után fölfedezte, hogy ha nem a legfelsőbb osztályba valók is, mégis megérdemlik a kiigazítást. Csak azt óhajtja, hogy a többi is ilyennek bizonyuljon — epen közben voltak — akkor a báró segédje dolgozott egyiken. Ebben a perczben épen az a segéd, a mint a jelzett képet dörzsölte, hirtelen oly rémült hangon sikoltotta el magát, hogy mind ketten megrezentünk bele. Egy tekintetre fölfedeztük a segéd ijedtsége okát. Újjai alatt egy taller nagyságú szilárd szögletes darab festék pattant le a képről. Talán jó volt, hogy ott valék, mert tartok tőle, a báró nem szorítkozott volna a szegény ficzkóra szórt szitkaira és tulajdonítmányaira. A segéd nagy okosan elrohant fölboszankodott gazdlája színe elől és

eltűnt. A báró csak jó darab idő múlva tudott annyira csilapodni, hogy hideg vérrel megvizsgálja az okozott kárt.

«Mein Himmel!» fölkiáltott anyanyelvén, s a mint ezt tévé, «mi ez itt?» Hisz ez mind laza — nézze csak!» a lyuk körül a felületet kopogtatá ujjaival. «Hogyan — mi ez? Ach Gott!» olyat kiáltott, mint előbb a segédje; mert nyqmkodására az előbbinél nagyobb lemez vált le. Mintha hirtelen valami ötlött volna eszébe, egy percze megállott, gondolkozott; azután valódi örjöngéssel, szemeit kimereszté, műszereit jobbra-balra eldobá és elkezdett kiáltozni. «Hi! hi! hi! Egyszeribe ide jöjj — hi ide! Ide, jöjj ide! Ach!» folytatá, midőn segédjenek rémült arca megjelent az ajtóban, «hozz egy papír-vágó kést, — az asszonyodét — kérd el tőle. És hi! — meleg vizet egy dézsával; meg, hah! — szivacsot — de nagyot. Hamar — siess — hi! ebben a perczen! Gott im Himmel!» hallám magában fölkiáltani, miközben tenyerét homlokára nyomá.

«Igazán attól tartottam, hogy megháborodott. Jelenlétem merőben feledni látszott. Egy perc múlva lehajlott a törésre s a lyukat mutató újjával kezdette dörzsölni, e közben valamit morgott magában, a miből csak szaggatott mondatokat vehettem ki.

«Sokszor megtették — nagyon sokszor megtették. Az elrejtésnek ez a legbiztosabb módja! Mein Himmel! Semmi sem ilyen biztos! — elfeledve — így eltakarva — hisz' soha sem sejtettem volna. Ha — ha csak — ha az volna — Gott! — egy milliót! — megérne egy milliót. Bo— bo— bocsásson meg, édes lord,» monda magához térve s zavarodva körütekintve, mikor segéde bejött egy papírkéssel és egy nagy tál meleg vízzel. «Kérem, bocsásson meg nekem. Ezen kívül mindenről megfeledeztem volt; mit képzelsz, mi ez?»

«Nagyon természetesen, sejteni sem tudom.»

«Azt hiszem ez egy festmény in tempera, egy másik kép fölibe festve — s ha úgy van, bizonyára csinos kép — hogy az alatta levőt elrejtse. Ezt sokszor megtették, főként Spanyolországban. Hát — hát — ha? — nem, ostobaság! — de ha mégis? Ah, nem mertem remélni hogy — de — mindjárt meglátom.»

«Úgy látszik megemberelte magát, mint az a seborvos, a kinek valamely bajos műtétet kell végrehajtania. Az igazat

megvallva, nem kevésbé hasonlított egy seborvoshoz, mikor ingujjait föltúrve s kezét megmeresztve, nagy óvatossággal kezdé a papírvágó élet a megrepedezett festéklemez alá dugni. Darabról darabra lefejtette; azután elővette a szivacsot s lemosta a felületet, mert egy másik felület volt az előbbi alatt, és fényes színezést tüntetett elő. A báró nem bírt magával, hanem némi diadalmas kiáltásban tört ki.»

«Fogait összeharapva, ajkait összeszorítva a báró ismét munkához látott késével és szivacsával; míg én visszatartott lélegzettel és annyira izgultan, hogy fájdalmat éreztem bele, ott álltam s szememmel kísértem a báró munkája előhaladását, míg nem a felső in tempera egész fejtvény lemezei kisebb nagyobb darabokban ott heverték a padlózatán mint megannyi vakolat-roncsalék; és színezete, rajza, a kifejezés dicsőséges összhangzatával üdén és élénken állott előttünk Murillo legnagyobb páratlan festménye, oly tökéletes épségben, minőben volt azon a napon, a melyen festette.»

«Nagyszerű! nagyszerű!» fölkiálték «s ez a festvény most lordságod birtokában van?»

«Ott. Azonban nem egyhamar bírhattam rá báró Mordecait, hogy megválték tőle. Végre kedvezményképen nyertem meg tizenháromezer aranyért. A báró nagyon bajosan vált meg tőle; három hónap múlva tizenötezerért kérte vissza. Mikor nem adtam, ismét meg ismét ígéretetett föl egész húsz-ezerig; Szent-Pétervárra akarta volna vinni. Persze, hogy bármekkora összegért sem adtam — nem, bármekkora összegért sem. Mikor jön el, hogy megnézze?»

«Lordságod nagyon szíves — mikor lesz üres ideje?»

«Nekem? Oh, a mikor ön eljön. Reggel? mondjuk, korán reggel; akkor aztán hosszason cseveghetünk arról és más egyebekről, a melyeket összegyűjtöttem. És «asszonyom», monda kecses napamhoz fordulva, «talán önhez és önök mindnyájához lesz szerencsém nálam villás reggelire.»

Így is lőn elintézve.

Másnap reggel ő lordságát a palota előtti ponkon talál-tam föl s alá sétálva, türelmetlenül várt engem. Legott a képcsarnokba vezetett. Nem igen telik nagyobb kedvem valamibe, mint egy gyűjteményben sétálni — itt meg-megállva, amott szemlélgetve, gondosan tanulmányozva a mester eljárását; ide s tova állingálva, hogy a helyes nézpontot kikapjam, vagy

egyik s másik tárgy hatását fölfogjam; de mindezt egyedül szeretem tenni. Kevés dolgot tartok unalmasabbnak, mintha egyik műremektől a másikhoz vezetnek és arra utasítanak, hogy álljak meg csak «épen itt», tekintsek csak amoda, menjek a harmadikhoz «s mondjak véleményt» róla, vagy magasztaltam «a szélesség pompás arányát» a negyediknél, és pedig minden kiállhatatlan ciceronék fölött épen a műkedvelő tulajdonos hurezcoljon így. Az ilyennek, mindegyik műtárgyára vonatkozólag, megvan a maga előre megállított véleménye, a mely ellenében minden független vélemény nyilvánítása kellemtelen és bizonyosan sérti a tulajdonos önszeretetét. Több óráig voltam e purgatorium alá vetve. Nem mintha az ő lordsága gyűjteménye igazán derek és ő maga e gyűjteményben kellemes vezető nem lett volna, de — a lord «monarchája volt mindannak a mit szemléltem». Ily körülmények között, ha ki sem is fejezik, kierzik a tulajdonosság hatalma, ha nem is követelik, de megvárni látszanak a meghódolást; és a bámulást a helyett, hogy az érdemnek önmagáért való önkéntes adományként hagynák, belépti díj gyanánt követelik.

Mikorra a nagy képcsarnokot körül jártuk, annyira ki voltam merülve, hogy nagy könnyebbülesemnek tartottam volna, a paplaktól a társaság megérkezését és a villás reggelire szólító csengetyű hangját; de nem, még több megnézni való volt hátra: — a lord gemma-gyűjteménye és a Murillo.

«Itt van,» monda ő lordsága, megállva és az ajtó kilincsevel játszodva, mielőtt kinyitná. «Ezt a termet épen az ő számára építtetem. Ha Aladdin volnék, a szellemnek egy külön palotát kellene építnem és az én Murillóm a griff-tojás helyét foglalná el benne. Tessék».

«Beléptem. A falon csak egyetlen festvény állt. Vele szemben a legjobb nézpontba egy karszek vala helyezve. A lord mindjárt mögöttem jött, a mint előre léptem. Nem tudom, azt várta-e tőlem, hogy fölkiáltssak gyönyörűségemben, vagy töredezett szavakban adjak szabad utat elragadtatásomnak, vagy más módon fejezzem ki hatalmas erzelmeimet. Látzólag merőben helyeselte azt a hatást, melyet a képre tett első tekintetem keltett bennem, ez pedig egyszerűen abból állott, hogy kábultan rogytam le arra a székre, mely szerencsére az enyémhez hasonló állapotban levők számára volt oda helyezve.

«Oh» fölkiáltott a lord elragadtatva veregetvén vállamat. «Látom — látom! Nem vártam kevesebbet. Itt hagyom önt magára. Vannak a gyönyörnek oly állapotai, melyekben másnak jelenléte tolazkodás, éppen mint a bánat bizonyos fokain. A képcsarnokban leszek».

Tartok tőle, hogy vadúl meresztettem szemeimet ő lord-ságára, a mint lábhegyen kivonúlt az ajtón, azután meg nem kevésbbé vadúl meresztettem szemeimet az előttem levő képre.

A mily igaz, hogy élek, a kép az én festményem volt: Salome és a keresztelő János feje!

Alatta keretben és üveg alatt függött az a vázlat, melyet a lord említett volt, ily aláírással:

«Pintado por Murillo.» «Grabado por Juan Anto.» Salvador Cormona. «El Quadro original existe en la Sacristia del Convento de la Merced, en Sevilla.»

A Cormona nevét ismertem, mint a ki Murillo több rendbeli képeit metszette rézbe. A papír, melyre a vázlat vala nyomva, mint maga a kép is, olyan műtéten ment volt keresztül, a mely megadta nekik az ódonság sárgultságát.

Életem annyira csak egyik oldalán folyt le a gonosz világnak — oly távol annyira érintetlenül annak gazságaitól, ravaszságaitól és csalásaitól — hogy a gazságról minden ismereteim inkább csak eszményiek, mint valódiak. Talán egy kissé — mint mostanság szokták mondani — «nagyon zöld» vagyok — értem, nem igen hajlandó a gyanúsításra; de nem ülhettem ott szemlélve saját kezem művét, a lord elbeszélésével friss emlékemben úgy, hogy egy perczig is kételkedjem abban, hogy a lord egy hideg, kiszámított, előre tervezett és csodásan végrehajtott óriási csalás áldozata.

Az elmélkedésre engedett idő alatt csak a tény fölött megállapított meggyőződésre és két eltökélésre érkeztem: elsőben, hogy jelenben hallgatni fogok; másodsor, nem nyugszom addig, míg ki nem fürkészem ama véres fő rejtélyét — mert a vele kapcsolatos valamennyi borzasztó gondolatoknak most százszorta nagyobb erélyt kölcsönöztek azon sejtelseim, hogy a kik oly kevésbé tartózkodtak a szándékuk kiviteléhez szükséges mindennemű eszközök alkalmazásától, azok a gyilkosságtól sem sokat vonakodhattak.

Mikor a lordhoz visszamentem, nem sok bajomba került

kitérni a vitatkozás elől, csak érdeklődő és helybehagyó tekintettel kelle hallgatnom ő lordságát, a ki nem tudott kifogyni a mű lelkesült magasztalásából és azon öröme nyilvánításából, hogy ez a drágagyöngy az ő sajátja. — Másnap visszatértem Londonba.

Ő lordságáról megtudtam két-három oly ténny, a melyre szükségem volt: a néhai báró Mordecai lakását, továbbá hogy özvegye még él és régi lakukban a Highgate-en tartózkodik. Megállítottam eszemben csaknem mint bizonyost, hogy a bárónéban föl fogom fedezni egykori pártfogónőmet, a fekete fátyolos duennát. A városba érkezésem után rögtön fölkerestem régi barátomat, bizalmas emberemet és tanácsadómat Blake Morrist. Morris mindig azt erősítette, hogy ha dohány és fenyőviz nem támogatják, nem alkalmas amaz utóbbi két hívatalra. Megfigyelve, hogy mekkora füstöt szipokált ki és mennyi szeszt vett be magába, nem vala bajos megítélni az én barátom érdeklődését, melylyel elbeszélésemet hallgatta. Ezekből következtetve, rendkívül meg voltam elégedve elbeszélésem hatásával, a mely egyszerűen kimondva, rendkívüli volt. Nagyon megköszönte fáradságomat, mikor történetemet elvégeztem és teljesen elfogadta minden következtetéseimet. Azután személyes segítségét ígérvén, megállítottuk működésünk tervét.

Másnap reggel együtt kocsiztunk Highgatere. Szerencsések voltunk: nem nagy bajunkba került megtalálni a házat, egy szép palotát téres telken; a báróné otthon volt. Nehogy emlékezni találjon a nevemre, abban egyeztünk volt meg, hogy Blake küldi be a névjegyét. Minden tétovázás nélkül elfogadtak s egy nagy terembe vezettek, a melyre — ámbár el vala változtatva, az általam említett szőnyegek más oldalra levén áthelyezve, s az előbb eltakart ablakok szabadon hagyva — rögtön ráismertem, hogy ez az, a melyet műteremnek használtam volt. Egy magos szál, rendkívül kövér úrhölgy volt benne, szürke hajjal, fekete szemöldökkel mély gyászban. A hölgy egy asztal mellett ült egy főkönyvvel foglalkozott, mellette több számlakönyv hevert. A mint beléptünk, a hölgy oly élénk fekete szemeket vetett ránk, minőket soha sem láttam.

„Jó reggelt, uraim,» monda; Istenemre! ugyanazon előzetes torokköszörüléssel és rekedtes hangon, hogy meg-

küdtem volna reá, mintha csak tegnap hallottam volna. «Mit parancsolni velem? Melyik a Plake úr?»

«Szolgálatjára nagysám,» monda Morris magát melyen meghajtva. «De nagysád nem fog emlékezni rám; itt a barátom óhajtja fölújítani régi ismeretségének szerencséjét, báróné.»

«Egy régi ismeretseget velem!» fölkiálta a báróné, fűrkésző tekintetet vetve rám. «Mi a maga neved?»

«Engedje nagysád, hogy legyen szerencsém,» válaszolám névjegyemet eleibe helyezve. «Nagysád bizonyynyal megfedkezett rólam.» Míg a báróné névjegyemet olvasta s én szoltam, arczkifejezése különösen áthathatlanra és kihívóra változott.

«En soha sem ismerni maga — én soha sem látni maga az egész enyim élet. Mit akarni maga?» válaszolá hirtelen, ezzel fölkelte és csöngetett.

«Mit akarok, nagysád? Oh semmit, csak emlékeztetni akarom nagysádat magamra. Tudom, ezelőtt több évvel történt, de nagysád alig feledkezhetett meg arról, hogy ebben a teremben egy képet festettem, a melyhez egy siketnéma minta, Serafina Pagano, kit közönségesen la Principessa-nak hívtak, a kit nagysád Florenczből hozott volt és a ki most Nápolyban lakik, ült volt az egyik alak számára, a mely képet a néhai báró Mordecai Murillo gyanánt adott el lord Bricbrak-montnak tizenháromezer aranyért, mint ő lordsága mondta nekem, csak tegnapelőtt.»

Beszédem alatt a báróné nagyon elsáppadt, kezét kinosan szorította mellére; s mikor elvégeztem, nyilván kiesve szerepéből, rekedtes töredezett susogással tevő azt a kérdést, a melylyel voltaképp mindent elismert:

«Maga megmondani neki, hogy maga festette?»

«Nem, még semmit sem szoltam neki.» Válaszomra megkönnyebbülni látszott; de viszont székebe rogyott, mintha lábai nem bírnák.

Ugyanakkor, azon az ajtón, a melyen én szoktam volt hálószozámba vonulni, egy férfi jött be, a kiben kopasz feje az időtől külsőjén okozott változások mellett is, arra az egyénre ismertem, a kit a hintó lámpája világánál láttam és a kinek arca és jellege azonos volt a holt főével. Kellemetlenül meglepettnék látszott, szemlelve a báróné feltűnő izgultságát s dures hangon kérde:

«Was giebt's denn? was giebt's denn?»

«Schweig, schweig, Náthán!» felelt a hölgy, kezét föltartva magához inté. «Zu mir, gleich, gleich!»

Hosszason és komolyan sugdosódtak németül. Társam és én eszrevettük, mennyire ellepte Náthánt a báróné hozzá intézett első szavaira asszonyának remegése és sápadtsága. Társalgásuk folyamában megfigyeltük miként lopózkodott mind a kettő arczára ugyanazon kemény és daczos kifejezés, minőt eleinte a báróné arcza váltott volt. Végre a férfi hozzánk fordult s fenyegető modorban így szólt:

«A Mordecai báróné azt mondani, hogy ő nem tudni semmit az egyikről és a másikról; és semmit a képről, épen semmit. Tehát magok elmenni, mind a kettő mindjárt.»

Épen boszúsan akartam felelni, mikor Morris felém fordulva, hamisan vágott a szemembe és magát tette szövezetövé. A legnyájasabb modorban szólott:

«Oh, uramfia! én is épen azt gondolám edes jó uram. Nagyon sajnálom, hogy alkalmatlankodtunk ő nagyságának; de remélem kegyes lesz megbocsátni nekünk, hisz azért tettük, mert azt reméltük, hogy egy kis bizalmas beszélgetéssel elintezhetjük azt a bajt, a mely alkalmasint rázúdul ő nagyságára a lord Bricbrakmont (egek! hogy megnyomta a címet) által indítandó perrel; a mely alkalommal bizonyosan fölújtnak egy rakás historiát a néhai báróról — Isten nyugoszsza meg! — hogyan szokott régi kepeket gyártani újakból. Aztán ott van még az a sajátságos historia a megölt ember fejről — mert mindnyájan tudjuk, hogy valahogy meg volt biz' az ölve — a mihez hasonlókat az a gonosz rendőrség, meg a törvényszek es a lapszerkesztők annyira föl tudnak használni — föl biz' azt! nemde? De most; ha csak alkalmatlanságot okozunk — ezer bocsánat nagyságos asszonyom, uram — jó reggelt; — mi egész alázatossággal távoznak — jó reggelt.»

Rendkívüli vala a hatása ennek a «tűzijátéknak», melyet Morris lövellett e pár emberre: mindegyik röppentyűje a mint elsült, elpattant, növelte mindkettőjük s főként a báróné zavarát.

«Megálljon, megálljon! kérem. Maga nem menni el, mig en nem beszélni magával,» kéré zsörtölődve a báróné s minket visszahíva. Sápadtabb volt s kezét kínosabb taglejtéssel szoritotta szivere. «Náthán, halt das Maul», mondá nagyon éle-

seu szólva a férfihoz, azután engem szólított, mi közben a legtávolabbi ablak mélyedésébe vonúlt: «Kérem maga jöni ide. Engedjen engem egy kicsi beszélni magával.»

A bárónéhoz mentem, de erősen nehezemre esett ezt tenni, mert mikor szemközt fordúlt velem, úgy hiszem emberi arezon soha sem láttam ily vad rosszakaratot kifejezve.

«No hát,» kérdé rekedtesen súgva, «mennyi kell?»

«Mennyi kell nekem!» ismétlém teljesen megütközve.

«Ach ja, igen! mondja — mennyi pénz?»

«Pénz!» fölkiálték nevetve, midőn föl kezdém fogni, hogy a báróné minő nézetben van idejövételünk céljáról. «Drága nagysám, nekem nem kell pénz».

«Himmels Donner! was ist es denn, mi kell hát magának?»

«Báróné,» szólék fönhangou és a terem közepébe vonúlva, «e barátom ügyvédem gyanánt van itt ebben a dologban. En nagyságoddal oly értekezésbe nem bocsátkozhatom, a melyben barátom nem vesz részt. Nekem csak némi nagyon nyugtalan érzelmeim lecsillapítására van szükségem. Azt kérdem nagyságodtól — s kérem ne feledje — hogy nagyságod köteles válaszolni; mi a magyarázata azon emberfő rejtélyének, a melyet itt festettem — hogyan halt meg az az ember?»

«Gott im Himmel!» belevága a báróné méltatlankodva fölkiáltván. «Mit! — maga azt hinni, hogy mi megöltünk ötöt?»

«Remelem, hogy nem», válaszolám szilárdan.

«Hát ő megvult ez az ember bruderje — a Nathan Zwillingbruder — vagy hogy mondja maga, kettőse.»

«Szent Isten! — ikertestvére!» nem állhatám meg, hogy föl ne kiáltsak, a mint a két arez hasonlatos volta fölűjult emlékemben. «De hát, hogy gyl . . . azaz hogy halt meg?»

«Nathan mondani meg nekik, hogy a tied szegény bruder, hogy halta meg magát.»

A bárónénak kétszer kelle ismételni rendeletet, mielőtt Náthán, a ki bennünket meghunyászkodott, de rosszindulatú szemekkel méregetett, kedvetlenül és duzzogva engedelmeskedett.

«A bruder a kertben megvult és füvet vágott kaszával,

jókor reggel. Mi azt hinni, hogy ő megtette a kasza a falhoz; aztán fölmászni ott a lajtorjára, és ő megbotlani, vagy a lajtorja megbotlani, és ach mein Himmel! a kaszakés megvágni a lába so schwer, a térd alatt — épen ide». A szegény ember saját lábán kezével mutatta a vágás helyét.

«Istenemre, a térd-üter!» közbekiálta Blake. Náthán megállott, kétkedve tekintett Morrisra, de a barátom arcán mutatkozó részvétől láthatólag meghatva, folytatá:

«Mein Bruder, ach mein Bruder! senki sem hallani ötet, ő nem tudni fölkelni; aztán kiáltott, aztán kiáltott; s mikor mi megtalálni őt, meghalta magát; ja mein armer Bruder ist ganz todt, ja — ja — todt!» A gyászos eset elbeszélése következtében mind inkább-inkább érzékenyedett, bevégeztével pedig nem bírva magán uralkodni, kirohant a teremből.

Csak meglehetősen szünet múlva értünk vissza e tárgyhoz, Blake azt kérdezé: «Kérem nagyságodat, vett-e a nagy közönség tudomást a szegény ember haláláról?»

«Tudomást! — Gott im Himmel! — igen. Eljöni a coroner, és a jury, aztán mind ott lenni az újságban.»

«Oh úgy hát köszönöm nagysádnak. Bocsássa meg tudvágyomat; de hogy lehetett a fejét a teste nélkül festeni?»

«Oh az azért megvolt, mert nem lenni vér benne, és ő csinálni olyan szép keresztelő János a princessel. A princess mi hoztunk, hogy lenni modell, egy másik kép a kisasszony Cenci; neki meglenni olyan szép szemek, hogy ő nem hallani! aber, mikor ez történni, ő megcsinálni sokkal szebb Salome azokkal a szemekkel. Így mi levágni neki a fejedet.»

Morris meg én egymás szeme közé néztünk, azután meg az előttünk levő sajátságos teremtményre, a ki oly közönyös modorban vallotta be, hogy egy halottnak levágta a fejét; egyikünk lelkében sem volt a kételynek még árnyéka is, hogy ezt a tényt azok a gyűrűs, kövér és jelenleg a báróné ölében heverő ideges kezek hajtották végre. A báróné modora utóbbi társalgásunk alatt teljesen olyanná változott, a melyet csak is «pletykálónak» nevezhetek. Egy kis szünet múlva, hirtelen így szólott hozzám:

«Hol élni maga most?»

Megmondtam.

«A lord menni-e magához?»

«Nem, én csak birtokán láttam ***shire-ben.»

A báróné lopva, de élesen vagy is inkább sokat jelentőleg nezett reám.

«Mikor maga bejöni ide, mit mondani maga az a kép a melyik maga festeni, hogy neki megvan?»

«Úgy van nagysám. A lord elbeszélte nekem az egész történetet, hogyan és mennyiért vette meg a képet báró Mor-decaitól.»

«Ah én nem tudni semmit azokról a dolgokról. Mit gondolni a lord, mi volt az a kép, mikor megvette?»

«A lord azt a képet Murillo gyanánt vette, tizenhárom ezer aranyon» válaszolám szigorral, de feleletem úgy látszik, csak mulattatta a bárónét, mert tényleg nevetett.

«Ha, ha, ha! Potztausend! milyen nagy bolond meglenni! A lord azt hinni, hogy mindent tud a képekről. Ő meglátni egy kép, s azt mondani: ez Polemberg; meglátni egy másik, s azt mondani, ez Cupy; s azt mondani, ez Ostade; vagy Guido Reni; vagy Murilló; s ha maga ellenmondani neki, csinálni maga neki nagy harag. Maga ellentmondani neki?»

«Nem, bizonyára nem. Nagy kegyetlenség volna, mivel annyira meg van elégedve.»

«Oh, maga bizony megvan egy böcs ember! Ő soha meg fog engedni magának — ő fog gyűlölni magát mindig — ha maga ellentmondani neki. Mi megfizetni mind magának a kép, a mit megigérni magának?»

«Többet, báróné, többet. El kell ismernem, hogy nagyságtok nagyon bőkezűek voltak irányomban.»

«És mikor maga jött ide, én megtenni minden, mondom megtenni minden magának.»

«Bizonyára, a legkisebb részletekig, bizonyára.»

«Ah, a báró mondta; maga lenni tökéletes uraság; ha maga adni a maga becsületszó, maga soha, soha el nem feledni azt — igen. Én szeretni magát akkor — nagyon szeretni magát; s most szeretni magát sokkal több.»

Nagyban megütköztem e gyöngéd vallomáson, mely a bárónétól hallott legrekedtebb hangon vala nyilvánítva. De meg sokkal inkább meglepett azon ügyes modora, melylyel engem, ki a helyzet ura voltam, oly helyzetbe csúsztatott, a melyben elkötelezett felnek, kedvezményekben részesültnek kelle magamat elismernem, mint a ki alantosa vagyok oly fogadmányoknak, melyek, bár ha oly rég tettem is, de most

eredeti frissességökben és úgy valának előadva, mintha azokat sem az idő sem a körülmények föl nem bonthatták volna. A mi Blake Morrist illeti, ő úgy hiszem, nagyban gyönyörködött a dolgok állásán történt változáson.

«Az én barátom meg is érdemli,» közbevágott Morris; «s mint a ki tudja méltányolni a nagyságod gyöngéd szívességét, most már lelkiismeretét nem háborgatják többé levágott fők és véres csontok. A mi a Murillókat, lordokat illeti, mint-hogy ők — úgy látszék — meg vannak egymással elégedve, jót állók róla, hogy az én barátom sem szóval, sem tettel nem ártja bele magát. De miért is ártaná? mikor, a mint nagyságod rég megmondta, neki azzal semmi köze.»

Ez a biztosítás, kivált miután magam is megerősítettem, nagyban megnyugtatta a bárónét. Nem lévén sem okunk sem ürügyünk látogatásunk tovább nyújtására, elbúcsúztunk a bárónétól, meg pedig oly szívességgel, a minőt, mikor ez előtt egy órával beléptünk hozzá, egyikünk sem képzelt hihe-tőnek.

«Felséges egy teremtmény!» megjegyzé Morris, a mint bérkocsinkba ülünk. «Bármibe mernék fogadni, hogy ő szötte azt a hálót, melybe meg fogták a lor . . . Hollá, fogj meg Károly, jó keményen, különben fülig beleesem a költészetbe!»

Nem tartóztathatám a nevetést, míg nagy helyesléssel fogadtam véleményét.

«Úgy van, és ebből a történetből azt a nevezetes tanúságot merítem, édes Károlyom, hogy a képekkel való kereskede-s a lócsiszárságnál egy hajszállal sem különb.»

A városba visszatérésünk közben egy gondolat ötlött elmnénkbe, melyet legott teljesedésbe is vettünk: a British Múzeumhoz hajtottunk, a hol az olvasó-terem igazgatója B . . . úr szívességéből az azon keletű *Times*ből igazolhat-tuk a Náthán testvére véletlen halálának elbeszélését.

A báróné egy évnél tovább élt még azután. Nagyban tisztelem emlékét. Valóban azt tartom, hogy derék egy nő volt a maga nemében. Legkisebbik leányomnak nagyon szép klá-rist ajándékozott arany csengőkkel, azon kívül egy nyaklán-czot, kar-éket ugyanazon anyagból tömör aranykapsokkal; e kívül különböző időkben, több rendbeli ékszereket, és nagyon szép csipkét a nőmnek. A báróné bőkezűségéből vagyok birto-kosa annak a domormívű metszett ezüst tálnak, a mely haj-

danában az én Sálome és keresztelő János képménél a Heródes király tála szerepét játszotta. A mi e képet illeti, a lord Bricbrakmont halála után, ez előtt több évvel, örököse, egy távoli rokona, a kiben szikrája sem volt a műízlésnek, az én képemet szabad kézből eladta a híres orosz műkedvelőnek, herczeg Dgłmlgziskoffnak hihetetlen nagy mennyiségű pénzösszegért, mielőtt a gyűjtemény többi részét Christie & Manson szétszórta volna. A kép, úgy hiszem, Oroszországban van; de bárhol legyen, nem látok okot a további titkolódzásra, és itt ezennel kijelentem, hogy én festettem a nagy Murillo de la Merced-et.

Névtelen után angolból

CSURGÓ GYÖRGY.

V É N D I Ó F A .

Ablakomba vén diófa hajlik,
Lágy szellőben suttogása hallik.
Olyan ez a vén fa suttogása :
Régi múltnak visszaálmódása.

Hány tavasz talált itt, vén fa, hány tel ?
Azt hiszem már száz évet megértél !
Legalább a kérged azt mutatja :
Annyi vésznek látszik nyoma rajta.

Minden évvel egy esztendő múlik . . .
Élted már a múlt századba nyúlik.
Egy kifáradt harczos ültetett tán,
Árnyat lelteni napja alkonyodtán.

S adtál neki, nem csak neki, árnyat,
De fiának s annyi unokának.
Majd cseréltél idegen gazdát is,
De te eltél, zöldeltél tovább is.

Mennyi gyermek játszott már körülte !
Zöld diódnak mindig hogy örültek !
Hány szerelmes rejtőzött alattad,
Titkos csókot hányat vettek, adtak !

S disze voltál bár az egész kertnek :
Zöld diódért mennyit üttek, vertek !
Majd a vész letörte legszebb ágod',
Jég lepaskolt, villám sulyka vágott !

Mennyi harcvész zúgott át feletted!
 Mennyi válság! de te csak nevetted.
 Jó idöket, rossz idöket láttál,
 Minden ingott — de te csak megálltál!

Hozzád képest gyermek vagyok, érzem.
 De mivoltunk' mégis hoghya nézem:
 Én vagyok az öregebbik, nem te,
 A ki most is zöld lombbal vagy fedve.

Engem ugyan megviselt az élet!
 Ajkaimra még mosoly ha téved:
 Méla árnya elhullott örömek,
 Késő lepke, mely tarlókon röpked.

Illatod még oly erős mint régen,
 — Balzsam-illat nincs olyan a réten! —
 Évről évre gyűjtögetett emlék,
 Mint a lél, mely lombikon szüremlék.

S hoghya itt-ott meg vagy is ütödvé,
 Régi sebjét kérged rég benötte.
 Mert az ép fa meggyógyúl sebébül,
 — Csak a szív, mely soha ki nem épül.

SZÁSZ KÁROLY.

NÉPBALLADÁK A HOLLÓRÓL.

I.

A HÁROM HOLLÓ.

Három holló egy ágon üldögélt,
 Nagyobb s barnább e földön még nem élt.

Párjához egyik ekkép közelít:
 «Mondd, vajon hol kapunk ma reggelit?»

«A zöld mezőben egy megölt vitéz
Paizsával borítva heverész.

Lába mellett derék ebe pihen,
Gazdáját őrzi még most is hiven.

Felette sólyma körbe-körbe jár,
Hogy meg ne merje szállni vad madár.

Hozzá fut egy fehéres őzike,
A mely kicsinyt hordoz már keblibe.

Véres fején az gyöngéden emel,
Piros sebét csókjával hinti el.

Lehajlik és hátára felveszi
S a hullámos tengerpartig viszi.

Hajnal előtt földbe takarja ott,
Esthajnalra már maga is halott.

Oh ég! mutass minden vitéz előtt
Ily ebet, ily sólymot, ily szeretőt!»

II.

A K É T H O L L Ó.

Egy fa galyján két holló üldögélt,
Nagyobb s barnább e földön még nem élt.
Az egyik mindjárt ilyen szóra kap:
«Vajon hol lesz ebédünk mai nap?
A sós tenger mellett eszünk talán?
Vagy zöld erdők terített asztalán?

A mint a mély porondon ültem el,
Egy hajót láttam a parthoz közel.
Csőröm meghajtom, szárnyam egvet üt,
Jajszót hallék, a hajó elmerült . . .

Egyet, kettőt vagy hármat ott lelek :
Én a tenger mellett ebédelek !»

« Megállj ! annál különbet leltem én :
Megölt vitez egy mély völgy fenekén.
A gyöpre folyt pirosló vére ki,
Kardot se vont, nyílát se lőtte ki.
Hogy itt maradt, nem tudja senki se,
Csak ebe, sólyma és hű kedvese.

De ám ebe távol vadászva jár,
Sólyma pedig apró csibékre vár,
Hű kedvese mással illant tova :
Kedvünk szerint lesz itt a lakoma,
Körmünk között már biztos e falat :
Ebédeljünk hát zöld erdők alatt !

Te a mellét szedd lakmározva szét,
Magam pedig kivájom kék szemét ;
Szőke hajából a fürtöt te vedd
S javítsd ki azzal ócska fészkeket ;
Álláról az ifju pehely enyim,
Abból kapnak ágyat kicsinyeim. » »

Oh ! puszta, zord az ő nyugvó helye,
Ha zúg a völgyön a vihar szele !
Fejénél rög, lábánál sziklakő,
A lányka sírhat meg nem hallja ő,
Csontja fölött kereng a vad madár,
Vonit a róka, az őz félve jár.

Angolból

LEVAY JÓZSEF.

É R T E S I T Ó.

Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv. A magyar tudományos akadémia nemzetgazdasági és statisztikai állandó bizottságának megbízásából szerkeszti dr. Földes Béla.

A magyar tudományos akadémia statisztikai és nemzetgazdasági bizottsága, mely már is nagy érdemeket szerzett a nemzetgazdaság és statisztika népszerűsítése által, ismét oly eszközt létesített, mely ez irányban kifejtett hasznos törekvéseit jelentékenyen előmozdíthatja. Statisztikai s nemzetgazdasági évkönyvek, melyek a közélet minden ágát felölelve, s e mellett bár tudományos alapon, de a nem szakértő közönség által is teljesen megérthetőleg nyújtják az év folyamán a gazdasági élet terén fölmerült nevezetesebb mozgalmakról a szükséges tudnivalókat, külföldön már huzamos idő óta divatoztak, — nálunk ily vállalat mindeddig nem volt. — A magyar tudományos akadémia statisztikai és nemzetgazdasági bizottsága ily könyv kiadását elhatározván, annak szerkesztését dr. Földes Bélára bízta, ki föladatát teljes sikerrel oldotta meg, ismeretes szakavatottságával nagy szorgalmat s ügyességet párosítván, úgy a földolgozandó anyag összegyűjtése mint annak minden fölöslegest, mellőző s mégis világos, könnyen érthető ismertetése körül. A kiadó bizottság, valamint a szerkesztő oly munka létesítését tűzték ki föladatúl, mely a közélet minden nyilvánulását figyelemmel kísérvén, annak minden ágazatában kellő tájékoztatást legyen képes nyújtani a legkülönbözőbb állású és foglalkozású egyéneknek is. A számra nézve hetvenet meghaladó kisebb-nagyobb cikk közül itt csak azokra terjeszkedünk ki, melyek a tájékoztatás s ismeretterjesztés célját nem tekintve is, egy vagy más tekintetben kiváló érdekűek. — Ilyenek mindenekfölött azon fejezetek, melyek valamely égető napi kérdést tárgyalnak.

A kivándorlásról szóló fejezet a magyar királyi belügyminisztérium előterjesztése alapján aggasztó mérvű kivándorlási vágyról

tesz tanúságot, különösen hazánk éjszaki és déli részében; éjszokról többnyire Amerika, részben az osztrák örökös tartományok, délről pedig az aldunai államok felé törekeshnek a kivándorlók, kiknek száma az utóbbi években a 18,000-et meghaladta. Politikai s nemzetiségi viszonyokra nem vezethető vissza a kivándorlás, csak elszegényedésre, munkahiányra, mi annál kedvezőtlenebb jelenség, mivel Magyarország népessége gyér s csak kis mértékben szaporodik.

Kiegészítést s némi részben magyarázatot nyerne ez adatok a fekvő birtok forgalma s megterhelhetettségére vonatkozó fejezet által. Kitűnik ebből, hogy például az 1880-dik évben 273,936 esetben volt birtokátruházás, a megfelelő pénzérték pedig 216·6 millió forintra rüg, mi arra látszik mutatni, hogy a kis birtok az, mely fölötté gyakran cserél gazdát. Haláleset következtében 63,782 esetben 81·3 millió forint értékben, szerződés alapján 190,406 esetben 113·6 millió forint értékben, végrehajtás következtében 19,748 esetben 17·4 millió forint értékben volt birtokváltozás. Az arány természetesen még sokkal kedvezőtlenebb volna — s a valóságnak inkább megfelelne — ha a szerződés alapján bekövetkezett átruházások között ismernők a kényszer-eladások számát. A mi a birtok megterhelhetőségét illeti, az — a 9—10 millió forintnyi egyszerű előjegyzést nem tekintve 1880-ban következő volt: szerződés következtében keletkezett új teher 111·7 millió forint, hagyatéki átszolgáltatás 4·8 millió forint, igazolt előjegyzés következtében 4·1 millió forint, végrehajtás útján pedig, mely rovat még a birtokváltozások pénzértékéhez viszonyítva is igen magas aránynyal jelentkezik, 18·5 millió forint. Az 1880. évi összes megterheltetés tehát 149·2 millió forintot tesz, melylyel szemben csak 1077 millió forint régi teher töröltetett. Hogy az így keletkezett 41·5 millió forint eladósodási többlet, nagyobbára a kölcsönnevőnek hasznót hozó solid hiteltől ered, abban alig lehet kételkedni, de hogy ez nem áll az összes eladósodási többletre, hanem, hogy annak nem csekély része a hitelt igénybevevőknek éppen vesztét idézi elő, az kiderül az *Érvkönyv*nek az uzsoráról szóló fejezetéből. Ennek adatai az igazságügyminiszterium által az 1877: VII. törvényczikk előkészítésére az ország területén levő első folyamodású törvényszékeknél jelzálogilag biztosított s kebelezett tőkéről s azok kamatairól közölt kimutatásból vannak merítve, mely adatok jelenleg is sok tekintetben érdekel bírnak. — Valóban sötét színben tüntetik föl ez adatok hazánk hitelviszonyait, a példátlan magas kamatlábak világosan jelezik, hogy a hitel kétélű

fegyvere igen gyakran ártott annak, ki azt igénybe vette. Nem is szólva azon rendkívüli esetekről, midőn a kamatláb több száz, sőt több ezer minden száztól, elég a kölcsönpénz rendkívüli drágaságának kiültetésére, hogy 100 %-os kamat bekebelezése már nem ritkaság, hogy 40—60 % kamat csak némely törvényszék területén nem fálaltatott bekebelezve, de egy törvényszék területén (Mármaros-Sziget) épen a rendes kamatlábat képezi, hogy a törvényszékek legnagyobb részénél a magánosok javára bekebelezett követelések rendes kamatlába 15—25 % s hogy magánpénz 12 %-on alul csak ritka esetben volt bekebelezve. Ha ez így állott nyilvános könyvekbe bejegyzett követeléseknél, melyek kamatainak magasságát a közvélemény ellenőrizhette, ha ez így volt jelzálogilag biztosított követeléseknél, mily lábon állhatott ott a személyi hitel, mily áron vásárolhatta meg a kölcsönt az, ki annál egyéb biztosítékot nem nyújthatott, könnyen el lehet képzelni! Az ország számos pontján kimutatott e tarthatatlan hitelviszonyokkal szemben csakugyan nem lehet eléggé helyeselni, hogy a törvényhozás azok orvoslását uzsorátörvények hozatala által is megkísérté, bár másfelől nagyon kétséges, lesz-e a törvénynek magában, ha a hitel gyökeres intézmények által nem emeltetik, olcsó pénz az országlakosok részére hozzáférhetővé nem tétetik, valami eredménye, nem fogja-e a burtolt uzsorát gyakorivá tenni, mely a nyiltnál talán még veszélyesebb, melynek demoralizáló hatása még nagyobb?

Az *Évkönyvből* eddig a legszomorúbb viszonyokról tanúskodó fejtegetéseket ismertettük. Az eddig említettekhez inél'án sorakozik még a bortermelésünket veszélyesen fenyegető phylloxera vastatrix-ról szóló fejezet. Kiténik ebből, hogy a szőlők ez ellensége, mely Magyarországon először 1875-ben a pancsovai szőlőkben fedeztetett föl először, 1882 végeig 79 helyen lépett föl, melyek kisebb-nagyobb vészterületeket képeznek. A behurcoltatás e helyekre nagyobbára kimutatható. A nevezetesebb szőlőterületek, melyeket a phylloxera megsemmisítéssel fenyeget, a verseczi, péeri, tahitótfalusi és sólyi. Az irtás költségei jelenleg évenként körülbelül 100,000 frtot emésztenek meg, pedig a rendszeres irtás még alig kezdődött, a phylloxera végleges kipusztítására pedig még remény sem mutatkozik!

Az eddigiekkel szemben sokkal öröndetesebb napi érdekű kérdéseket is tárgyál az évkönyv, — különösen az iparról szóló fejezetekben.

A hazai ipar számára nyújtott állami kedvezményekre vonatkozólag érdekes adat, hogy az 1881: 44. törvényzikk kedvezményeit

mindjárt az 1881. évben összesen 101 gyár, köztük 50 mezőgazdasági szeszgyár, 14 posztógyár, 10 gépgyár vette igénybe.

Az ipari oktatásról szóló fejezet az oktatás rendszeres szervezetének alkatrészeit képező intézeteket sorolja föl s a Magyarországon már fönnálló hasonló intézeteket veszi számba. A már régebben fönnálló esti tanfolyamokhoz s ismétlő iskolákhoz újabban a közép ipartanodák, a házi ipart s ipari oktatást terjesztő egyletek által föntartott tanműhelyek, az iparművészeti s technológiai múzeum járultak; mindez intézetek létesítése államköltségen, vagy az állam jelentékeny segélyezése mellett történt, mi tanulságot tesz a figyelemről, melylyel a kormány és a törvényhozás az ipar érdekei iránt viseltetik, mi iparunk fejletlenségét tekintve, kétszeresen szükséges és jóltevé hatású.

Kiváló figyelmet érdemelnek még az évkönyv azon fejezetei is, melyeket az eddig kevés figyelemre méltatott, vagy nehezen hozzáférhető adatok felől nyújt a nagy közönségnek. Ilyenek például a megyék háztartásáról, Buda-Pest főváros költségvetéséről és szabad királyi városaink pénzügyeiről szóló fejtegetések. Különösen fontosak a községi pótdadó nagyságát föltüntető adatok, melyek szerint ez az egyenes adó minden forintja után számított 10—60 % közt ingadozik. Legkedvezőbb helyzetben van Fiume (10 %), Pancsova (13 %), Szabadka (13 %), Kolozsvár (15 %), — leginkább van terhelve H. M. Vásárhely (60 %), Versecz (59 %), Komárom (55 %). Egyébiránt még ezeknél jóval magasabb községi adókról is van tudomásunk s kívánatos volna, ha az évkönyv jövőben legalább a rendezett tanácsú városok idevágó adataival bővítették. Szintoly kívánatos volna a bővítés *A gazdasági törvényhozás hazánkban és a külföldön* című fejezetnél, hol legalább a mélyebbrelható új törvények részletesebb megbeszélése s bírálata volna kívánatos, úgy szintén *A nemzetgazdasági és statisztikai irodalom hazánkban s a külföldön* rovatánál, mely most alig áll egyébből, mint a megjelent műveknek — különben elég — teljes felsorolásánál. Ellenben a nemzetközi statisztikai összehasonlítások fejezete úgy terjedelménél mint érdekes és változatos tartalmánál fogva az évkönyv egyik legsikerültebb részét képezi. A füzetet befejező jelentések a magyar tudományos akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottságának 1882. évi üléseiről szintén általános érdeklődésre számíthatnak, részint a fontos tárgyakat fölkaroló fölolvasások, részint pedig az azok felől e tekintélyes szaktestületben kifejtett eszmecsere következtében.

Mindent összevetve, a nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv-

nek már első évfolyama is oly hézagpotló, könnyen kezelhető, s változatos tartalmú mű, melynek létesítéseért, mind a kiadó nemzetgazdasági és statisztikai bizottságot, mind az évkönyv szerkesztőjét legnagyobb elismerés illeti.

E.

Rénan a zsidókérdésről. L'Antechrist. X. Chap. La Révolution en Judée. Paris. 1873.

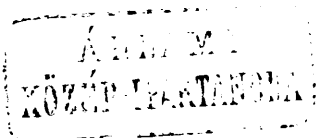
A keresztyénség kezdeteinek nagy írója azon ellentétet adja elő, mely a római, rationalis, világi állam, és a zsidók theokratiai alkotmánya közt szükségkép fönnforgott, mely Kr. u. 69-ben oly borzasztó forradalommal fejlődött, és Jeruzsálem elpusztulásával, a templom elégésével végződött. Rénan az akkori viszonyokat tartja ugyan szem előtt, de kiterjeszkedik a zsidó-kérdés, vagy is a zsidógyűlölet későbbi phasisaira is.

Így szól (250. l.). «Róma egyik dicsősége az, hogy birodalmát a békére, a helyi háborúk megszüntetésére alapította, és hogy soha sem élt azon megvetendő eszközzel, mely a török birodalom egy politikai titka lett, hogy egymás ellen izgassa a vegyes népű országok lakosságát. A mi a mészárlást illeti vallásos indokból, ez az eszme igen távol állott a római szellemtől, a római idegen volt minden theológiától; nem tudta, mit tesz a felekezet, nem engedte, hogy elméleti tanért szakadás álljon be. Különben is, oly általános érzés volt az ó világban a zsidók elleni antipathia, hogy azt nem kellett még külön is előidézni. Ez az antipathia egyike azon elválasztó sánczoknak, melyeknek kitöltése talán soha sem sikerül az emberi nemnek. Más alapja is van mint a faj; az emberiség különböző szerveinek gyűlölete ez, a béke emberének, ki megelégszik belső örömeivel gyűlölete a háború embere ellen, a boltos és kereskedő embernek gyűlölete a paraszt és a nemes ellen. Nem lehetett az ok nélkül, hogy a szegény Israelnek mint népnek egész élete abban állott, hogy lemészárolták. Ha minden nemzet és minden század üldöz valakit, kell ott lenni oknak. A zsidó napjainkig befurakodott mindenüvé, igénybe véve az általános jogot; de tényleg kívül állott azon, megtartotta saját szabályait; az általános biztonságban követelt részt, de azonfölül kiváltságokat, törvényeket, csak a maga számára. A nemzet előnyeit akarta, a nélkül, hogy részt vett volna terheikben. Nem tűrhette ezt soha semmi nemzet. A nemzetek katonai alakulások, a kard alapította és tartja fönn

őket; parasztok és harcosok művei: a zsidók semmivel sem járultak létrejövésökhöz. Itt van a nagy félreértés a zsidók igényeiben. A túrt idegen hasznára válhatik az országnak, de csak azon föltétel alatt, ha azt el nem foglalja. Nem igazság, a családtag jogait igénybe venni oly házban, melynek építéséhez nem járulunk, mint a hogy némely madár elfoglalja a másiknak fészket, vagy némely rák a másiknak héját.

A zsidó annyi rossz és jó szolgálatot tett a világnak, hogy soha sem lehetünk igazságosak iránta. Nagyon is sokkal tartozunk neki, de nagyon is jól látjuk hibáit, és türelmetlenné tesz e látvány. Ez az örökös Jeremiás, «a fájdalmaik embere», ki mindig panaszkodik, az ütésnek oda tartja hátát bántó türelemmel; az a lény, mely idegenül áll szemben a becsületről, büszkeségről, dicsőségről, finomságról és művészetről való ösztöneinkkel; ez a személy, melyben oly kevés van a katonából, a lovagból, ki nem szereti sem Görögországot, sem Rómát, sem Németországot, és kinek mégis vallásunkat köszönjük, oly annyira, hogy a zsidó joggal mondhatja a keresztyénnek «te is zsidó vagy, de csekély tartalmú»; ez az egyén az ellenmondás és ellenszenv célpontjául tüzetett ki.»

De azért Rénan megmutatja az útát is, melyen e nagyon mélyen gyökerező és lényeges ellentétet át lehet hidalni. A 232. lapon, a mint a zsidó-forradalom okait fejtegeti, így szól: «Ki volt az első hibás azon nagy gyűlöletben, mely immár kétezer éve elválasztja a zsidó fajt a többi világtól. Ily kérdést föltenni sem szabad. Ilyen dologban minden hatás és visszahatás, ok és okozat. Ezek a kizárások, a ghettók, ezek a szégyenre szolgáló ruhák, igazságtalanságok, de ki kezdette? Azok, kik azt hitték, hogy beszennyezi őket a pogányok társasága, azok kik elválasztást, külön társadalmat kerestek. A fanatizmus teremtette a lánczokat; a lánczok pedig megkettőztették a fanatizmust. A gyűlölet nemzi a gyűlöletet, és csak egy módja van a kiszabadulásnak e circulus vitiosusból, ha elnyomjuk a gyűlölség okait, ezeket a sértő elválasztásokat, melyeket először magok kerestek a felekezetek, de mik később gyalázzattá váltak rájuk nézve. A zsidóságot illetőleg a modern Franciaország megoldotta a problémát. Eltörölve mind azon törvényes korlátot, mely körülvette a zsidót, megszüntette a zsidóságnak kizárólagos és szűk voltát, elzárt életét és mesterkedését, oly annyira, hogy a Párisban lakó zsidó család, egy vagy két emberöltő múlva, már nem folytatja a zsidó életet.»

KÉT VILÁGNÉZET HARCUA.

A magyar szellem nem nagy barátja a philosophiai szemlelődésnek; s a philosophia gyeren volt nálunk képviselve a legujabb időkig, úgy a tudományban, mint az irodalomban. Költőink egyáltalában idegenkedtek tőle. Pedig Goethe, Byron, Heine, Leopardi, Turgenjew, Wagner Richard, Auerbach s a mult és jelen század jelentékenyebb költői és művészi tehetségei philosophiai problémákkal foglalkoztak, miknek hatása világosan meglátszik műveiken. Úgy szólván philosophiai alaptól emelkednek ki alkotásaik. Shakspeare tragédiáiról állították legujabban, hogy azokat Bacon, a philosophus írta volna. Ha ez nem áll is, bizonyos, hogy *Hamlet* szerzője otthonos volt korának philosophiájában.

Az érzés és képzelem végre kimerül, s ha modorra nem akar válni, új irányt és tartalmat kell keresnie a gondolatnál, a kor philosophiai világfölfogásánál. Ez tágitja a szellem látkörét a műveltség által, s minden műveltség nem egyéb a szellemi látkör kiterjedésénél. A speculativ beletekintés, belehallgatkozás a mindenségbe és önmagunkba teszi mélylyé, termékenyüvé a képző tehetséget. Nem az ismeretek sokasága, hanem a világismeret minősége határozza meg szellemi álláspontunk magasságát.

Mióta a hazafias költészet, a politikai allegoria, az alföldi tájképfestés s a népeleti genre korszaka lejárt, bizonyos kimerültséget tapasztalunk irodalmunkban. A túltengésben szenvedő journalistikát nem számítjuk ide, mely úgy áll az irodalomhoz, mint a kenyér után járó mesterseg a művészethez. A művészi külformák virtuóz elsajátítása és általánosítása, a költői közheiy, az olvasmány földolgozása, a hatás titkainak

föltünő elárulása, a kedély passiv fogekonysága újság és egyéniség nélkül jellemzik újabb költői irodalmunkat. Aztán az a sok retorika prózában és versben! Nem egyéb ez, mint egy gondolatnak, olykor gondolatszegénységnek mesterséges elnyújtása a művészi szabatosság és elhallgatás rovására.

E hibákban még inkább szenvednek szomszédaink a délszlávok és románok. A román irodalom a formát és a külterjedést tekintve, tán még nagyobb haladást tett e lefolyt században, mint a mienk. De ez a fejlődés inkább ásványi tapadás, mint kibontakozása a szellemi erőnek. Vannak arczok, melyeket nem a vér lüktetése tesz pirossá, hanem a rákent szín. Épen oly idegen és felszínes marad a műveltség, mely nem a faj és egyén lényéből, gondolkozásából és küzdelméből jött létre s csak rövid úton, mint valami árucikk hozatott be másunnan. Holdfény az: hideg és terméketlen. Más a műveltség szavaival beszélni, más a szerint gondolkozni és érezni.

A világ fejlődése a szellem fejlődése. Azon nemzetek fognak annak uralmában mindig legnagyobb részszel bírni, kik e fejlődéshez legtöbbel járultak a magok részéről. A francia forradalom, a középeurópai forrongások 1848-ban, a jelenkori socialis mozgalmak a gondolkozás magaslatáról eredtek s bizonyos philosophiai irányuknak gyakorlati következményei.

Néhány évtized előtt még a philosophia hazájában, Németországban is, meghúzták a halálharangot az egész philosophiai irány fölött. Kivált a természetbuvárok foglaltak állást ellene s néha úgy írtak, mintha Kant sohasem lett volna a világon. A természettudomány apró apostolai kiadták a jelszót, hogy a philosophia ideje lejárt! A nagy közönség, kinek a gondolkozás mindig keserves dolog, szívesen mondta utánok az erőt fitogtató szólamokat. Ez áramlat okai nagy részben a philosophiai írókban keresendők. Önkényszerű, mélységet negélyző terminologia, s kelletlenül elvontabb, kuszált, száraz nyelvezet élvezhetlenné tette a gondolatot. A német philosophok írni egyáltalában nem tudtak, Schopenhauert kivéve, kinek irálya irodalmi színvonalon áll s bármely költő előadásával versenyez.

A magyar szellemnek még egy különös oka is van nem szeretni a philosophiát: mert nem igen tűri az abstractiót, a philosophiai kutatások légkörét.

Az utóbbi évtizedben, mintha új életre ébredt volna a philosophia Angol- és Németországban, hol nem csak önálló kötetek, de folyóiratok, sőt napi lapok is közölnek gyakrabban philosophiai tanulmányokat a nagy közönség számára.

Mi is sajátképen a philosophia? Az sem rhetorikai ékes-szólás, sem vitatkozás, sem dialektikai szörszállhasogatás, nem is szorosan véve logikai lehuzások és syllogismusok láncolata, hanem öngondolkozáson alapuló világnézet. Szemüveg, melyen keresztül látjuk a világot. A philosophia, mint ilyen, nem tudomány vagy ismeret, melyet külső úton vagy az emlékezet fölfogásával lehetne elsajátítani, hanem a szellemek azon állapota, mely az élet, tapasztalat s az összes tudományok meghallgatása után képződik mi bennünk. Hogyan tükröződik le a világ anyagi, erkölcsi, æsthetikai képe öntudatunkban? Ettől függ philosophiai műveltségünk minősége.

A helyes világfölfogás sem tisztán alanyi, sem tisztán tárgyi. Nem elég ahhoz maga az egyéni öntudat, sem maga a külvilág, hanem a külvilágnak jelentkezése öntudatunkban. Mint Bacon mondja: «A philosophia ne legyen pók, mely önmagában sző minden szálát; se hangya, mely össze nem függő, egészet nem képező részeket hord halomra, hanem méh, mely az összegyűjtött anyagot saját művészete által alakítja mézzé».

Ezekből az következik, hogy a philosophiai világfölfogás az egyéniség szerint többféle és különböző. A régiek azt tartották, hogy az igazság csak egy. De ki bírta már az egy igazságot az ő osztatlan egész mivoltában? Senki. Mi az igazságnak csak egyes részeit, tüneteit, töredekeit foghatjuk föl öntudatunkban. Az igazság tehát nekünk nem egy, hanem többféle. Ha volna közöttünk oly cosmicus szellem, ki megértené a világ lényegét minden okaiban és vonatkozásaiban: arra nézve az igazság valószínűleg egy volna. A mi szellemünk azonban úgy van korlátozva, hogy a valóságnak hol egyik, hol másik nyilvánulását képes csak fölfogni egyszerre. Egyik elmére emez, a másikra ama tünemény tesz határozottabb benyomást; s így megtörténik, hogy az igazságnak egyik tulajdona látszólagos ellentétbe jön annak másik tulajdonával, s hogy különbség származik ugyanazon dolog fölfogásában különböző elmékben, fokozatos értelmi fogékonyság mellett, más-más állásponton. A testek alkotása is oly döntő, hogy

mindegyik máskepen töri meg, oldja föl, nyeli el vagy veti vissza a napnak fehér világosságát. A hány test, annyiféle szín ugyanazon napvilágban. Így van ez az igazság fényével. Az elmék fogékonysága elágazik az igazság különböző részei felé.

Goethe mondása : a legmagasabb, mire az ember vihethet, ha eljut saját eszmeinek öntudatára. De a gondolkozásra éppen úgy kell születni, mint a művészi alkotásra, sőt inkább. A világ több nagy költőt ismer, mint nagy philosophust, kinek közönsége minden korban igen gyér. A philosophia terén csak azt tanuljuk meg rendszeresebben másoktól, a mit lényegében már tudtunk saját gondolkozásunknál fogva. Azért gondolkozó embernek igen nehéz változtatni benső meggyőződésén. A philosophiai szemlélődés nem zárja ki egyébként a kedélyt sem, mert nem hideg számítás s nem valami algebrai föladvány megfejtése. Les grandes pensées viennent du coeur.

A szakismeretekkel foglalkozó tudósokat helyesen hasonlították azon órákészítő munkásokhoz, kik közül az egyik csupán kereket, a másik csupán rúgót s a harmadik folytonosan csak lánczot csinál: míg a philosophus maga az órás, ki a részekből állítja össze a mozgó szerkezetet.

A philosophiai kutatás végső indoka az ámulat a világ és saját létünk fölött. E csodálkozást keltő kettős talány megfejtése képezi törekvése tárgyát. Ennek ösztöne megvan minden értelmes fejben. Megérteni mindent, bírni mindent: ez az egyéniség vágya a mindenséggel szemben. A philosophia célja a sejtelmet tudássá, a részletes lehozásokat általános igazságokká tenni, minek következtében könnyen válik elvonttá, jellemezni óhajtván a sokat az egyben, az egyet a sokban. De az életrevaló philosophia nem támadhat merő elvont fogalmakból. Nem ezekből indulhat ki, hanem ezekhez kell jutnia, mert forrása az eleven öntudat, a tapasztalás, a közvetlen szemlélet.

Nem lehet a világ benső lényegét fölfogni történelmileg. A historicus bölcselkedés csak cosmogonia, mely az időt a dolgok tulajdonságának tekinti s nem lát egyebet fejlődő, változó tüneményeknél. A szemlélődés, mely nem a tüneményeken csügg, hanem a lényegét keresi, nem azt kérdi: honnan, hova, miért? hanem: mi a világ? A philosophus ezért éppen oly közel áll a dolgok lényeges vonásait föltüntető művészethez, mint az elméleti tudományhoz.

Mi a világ az ő benső valóságában? Ezt keressük, kutatjuk, de meg tudni nem fogjuk soha. A világot csak annak ismerjük, a minek mutatkozik öntudatunkban. Csak is oly nagynak, oly szépnek, oly jónak, oly rossznak tudjuk, a milyenül annak képe mint tünemény jelentkezik mibennünk. Valószínű, hogy tökéletesebb érzékű, nagyobb ismerő képességgel bíró lények más színben látnák a világot, mint mi.

Bármily különböző legyen is az emberi észben a világ philosophiai, erkölcsi, æsthetikai kepe: a sokféle fölfogás, nézet, hit, a számos philosophiai és vallási rendszer tömkelegében két fő irány tűnik ki leginkább, mely mint óriási két folyam vonúl keresztül a gondolkozás történetén, az emberi öntudat kezdetétől fogva egész a mi napjainkig: örök ellentétben, örök küzdelemben, soha meg nem alkudva egymással.

E két világnézet közül az egyik az optimismus, a másik a pessimismus.

Schopenhauer így állította föl a tételt: az összes philosophiai és vallási rendszerek két csoportra osztályozhatók. Köztük csak egy lényeges különbség létezik: vajon életfölfogásuk optimisticus vagy pessimisticus-e? Szerinte nem az a fő, vajon egyisteni, több isteni, Isten nélküli vagy mindent istenítő-e valamely vallás? Hanem hogy az optimismus vagy a pessimismus körébe tartozik-e? Schopenhauer a vallást is a philosophiai rendszerek sorába helyezi, azt állítván, hogy a vallás a nép metaphysikája, mely a meztelen igazságok elviselésére, a mélyebb gondolkozásra s az elvont fogalmak fölfogására képtelen tömeget képletes formákban — *sensu allegorica* — tanítja meg eszményi igazságokra, a világ fölfogására, a lét megértésére. Ily értelemben a vallás a nép philosophiája, s a philosophia a gondolkozók vallása. Természetes, hogy valamely vallás annál becsesebb a gondolkozó ész előtt, minél több igazságot rejt külső formái alatt.

Miben áll a philosophiai optimismus? Ez rövid vonásokban a következő: A világ jó, az élet jó, sőt a legjobb. Szeretni a világot, élvezni az életet. Élvezzünk, mert rendeltetésünk, dolgozzunk, hogy élvezhessünk. Sokasítsd, gazdagítsd, istenítsd magadat. Szaporítani a vágyakat s az igényeket, hogy ezek sokszerűsége által kellemesebbé tétessék az élet élvezete. Mint egyén tedd magadat az universum központjává, hódíts el magadnak a mindenségből annyit, a mennyit lehet.

Küzdj, tégy, fáradj, hogy műveltség és anyagi haladás által emelkedj léted becsét. Szaporítsd az öntudatot, a boldogságot, tehát fajodat. Fokozd az élet javait; igyekezzél rövid idő alatt sokat élni a természet és önnön erőidnek észszerű kihasználása által.

Az optimismus az anyagi haladás, a létért való küzdelem, az élvezet s az egoismus vállalása. E világnézet nem a gondolkodás szüleménye, hanem az emberi természet ősi, veleszületett ösztöne s oly régi, mint az ember s a szerves világ maga. A vak akarat, a törekvés s az egyéni vágyak kielégítése benne van minden szerves lényben, mely fejlődéssel és ösztönrel bír.

Első tekintetre az optimismus az egyetlen észszerű világnézet színében tűnik föl előttünk; mert az emberi nem legnagyobb része ezt vallja öntudatosan és öntudatlanul, habár annak szellemileg alárendelt része. — Megjegyzendő, hogy az optimismusnak a világra vonatkozó fölfogása egyezik a zsidó bibliai hagyománnyal, mely szerint a teremtő művét jónak találta mindenben.

Az optimizmussal merev ellentétben áll a pessimismus. E név alatt rendszerint csüggedést, apathiát, kishitűséget értenek a közéletben. De a philosophiai pessimismus egészen más valami. Az nem tisztán negatív kritika, hanem épen oly termékeny, bár más irányú világfölfogás, mint az ő ellenlábasa.

Mit mond a pessimismus? A világ rossz, az élet tévedés, a föld a szenvedés színhelye. A mindenség lényegében mindig ugyanaz, s csak formáiban és tünetnyeiben változó: cél, öntudat, ismeret, szándék nélkül működő akaratnak kifolyása. Ez akarat maga a dolgok lényege. Megvan mindenütt az universumban, s egyik látható megtestesülése maga az ember is. Az emberben jut ez akarat öntudatra, gondolkodásra; azért az ember az, ki belátja a világ fonák voltát, céltalanságát, azon kiszámíthatatlan szenvedéseket, melyekkel minden öntudatos lét jár a mindenségben. Az optimismus a mámoros alvó, a pessimismus a fölébredt józan ember, ki azt mondja: pompásak a dolgok látva, de iszonyúak átélve. Az élet hiba, melyet a halál üt helyre. Élni és szenvedni egy. A lét tudatával növekszik a lét fájdalma, mely annál nagyobb, minél inkább emelkedik valaki a lángészhez, s annál kisebb, minél közelebb áll az állatokhoz. Az akarat örök vágya dol-

gozik, alakít czél, számítás és nyugalom nélkül. Minden vágy-nak oka a szükség, a hiány, tehát a fájdalom. Ha a vágy bírja tárgyát, vagy ha nem lel tárgyat: öli a sivárság és unalom. Szükség és unalom a szenvedés két végpontja, melyek között, mint az óra ingája, jár le egész életünk. Az élet a nemzésnél keletkezett adósság, melyet a szenvedés apránként törleszt, s a halál teljesen kiegyenlít.

Az egyéni lét nem tökély, hanem megszorítás, melyből szabadulni előny. Innen a pessimisticus odaadás a mindenséghez, a meghajlás az örök törvényeknek, de nem a szükségteleneknek. Az optimismussal szemben mondja a pessimismus: semmisítsd, szegényítsd, alázd meg magadat, hogy vágyaid kioltása által békét találhass az életben. Innen van, hogy minden pessimisticus világnézetben, a buddhismusban, a keresztyénségben, a pessimisticus philosophiában: a nőtlen-ség, szegénység, lemondás, engedelmesség, önmegtagadás mint lényeges föltételek foglaltattak eleitől fogva.

Az öntudatos egyéni lét folytatása a mindenséggel szemben egy nagy tévedés halhatatlanítása. Mert nem vagyunk azok, a miknek lennünk kellene, ezért kell kioltatnunk a halál által. Az egyeniség nem benső magva lényünknek a mindenség ellenében: csak buborék az Oczeánon, mely fölpattan, csillog s ismét eltűnik bele az Oczeánba. A halál az egyéni önzés megsemmisülése, innen annak borzalma. Oly cselekmény műve vagy, melynek nem kellett volna megtörténnie, s hogy jóvá tegyed: meg kell semmisülnöd! A vallás szerint az ember akkor követte el az eredendő bűnt, mikor a világon volt; a pessimismus szerint már e bűnnel jön a világra, mert elszakadva az öntudatlan mindenségtől, önző, lázadó akarattal alapít magának egyéni Tételt.

Boldogság nincs a világon. A mit örömmek, gyönyörnek hiszünk, az nem egyéb, mint állandó szenvedéseinknek pillanatnyi szünete. Sorsunk folyton ver, s azon rövid időközök, mikor keze nincsen rajtunk — ezek a mi boldogságunk. Az öröm illusio, a szenvedés valóság. Egyetlen boldogságunk a dolgok érdek nélküli intuitív szemlete s azon lelki gyönyör, melyet a philosophia, költészet, tudomány, művészet adhatnak minékünk. Kielégítés nem lehet oly létben, mely mindig készül és soha sincs készen, mely mindig vár s óhajt a nélkül, hogy tudná mit? Vagy hol és mikor éri el azt?

A pessimismus állítása szerint az optimismus minden tévedés forrása, s nem egyéb, mint a világot képező akaratnak dicsekvő öndicsere: hamis és veszedelmes, mert az optimisticus világnézet szerint mindenki jogot vél bírní az élvezetre és boldogságra, holott rendes sorsunk a nélkülözés és szenvedés.

Az optimismus lehet istenes, de morálja aggályos. A pessimismus istentelen, de morálja lehet eszményi és kifogástalan.

Ezekben foglaltatik a pessimismus legfőbb vonásaiban. Kérdés: természetellenes-e e sötét világtan? Természetellenesnek nehéz azt nevezni. Az oly következetes nézetnek, mely fajunk gondolkozásával egykorú, épen oly szigorú törvényei vannak, mint akár a kő esésének vagy a föld forgásának; mert a gondolat épen úgy productuma a természetnek, mint bármí más fejlemény. Csakhogy a pessimisticus észjárás nem az öntudatlan lényekben, hanem az emberben nyilatkozik. Ily ösregi világnézet nem lehetne külső oktatás és reábeszélés eredménye, ha nem találna álapot a szemlélődő tapasztalatban.

A pessimismus bölcsője India. Az ind buddhismusból átmént Egyiptomba; aztán Plato tanaiba s a keresztyénségbe. Mindezen vallási tanok logikai rendszerezítéséből az észszerűség alapján származott a modern philosophiai pessimismus, melynek legnevezetesebb képviselője Schopenhauer. Hartmann az öntudatlan bölcséletében szintén pessimistának mutatta be magát; eredetiség és mélység tekintetében azonban úgy áll a frankfurti bölcshez, mint az üveg a gyémánthoz.

A vallások között a buddhismus áll legközelebb a philosophiai pessimismushoz. Már sok századdal a keresztyénség előtt találunk itt testsanyargatást, böjtöt, cölibatust, önkénytes szegénységet s rendszeres zárdaéletet. Buddha tanítása szerint szenvedések által kell az embernek megtisztúlni minden földi salaktól, hogy bejuthasson a boldog nirvanába. Sok ideig azon hiedelem uralkodott nyugaton, hogy a nirvana a teljes öntudatlan megsemmisülés. Legújabb kutatások s kivált ind tudósok magyarázata szerint a nirvana a léleknek azon érző, öntudatos elete, mely mentve van a vágy és a tudatlanság minden fájalmától; majdnem ugyanaz, a mit a scholasticusok az örök boldogságról mondanak, hogy az Istennek vágy nélküli szemlélete.

Mi következik a pessimismusból? A philosophusok azt válaszolják, hogy a következmények nem határoznak. Valamely nézet nem a gyakorlati következtetések kedvéért állítatik föl, hanem mivel a gondolkozás mint igazat tünteti elénk, bármi következik is belőle.

Sokszor állítják, hogy a pessimismus logikai következményei az általános csüggedés, elmaradás, érzéketlenség s az öngyilkosság. De ez félreértés és helytelen következtetés.

A pessimismus a könyörület és emberszeretet vallása. Mert hite szerint minden, a mi él, szenved, tehát irgalom az élőknek! E világnézet szerint még a bűnös ember tettesteinek indoka is a szenvedés, melytől az illető szabadulni akar, habár a társadalom által tiltott úton.

A pessimismus szigorú követelménye az önmegtagadás, tehát a jellemképzés és erkölcsi műveltség, mely magával hozza a szenvedélyek megfékezését. Az optimismus izgat, ígér elérhető és elérhetetlent; a pessimismus megnyugtat és kibékít. Amaz mondja: sorsod a boldogság, keresd minden úton; emez: az öröm ünneped, a szenvedés hétköznapiod. Az életkedvelő fölfogás szerint a boldogság pozitív jó; az életmegvető szerint csak képzelődés.

A pessimismusból nem következik az öngyilkosság, legalább nem a közvetlen. Miután nem föladata a fájdalom szaporítása, a minő az öngyilkosság elhatározása. Minden öngyilkos optimista, ki azt hitte, hogy joga volt boldoggá lenni, s mivel nem lehetett, keserűségből, vagy daczból lerázta magát az életet. A pessimismus nem tanítja erőszakos megszakítását az egyéni akaratnak, mely ha megismerés és lemondás útján nem jutott megnyugvásra, az egyéniség korlátain túl is folytatja boldogtalan küzködését.

A pessimismus csökkenti a tettvágyat az anyagi haladás terén. Nem szül tetteket, de annál inkább szellemi műveket. Hite szerint nem az élet szép, hanem csak annak kepe, melyet a költészet és művészet alkotnak az életről. E kettő az élet vigasztalója, azért becsülendő.

Ha igaz, hogy a művészet a dolgok lényegét fogva föl, leghívebben tükrözi vissza a világot: akkor a pessimisticus világnézetet igazolja, nem annak ellenkezőjét. Shakspeare tragédiái nem meséjökben nagyszerűek, hanem annak előállításában, hogyan égnék el a tragikai hősök saját akaratuk és

szenvedélyeik tüzeiben: Romeo a szerelemben, Macbeth a nagyravágásban, Othello a féltékenységben. Dante az életet másolta és azt mondta rá: íme a pokol! Mikor a mennyországot próbálta rajzolni, nem volt hozzá anyaga, mert az élet nem mennyország. Könnyebb festeni a szenvedést, mint a gyönyört: mert az való, emez képzelet. A nagy költők többnyire a pessimismus üvegén keresztül nézték a világot.

De hát Goethe? Nem-e a megtestesült világszeretet? Igaz, hogy e nagy költőt, úgy is mint író, úgy is mint embert az optimismus szószólójának lehetne tekinteni, ha a *Római elegiákat*, *Hermann és Dorotheát* elébe lehetne tenni *Werthernek*, *Faustnak*, mely utóbbi nem csak az élet, hanem a tudás nyomorúságát is kiáltó színekben hirdeti. Goethét mindig a legszerencsésebb emberek egyikének tartották. De mit ír ő magáról elele alkonyán: «Wir leiden Alle am Leben». Mindnyájunk élete szenvedés. Engem mindig magasztaltak, mint a sors különös kegyencét. Nem akarok panaszkodni s rosszat mondani életem folyásáról. De, ha jól megtekintem, az nem volt egyéb baj- és fáradságnál. Oszintén megvallom, hogy öszszes hetvenöt évemben nem volt négy hét, midőn bensőleg jól éreztem magamat. Mintha egy követ hengergettem volna örökre, mely mindig azt várta, hogy újra emeljem odább.» — Humboldt Sándor, a nagy természetbúvár még sötétebb színben állítja elénk az életet: «Nem születtem családapának. Hibának tartom a nősülést, bűnnek a gyermeknemzést; mert senki sem tudja, vajon gyermekeinek az élettel együtt adhat-e boldogságot is? Megvetem az emberiséget minden rétegeben, s előre látom, hogy utódaink boldogtalanabbak lesznek nálunknál. Nincs az életnek semmi értelme. Ha nyolczvan évig kutat és búvárkodik az ember, a végén ott áll, hogy semmit sem ért el. Legalább azt tudnók, miért vagyunk a világon?»

A pessimismus a dolgok mélyére tekintő, az emberiség nyomorát átérező, a világ állapotával meg nem barátkozó ideálisták és genialis emberek vallása volt mindenkor. E világfölfogás akként igyekszik javítani a természet vak ösztöneit, mint a metszőkés a buján és céltalanul terjeszkedő gyümölcsfát.

Ha most már az ismertebb philosophiai, vallási és tudományos tanokat az optimismus és pessimismus fogalmai szerint osztályozzuk, azt fogjuk találni, hogy az optimismus táborába tartozik: a tudományos materialismus, a socialisti-

eus tan, a régi hellén mythologia, az izlam, a mormonismus, a zsidó vallás s némi részben a szabadelvű protestantismus. A pessimismus körébe esik: Schopenhauer rendszere, a philosophiai és tudományos idealismus, a buddhismus és brahmanismus, s részben a positiv keresztyénség. — Nemzetiség szerint leginkább hajlanak a pessimismus felé az indogermán fajok.

Miért szít a materialismus az optimismushoz? Önkényt értetik. Némely természetbúvár úgy ítél a világról, a minőnek azt súly, mérték, vegy-elem szerint hiszi összeállíthatónak, s nem annak veszi a minék, ismeretünk egyedüli tükrében, az öntudatlan jelentkezik. Szép és rút, jó és rossz, fájdalom és boldogság, fogalom és eszme — ismeretlen dolgok a természettudomány tárházában. Az izlam optimisticus — bár önmegtágadást tanít — mert a lét legfőbb pontjában: a család és nő kérdésében korlátokat nem szab. A görög mythologia egészen az érzékiség szolgálatába szegődött, s a szép utáni szertelen esengés megölte a hellén népben az erkölcsi jónak fogalmát. A zsidó vallás optimisticus, mert hagyományai szerint a világ remekmű, s annak élvezete és kihasználása Isten rendelkezéséből történik. A protestantismus annyiban hajlik az optimismus felé, mert kilökte magából a három evangéliumi tanácsot s a fogadalmas nötlenséget, mint a pessimistius világnézet egyik alapföltételét.

Ez osztályozás szerint azon föltűnő eredményre jutunk, hogy a keresztyénség a zsidó vallással csak történelmileg függ össze, a mennyiben Krisztus személye a zsidó népből veszi eredetét; elvileg azonban diametraliter különbözik attól. E két hitvallás oly viszonyban áll egymáshoz, mintha az optimisticus Leibnitz munkáit Schopenhauer műveivel kötnék egy kötetbe. Ez utóbbinak állítása szerint az új és ó szövettségnek összetartozandósága merőben külső és esetleges. Az ó szövettségben egyetlen egy pessimisticus mozzanat fordul elő: az ember bűnbe esése, mely egészen elszigetelten áll ott s további következtetésekre föl nem használtatik, míg a megváltásra irányzott keresztyénségben alapvető kiinduló pontot képez minden következményével együtt.

Érdekes azon álláspont is, melyet a positiv keresztyénség s a catholicismus foglal el a két uralkodó világnézettel szemben. A keresztyénség jóformán közep utat vesz az opti-

mismus és pessimismus között. Sem az egyik, sem a másik nincs benne kivíve logikai következetességgel. Megalkuvás és compromissum a két világfölfogás között. A keresztyénségben benn van az egész pessimismus, habár más indokolással. Az ascesis, testsanyargatás, lemondás, önmagunknak s a világnak leküzdése, határtalan szeretete az embertársnak, sőt az ellenségnek — a keresztyénség és buddhismus közös vonásai.

De a keresztyénség egyúttal optimisticus elveket is vall, habár sokkal kisebb mértékben. A zsidó hagyományból átvette azon fölfogást, hogy az élet a teremő áldása, s hogy a világ jól és bölcsen van berendezve mindenben. A keresztyénség megengedi a testi gyönyöröket, de azokat nehéz föltételekhez kötötte. A családi örömök mellé adta a nő és gyermek iránti súlyos kötelességeket. Keresztyén fogalmak szerint a gyönyörnek nagy az ára! Magában az egynejlőség s a házasság fölbonthatatlansága kemény megszorítása a természeti ösztönöknek.

A föntebbiekben adtuk a két uralkodó világnézet vázlatos jellemzését. Mellőztük azon túlzásokat, melyek úgy az egyikből, mint a másiból következnek. Az optimismus végső eredménye az összes fönnálló jogi és erkölcsi fogalmak megszüntetése; a pessimismus utolsó gondolata az emberi nem és öntudat kioltása.

Az eszmék mindig extremek és soha sem paktálnak egymással. Ez az ő elemök. De az élet nem járhat végletes úton. Föl kell neki venni mindegyikből annyit, a mennyit megkíván az anyagi és erkölcsi jatak egyensúlya. Jobbról véglet, balról véglet, s az élet sem találja meg mindig a helyes középútat; közeledik és távozik az uralkodó eszmék hatása alatt; a mint ezt az emberi nem története mutatja. Örök küzdelemben marad-e a két világnézet? Lesz-e kor, midőn békét kötnek egymással elvben is? Ez a jövendő századok titka.

RÓNAY ISTVÁN.

MEGJEGYZÉSEK A PÉNZEGYSEG KÉRDÉSÉHEZ.

I.

A nemeserczből készült pénzdarabok a csere könnyítésére, valamint a forgalom biztossága és gyorsasága érdekében bizonyos meghatározott alakban, meghatározott finomsággal és súlylyal kerülnék mint érmek a forgalomba és ez érmek elkészítése a pénzverés föladatát képezi.

Az érmek veretésénél számos részint közgazdasági, részint technikai elvek veendők tekintetbe. A számos itt fölmerülő kérdés között elég nagy fontossággal bír az is, milyen nagyságú, illetőleg értékű pénzegységek választassanak? E kérdés és az eldöntésénél tekintetbe veendő gazdasági érvek alig voltak méltatva kellő figyelemre. Jevons, ki munkájában a pénzkérdés és érmeügy minden legkisebb részletével foglalkozik, a pénzegység választásáról egyáltalában nem szól. Csak egy helyen, a hol a nemzetközi pénzrendszert tárgyalja, azt mondja: «Azon előnyre és hátrányra, melyet a választandó egység nagyságában találunk, én aránylag igen kevés súlyt fektetek.» Jevons ez állítását megerősíti azzal, hogy a forgalom különböző köreiben különböző egységekre van szükség, tehát mindig az egységnél kisebb érmek vagy az érem multiplái fognak szükségesek lenni. De még a gyakorlat szempontjából sem vizsgálták mélyebben a kérdés alapját. A nagy vita alkalmával, mely Németországban az aranyvaluta behozatalakor a birodalmi tanácsban folyt, alig hogy egy-két szónok terjeszkedett ki erre a kérdésre, míg a tulajdonképeni valutakérdés nagy szakismerettel tárgyalatott. Hogy a pénzegység kérdése es

egyáltalában a darabolás kérdése nem egészen mellékes, azt a tapasztalat igen gyakran mutatja. Számos esetben tapasztaljuk, hogy pénzdarabok veretnek, forgalomba hozatnak, de ismét visszataszíttatnak a közönség által, mivel a forgalom igényeinek meg nem felelnek. Németországban forgalomba hozattak a $\frac{1}{2}$ koronák, melyeket a forgalom azonban visszautasított. Újabban ugyanaz történt különösen az öt márka darabokkal, melyek a bank pénzéiben fölhalmozódtak. Nagyon alkalmatlannak bizonyult a 90 dollárdarab Amerikában, a kettős Friedrichs'dor Poroszországban, a 40 frank darab Franciaországban stb. Az öt frankos arany pénzdarabbal is Franciaország igen rossz tapasztalatokat tett. Éjszak-Amerikában a kis aranydollár sem tartozik a kedvelt pénzdarabokhoz. Ellenkezően ismét azt is tapasztaljuk, hogy bizonyos pénzdarabok nagy kedveltségben részesülnek, hogy a szükség pótlására még idegen pénz nemek is használtatnak nagy számban vagy, a mi csak papírpénzzel lehetséges, a hiányzó pénzdarabok az által pótoltatnak, hogy a papírpénz két, négy részre osztatik. Németországban igen sok osztrák ezüst volt forgalomban. Igen nagy kedveltségben részesült sok államban a hollandi forint stb.

Hogy a dolognak jelentősége van, azt tagadni e szerint nem lehet. De milyen szabályt lehet a pénzegység nagyságára vonatkozólag fölláztatni? Azt hisszük, hogy néhány szabállyal a pénzpolitika e kérdésére a feleletet meg lehet adni. 1. Az első egy túlnyomóan gazdasági szabály, tudniillik az, hogy az érme úgy készítendő, hogy a fő pénzdarab lehetőleg megfeleljen a forgalom nagyságának, tehát csekély forgalomnál könnyebb, nagyobb forgalomnál nehezebb pénzláb választassék; 2. azonkívül veressenek különböző nagyságú érme, hogy lehetőleg a legkülönbözőbb értékek kifejezhetők legyenek, mivel ha e darabok hiányoznak, mindig a nagyobb értékre ugranak át a termelők és eladók. Ugyanaz áll akkor, ha az egység kisebb, mint az czélszerű. Dél-Németországban, hol azelőtt a forint létezett, a márka behozatalával a márka nem lépett a forint helyébe, mi lehetetlen lett volna, de igenis a fél forint helyébe, mely ennél kisebb értékű volt. Franciaországban a tulságosan kis centime a forgalomban igen kevés jelentőséggel bírt; helyébe lépett a sou (5 centime). Franciaországban az üzleti könyvekben a sounál kisebb összegek nem

is jegyeztetnek föl, sőt érdekes az, hogy a forgalom a sou névéhez ragaszkodott, daczára annak, hogy már 90 év előtt történt a franknak 100 centimére való fölosztása. Angliában a legkisebb pénzdarab ugyan a fillér (farthing), de számlákban az, sőt még a fél penny (Jevons szerint) nem szerepel. Portugáliában a legkisebb pénzdarab a Reis, mintegy egy negyed osztrák krajczár, de a számítás milreisban (1000 Reis) történik. 3. Az érmek között kellő fokozatnak is kell lenni. Így például hiányzik nálunk a hatos és a forint között egy közép érem, mely a félforint értékével bír.

Mentől jobban alkalmazkodnak az érmek a forgalom arányához, annál könnyebben, biztosabban és gazdaságosabban teljesíti a pénzrendszer föladatát. De a pénzek készítésénél nem lehet mindig kizáróan a forgalom igényeit szem előtt tartani. Itt van mindenek előtt az anyagnak befolyása az érem nagyságára. A hol az aranyvaluta el van fogadva, ott a fő pénzdarabnak nagyobb értékűnek kell lenni, különben kényelmetlen volna; hogy pedig a fő pénzdarab, mint a váltópénz kevésbé értékes anyagból készítettessék, helytelen volna.

A kisebb érmek különben még egyéb hátránnyal járnak. Veretési költségek ugyanis nagyobb, könnyebben vesznek el, könnyebben, gyorsabban kopnak, olvasásuk több időt vesz igénybe, könnyebben hamisíthatnak is, mint ezt az osztrák és magyar hatosokkal tapasztaljuk.

Egy jó pénzrendszerben mindezen körülményeket szem előtt kell tartani; túlnyomó fontossággal azonban természetesen az értékforgalom alakulása fog bírni. A pénz arra szolgál, hogy könnyen, pontosan fejezhessük ki a legkülönbözőbb értékeket és e szolgálatot csak úgy teljesítheti, ha az egyes pénzdarabok, de különösen a fő pénzdarab ez értékekkel megfelelő arányban áll. Azért azt látjuk, hogy valamint a gazdaság egészben véve, úgy különösen a pénz is, a nép történeti fejlődésének egyik mozzanatát képezi, melynek irányából néhez az eltérés. Nagyon szívosan ragaszkodik különösen a nép alsó osztálya a hagyományos pénz fogalmához, melyben már jártas, épen úgy, mint anyanyelvéhez. Azért mondják, hogy az igazság nem olyan mint a pénz, melyet csak olvasni, de vizsgálni nem kell. Még nagy forradalmak sem írhatják ki egykönnyen valamely nép tudatából a megszokott pénzfogalmak használatát és rendesen új nemzedéket kell bevárni,

míg valamely új pénzrendszer egészen meggyökerezik. Hogy addig igen sok surlódás, károsulás fordul elő, az könnyen érthető.

A pénzegység választásánál azért szükségképen egyik fő követelményként fölállítandó az, hogy lehetőleg alkalmazkodjék a fönálló megszokott rendszerhez. Egyetlen egy téren sem találkoznak a reformok oly nagy nehézségekkel, egyetlen egy téren sem okozhatunk annyi sérelmet, mint a gazdaságban, hol az érdekek folytonosan surlódnak, összeütköznek. Hogy e körülménynek mily fontosságot tulajdonítanak, azt abból láthatjuk, hogy Németországban, a hol a nép a műveltség tekintetében aránylag igen magas fokon áll, a márka-rendszer mellett mint egyik legfontosabb érv az hozatott föl, hogy az legjobban alkalmazkodik a Németországban fönállott pénzrendszerekhez. Nem is szabad e körülményt talán kicsinyleni. A belforgalom minden népnél a forgalom túlnyomó nagy *) és — Smith szerint — legjövedelmezőbb részét képezi. Hozzájárul, hogy ama nagykereskedők és nagyiparosok, kik a külfölddel érintkezésben állanak, sokkal inkább, sőt általában rendelkeznek azon ismeretekkel, melyek az idegen pénzek könnyű és biztos összehasonlítását lehetségessé teszik.

Mindamellett arra is kell törekedni, hogy a művelt államokban használt pénznemek lehetőleg egymáshoz közeledjenek. Ez is bizonyos irányt szab a pénzegység választásánál. De a nemzetközi pénzrendszer létesítése, melyre a francziák kiadták a jelszót — nagy nehézségekkel jár; különben nem szükséges kiemelni, hogy ennek fontossága túlozva is van, a mennyiben nem vették tekintetbe, hogy a nélkül is igen sok mennyiségű idegen pénz foroghat és forog, hogy továbbra nemesérczek a külkereskedelemben különösen rudak alakjában használtatnak, hogy végre ugyanott a váltók és egyéb hitelpapírok szerepelnek mint fizetési eszköz. Nem is szólunk azon nehézségről, hogy az állam nemzetközi szerződés által ily fontos ügyben kezét megkösse. A pénzszerződések szomorú története erre nézve argumentum ad hominem; megjegyzendő még az is, hogy nemzetközi pénzrendszer alatt korántsem szabad — mint az nálunk itt-ott történik — azt érteni, hogy

*) Egy angol tudós szerint Anglia belforgalma körülbelül tízszer nagyobb, mint külforgalma.

különböző értékű és különböző anyagból készült pénzdarabok, ha ugyanazon nevet viselik, már egyenlő pénzek. Ha például nálunk papírgyedyek készülnének, melyek negyven krajczárra szólnak és frankoknak nevezetnének, nem volna-e nagy ámitás azt mondani, hogy nálunk is a frank-rendszer létezik, ugyanazon rendszer, mint Franciaországban?

Végre a pénzegység választásánál lehetően tekintette kell lenni arra, hogy súlya egyszerű arányokban fejeztessék ki. Mentül inkább megfelelünk e követelménynek, annál inkább megközelítjük a nemzetközi pénzegységet, legalább annyiban, a mennyiben a különböző országok pénzdarabjai egymással könnyen összehasonlíthatók.

II.

A nemzetközi pénzrendszer létesítésére irányult törekvések kétségtelenül jogosultak. Mentől több penznem van forgalomban, különösen a nemzetközi forgalomban, annál nagyobbak a nehézségek, melyek a kereskedelmi érintkezésnél leküzdendők. Ha kezünkbe veszünk valamely gyakorlati kézikönyvet, mely a világon használt pénz nemeket felsorolja, lehetetlen azonnal be nem látni, hogy ily kaleidoskopikus rendszer — csak igen fejletlen gazdasági viszonyok mellett tartható fönn. Majdnem minden államnak más-más pénzrendszere van; más a súlyegység, más a pénzláb, többnyire más a finom tartalom, más a darabolás stb.!

Hogy ez mennyi hátránnyal, mennyi kárral jár, könnyen belátható. A tájékozás nehéz, az árak átszámítása az idegen penznemre pontosan nem történik és így többnyire magasabban jegyeztetik; utazáskor egyik országból a másikba kisebb pénzdarabok vagy nem értékesíthetők vagy az utolsó állomásokon minden áron kiadatnak. Ez visszahat a forgalom élénkségére, mely nagyobb lendületet csak nehezen vehet. A mellett a különböző pénzek beváltása sok költséggel jár. Ruggles, egyik nagy tekintély Éjszak-Amerikában különösen pénz- és valuta-kérdésekben kiszámította, hogy a különböző penznemek beváltása csak Európában és Amerikában a kereskedőknek és a közönségnek évenként két millió dollárba, azaz több mint négy millió forintba kerül, mi nemzetközi pénzrendszer mel-

lett megtakarítható volna. Az Angliában a pénzegység iránt tartott enquete alkalmával egy tekintélyes bradfordi és manchesteri kereskedő elbeszélte, hogy ő Luxembourgban 97 fontnyi fizetéssel tartozván, minthogy nem volt az ország pénze iránt jól tájékozva, frankokat küldött, melyek beszerzéseért bizonyos díjat fizetett. A luxembourgi bankár a frankokat visszautasította, mivel Luxembourgban a tallér képezi a standardot. Tehát újból kellett a pénzt beváltani, miből összesen 45 franknyi költsége volt.

Ez akadályok és hátrányok még érezhetőbbek oly korszakban, melyben a gazdasági élet roppant emelkedése, a közlekedési eszközök tökélyeshítése, a politikai és társadalmi viszonyok békésebb alakulása a nemzetek érintkezését előmozdította. A vasút és távirda olcsón és gyorsan kötik össze a legtávolabb vidékeket, a szabad kereskedelmi politika emeli a forgalmat a nemzetek között, a világtárlatok mindinkább terjesztik azon fölfogást, hogy a nemzeteknek a munkában vállalva képességeik, helyzetök természeti kútforrásaik szerint megosztva, kell a gazdaság terén működniök; egyenlő elvek fogadtatnak el a kereskedelem, a váltójog terén, a világposta-egylet az egész világon egységes díjakat állapít meg; az egységes mérték- és súlyrendszer évről évre nagyobb területeket hódít; a szállítási és vasúti jog terén a művelt államok egység, egyenlőség után törekednek; minden legkisebb akadályt eltávolítanak, mely érintkezésöknek útját állja: lehetséges-e, hogy a különböző pénzrendszer őket tovább is egymástól távol tartsa, midőn ez épen az érintkezés könnyűségének egyik fő előfeltétele, midőn a nélkül megmaradna mindig a gazdaság terén ama babyloni zavar, mely az egyes népek gazdasági nyelvét egymásra nézve érthetetlené teszi?

A törekvés, egységes pénzrendszerek után, ez okokból minden oly korszakban mutatkozott és érvényesült, melyben a forgalom nagyobb terjedelmet nyert. Az ókornak is megvoltak nemzetközi pénzrendszerei, mint a babyloni, mely több államban a pénzrendszer alapját képezte, és még a pénzavarok által annyira zaklatott középkorban is találkozunk oly pénzrendszerekkel, melyek általánosabb érvényesülésre törekedtek. Az újkorban pedig az óhaj egységes nemzetközi pénzrendszer után oly természetes volt, mint a hogy a művelt világ egy nyelv által iparkodik egymást megérteni. Érdekes megjegyezni,

hogy a 25 frankos darab mint általános pénzegység már 1798-ban a francia Institut által javasoltatott, melynek jelentését a következő nagy nevek viselői aláírták: Legendre, Lagrange, Laplace, Prony, Coulombe.

Az 1868-ban a nemzetközi pénzegység iránt Angliában megtartott enquête alkalmával majdnem az összes kihallgatott egyének a nemzetközi pénzegység mellett szólaltak föl, és kimutatták, hogy az a világforgalomnak egészen új lendületet adna. Különösen utaltak arra, hogy az árak átszámítása igen nehéz és kisebb különbségek elhanyagoltatnak. Így az Anglia és Franciaország között az 1867-diki világtárlat alkalmával kötött egyezményben a font sterling 25 frankkal vétetett egyenlőnek, holott tényleg 25 frank 20 centimes.

Egy további érv a világ-pénzrendszer mellett az, hogy nagyobb takarékossgal járna, minthogy a forgalmat kevesebb pénzzel is lehetne közvetíteni.

A nemzetközi pénzrendszer kérdése újabban jóformán egy véletlen által került napirendre. Az első világtárlaton, mely Londonban rendeztetett, az áraknak összehasonlítása nagy nehézségeket okozott és így azon kérdést vetették föl, vajon a culturállamok nem hozhatnának-e be ugyanazon pénzrendszert. A kérdés behatóbban tárgyalatott az első nemzetközi statisztikai congressusson, úgy szintén a másodikon, sőt a Londonban tartott harmadikon egy bizottság választatott javaslattétel czéljából és 1863-ban Berlinben csakugyan elfogadtatott azon határozat, hogy a különböző nemzetek által ugyanazon pénzrendszer volna meghonosítandó.

A legfontosabb lépés azonban csak 1867-ben a párisi világtárlat alkalmával történt. Napoleon a nemzetközi pénzrendszer tárgyalására nemzetközi congressust hívott össze, mely június 17-dikén megnyitott és már június 20-dikán az összes képviselt államok (21) — Belgium kivételével — elfogadják a nemzetközi pénzrendszer eszméjét; főpénzdarabnak a 25 frankos pénzdarab választatott.

Azonban ez eszme meg nem valósíttatott. Ausztria ugyan július 31-dikén a kijelölt alapot elfogadja, sőt előleges szerződést is köt Franciaországgal és arra kötelezi magát, hogy az arany valutát behozza, egyelőre pedig húsz és tíz frankos aranypénzeket veret s ez elv a Magyarországgal kötött kereskedelmi és vámszerződésben — 1867. 16. törvényczikk —

is kimondatik. Kedvezőtlenebbül alakultak a viszonyok másfelé. Az 1865-ben deczember 31-dikén Franciaország, Belgium, a Svájc és Olaszország között kötött pénz-szövetség különösen az ezüst értékében újabban beállott változások által nagyon megingattatott; a mellett a pénzverés az egyes államokban különbözőképen történvén, ebből is kár háromlott a scrupulosusabb államokra. Németország pénzrendszerét megváltoztatta, de nem a frank, hanem a márka alapján; Angliában a 25 frankos pénzdarab elfogadását czélszerűtlennek jelentették ki. Különben utaltak arra is, hogy a frank irrationalis egészet képez és ha már az egész világ azon zavarnak hajlandó magát kitenni, mely a pénzrendszer megváltoztatásával jár, az csak oly rendszer érdekében történhetik, melynek jövője biztosítva van. Továbbá fölhozták a frank ellen azt, hogy igen kis egység és az aranyvaluta mellett még az öt frankos darab is igen kényelmetlen.

A nemzetközi pénzrendszer érdekében tett javaslatok közül még a következők említendők: Bagehot az angol-szász nemzetek egyesítését javasolta olyképen, hogy a font sterling 40 pfenniggel emeltessek. Grote a frank ötszöröse mellett szólalt föl. Eggers az arany tallért kívánta egy és egy fél gramm tartalommal, mivel ez leginkább közelíti meg a létező pénzeket ugyanis:

a dollar	1·50462 gr.
$\frac{1}{8}$ orosz impérial	1·49967 »
$\frac{1}{5}$ sovereign	1·46448 »
1 5 frankos darab	1·45161 »

Ugyanezen javaslatot már előbb Kaley tette az amerikai congressusban, valamint egy másik amerikai író, tudniillik Elliot. Nothomb végre oly pénzdarabot hoz javaslatba, melynek finom tartalma egy gramm arany; ez úgynevezett aranytallér és a jelenlegi pénzek között az arány a következő volna:

	gramm arany
30 aranytallér	30·—
20 dollar	30·09240
4 sovereign	29·28954
100 frank	29·03224
5 orosz félimpérial	29·99350

Azonban e javaslatok mind nem tekintettek azon nagy nehézségeket, melyekkel már közgazdasági szempontból a nem-

zetközi pénzegység létesítése jár. A nemzetközi pénzegység választása mindenesetre a nemzetközi forgalom szükségéhez képest fogna történni: de a nemzetközi forgalom igényei egészen eltérők a belforgalométól. Továbbá szem előtt tartandó, hogy minden e téren tett intézkedés szigorú ellenőrzést tételez föl, a pénzrendszer pedig olyan szorosan összefügg az állam legnagyobb érdekeivel, hogy ez ügy elintézésében nehezen áldozhatja föl önállóságát. Egyes államok rosszabb pénzeket hozhatnának forgalomba, sőt bebizonyított tény, a melyre a német éremvita alkalmával hivatkoztak, hogy közös pénzrendszer mellett még a papírpénz is átszivárog egyik államból a másikba és a valutát rosszabbíthatja.

A nemzetközi pénzegység eszményének valóítását nem is szabad a legközelebbi jövőtől várni. Már a nagy valuta-zavarok, melyek között élünk, minden erre célzó lépést meghiúsítanak. A mi különösen monarchiánkat illeti, úgy akár melyik elterjedtebb pénzrendszernek elfogadása hasztalan volna, mivel mindaddig, míg a papírvaluta nálunk meg nem szűnik, köztünk és a külföld között mint ledönthetetlen válaszfal az agio áll fönn. Ily intézkedésnek tehát a nemzetközi forgalom szempontjából épenséggel semmi előnye nem volna és a nagy zavar, mely a pénzrendszer megváltoztatásával járna, indokolva nem volna. A nemzetközi forgalomban belföldi pénzünket úgy sem használhatjuk és még az átszámítás sem könnyítettik addig, míg agiónk van; különben is az osztrák forintnak redukálása a fontosabb idegen pénzekre könnyű, minthogy a forint a frankhoz, márkához, font sterlinghez, dollarhoz, piasterhez egyszerű arányban áll. Ha azonban nálunk a valuta rendezve lesz, akkor valamely elterjedtebb pénzrendszerhez csatlakozni, célszerűnek fog mutatkozni. Mely pénzrendszernek volna akkor legtöbb kilátása, hogy nálunk elfogadtassék?

III.

Ausztria-Magyarország pénzrendszerének megváltoztatásánál első sorban a frank és márkarendszer között választana. Vizsgáljuk közelebbről, hogy ez esetben a kettő közül melyik látszanék előnyösebbnek.

Ama körökben, melyek 1870 előtt a pénzrendszer megváltoztatásával foglalkoztak tekintettel arra, hogy lehetőleg az egész művelt világban ugyanazon pénz használtassék, csekély kivétellel, erre leginkább a frank találtatott alkalmasnak. A continensen ekkor Franciaország játszotta a legnagyobb szerepet a kereskedelem és ipar terén és addig az egyetlen nagy állam is volt, melynek pénzrendszere tekintetbe jöhetett. Németország több államra szakadt, melyek még a belforgalomban sem jutottak el egységes pénzrendszerhez; Ausztriának pénzrendszere zilált volt; a forgalom papírpénzzel közvetített. Hozzájárult, hogy a frankrendszer a latin pénzszerződés alapján Olaszországban, a Svájcban, és Belgiumban el volt fogadva; és már megkötésekor 70 milliónyi népesség már is e rendszert használta. Hozzá csatlakoztak Görögország és Rumánia, végre Spanyolország is, mely 1871-ben 25 franknyi (pesetas) pénzdarabok veretését elrendelte. Angliában is az e kérdés tanulmányozására kiküldött bizottság elismerte a pénzegység előnyét és e célra egy új nemzetközi congressus összehívását tartotta szükségesnek. E bizottságban sem volt más rendszerről szó, mint a frankrendszerről. Végre Éjszak-Amerikában is Ruggles a frankrendszer mellett kardoskodott és öt oly államférfiak támogatták, mint Sherman Sumner stb. Ausztriában is — a mint már emlitem — 1870-ig csak a frankrendszer behozataláról volt szó. Kiténik mindezekből, hogy a frankrendszer eddig legalkalmasabbnak tartatott arra, hogy a világ pénzrendszere legyen. Végre legelőnyösebbnek látszott a frankrendszer elfogadása azon okból is, mivel az már a tizedes rendszernek megfelel, holott például az angolrendszer még a tizenkettes beosztáson alapszik.

Így állott e kérdés 1870-ig, a francia-német háború kitöréseig. Ez időpontig Németországban is általánosan es pedig a legbeavatottabb tekintélyek a frankrendszer mellett emeltek szót. Mindazon javaslatok, melyek 1870-ig a német pénzrendszer kérdésével és annak javításával foglalkoztak, arra utaltak, hogy a zilált pénzrendszer reformálásával egyúttal arra kell törekedni, hogy egy egyetemes pénzrendszerre való átmenetelnek az út egyengettessek. Éveken át congressusok, kereskedelmi gyűlések, közgazdasági gyűlések, kereskedelmi kamrák ily értelemben szólaltak föl, és majdnem kivétel nélkül a frank elfogadását kívánták. Így 1867-ben a köz-

gazdasági congressus következő határozatot hozott: Időszerű és nagyon kívánatos, hogy a teljes pénzegységnek Németországban még fennálló akadályai és a kivételes állapotok mielőbb megszüntessenek és, hogy egyúttal az aranyvaluta, kapcsolatban az 1865 december 23-dikán kötött párisi conventióval és egyetértőleg az 1867 július havában tartott nemzetközi pénzconferentia által ajánlott alapelveivel elfogadtassék. Hasonló határozatot hozott a negyedik német kereskedelmi congressus 1868-ban: 1. Kívánatos és nagyon szükséges, hogy az összes német államok mielőbb egységes pénzrendet fogadjanak el; 2. a pénzegység és egyúttal az általános pénzreform Németországban akkép történjek, hogy az összes német államok az aranyvalutát a tizedes rendszer következetes keresztül vitelével fogadják el, a párisi nemzetközi pénzconferentia által 1867 július 6-dikáról kelt jelentésében ajánlott elvek alapján; 3. a mi a jövőbeli német pénzrendszert az aranyvaluta elfogadása után illeti, különösen azon javaslatok ajánltnak, melyek szerint egy az öt frankos arany darabnak teljesen megfelelő egység fogadtassék el. Midőn az éjszakai német birodalmi tanács 1868 július 13-dikán az új mérték- és súlyrendszer fölött tanácskozott, következő határozatot hozott: A birodalmi tanács elhatározza, miszerint a szövetségi tanács elnöksége fölkeressék, hogy egy új, szigorúan tizedes pénzrendszer mielőbb a birodalmi tanácsnak bemutatassék, különös tekintettel arra, hogy az mentől több biztosítékot nyújtson a művelt államok általános pénzrendszerévé való válhatásra.

Látjuk ebből, hogy a legjelentékenyebb tekintélyek a francia frankrendszer mellett szóltak föl. De a helyzet 1870 után teljesen megváltozik. A Franciaország ellen folytatott háború szakadást idézett elő a két nemzet között. Minden, a mi francia származású volt, arra Németországban anathema mondatott; minden közös tevékenység lehetetlenné vált; Bismark megtiltotta a németeknek a részvételt nemcsak francia vállalatokban, hanem még nemzetközi vállalatokban is. A németeknek nem volt szabad a párisi világtárlatban részt venni; ki kellett lépniök a nemzetközi statisztikai congressus állandó bizottságából és míg az egész világon reg óta arra törekednek, hogy az államháztartási év ugyanazon időszakra vonatkozzék, hogy az erre vonatkozó adatok könnyeb-

ben összehasonlítottathassanak, addig Bismark a német pénzügyi évet megváltoztatta és ez eljárás más államban is (Olaszország) most legújabbán utánzásra talált. Németország, mely azelőtt legbuzgóbb pártolója volt minden nemzetközi, minden cosmopolitikai eszmének, azóta mindent perhorreskál, különösen, ha az Franciaországból származik.

Joggal mondja Heller: «Nagyon is sajnálnunk kell, hogy a német pénzreform oly időbe esik, melyben politikai aggodalmak és nemzeti érzékenység még oly kérdéseknél is érvényesülnek, melyek a nemzetek anyagi jólétét oly nagy mérvben érintik.»

Már ez ok is elég volna arra, hogy megértsük, miért nem fogadta el Németország a frankrendszert. De hozzájárultak még egyéb körülmények is. Első sorban az, hogy Németországnak a pénzegység választásánál lehetőleg tekintettel kellett lennie arra, hogy az átmenet könnyű legyen, hogy tehát az új rendszer lehetőleg alkalmazkodjék a régihez. Erre a márka alkalmasabb volt: Németország eléggé tapasztalta a rossz pénzrendszer minden bajait és azon nagy nehézségeket, melyek minden változással összekapcsolvák. Még igen csekély változásoknál is ezt tapasztalhatta gyakran. Midőn Hannoverában az úgynevezett «jógaras» és «Máriagaras» helyett az új garast behozták, kimaradhatatlan zavar támadt, daczára annak, hogy ez Hannoverában már eléggé ismeretes volt és úgy a nagyobb váltó pénzdarabok mint a többi pénzdarabok forgalomban maradtak. A frank behozatala még nagyobb zavart okozott volna, mivel a forgalomban lévő pénzdarabokhoz egyszerű arányban nem áll. A márka ellenben egyszerű viszonyban áll különösen a tallérhoz, mely annak háromszorosát képezi. A mellett pedig, hogy a márka inkább felelt meg a Németországban létező pénzrendszernek, mi annak behozatalát és meggyökerezését könnyítette, egyúttal azon előnnyel bírt, hogy belőle mégis könnyebb az átmenet a mintegy világpénzzé prædestinált frankra, mint a létező pénzrendszerből; a lépés a világrendszer felé ez által ugyan két részre osztatik, de sokak véleménye szerint ez célszerűbb, mint az azonnal való átmenet, mint hogy a világpénznek a kisebb forgalomban jelentősége nincs, és csak a külkereskedelemben használtatik, az alsóbb osztályok tehát a későbbi átmenet által nem is érintetnének. A márkarendszer mellett fölhozott

az is, hogy különösen az osztrák és angol pénzrendszerhez egyszerű arányban áll. A frankrendszer ellen érvényesítettek azt, hogy úgy a frank mint a centime nagyon kicsiny, de ez érv legkevesebbet nyomott a végleges elhatározásnál.

Azonban még egy fontos érv hozatott föl a frankrendszer ellen, sőt a német birodalmi tanács egyik tagja, Bamberger, ki nagy befolyással volt az új pénzrendszer keresztül vitelére, erre az érvre fektette a fösúlyt és a miatt ellenezte a frankrendszer elfogadását — mint ezt saját szóbeli nyilatkozatából tudjuk. A német pénztekingtelyek ugyanis attól tartottak, hogy az arany Németországból ismet kivitetnek és a pénzreform érdekében hozott roppant áldozatok veszendőbe mennének, ha a francia pénzrendszer hozatnék be Németországba. Bamberger azt mondá: csak ez okból elleneztem a frankrendszert, mely elvégre is leginkább hivatva van, hogy a világ pénzrendszere legyen, de attól tartottam, hogy az aranyunk akkor nem volna Németországban visszatartható, hanem kivitetnék Franciaországba. Így történt, hogy mentől közelebb jutott Németország a nagy probléma megoldásához, annál inkább háttérbe szorult az eszme, hogy egyúttal közvetlenül csatlakozzék egy már fönnálló és oly pénzrendszerhez, mely különben leginkább egyesíti magában azon tulajdonságokat, melyek alapján a világ pénzrendszerévé válhatik. Sokkal fontosabbnak találták azon fő czélt, hogy az aranyvalutát behozzák és azt egyéb complicáló körülmények által nem akarták kockáztatni; a mellett arra is volt a figyelem irányozva, hogy a nagy pénzreformmal lehetőleg keves zavart okozzanak a forgalomban, mi csak úgy volt elérhető, ha az lehetőleg a Németországban fönnálló pénzrendszerekhez alkalmazkodik.

Így történt, hogy a márka-rendszer, melyet először Hoffmann 1838-ban ajánlt és melyet ugyanazon évben Szászország az általános drezdai pénzconferentián javaslatba hozott, a német pénzegységgé vált. Akkor ez eszme sehol támogatást nem talált, és midőn sokkal később, 1861-ben a heidelbergi kereskedelmi gyűlés azt magáévá tette, az eredmény oly csekély vala, hogy maguk az eszme képviselői az 1867-ben tartott nemzetgazdasági congressuson és az 1868-ban tartott kereskedelmi gyűlésen azt elejtették. És ama nagy számú reformjavaslatok között, melyek Németországban akkor fölmerültek, alig van egy, mely a márkát pénzegységül

ajánlotta. Azonban a viszonyok a dolognak rögtön más fordulatot adtak; a francia-német háború meghiúsította a pénzegység létesítését e két állam között, melyek politikai, társadalmi tekintetben soha távolabb nem állottak egymástól, mint ép most. Hozzájárultak a többi felsorolt nyomós érvek, és így lőn, hogy Németország a frankrendszer elejtette és ez által hosszú időre lehetetlenné lett téve, hogy a culturállamok a pénzegység eszménye felé nagyobb haladást tegyenek.

De a fölhozott érvek mind olyanok, melyek csak viszonylagos jelentőséggel bírnak, — csak Németország sajátos viszonyaiból származnak. Ausztria-Magyarországnak nem volt háborúja Franciaországgal; továbbá a két állam egész területén csak egy pénzrendszer áll fenn, nem úgy mint az 1870 előtti Németországban, az átmenet is tehát sokkal könnyebb. Hozzájárul, hogy az osztrák forint elég egyszerű viszonyban áll a frankhoz, úgy mint 2 : 5-höz; a nemzetközi forgalomban pedig a párisi pénzconferentia szerint a huszonöt frankos darab volna a pénzegység, mely egyenlő tíz forinttal.

E szerint kétséget nem szenved, hogy Ausztria-Magyarország a pénzrendszer változtatásánál a frankrendszer fogadhatná el, és hogy azon szerződés, mely szerint Ausztria-Magyarország 1867-ben a frankrendszer elfogadására kötelezte magát, általánosságban egészen helyes elveken alapult.

Ha a kérdést röviden még különösen az osztrák-magyar monarchia kereskedelmi viszonyai szempontjából vesszük, hasonló eredményekhez jutunk. A mi mindennek előtt a belforgalmat illeti, úgy bizonyos, hogy gazdasági életünk nem tiltja a frankrendszer behozatalát, mivel a forgalom nagy részében csekély értékek egyenlitendők ki, mire a frank teljesen alkalmas. Hozzájárul, hogy a frank a belforgalomban azért is könnyen meghonosítható, mivel a régi bécsi váltóforintnak megfelel, ez pedig még sok vidéken a nép köztudatában és emlékezetében él.

A külforgalom szempontjából is a frank ellen igen kevés, mellette igen sok érv szól. Egészen véve ugyan igaz, hogy forgalmunk Németországgal nagyobb, mint Franciaországgal magában véve. Azonban szem előtt kell tartani, hogy a frankkal számító országok, Franciaország, Svájc, Olaszország a külforgalomnak elég jelentékeny részét teszik. A mellett a német forgalom sem szenvedne épen, mivel

a márka és frank között sincs irrationalis arány. A frankrendszernek továbbá a Dunafejedelemségekben van és a keleten mindinkább lesz jelentősége, mi különösen reánk nézve, kik kelet felé kívánjuk kereskedelmünket emelni, nagy fontossággal bír. És — last not least — arra emlékeztetnünk, hogy a monarchia már jelenleg veret húsz és tíz frankos arany-pénzdarabokat, melyek a nemzetközi forgalmunkban már is szerepet játszanak.

Mindezek alapján nem kételkedem abban, hogy a pénzegység, illetőleg a pénzrendszer megváltoztatásánál monarchiánk nagyjában azon elvekhez fogna ragaszkodni, melyek a Franciaországgal kötött előleges szerződésben le vannak téve.

Azonban Ausztria-Magyarország minden esetre nyugodtan bevárhatja azon időpontot, midőn e reform sürgősnek fog mutatkozni. Jelenleg ez sok okból az actualitás jellegével nem bír. Ausztria-Magyarország valutáját még nem rendezte és ez által a csatlakozás a többi államokhoz lehetetlen. De különben is a nemzetközi pénzegység eszményétől éppen most távolabb vagyunk, mint valaha, sőt az ki is töröltetett «a kérdések» sorából. Saját viszonyainkban pedig nincs ok, mely mint pénzegység választását sürgetően követelné.

Az Ausztria-Magyarországban fönnálló forint-rendszer nem is esik sok kifogás alá. A forint éppen középhelyet foglal el a nehezebb és könnyebb pénzlábak között, és ennél fogva eléggé jól megfelel a monarchiának, mely az egészen fejletlen és a legfejlettebb államok között középhelyet foglal el. Előnye a forintrendszernek az is, hogy a monarchia különböző részeinek annyira eltérő gazdasági fejlettségéhez legjobban alkalmazkodik. Egy nehezebb pénzláb alkalmatlan volna a monarchia fejletlenebb részeiben, egy könnyű pénzláb ismét alkalmatlanságot szülne a monarchia előrehaladtabb részeiben, sőt nem fölösleges talán még arra a körülményre is utalni, hogy egy új pénzrendszer választásánál a monarchia belbékéjére nézve oly kározosatos nemzetiségi és politikai velleitások ébrednének és szakadást idéznének elő, a mennyiben egy rész a germán rendszer, a másik a latin rendszer mellett foglalna állást.

Ha tehát gazdasági életünknek van egy kérdése, úgy ez a kérdés az, melyre a latin közmondás alkalmazható: «*Quieta non movere*».

A PÁPASÁG FÖLEMLÉKEDÉSE A XI. SZÁZADBAN.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

X.

A pápai szék legfőbb tekintélye a dogmákat és az egyházi fegyelmet illető ügyekben általánosan el volt ismerve, de a reformpárt, hogy a reform megkezdett művét sikerrel folytathassa a pápai legfelső hatalmat az egyes püspökségeknek nemcsak vallási, hanem tisztán közigazgatási belső ügyeiben is érvényre igyekezett emelni. A reformmozgalmat átható szerzetesi szellem e törekvésnél is világosan észrevehető: mint a clunyieknek csak egy apátjuk volt, úgy az egész egyház fölött csak egy valódi püspök álljon és kormányozzon. A pápán nyugszik az egyetemes egyház igazgatásának és rendezésének gondja**) és ebből természetesen következett, hogy mindenik püspökség belügyei épűgy a pápai főhatóság alá esnek, mintha az a szorosan vett római egyház területéhez tartoznék. De mivel a pápa mindenik egyházkerületben személyesen meg nem jelenhet, legatusait küldi ki, kik teljhatalommal rendelkeznek s kiket, mint a szentszék képviselőit, föltétlen hódolat illet meg.***) Ez volt az eszmemenet, mely II. Sándor korában a pápai széken uralomra került s ezzel indokolták a legatusok kiküldését, kik már II. Sándor alatt a keresztyénység minden

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 81., és 82. számaiban.

**) II. Sándor levele Gallia érsekeihez. Bouquet. — *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. XIV. 534.

***) Ugyanaz u. o. *Gregorii VII. Reg.* II, 62. II, 32. II, 73. Jaffénál i. m. II, 183, 146, 197.

tartományát bejárták. A többnyire a reformmozgalmat szenvedélyes hévvel fölölélő szerzetesek kebeléből választott legatusok *) erélyes föllépése az egyházat bárminő kis mérvben érintő ügyekben is a reformpártban mindenütt egységet teremtett és annak mindig új meg új hiveket szerzett; másreszről pedig a pápaság egyházi tekintélyet csaknem kivétel nélkül mindenütt érvényre juttatta. Ez volt a központosításra a leg-hatalmasabb eszköz; de nem az egyedüli: e célra a pápai szék még más eszközöket is igénybe vett.

Ugyanakkor, midőn a legatusok kiküldése által a pápaság lehanyaglott tekintélye új életre volt ébresztendő, ugyanakkor Hildebránd törekvése oda irányult, hogy egyfelől a nagyobb tekintélyű reformált kolostorok, honnan a szent szék legtevékenyebb legatusait és más tisztviselőit kapta **) minden függéstől szabadulva, egyenesen a szent szék befolyása alá jussanak; másfelől pedig, hogy a nyugati keresztyén egyház legkiválóbb állású főpapjai a római udvarral szakadatlan összeköttetésbe lépjenek, tőle vegyék át a megerősítést még pedig személyesen ***)) és minden fontosabb ügyet a szent szék ele föllebbezzenek. Az előbb említett törekvésre az út már meglehetősen elő volt készítve, e tekintetben csak folytatni kellett az előbbi pápák működését †) és támogatni a szerze-

*) Már II. Sándor alatt igen gyakran találkoznak szerzetes legatusokkal: így a legfontosabb küldetésekkel csaknem mindig Damiani Pétert, a szerzetes bíbornokot, látjuk megbízva; de úgyszólván rendes szokássá ez mégis csak VII. Gergely idejében lett.

**) Megjegyeztük már, miként Hildebránd, mint maga is szerzetes, reformtörekvéseiben főképen a szerzetesekre támaszkodott. Ezeket használta föl eszközül s mivel bennök föltétlenül bízhatott, szolgálataikat a legelső papi méltóságokkal jutalmazta.

***)) A megerősítés eddig a pallium átküldése által történt; de Hildebránd méltán nagy súlyt fektetvén a főpapok minél gyakoribb megjelenésére Rómában, szigorúan megkívánta, hogy az illető érsek személyesen vegye át a palliumot a pápa kezeiből. *Hildebrand levele Lanfranc canterbury-i érsekhez. Lanfranc Opera* I. 20. Giles kiadása. Oxford. 1844.

†) Hogy csak a főbbecket említsük, a corbey-it már IX. Leó kivette a püspöki hatóság alól, a monte-casinóit II. Victor. (*Mabillon Annales Ord. S. Benedicti.* IV. 512, 754.) A legtekintélyesebbet a clugny-it, mint említettük, már az alapítólevél függetlenítette ugyan a maçon-i püspök és a lyoni érsek hatósága alól; de a kivételt általános érvényre csak Damiani bíbornok, II. Sándor pápa ez ügyben kiküldött legatusa juttatta, Marrier. *Bibliotheca Cluniacensis.* 509.

tesek hasonírányú törekvéseit; nehezebb és mélyrehatóbb volt a második törekvés. Említettük, hogy a pápaság erkölcsi hanyatlása tekintélyét is mennyire lesúlyesztette; a mainzi, canterbury-i, rheimsi és milanói érsekek a nyugoti keresztyén egyház legkitünőbb állású főpapjai, ha elvben el is ismerték a római pápa főségét, tényleg e főséggel nem sokat törődtek. *) Ezeket igyekezett Hildebránd, még II. Sándor életében a pápai székekkel szoros kapcsolatba hozni; jól tudva azt, hogy ezek befolyása alatt áll a nyugot-európai papság legnagyobb része, hogy tehát az ezekre gyakorolt befolyás mértékétől függ az egyház kebeleiben megindított reformnak sikere. **)

Lépeseit ez ügyben siker koronázta. Mint minden törekvésénél úgy ennél is rendkívül elősegítette azon álláspont, melyre a szent széket emelte; mert a reformpárt rohamos növekedése mellett a pápaság igényei kivívására már Nyugot-Európa mindenik országában támpontra tudott találni. Az európai népek eszmemozgalma rendkívül kedvezett a pápaságnak; a reform mindenütt népszerűvé lett és a mi legfontosabb a reform megindítói és legbuzgóbb harcosai, a szerzetesek, a közvélemény nyomása alatt és a szent szék erélyes pártolása mellett a legfontosabb főpapi állomásokra kezdtek emeltetni. Így emeltetett Siegfried a fuldai kolostor apátja a mainzi érsekségre, így Lanfranc apát Angliában épen a pápai legatusok ajánlata következtében a canterbury-i érseki székre és ezzel a pápai szék igényeinek kivívására az utóbbi országban a kedvező percz megérkezett. A pápa fölhívására Lanfranc az érseki széket, melyről — mint valódi szerzetesnek nem sok kedve lévén hozzá — lemondani szándékozott, nemcsak megtartotta, ***) de megtette azt is, mit elődei már felszázad

*) Hogy minő laza volt a X. és XI. század folyamában az összeköttetés a szent szék és az említett főpapok között, világosan mutatják a Jaffé által kiadott *Regesta Pontificum Romanorum*. A X. század közepétől a reformmozgalom kezdetéig a pápai szék felsősége az említett főpapok fölött csaknem kizárólagosan a pallium-küldésben nyilvánul; egyéb összeköttetésnek alig lehet nyomát találni.

**) «... nemo enim simoniacus emptioem iniret, si se consecrandum fore desperaret. Sed quia archiepiscopi sine discretione consecrant, multi indiscrete ad episcopatus adspirant.» II. Sándor levele Gyárfás rheimsi érsekhez. Mansinál i. m. XIX. 956.

***) Hogy az érseki széket egyenesen a pápa parancsa következtében fogadta el és tartotta meg, maga Lanfranc mondja II. Sándorhoz intézett levelében. *Opera* I. 19.

óta nem tartottak érdemesnek megtenni: személyesen ment el Rómába a palliumért. *) A canterbury-i érsek a római szent szék igényeinek egyik legbuzgóbb harczosául tekinthető. Tisztelete és hódolata szent Péter utódai iránt megfelelő volt szerzetesi előéletéhez **) és II. Sándor választása, midőn őt Angliába állandó s legatusává nevezte ki s Vilmos királynak tanácsosul kiválóan ajánlotta ***) méltóbbra alig eshetett volna.

Hogy Németországban Hanno, kölni érsek, minő buzgó híve volt a reformmozgalomnak és hogy a szent széknek minő fontos szolgálatot tett, fönnebb már említettük. Azonban Németország főpapjául a mainzi érsek tekintetett; e fölött kellett tehát főképen a római udvarnak tekintélyét és befolyását érvényesíteni. És e lépés is, melyről bátran elmondhatjuk, hogy III. Henrik vagy az Ottók életében lehetetlenség lett volna sikerrel megtenni, most teljesen sikerült. Az egyház reformja a III. Henrik halála után bekövetkezett szomorú viszonyok következtében Németországban is oly égető szűk-séggé vált, hogy a pápai szék, mely a reformért küzdött, igényei érvényesítésére most már itt is bátran fölléphetett. Eddig példátlan szigorral idézte II. Sándor pápa a mainzi érseket széke elé, hogy megfeleljen azon vádakra, melyeket, a méltóságukhoz pénzzel jutott püspökök fölszentelése által vont magára, és az érsek engedelmeskedett. Megjelent Rómában s a pápai intés annyira hatott rá, hogy érseki székeről is lemondani készült. De a pápa meglegedett tekintélye elismertetésével, és az érseket, miután ígéretet vett tőle, hogy jövőben a reformokat elő fogja mozdítani, rábírta szándéka megváltoztatására. †) A szent szék ügye tehát itt is diadalt aratott; a mainzi érsek nyíltan bevallotta, hogy a római pápának a Krisztus által szent Péterre ruházott hatalomnál fogva joga van, mindenik egyház fontosabb ügyei fölött ítéletet mondani. ††)

*) *Vita Abbatum Beccensium*. Lanfranci *Opera*. Appendix. I. 302.

**) Mutatják ezt munkái, különösen pedig II. Sándorhoz és Hildebrándhoz intézett levelei. *Opera*. I.

***) II. Sándor levele Vilmos angol királyhoz. Mansinál i. m. XIX. 950.

†) Lamberti, *Annales*. Pertznél i. m. V. 176.

††) Siegfried, mainzi érsek, levele II. Sándor pápához. Mansinál i. m. XIX. 1077.

Legnehezebb föladata volt Hildebrándnak Lombardiában, hol a reformmozgalom a főpapság és alsó clerus körében még eddig gyökeret verni nem tudott. Különösen áll ez Milanóról, a legtekintélyesebb felső olaszországi érsekségről, melynek érsekei és papjai, mióta a reformpárt Rómában uralomra jutott, a pápai szék iránt határozottan ellenzéki álláspontot foglaltak el. A szerzetesek és az alsó néposztály itt is csatlakozott ugyan a reformmozgalomhoz, de a tekintélyesebb polgárok szívesen ragaszkodtak a kebelökből kikerült és a nősülés által, mi itt általános szokás volt, még szorosabban hozzájuk kötött világi papsághoz. A két párt között heves küzdelmek törtek ki és e küzdelmek alatt vettetett meg a pápai szék befolyásának alapja a milánói érsekségre. Régi szokás szerint az olasz püspökségekre a kinevezési jogot az olasz királyok (I. Ottó óta egyszersmind római-németcsászárok) gyakorolták *); de most a reformpárt e szokást Hildebránd ösztönzésére, ki nyíltan kijelentette, hogy a királyi kinevezés ellenkezik az egyházi törvényekkel és csak az lehet törvényes milánói érsek, kinek választásába a pápa beleegyezik, megdönteni szándékozott. **) Az alkalom erre 1072-ben Guido érsek halálával bekövetkezett; és a reformpárt a király által kinevezett és a polgárság nagy részétől támogatott Gottfrieddel szemben Attót, a pápai udvar jelöltjét, csakugyan megválasztotta. A küzdelem a két jelölt vagyis inkább az általuk képviselt pártok között sokáig elhúzódott; de végre is a reformpárt és a pápaság győzelmével végződött.

Az itt kivívott győzedelmet II. Sándor pápa már nem érte meg (1073-ban halt el); de megérte még azt, hogy a legtekintélyesebb olasz főpapok egyike, a simoniával vádolt és kiátkozott Wibert, ravennai érsek, mint bűnbánó Rómába jöven, a szent széknél örök hűséget esküdött, még pedig a császár vagy a király iránt föntartatni szokott hűség teljes mellőzésével. ***) A viszonyok alig egy pár évtized leforgása alatt gyökeresen átalakultak; a pápaság tekintélye és hatalma az

*) Arnulf. *Gesta episcoporum Mediolanensium* Pertznél i. m. VIII. 23.

**) Ugyanaz, ugyanott.

***) Bonitho: *Ad amicum*, Jaffénál i. m. II. 655. Az okiratot közli Giesebrecht. i. m. III. 1215.

álláspontja és jellemében beállott fordulat után rohamosan növekedett. A rheimsi zsinat (991) még büszkén, sőt gúnyosan utasíthatta vissza a pápai beavatkozást, de már a mainzi zsinat (1069-ben), mely pedig a német király parancsszávára gyűlt össze, hogy a király elválását nejétől szentesítse, hódolattal hajolt meg és oszlott föl a pápai legatus egyszerű tiltakozására. *) A pápaság egyházi legfőbb tekintélyének elismerése természetes következménye volt a már megtett reformlépéseknek; de világos volt, hogy a pápaság hatalmának növekvése nem fog e ponton megállapodni. A tervbe vett és részben már szerencsésen keresztül vitt központosításnak, e korban, midőn mindenütt megoszálással szétszakadozottsággal találkoztunk, rendkívüli eredményekre kellett vezetni.

XI.

Midőn az egyház reformja ennyire haladott, midőn már a pápai szék függetlensége biztosítva, tekintélye a keresztyénység legnagyobb része előtt érvényre emelve volt: akkor foglalta el a reformmozgalom eddigi lelke és vezetője, Hildebránd, mint VII. Gergely a pápai széket. Föllépése korszakalkotó eseményt jelez Európának nemcsak egyházi, de politikai történelmében is. Most lett az eddig jobbra csak elszigetelten, helyenként folyó küzdelem a reformért általánossá; most sodortatott az eddig óvatosan kimélt világi hatalom is e küzdelembe. A Clugny-ből kiindult szerzetesi reformmozgalom alatta tüntette ki világtörténelmi fontosságát.

Két nagy eszme keresztyénvitelének szilárd elhatározásával lepett VII. Gergely a pápai székre. E két eszme, melyekre az eddigi reformlépések csak a tért készítették elő, a papság szigorú alárendelése a pápai szék alá, tehát függetlenítése a világi hatalmak alól és a pápaság legfőbb lelki valamint világi hatalommá való emelése volt. A nagy pápa levelei, **) melyek

*) *Annales Altchenses* Pertznél i. m. XX. 820 Lambert, *Annales* n. o. V. 175.

**) Legújabbban és legteljesebben kiadta Jaffé a *Bibliotheca Rerum Germanicarum* II. kötetében *Monumenta Gregoriana* czím alatt. Berlin. 1865.

jellemének megítélésére a legjobb forrást nyújtják, kétség kívül helyezik, hogy fő vágya és óhajta volt az egyházat lesüllyedt állapotából fölemelve, a szerzetesi szigorú szabályok által kijelölt tiszta, eszményi útra terelni. Ez volt a főindok arra, hogy a papi nőtlenység kérdését újra fölvegye; de bizonyosan lehet állítani, hogy éles figyelmét ki nem kerülte e kérdés szoros kapcsolata a pápaság hatalmi kérdésével. A nőtlen szerzetesek buzgó részvéte a reformküzdelemben hathatós figyelmeztetés volt a pápai székre, hogy minő hatalmas segítséget nyerhet igényei megvalósítására a világi papságban is, ha ez a nőtlenység keresztülvitele által a világi társadalomtól elszakítatva, csakis az egyháznak, az ennek tett szolgálatokért nyerendő kitüntetésekért, jutalmazásokért él. Nem kis mérvben járulhatott e megfontolás is azon buzgalomhoz és erélyhez, melylyel Gergely ez eszme megvalósításához fogott. A tér különben itt is elő volt készítve. Már a II. Miklós pápa alatt 1059-ben tartott római zsinat szigorúan eltiltotta a papok házasságát, *) mit a reformpárt már régebben nicolaitismus név alatt eretnekségnek bélyegzett, de a zsinat határozata Rómát és legközelebbi környezetét kivéve, hol a pápák közvetlen rendelkezhettek, eredménytelen maradt. A püspökök kihirdették ugyan a zsinat rendeletét; de a baj oly általános, és a papok ellenszegülése oly heves volt, hogy legtöbben a baj orvosolásáról egészen lemondottak. **) A tartományi zsinatokon heves jelenetek történtek; a mainzi érsek például midőn a pápai rendeletet kihirdette, alig tudta a német papság dühe elől életét megmenteni. ***) E makacsság legyőzésére Gergely rendkívüli eszközök használatát látta szükségesnek s miután a főpapi rendeletek eredménytelenségéről meggyőződött, forradalmi útra lépve, a népre hivatkozott. Az 1063-diki római zsinat tette először azon fontos lépést, hogy a nős papok ellen kiadott rendeletében a népet is felszólította, hogy a nős papok által tartott isteni tiszteletet meg ne hall-

*) *Concilium Romanum* 1059. Mansinál i. m. XIX. 207.

**) Berthold. *Annales*. Pertznel i. m. V. 178. Lambert. *Annales* u. o. V. 218, 219.

***) Ugyánaz u. o. 218. I. Hasonló eseteket beszélnek el Bonitho Ad. amic. Jaffénál i. m. II. 644 és *Vita Gatterii Bouquetnél* i. m. XIV, 74.

gassa. *) E rendeletet Gergely trónralépése után azonnal föl-
 újíttotta és a püspökök hanyagságát ez ügyben élesen megró-
 ván, megintette a népet, különösen pedig egyes tekintélyes
 világiakat, kiknek buzgóságára és engedelmségére bizton
 számíthatott, hogy a nős papok isteni tiszteletét erővel is
 megakadályozzák. **) Gergely szigorú föllépése meghozta a
 kívánt eredményt. A reformpárti szerzetesek által vezetett nép
 csaknem kivétel nélkül mindenütt a reform mellé állott és az
 ezáltal gyakorolt nyomás ***) — bár nem tagadhatni, hogy a
 nép közbelépése sok zavart és botrányt idézett elő †) — a ma-
 kacs papságot végre is engedelmségre kényszerítette.

Épen ily szigorral fogott Hildebránd, miután a pápai
 trónra lépett, a simonia kiirtásához. Az utóbbi évek tapasza-
 lataiból meggyőződén, hogy e visszaélés kiirtása, mindaddig,
 míg a püspökök kinevezését egyes világiak gyakorolják, nem
 remélhető, általános és mélyreható eszközhez nyúlt, midőn a
 papság kivételét a feudalismus alúl kísértette meg kivívni. Az
 egyház képezzen egy zárt, szorosan kapcsolatos testületet,
 melyet a fejedelmek hatalomszava az újjáalakulásban és mű-
 ködéseben ne korlátozhasson; legyen szabad, tiszta és katho-
 licus. ††) Ez volt Gergely eszményképe s ennek megvalósítá-
 sát czélozta és érte el bárcsak részben és nem teljesen az
 1078-ban Rómában tartott zsinaton kiadott rendeletével,
 mely szerint a papoknak szigorúan megtiltatott egyházi mel-
 tóságot a császár, király vagy bármely világi ember kezeiből
 fogadni el. †††) E rendelet, mely az egyházat és államot oly
 sokszorosan összekötő kapcsolatok széttörésével a papság teljes

*) *Conc. Rom.* 1063. Mansinál i. m. XIX, 1025.

**) Sigeberti *Chronicon*. Pertz-nél i. m. VI, 362. *Gregorii Regis-
tri* II, 45. II, 55. Jaffénál i. m. II, 158, 178.

***)) Íme miként írnak a cambray-i nős papok Gergely e rendelé-
 tének kihirdetése után a noyen-iekhez: «Nunc autem facti summus
 opprobrium vicinis nostris, subsannatio et in derisum his, qui in cir-
 cuitu nostro sunt.» Bouquet-nél i. m. XIV. 778.

†) Sigeberti *Chron.* Pertz-nél i. m. VI. 362.

††) «Summopere procuravi ut sancta ecclesia sponsa Dei, Domi-
 nia ex mater nostra, ad proprium rediens decus, libera, casta et ca-
 tholica permaneret.» Így nyilatkozik Gergely utolsó napjaiban kiadott
 levelei egyikében. *Greg. Epist.* 46. Jaffénál i. m. II, 572.

†††) *Conc. Rom.* 1078. Jaffénál i. m. II, 333.

függetlenséget a világi hatalmaktól lett volna megalapítandó, a fejedelmek részéről a leghevesebb ellentállással találkozott és oly küzdelemre adta meg a gyújtó szikrát, melynek végét Gergely már nem érte meg. E küzdelem a pápaság és a császárság első nagy harcza.

Mert tulajdonképeni harcról a két hatalom között, jól lehet alkalom az összeütközésre épen nem hiányzott, eddig szó sem lehetett. Említettük, hogy a pápaság mély hanyatlása korában minő hatalmat gyakoroltak I. Ottó és III. Henrik a pápai szék fölött, és a pápák kénytelenek voltak ellentmondás nélkül hajolni meg; mert nemcsak az erő, de a közvélemény is a császárok részén állott. Ez érintkezésekben a rendet, az erkölcsiséget a mélyen lesüllyedt pápasággal szemben a császárok képviselték, mi sem természetesebb tehát, minthogy nemcsak a világiak, de a papság is kíváncsnak sőt jogosnak tekintette a császári mindenhatóságot.*) De III. Henrik kora óta e viszony lényegesen átalakult. Az épen e császár által kinevezett II. Kelemen után egész sora a kitünő, feledhetlen életű pápáknak visszaadta a szent szék elvesztett tisztaságát, méltóságát és tekintélyét; míg ugyanakkor egy lángszellemű szerzetes reformjai a pápaságot függetlenségre és addig nem sejtett tekintélyre és befolyásra juttatták. E két tényező összetalálkozása egy harmadikkal a kor uralkodó szellemével, mely lényegesen sőt csaknem kizárólag a vallásos buzgóság s talán lehet mondani a vallási fanatizmus fele hajolt, a pápaság és császárság közt fönnállott viszonyt teljesen fölforgatta. A pápaság épen e reformok következtében nemcsak névlegesen, de tényleg központja lett a nyugoti keresztény világnak; míg ugyanakkor a császárság IV. Henrik kiskorúsága alatt tekintélyéből sokat veszítve, csaknem feledésbe látszott merülni. Látni lehetett, hogy a pápaság és császárság között eddig fönnállott viszonyt föntartani még akkor sem lehet, ha a pápai széken nem egy VII. Gergely ül.

*) Ily szellemben nyilatkozik maga Damiani bíbornok. *Opusc. VII. Opera. III, 59.*

XII.

Már a megelőző pápák alatt tett reformlépések világosan kimutatták a célt, mely felé Hildebránd a pápaságot vezetni törekszik; de a mint elfoglalta a már eléggé megerősített pápai szeket, oly igényekkel lépett föl és ezek megvalósítására, oly erőyes s valóban bámulatos tevékenységet fejtett ki, hogy a küzdelemnek a pápaság és császárság között a keresztén világban gyakorlandó legfelső hatalomért szükségképen be kellett következni. A lelki és világi legfelső hatalom nála nincs megosztva; ő mindkettőt föltétlenül a pápai székek követelte: «Már eredetök mutatja — így szól egyik levelében *) — a pápai méltóság felsőségét a királyi fölött: ezt az emberi kevélység találta föl, azt az isteni kegyesség alapította.» A pápaság isteni eredetéből önkényt következik, hogy az apostoli szék iránt a királyok és népek föltétlen engedelmesseggel tartoznak. «Az apostoli szék iránti engedetlenség — így szól Gergely — egyértelmű a bálványozással» és pedig nemcsak a lelki ügyekre vonatkozó, de a szorosan világi kérdésekben is: «mert ha az apostoli szék az Istentől ráruházott fejedelmi hatalomnál fogva a lelki ügyek fölött ítéltet, miért nem ítéltetne a világiak fölött is?» **) Szóval az a hatalom, mit Gergely a pápai székek követelt, a korlátatlan legfőbb hatalom volt a népek és fejedelmek fölött a kereszténység lelki úgymint világi ügyeiben. ***) E roppant követelés természetes következménye volt a reformmozgalom előmlő spiritualis iránynak. Mint a lélek a test fölött, úgy áll az egyházi hatalom a világi fölött, s mint a léleknek a testet úgy kell a királyi méltóságot a szent székek vezetni; mert ez fogja Isten ítélőszéke előtt a királyokat képviselni, neki kell egykor számot adni ezek tetteiről. †) Másrésről be kell ismernünk, hogy a nagy pápát az óriás igényekre, nem csupán a körül-

*) *Greg. Regist.* IV. 2. Jaffénál i. m. II, 245.

**) *Greg. Regist.* Jaffénál i. m. II, 275.

***) Gergely elvei a pápaság hatalmáról össze vannak állítva leveleinek gyűjteményében e cím alatt: *Dictatus papae*. (*Greg. Reg.* II. 55. a). Ez elvek, ha nem is egyenesen általa foglaltattak ez alakba, szellemét híven fejezik ki.

†) *Greg. Reg.* VII. 25. Jaffé II, 361.

mények által különben is menthető nagyravágás, hanem más valóban nemes indok is vezette. E vas korszakban, midőn mindenütt és mindenki előtt a jogot és igazságot az erő mértéke szabta meg, midőn a rendetlenség árjába magok a fejedelemek is belesodortattak, a nagy pápa csak egyetlen hatalmat látott, mely isteni tekintélyen alapulva és parancsait az Isten nevében osztogatva, hívatta jogosítva és képesítve lehetett a megtámadott társadalmi rendet és erkölcsiséget védelmezni. E hatalmat ő a mindenható tekintélylyel fölruházott pápaságban hitte föltaalálhatni, s valamint nem habozott eddigi reformtörekvéseiben a pápaság függetlenségének és tekintélyének megalapítására és megszilárdítására mindent elkövetni, úgy nem késett trónralépése után a pápaság legfelső hatalmának teljes kivívására a császárságot, mint a legelső világi hatalmat megtámadni, hogy azt vagy megtörje vagy meghódolásra kényszerítse. Ez volt az utolsó és döntő lépés a legnagyobb részben épen ő általa diadalra juttatott reformmozgalomban.

A pápaságra a politikai viszonyok e korszakban rendkívül kedvezők voltak s Gergely ritka ügyességgel és sikerrel tudta azokat fölhasználni terveinek megvalósítására. A társadalmi viszonyokban a germán invasio által előidézett zavarnak és rendetlenségnek a feudalismus véget vetett; de épen e rendszer az állami egység szétrobbantásával a politikai viszonyokban valóságos chaost teremtett. Az államalakulások, melyeknek a népvándorlás lezajlása után a frank birodalom fölemelkedése Nyugat-Európában véget vetett volt, e rendszer uralomrajutása alatt újra megkezdődtek, s bár mint általában minden korban, az erő azon alap, melyen az új államok fölemelkednek, most az alapítók mégis szükségesnek tekintik a hódítás vagy függetlenítés szentesítésére magasabb tekintélyt keresni. Ily tekintélyt két hatalom nyújthatott; a pápaság és a császárság; mert bár a feudalismus Nyugat-Európát száz meg száz államra osztotta, mégis áll a hit, hogy az európai keresztyén nemzetek egy közös család tagjai, melynek lelki feje a pápa, világi feje pedig a császár. E két hatalom között lehetett választani, de hogy a hűbériség uralmának korszakában, melyik hatalom választása lehetett és volt előnyösebb az új államra, nem nehéz belátni. A csak erkölcsi fegyverekkel rendelkező és mégis isteni tekintélyt nyújtó pápaság inkább

névleges, mint valódi hűbérurasága, korántsem tűnt föl oly veszélyesnek, mint a császárságé, mely a hűbéres állam függetlenségét többé vagy kevésbbé, de megcsonkította. Ez okból találjuk, hogy nemcsak az új alapítók csaknem kivétel nélkül a pápai székhöz fordultak, de hogy a császár vasallusai is, mihelyt a pápaság elég erős volt a császárság ellen támpontot nyújtani, siettek a veszélyes császári hűbéruraságot a pápáéval cserélni föl. E körülményt használta föl Gergely a pápai tekintély és befolyás szélesebb kiterjesztésére. A normannok hódolása, melyet már említettünk, sokkal hasznosabbnak bizonyult be, mind a két félre, hogysem utánzás nélkül maradhatott volna, s Gergely mindjárt trónralépése után a keresztyén világnak csaknem minden államát felölelő hűbérúri igényekkel lépett föl. Figyelmét természetesen mindig Olaszország tartotta főképén lekötve s a mint egyfelől a pápai székhöz biztosságára és tekintélyének érvényesítésére Közép- és Felső-Olaszországban, Mathild toskanai hercegnő buzgó egyházas szellemét, mind szorosabban a pápai székhöz érdekebe vonni törekedett; úgy Alsó-Itáliában is Guiscard Robert veszélyesen növekvő hatalma ellensúlyozására a beneventi és capuai fejedelmeket vette a szent székhöz alá és fogadta el hódolati esküjüket. *) Ez volt kezdete azon lázas tevékenységnek, melyet Gergely e téren kifejtett. Angliára, Spanyol- és Magyarországra szintén fölújította a szent székhöz valódi vagy képzelt főúri jogait **) s bár Hóditó Vilmos és László ez igényeket vagy egyenesen visszautasították, vagy hallgatással mellőzték érzéketlenségből — Lászlóról elmondhatjuk vallásos buzgóságból is — a szent székhöz állandó hívei maradtak. Sőt Vilmos — jóllehet újonnan alapított állama függetlenségét rendkívül feltékenyen őrizte és éppen ezért a hűségi eskü letételét határozottan megtagadta; nem vonakodott, a trónja megszilárdítására nagyon is hasznos pápai szövetség megtartása végett, az egykori angol-dán királyok által Rómába szolgáltatni szokott adót szintén megküldeni. ***) Eredményesebb

*) Aimé, *L'histoire de la Normandie*. 201. *Greg. Reg.* I, 18 a. I, 21 a. Jaffénál 32, 36.

**) *Greg. Reg.* I, 7. II, 13. IV, 28. ugyanott 16, 127. 183.

***) Thierry, *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands*. II, 171.

volt Gergely működése Spanyolországban, hol Sancho aragoniai királytól, az eddig Rómától csaknem teljesen független aragon egyház átalakítására szabad kezét nyert *); Corsicában, hová a corsicaiak kérelmére legatusát valódi királyi hatalommal fölruházva küldötte, **) különösen pedig Dél-Franciaországban a még névleg a német korona alatt álló úgynevezett Arclat királyságban. A német kormány gyöngesége IV. Henrik kiskorúsága alatt, kedvező alkalmat nyújtott az itteni hatalmas főuraknak az őket még némileg a császársághoz kötő, bár végtelenül laza, kapcsok széttörésére és, hogy a német királyok ellen függetlenségek a jövőben biztosíthatassák a szent szék tekintélyéhez fordultak. Burgund grófjai még II. Sándor életében hűséget esküdtek s fegyveres segílyt ígértek a pápai széknek ***) s példájokat követte Bertrand Provence grófja, ki VII. Gergely alatt országát szintén a szent szék védelme és hűbérurasága alá helyezte. †) E hódolatok nyújtottak a pápaságnak a moralis erőn és gyakran igen hathatos anyagi segílyen kívül a megkezdett központosítás keresztülvitelére szilárd támpontot. Mindenütt ugyanis, hol a szent szék hűbérurasága elismertetett, az egyház kiszabadítása a világi hatalom alól ténynyé vált; mert Gergely mindenütt biztosította a pápaság legfőbb hatalmát a meghódolt tartományok egyházi ügyeiben. ††) Különös fontosságot nyert a pápaság későbbi történelmében a pápai szék politikai felsőségének kiterjesztése Délkeleti-Franciaországra. A császársággal folytatott küzdelmek viharos napjaiban itt találtak a pápák függetlenségek megóvására menhelyet, és innen folytathatták a küzdelmet még akkor is, midőn a német királyok hatalma egész Italiára, magára Rómára is kiterjedett.

Kedvezők voltak a politikai viszonyok a pápaságra

*) *Greg. Regist.* I, 63. Jaffénál II, 82.

**) *Gregorii Registri* V, 4. Jaffénál i. m. II, 290.

***) *Greg. Reg.* I, 46. Jaffénál II, 64.

†) *Greg. Reg.* VIII, 35. u. o. II, 486.

††) «*Ecclesias autem omnes, quae in mea potestate sunt, praefato domino meo Gregorio papae omnino dimitto, et omnibus sucesoribus eius, et ad ordinandas eas juste et secundum Deum pro posse meo fideliter adjuvabo.*» *Bertrand* provence-i gróf hűségesküjéből. Hasonlóan szól a capuai és beneventi fejedelmek hűségesküje. Jaffénál i. m. II, 32, 36 és 486.

nézve Németországban is. A királyi hatalom itten III. Henrik halála óta a pápasággal ellentétes úton haladva, épen annyira meggyöngült, mennyire a pápaság megerősödött. Nem tartozik ide annak fejtegetése, hogy a német királyok által föleleveníteni igyekezett római császárság, mennyire ellenkezett a germán népek szellemével, csak azt jegyzem meg, hogy a III. Henrik által gyakorolt valóban császári hatalom mély és tartós reactiót keltett föl, mely reactio világosan föltüntette a III. Henrik korában oly imposans német császárság belső gyöngeségét. A német nagyok épen úgy, mint a francziák teljes függetlenségre törekedtek és törekvéseiknek III. Henrik halála után a gyöngé női kormány és az ezt követő személyes érdekeket hajhászó gyámkormány tágas tét nyitottak. 1056-tól 1068-ig terjedő rövid időszak végzettlenségé vált a német császárságra. A pápaság és a német fejedelmek, a császárság érdekeivel homlokegyenest ellenkező irányokat követő e két hatalom, e korban tette le a német kormánynak nemcsak elnézése, de egyenes támogatása mellett későbbi nagysága alapjait.

IV. Henrik, a mint az uralkodást személyesen kezeibe vette, megpróbálta a viszonyokon segíteni; de a szenvedélyektől elragadott s különben is kényuralomra és erőszakosságra hajlandó fiatal fejedelem *) kiméretlen föllépése Szászországban, a szász nagyok nyílt fölkelését és a német fejedelmek forrongását idézte elő, mely csak kedvező alkalomra várt, hogy lázadásba törjön ki.

Az alkalmat VII. Gergely beleavatkozása a német ügyekbe csakhamar meghozta. A nagy pápa különben is meg lévén győződve, hogy a világi ügyek épűgy legfőbb hatósága alá esnek, mint az egyháziak **) sietett a kedvező pillanatot fölhasználni a szent szék hatalmának megalapítására a császárság fölött. Elfogadta a kínálkozó szövetséget a föllázadt

*) Így ítéli őt meg Ranke. *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*. I, 30.

**) Mindjárt trónralépése után, midőn a császárság és a pápai szék között a béke még fönnállott, így ír Hugo clugny-i apáthoz. «Portamus enim quamquam infirmi, quamquam extra vires ingenii et corporis, soli tamen portamus in hoc gravissimo tempore non solum spiritualium sed et saecularium ingens pondus negotiorum, *Greg. Reg.* I, 62. Jaffénál II, 81.

szászokkal és az elégedetlen nemet nagyokkal és az investitúra kérdése megadván az alkalmas indokot, megindította a nagy küzdelmet a keresztyén világ fölött gyakorlandó legfelső hatalomért. Föllépése IV. Henrik ellen iszonyú vihart zúdított a pápai székre, előidézvén a reformok ellen küzdő főpápaság és alsó clerus szövetekezését a császári hatalommal, de a pápaság a már fölsorolt reformok által elég erőssé tétetett a vihar kiállására, szövetekezése pedig a német fejedelmekkel megtette az első nagy csapást a császárság lealázására. A forcheimi birodalmi gyűlés azon határozata, mely az örökösödésnek Németországban véget vetett, megnyitotta a kaput a szent szék befolyásának a császári trón betöltésénél. A helyzet tökéletesen megváltozott. Mint előbb a német királyok a pápaválasztásra, úgy igényelnek és gyakorolnak is ezután a pápák befolyást a császárválasztásra. Azon hatalmas állás, melyet VII. Gergely Henrik és Rudolf ellenkirályokkal szemben elfoglalt, midőn mindkét ellenkirály tőle várta az eldöntést és az ő pártfogásától reményelte a győzedelmet ellenfele fölött, csak bevezetés volt a később oly gyakran megújult ilyenmű jelenetekhez. A szerencse változandóságát még keserűen kellett ugyan a nagy pápának tapasztalni: a császárság megalázója székvárosából saját népe elől menekülve, mint száműzött halt el Salernóban; de a pápaság ügye már el nem veszhetett. A reformmozgalom, mely a pápaság világuralmi állását megteremtette, a kor szellemén alapult; és a Gergely által már gyakorolt roppant hatalomnak mindaddig fönn kellett maradni, míg azt Európa népeinek politikai és társadalmi viszonyai nemcsak menthetővé, de kívánatossá is tették; és míg a pápák e hatalom föntartására Gergelynek nemcsak igényeit és erveit, de önzetlen tiszta lelkesedését is örökölték a megtámadott társadalmi rend és a moralitás védelmezésében.

MIKA SÁNDOR.

A B Á R Á N Y K A.

Elbeszélés.

Illoky Gábor, miniszteri tanácsos és neje Bella leányukkal együtt egy zugligeti nyaralónak árnyas hársfája alatt ültek, midőn odakünn egy bérkocsi megállott s belőle két férfi szállott ki. Az egyik idősebb, öszbezsavarodott, a másik körülbelül harmincz éves, vékony, szőke ember.

«Az én kedves Virágh Pál barátom!» kiált föl Illoky és a megérkezők elé megy, kik közül az öreget mindannyian ismerik.

— Engedjék meg, hogy Kerekes Gusztáv rokonomat bemutatassam — mond Virágh s az ismerkedés megtörténik.

Mindnyájan letelepednek a hárs alá, dícsérgetik az árnyék kellemességét ily forró júniusi napon s aztán előadja az öreg Virágh, miért és hogyan kerültek ők ide. Illetőleg csak magáról szólhat, mert Gusztáv barátjának és öcscsének, a ki néhány gazdasági gép vásárlására jött fel a fővárosba, nincs semmi különös czélja, véletlenül találkoztak a vendéglőben és szivességből kíserte őt ki. Ámde neki magának a minisztériummal volna egy kis ügye-baja, s azért fordul barátjához tanácsért. Majd később elmond neki mindent, most nem akarja a hölgyeket fárasztani és untatni.

E közben észreveszik, hogy a veranda árnyékosabb, holt a hársak alatt a nap fordultával a jó hűvös levegő tűnni kezd, fölmennek tehát oda. Mire fölérték, a hölgyek egyedül maradtak Kerekes úrral, a két öreg elveszett a fák alatt, hihetőleg a hivatalos ügy megbeszélése czéljából.

Nem állithatni, hogy távollétöket a társaság meg nem

érezte volna, mert bár a két nő igen beszédes volt, a társalgás néha mégis fönnakadt Kerekes úrnak hallgatag és minden kezdés nélküli természete miatt. Ő felelni okosan, bár röviden szokott, de kérdéseket nem hoz föl, tárgyakat nem szokott a társalgásba beledobni, hamar kimerül és hamar kimerít. Nem született csevegőnek. A két nő annál inkább iparkodik a társalgást föntartani s végtelen sok kérdést intéznek Kerekeshez, melyek neki alkalmul szolgálnak egész falusi életmódját elbeszélni s egyik-másik nézetét is kijelenteni. Az utóbbiakról általában azt mondhatni, hogy elnéző, jóságos természet nyilatkozik bennök, mely sok olyanra is talál mentséget, a mit mások kérelhetetlenül elítélnének.

Illoky és Virágh urak megjelennek a verandán, a hivatalos közlés a látszat szerint mindkettőnek meglegedésére ütött ki, mert úgy a háziúr, mint vendége igen jó kedvvel tértek vissza.

Virágh fölkel, hogy ajánlja magát, de Illokyék nem bocsátják a vendégeket, itt marasztalják vacsorára. Nemsokára aztán a lámpa meggyúlt a verandán — föltálaták a vacsorát, Kerekes úr is vidorabb, élénkebb lett és volt nevetseg, adomázgatás elég, a míg úgy tíz óra körül a vendégek eltávoztak. De meg kellett ígérniök, hogy ittlétök alatt ismét kijönnek.

— Derék ember ez az én Pali barátom, mond a miniszteri tanácsos, s az a Kerekes is igen tetszik nekem. Mit szólna hozzá? — fordul leányához.

— Elegendő kellemes ember — felelt Bella — csakhogynagyon is szerény. Nálunk Pesten ilyen fajta nem igen terem.

— De tetszik-e vagy nem? Rokon- vagy ellenszenvet érzesz iránta? — mond a tanácsos fürkészőleg.

Illokyé és leánya kérdő tekintetet vetnek rá. Erre a tanácsos elbeszéli a hivatalos ügy állását, mely Virágh Palit fölhozta. Ő már régóta meg akarja Kerekes Gusztávot házassítani, de a fiatal ember nem igen tesz látogatásokat, kicsiny az ismeretségi köre és nem vette sohasem észre, hogy nőhöz vonzódott volna. Most, hogy vele Pesten találkozott, egy fogadóba lévén szállva, ma kora reggel meglátogatta szobájában. Gusztáv még szunyókált, az éjjeli szekrényen óra, tárcza, jegyzőkönyv, aprópénz közt egy photographiát is látott. Megnézi s meglepetésére látja, hogy női arczkép — fiatal nőé.

— Egy szóval — fejezi be Illoky — a te képed, Bella.

— Az enyém? — csodálkozott Bella.

— Így van, a tied; abban az oláh jelmezben, a melyikben a jelmezből után magadat levétetted. Virágh is meg volt lepetve, s a csakhamar fölébredt fiatal embert megkérdezte, hogy jutott a képhez; ez meg azt felelte, hogy egy kirakatban meglátta, igen megtetszett neki s megvette. Pali erre természetesen tovább kutatót és azt a kérdést intézte hozzá, hogy kívánná-e az eredetijét ismerni. Gusztáv azonnal ráállt s így jöttek ki.

— Különös — mond Illokyné — de kicsoda, micsoda ez a Kerekes Gusztáv?

Férje megnyugtatta az anyai szív aggodalmát a fiatal ember vagyoni állapotának rövid előadásával, úgy, a mint azt Virághtól hallotta. Adósságmentes es jól instruált 1000 hold föld az alföldön nem a legrosszabb ajánló levél az anyák szemében és nem lehet tagadni, hogy Illokynének különben is szerfölött nyájas arcza — mely nyájasság az édeskésségnek nem volt teljes híjával — valóságos holdvilággá szélesbült ki.

— Csakhogy ennek a vége megint az lesz, hogy Bellának nem lesz anyjára — sóhajt föl a tanácsos egy kissé elkecserevedve.

— Már az igaz, Bella olyan válogatós... Ezer ember közt jó szerencse, ha tetszését egynek a füle megnyerheti — teszi hozzá a mama.

Bella elgondolkozott — talán az arczkép-történet fölött — de most nevének említésekor fölemelte fejét és komolyan nezett szüleire.

— Miert gúnyolsz, mama? nem vagyok én se kényes, se válogatós. Nem keresek én se szépséget, vagyont vagy rangot, csak férfit. De az férfi legyen — volt nyugodt hangon mondott felelete.

— Édes fiam! — szólt anyja — egyik kényesség olyan, mint a másik. A ki többet kíván az élettől, mint a mennyit nyújtani képes, soha sem lesz boldog. Te összeálmodtál üres óráidban egy halmaz tulajdonságot, abból gyúrtál magadnak egy embert — a milyen nincs.

— Pedig ez az álmadozás már sokáig nem folyhatik; 22 éves vagy — az idő sürget — fejezi be a társalgást ásitozva az apa. — Most pedig gyerünk lefeküdni, holnap reggelig aludj' rá egyet és mondd meg, járassuk-e ide vagy sem?

Megcsókolták egymást, az anya fenyegetőleg — a miben volt enyelgés meg komolyság — emelte föl kezét, aztán keblére ölelte leányát és csak annyit mondott: fiam, legyen eszed!

A mire Bella mitsem felelt, de aztán esti imáját elvégezve s eloltva a gyertyát, lefeküdt, gondolkozni kezdett s a sok gondolkodástól majdnem hajnalig el nem tudott aludni. Egészen bele kábult szegény feje a sok zürzavaros képbe, mely éber álmadozásában egymást kergette. De legtöbbször megfordult benne egy magas, szép fekete hajú és bajszerű (azonban szakállatlan) férfi, ki bizonyos méltósággal hordta fejét és nem minden öntudat nélkül rakta lábait a földre. Erő és fönség párosult ez alakban. Jóság és félelmetesség. Vonz és imponál. Sajátságos ellentétek vegyülete.

Másnap azt a választ adta Bella, hogy ő semmit sem szólhat — mindaddig, a míg tökéletesen ki nem ismeri Gusztávot, tehát csak járjon ki, ha ráér, ő szívesen fogadja — annyit megígérhet.

Egyszer aztán Kerekes csakugyan ki is jött még Virághal, de ez a látogatás egyúttal búcsú volt, mert sürgős gazdasági haza szölitották.

— Mielőbbi viszontlátásig! — volt Illoky úrnak barátságos biztatással ejtett utolsó szava a távozóhoz.

A «parthie» tetszett úgy a miniszteri tanácsos úrnak, mint nejének s ezért nem vesztegették az időt Kerekes távolléte alatt sem. Látták, hogy rossz benyomást nem tett, a többit az időre, Kerekes ügyességére és kívált Berkesinére bízták.

Ez a Berkesiné egy igen kedves fiatal asszony. Madár, nem abból a fajtából, mely a magasban, a kék éghez közel röpdös — ő csak ágról-ágra szökdécsel és vígan füttyöl a valóság lombkoronájában. Víg, élénk véralkat, ki, a hová belép, oda zajt és mulatságot hoz. Bella nagyon vonzódik hozzá — csodálja kiapadhatatlan életkedvét, de leginkább talán azt, hogy a férjével olyan boldog. Mert — legalább Bellának fölfogása szerint — ez a férj ehhez az asszonyhoz semmikép sem illik, a férj sokkal, sokkal alatta áll. Csinos ember, jó ember, de közönséges ember. Neje az engedelmességet is dicsérte rajta . . . Ezt Bella épen nem érti . . . Egy engedelmes férj, az szörnyűség lehet, olyan férj, a ki nem akar — nem tud, nem mer akarni. Hogy becsülhesse azt a felesége?

Berkesiné az ő barátnőjének ilyen bogaraira nagyot szo-

kott nevetni és azt veti ellen, hogy az ő élete igen, igen kényelmes és ő nagyon le van kötelezve annak a butorkereskedőnek (férjének), ki szobáját (életét) ily komforttal berendezte.

Ezt a nőt nyerték meg Illokyék és fölkérték, hogy biztassa leányukat, csináljon neki kedvet. Berkesinének semmi kifogása sem volt a gondolat ellen, mert ő is már nem egy ízben korholta barátnőjét, hogy a fiatal embereket sorra elijesztgeti magától. Hiszen nem is régen — néhány hónapja egy jóraavaló kerő kopogtatott, Ercsey Frigyes, miniszteri titkár alakjában, de az sem kellett; Bella «üresnek» találta. Világfi, kit bálon, pletykán és divatos szórakozáson kívül semmi sem érdekel.

Végképen azzal rontotta el magának a dolgot Bellánál, hogy *Boccaccio* zenéjét szebbnek találta *Carmen*-nél. Ugyan kérem, mit ér az ilyen ember? Se esze, se szíve. Bella *Carmen* és *Boccaccio* útján végtelen következtetésekre jutott, minnek az lett a vége, hogy igen félvállról kezdett Ercsey úrral bántani.

Ercsey most Velkerék rendes vendége — épen átellenben, a völgy túlsó részén. A nyaralóból — mert lejtőn fekszik — jól belátni a Velker-villába és kertjébe, melynek tisztásain gyakran vehetni észre Ercseyt a bár nem épen szép — de annál gazdagabb Velker Gizellával sétálgatni.

— Ezt érted el barátságatalansággoddal — mond Berkesiné, látesövön keresztül vizsgálva az ellentábor mozdulatait.

— Most örülök igazán, hogy túladtam rajta; a ki ilyen hamar megvigasztalódik, nem nekem való — felel Bella kissé boszúsan.

— Hát te csak azt az embert szeretnéd, a ki nem vigasztalódik meg? Ilyenek mai napság nincsenek! — nevetett Berkesiné.

Ha nem is sokat, annyit mégis elért a szép asszony, hogy barátnője lassanként hozzátörődött a gondolathoz. Isten neki! úgy látszik, minden áron férjhez kell mennem — Kerekes Gusztáv, vagy más — már az egyre megy!

Berkesiné tökéletesen meg volt elégedve az első ostrom sikerével s kiszólt a kertbe:

— Tibike!

Férjét ugyanis Tibornak hívták, de ő Tibikének szokta nevezni.

Bella megütődve nézett barátnőjére s csak annyit mondott:

— De az Istenért!

— Nos?

— Ugyan kérlek, hogy nevezheted ezen a néven?

Berkesiné úgy találta, hogy a Tibike egy igen kedves kis név. Aztán hangzatos is! Bellának ez sehogy sem fért a fejébe. Ő már nem egyszer hallotta és korholta meg szelíden barátnőjét, hogy férjét — az urát ily gyermekes, megalázó névvel illeti. Rendesen kaczagás szokott a válasz lenni s érvei egyáltalán nem találnak méltánylásra.

Tibike megjelent s a házaspár eltávozott.

Bella sokáig járt a kertben föl és alá s elhatározta magában, hogy akár milyen lesz ferjének neve — kicsinyíteni nem fogja. Hisz ez megalázza a férfit, kisebbnek tünteti föl a valóságnál. Ha már Berkésiné oly férjet kapott, a ki nem képes imponálni, helyezze ő, a nő, magasabbra legalább a világ szemében, mutasson iránta — ha már nem is érez — valami tiszteletet, de ne tegye nevetségessé ilyen névvel: Tibike!

Tibike! Egész este ez a név hangzott fülében. S az a férj eltűri ezt a kedveskedést, nem tiltakozik ellene, sőt tán még jól is esik neki!

Tibike!

Illokyék, kik már bizonyosra vették, hogy leányuk elszánta magát a férjhez menetelre, nagyon meg voltak lepelve, midőn az egy délután Pestről kijöve, hevesen kijelentette, hogy neki Kerekes nem kell. Többé látni sem kívánja, s kéri szüleit, írják ezt meg Virágh Pálnak.

A tanácsos urat erre tökéletesen elhagyta rendes nyugalma.

— Mi lett megint? Bizonyos vagyok benne, valami újabb badarság.

Bella elszántan nézett apjára és erélylyel válaszolt:

— Nem bogár! De nekem ilyen ember nem kell!

S azzal szobájába ment, magokra hagyva szüleit, kik most fejüket törhették azon rejtély megfejtésén, hogy mit értett leányuk az »ilyen« ember alatt. Okvetetlenül hallott valamit felöle; de kitől és mit? Az öreg úr sokkal inkább föl volt indulva, semhogy czélszerű lett volna, leányának kiker-

dezését rábírní, s így a mama vállalta el a diplomatikai megbízatást.

Teljes két óra hosszat tartott ott benn a vallatás, végre a tanácsosné a következő eredménnyel jött ki: Bella látogatást tett Boróthyéknél s ott szerencse-kíváratokkal fogadta a házi kisasszony. Boróthyék ugyanis rokonságban állnak a Virághokkal és Kerekesekkel, lenn voltak falun Gusztáv anyjánál s ott hogy, hogy nem megtudták «valamit», a miből ők a világ szokását követve, «sokat» csináltak. A házasság szerrintők már bevégezett tény. Bella természetesen tiltakozott ily híresztelések ellen, elmondta hiven, hogy Kerekes Gusztávot kétszernél többször nem látta, nem is szereti meg, házasságra meg már azért sem gondolhat, mert Kerekes egy szóval, egy czélzással sem bizonyította, hogy ilyesmi eszében járna. Az ő házuk nyílt ház, hozzájuk sokan járnak — s ha minden fiatal ember, ki küszöbüket átlépi, komoly szándékkal tenne ezt, neki sokkal több férje volna, mint a mennyit a törvény megenged.

A tiltakozás nagyon keveset használ ily esetekben. Boróthy Margit bocsánatot kért indiscreciójáért, ő mint «leendő rokon» örömeinek akart kifejezést adni, de egy szóval sem bolygatja a tárgyat tovább, ha az csakugyan ily kezdetleges stádiumban van. Azonban nem mulaszthatta el, melegen ajánlani Gusztávot, mint valódi férjnek való embert, a legtürelmesebb, legjámborabb egyént, a kit szertelen jósága, szelidsége miatt az egész családban «a báránka» néven ismernek. Sokan ezt gúnynévnek tekintik, de ez nem áll, az elnevezést a szeretet sugalta, ő boldog volna, ha oly férjet kaphatna, mint Gusztáv.

— Jó, jó, de hát miért ment el Bellának a kedve ilyen hamar Kerekestől? — vágott közbe türelmetlenül Illoky.

— Azért, a mit elmondtam — felelt a tanácsosné. — Azt mondja, neki egy báránka nem kell, a kit az egész család, minden ismerős köz gúnynévvel illet. Ő ily férfit nem tud becsülni. Inkább egy nyers, egy könnyelmű ember, mint ily jámbor tedd ide — tedd oda.

A házaspár kétségbeesve nézett egymásra.

— Attól tartok, a mi lányunk utoljára megbolondúl! — kiáltott föl a tanácsos csibukját oly mérgesen vágva a sarokba, hogy a pipa rögtön darabokra tört.

Küzdelmes napok következtek. A tanácsos és élete társa mindent elkövettek, hogy leányuk makacsságát megtörjék, de nem mentek sokra. Iparkodtak szép szóval, hideg érveléssel győzni meg Bellát arról, hogy a legnagyobb szerencsét kockáztatja, mert nincs szebb, diszesebb elnevezés, mint a «báránka». Az jószágot mutat, pedig a házasság legbiztosabb alapja épen ez a tulajdonság. Sok perpatvarnak veszi az engedékenységet és jószívűséget elejét.

— Én férjemre föl akarok tekinteni s inkább szeszélyeknek vetem alá magamat, mint hogy oly órát kapjak, melyet nekem kell fölhúznom, volt Bella válasza.

Ő és szülei ellenkező két álláspontonról néztek a házasságot, azok szemében nem volt az más két természet kölcsönös, higgadt megegyezésénél — Bella két szív találkozásának tartotta, melynél a gyöngébb fél szeretettel, önkényt meghódol a másiknak. S ő hódolni, nem uralkodni kívánt.

Utoljára mégis csak belátták Illokyék, hogy fáradságuk kárba vész, de a tanácsos e napokig tartó csatározásból valami kis diadaljelt óhajtott haza vinni s midőn leánya egy ízben kiszalasztotta azt, hogy inkább menne Ercseyhez, mert az ha felületes ember is, legalább férfi, nem báránka — Illoky kapott az alkalmon.

Jól van, ő lemond Gusztávról azon föltétellel, hogy lánya Ercseyhez megy nőül.

Bella annál könnyebben ígérte meg ezt, mert ígéretének beváltásától nem kellett tartania. Ercsey igen szorgalmasan uzsonnát és vacsorát oda át Velkeréknél, s eddig hihetőleg el is égette maga mögött a hídat.

Berkesiné vállalta el a kipuhatólást. Ercsey nála gyakran tesz látogatásokat s ő azt hiszi, hogy még mindig szereti Bellát.

— Ez a szegény fiú, — úgymond, — nagyon bolondult utánad. Mikor látta, hogy semmibe sem vész, nehéz szívvél szánta rá magát az elválásra és búfelejtőnek fölcsapott Velker Gizi zászlaja alá.

De még sokszor emlegeti Bellát — a régi szerelem hazajáró lelke kísértgeti és ha látná, hogy némi reményt nyujtana neki — szívesen visszatérne.

Berkesiné nem áll minderről jót, meglehet hogy képze-

lete álképekkel kápráztatja, de rá ezt a benyomást teszi Ercseynek viselete.

— Kisértsd hát meg! — veti oda Bella.

Néhány nap múlva meghozta Berkesiné az eredményt, mely Bella jóslatát tökéletesen igazolta. Ercseyt úgy «többek közt», odavetőleg megkérdezte, miért nem jár Illokyékhez, mire a fiatal ember természetesen azzal válaszolt, hogy nem mer többé alkalmatlankodni, mert szándékai nem találtak kedvező fogadtatásra. Berkesiné nem késett azon hitének adni kifejezést, hogy itt tévedésnek kell rejleni. Illokyék sokszor és szívélyesen emlegetik s magok is csodálkoznak rögtönös s érthetetlen elmaradásán. Ercsey erre zavarba jött, mentegőzött és átkergette a beszélgetést másra. Mindez arra mutat, hogy Velkeréknél már nem léphet vissza.

— Két szék közt a pad alá kerültünk!

Ezzel a közmondással jellemzi a tanácsos a helyzetet.

Másnap a család legnagyobb meglepetésére beköszöntött Kerekes Gusztáv épen akkor, mikor Illoky azon levél megírásához fogott, melyben Virágh barátjának be akarta a lemondás keserű lapdacsát adni. Szívesen kellett fogadni s mivel a család egy nyári tánczestélyre készült, melyet a *Fűczánnál* fiatal emberek rendeztek, fölszólították Kerekest is, hogy jöj-jön velök.

Alkonyatkor útnak indultak gyalog a közeli vendéglő felé — elől ment a két fiatal — hátul a szülők.

Bella igen el volt gondolkozva és csak szórakozott válasszokat adott Gusztáv felénk kérdéseire, ki kerülő úton akart a lány szívéhez férni. Elbeszélte mennyire vágyott ismét a fővárosba, mily kedvetlenül végezte a teendőit s több effélet; minden szava kínálgató alkalmúl szolgálhatott volna az ifjú hölgynek egy bátorító, buzdító szó közbevetésére. De válasz csak nem érkezett. Bella legyezőjével mousselin ruháját csapkodta és csak egy-egy kényszerült mosolylyal vagy pár kitérő szóval felelt.

Gusztáv mind szótlanabb lett s így haladtak némán tovább, legfőlebb a hegység szépségére téve egy-egy megjegyzést.

A lány kissé izgatottnak, ingerlékenynek látszott. Különös! Ercsey motoszkált a fejében — ugyanaz a fölületes ember, kin túladdott. — Hiuságát sértette-e, hogy mikor ajtót

tárnak előtte, kívül marad? Valószínűleg csak ez bántotta, mert szívében Ercsey uramnak a legkisebb hely sem jutott.

Víg cigányzene hangzott le a vendéglő terrasse-áról az útra smidőn fölértek, látták hogy a táncz már nagyban folyik. Berkesiné egy fiatal ember karjaiból köszönt feléjük, aztán tovább keringőzött. Innen-onnan ismerősök üdvözölték s véletlenül csak is Velkerék közelségében találtak üres helyet, hol megtelepedhettek.

Illokyné odasúgott leányának: «rossz kedvű vagy! ne tedd nevetségessé magadat Ercsey előtt — légy vig!» Nem sokára Bella Kerekessel és másokkal járta a tánczot.

Midőn a cigány elhallgatott és mindenki helyére⁷ tért, Ercsey elhaladt mellettök Velker Gizellával, aztán Illokyékhoz lépett, bókolt és néhány udvarias szót mondott, a nélkül azonban, hogy tánczot kért volna.

Bella arcán némi boszúság látszott, melyet azonban csakhamar mosolyba fojtott el és mivel éppen Kerekes ült mellette, neki kedveskedett. Egyáltalán ettől fogva vígabb lett — noha jó kedvén egy kis erőltettség volt észrevehető. Sokat beszélt vele és elénken, köznapi tárgyokról ugyan, de a ki csak látta őket s nem hallotta, gyanúba vehette, hogy érdeklődnek egymás iránt.

A társaság nagy része ismerős volt — sok nyaraló s a városból egy ismerős kör, a fiatalságból éppen csak a vidéki fiatal embert — Illokyék vendégét nem ismerte senki. Egyik mama a másiktól kérdezte nevét, természetesen hiába és hogy a tanácsos éppen az idegen úrral jött ide, nem maradt megjegyzés nélkül.

— Kicsoda az a fiatal ember Illokyékkal? — kérdezte Gizella Ercseytől. — Nem szolgálhatok vele — felel amaz, — de majd megkérdezem Berkesinétől, ő valószínűleg fölvilágosíthat.

Ne tagadjuk és ne titkoljuk, hogy örült az alkalmon, mely a kérdezősködésre nyílt, mert őt is kezdte ez az ember érdekelni. Míg Gizellát sétálni vezette a teremben — oldalt néha oda pislogatott.

Berkesiné mellé telepedve — társalgás közben egyszerre — mintha csak most jutna eszébe — megteszi a kérdést, hogy kit hoztak magokkal Illokyék.

— Kerekes Gusztávnak hijják, földbirtokos, — mond a menyecske s a földbirtokosi minősítést czélzatosan megnyomja.

— Új ismeretség lehet — szólt Ercsey — az én időmben nem volt hozzájuk járatos s a nevét soha sem hallottam

Rövid ideig hallgatott, aztán Berkesiné szeme közé nézve, nyomatékkal tévé hozzá: «talán valami udvarló?»

— Sokat akar tudni! de mit érdeklí, ön el van látva.

— Meglehet, hanem . . . hogy is mondjam . . . bizonyos kegyelettel viseltetem a múlt emléke iránt.

— Mit tudom én, micsoda! — viszonzá Berkesiné — különben is utolsó volnék, a ki barátnőmet hírbe hoznám.

— Nagyon bizalmasan beszélgetnek, — szólt Ercsey vontatott hangon.

Csakugyan úgy volt, Bella — a ki szemben foglalt helyet — mintha tüntetett volna — oly jókedvvel társalgott Kerekessel. Szinte «affichirozta».

Az asszonyka hamisan mosolygott. «Hm! . . . nem jönne velem egy fordulóra?»

És elpolkáztak.

Mikor a fiatal ember Berkesinét letette, ez szilárdan meg volt győződve kettőről, arról hogy Ercsey szívében egy szálla még benn van, melyet Velker Gizinek nem sikerült kihúzni, másodszer arról, hogy Kerekes itt léte és Bellával való foglalkozása az elpártolt udvarlót boszantja. Nevetve súgta meg ezt az észrevételét Illokynénak, a kinek arczán örömláng futott végig. Aztán nagyon — de nagyon halkán suttoztak-buttoztak. Miért, azt bizony nem mondhatnám meg, de annyi kétségtelen, hogy a báránkyának értéke csakhamar magasra szökkent. Az a szívesség, a mivel a tanácsosné őt szinte körülölelte, az a gyöngédség, melylyel rajta felejtette szemét, az a kitüntetés, melyet rá halmozott — csakhamar magára vonta a közfigyelmet. Föl-főkelt és az ő karján ment ki egy kissé friss levegőre, ismét visszajött, maga mellé ültette, figyelmeztette, hogy székeinek lába sántikál, szerezzen más, jobb széket, fönhangon nevezgette «kedves Kerekesselnek», «édes Kerekesselnek», hűsítőt hozatott s oly kifejezéssel köszönte meg, mely a körüllevőket meglepte, aztán minden szava iránt fölötte elismerő volt, nem győzte «pompás» — «kitünő» — «ezt jól

adta» és más egybekkel. Az asszony előékenysége, túlhajtott szeretetreméltósága átragadt a tanácsosra is, ki koránál, neménél és állásánál fogva bizalmasságát a vidéki jó barát iránt kézzelfoghatóbb és szemmel láthatóbb módon fejezhette ki. Vállát veregette, meg-megölelgette, magával hurczolgatta s a leghízelgőbb módon mutogatta be itt is ott is.

Hogy ennek következménye mi lett, azt kiki könnyen eltalálhatja. A mi elejente csak gyanításképen szállongott körös-körül, az kétségtelen valósággá tömörült, mint ilyen adatott szájáról szájra. Ez a jövődöbeli!

E kitüntető bánásmód nagyon ellenkező hatást gyakorolt a két fiatal emberre, Ercseyre és Kerekesre. Az utóbbinak arczáról a szomorúság elpárolgott és perczről perczre ragyogóbb kifejezésnek adott helyet, míg egész lénye a boldogság verőfényében kezdett úszni, holott Ercseynel ugyan ez ok ideges nyugtalanságot, szórakozottságot és kapkodást idézett elő.

Megesett e különben páratlan rendezőn, kinek füzértánczi figurái méltó elismerést vívtak ki a téli elite-bálokon, hogy az egyszerű francia négyes rendezésénél bakokat lőtt. Egy hatodik figurát úgy össze-visszazavart, hogy általános hahota közt idő előtt kellett «compliment»-ot commendiroznia.

Velker Gizella szemrehányásokat tett neki, mert több kérdésére alig felelt.

— Mi lelte önt? — mondá csodálkozva.

Ercsey tökéletlenül mentegetőzött s aztán csakhamar Illokýéknál termett, Bellát tánczra kérte föl, táncz közben pedig holmi csipős észrevételeket koczkáztatott meg bizonyos gyors ismerkedési és ép oly gyors feledékenységi képességgel megáldott természetekről.

Bella szemében egy örömsugár villant meg. Ártatlan képet vágott, mintha nem értené meg a vonatkozásokat és magyarázatokat kért, melyeket azonban Ercsey a tárgy könnyességénél fogva nem volt képes megadni.

Füzértánczot is rendeztek, melyben Berkesiné barátnője mellé került.

— Pompásan megy — súgta fülébe — Ercsey az előbb járt nálam és nem győzte Kerekest eléggé megszólni, hogy milyen semmi embernek látszik s neked megis tetszik, ízlésed

egészen elhanyaglott. Szóval eszi a méreg s te ökelmét okvetetlenül visszahódítod.

— De én azt nem akarom — felel Bella.

— Hát mi a célod?

— Csak egy kis boszantás.

— S ha visszatérve lábadhoz veti magát?

— Kinevetem — volt Bella válasza és szája körül kedves dacz vonaglott. A két nő pompásan mulatott Ercseyn, a ki épen szemben ült és mialatt Velker Gizellának buzgón udvarolgatott, mindig át-át vetett egy pillantást. Olyankor aztán Berkesiné mindig valami hamis fogást sugott Bellának, hogy Kerekésre — a ki tánczosa volt — vagy egy olvadékony tekintetet löveljen — vagy nagy bizalmasságot mutasson iránta.

— Nézd csak — hogy megrándul mindig testében, kaczagott a szép asszony s azt a két kis hamis szemét olyan kedvesen összehúzta.

Jutott-e Bellának csak egy pillanatra is eszébe, hogy azok az ő golyói körforgást tesznek és Ercseyn keresztül Kerekes szívébe furódnak? Aligha, ő csak a tréfájával volt elfoglalva.

De annál inkább kezd a Báránka szívében a meggyőződés gyökeret verni, hogy Bellára mégis csak tett hatást, különben miképen magyarázhatná meg azt a sok kedvességet, melylyel elhalmozzák? A szerelmes ember úgy is minden szóban — melyet kedvesétől hall — czélzást szokott keresni s ha szükséges még bele is magyarázni. Kerekcs jőzanabb elme, de a meglepő fordulat, mely szerencsájében beállt, mégis csak megzavarta egyensúlyát.

Sokat hajtott föl Bella kedvességéből! Ez a sűgártermetű, villogó fekete szemű hűlgy bír valamivel, a mi a szépségnél is hatalmasabb és tartósabb, kedves, nagyon kedves tud lenni — ha akar. Olyankor aztán ezek a szemek, ez az ajk, ez az arcz, ez a hang, minden rajta szinte árasztja a belízeltő kedvességet!

Szegény jó Kerekcs, úgy ül mellette, mint egy kályha mellett s engedi áradni magára azt az édesen ható jó meleget, melytől a fagyos lélek úgy fölenged.

Foly a fűzertáncz és Ercsey, mint förendező két társának segédlete mellett körülhordozza a jelvényeket és bok-

rétákat, azokat a nőknek nyújtva át, ezeket a férfiak ölébe dobva marékszámra.

— Nekem sok cotillonjelvényt adjon — szól Bella, mikor az osztogató előtte megáll.

— Hány darabot parancsol? — kérdi a rendező.

— Legalább tizet.

— Tessék tíz darab — . . .

— Még azt a szép csillagot is adja csak ide, szebb akár milyen rendjelnél, — mond Bella, az egyik csillagra mutatva.

Ercsey ránéz merőn és egy szempillantásig gondolkozni látszik.

— Talán ki akar vele valakit tüntetni? — kérdezi félhalkan és a nőhöz lehajolva.

Bella a fiatal ember éles tekintetét hasonlóval viszonozza s csak laconicus választ ad:

— Meglehet.

— Tudja mit? Odaadom magának ezt a jelvényt is — egy föltétellel — és Ercsey arca rendkívül jelentős, hangja nagyon nyomatékos szint öltött. Halkan és vontatottan folytatá: — adja annak, a kit legjobban szeret . . . tánczosnak, tevé utánna, mikor Bella szeméből nehezteles villant föl.

— A kit legjobban szeretek tánczosomnak? — Jó, legyen úgy! Kerekess, engedje meg, hogy tánczosommá decoráljam!

És egy gombostűvel nevetve Gusztáv kabátjára tűzte a jelvényt.

Éjjeli sötétség borúlt Ercsey arcára — déli verőfény világította meg Kerekess képét, de Bella ezt észre sem vette, csak a lefőzött képpel odább sompolgó rendezőn nevetett magában. Berkesiné megszorította titkon Bella kezét, ezzel fejezve ki helyeslését a sikerült tréfa fölött.

Kerekess azonnal fölkelt és egy fordulóra vitte Bellát, ki aztán körüljárógatta a kört s jobb ismerőseit és buzgó tánczosait földiszította. Csak a derék Ercseynek nem jutott egy sem — mi fölött legmagasb megneheztelesének kifejezést is adott, mikor egy bokrétát nyújtva Bellának, így szólt:

— Ön ugyan nem tartott méltónak egy ordóra, de én azért mégis megemlékezem róla.

— Bocsássa meg édes Ercsey, engem uccse! egészen

megfelelkeztem önről — felelt Bella rendkívül bűnbánó képpel.

Ercsey azonban megértette, hogy ez a mentegetőzés csak tökéletessé teszi a lefőzést, midőn azt a mi szándékoságnak látszott, pusztá feledséggé törpíti, azért elkeserülten csak ennyit mondott:

— Hálátlan! így fizet a sok ordóért?

Bella javában mulatott hadjárata sikerén, midőn Ercsey a szabályszerű forduló után visszahozta helyére.

Kerekes eddig a táncz alatt nem sokat fárasztotta tánczosnője fülét, talán mert Berkesiné ült mellette s igen bajos lett volna valamit úgy mondani, hogy az is ne hallja, a mindkét hölgyet érdeklő közönséges beszéd tárgy pedig mai kedélyállapotában nem látszik ínyére lenni; de most a szép szomszédot egy bonyolult cotillon-alakzatba fonták be s a fiatal ember megragadja ezt a kínálkozó alkalmat.

— Kisasszony — mond halkan — még meg sem köszöntem elég méltón azt a nagy kitüntetést, melyben részesített.

Bella esze másutt járt, hallott ugyan valamit, de nem igen értette meg azt a nagy frázist, melyet Kerekes jó ideje forgatott magában s érett megfontolás után legalkalmasb kiinduló pontnak elfogadott s azért csak azt felelte:

— Bocsánat, mit is mondott?

Gusztáv ismételte a mondást és nem minden szorongás nélkül leste a hatást a szép hölgy arczán.

Bella — mintha álomból rezzent volna föl — csodálkozva nézett körül. — Miféle kitüntetésben részesítettem én önt?

— Már nem emlékszik rá? — kérdezé Kerekes meglepetve. Dehogyan. Ön oly jelentőséggel ruházta föl ezt a jelvényt, hogy nem felejlthette el, mit adott és kinek adta.

— Ah! a cotillon-jelvény! — szól Bella magát sebesen legyezgetve, — jó Isten egy cotillon-jelvény olyasmi, a mit az ember letánczol, de nem köszön meg.

Kerekes előtt világossá kezd válni, hogy a kedves leány nem szándékozik magát könnyen megadni, és ha tovább akar haladni, erősebb ostrom alá kell vennie. Rendszerint Kerekesben édes kevés a vállalkozó szellem — de most oly erős hatások alatt állott, hogy több rugékonyságot és merészséget érzett

a szokottnál. Valami érzés hajtotta, hajtotta előre, úgy érezte, mintha ostorral kergetné valaki: — eredj, rajta, előre! — Égett, tüzelt egész testében és remegve, szakadozottan folytatta:

— Ön azt tartja, hogy ez a jelvény olyan, mint akár-melyik más? Én symbolumnak néztem — fogadtam és mint ilyet kívánom örízni.

Bella meghökkenve nézett tánczosára. Milyen hangon beszélt ez az ember? Ez az érzéstől remegő szózat . . . ez a fájdalmas várakozással teljes arc, mely esdekelve tekint föl hozzá — az oltárképhez . . . ez az emésztő tüzzel föllobogó szem . . . mindez kirántotta Bellát könnyelmű, báli hangulatából . . .

Valami borzongás futott rajta végig . . .

Különös! Hát ez az ember ilyen arcot is visel, ilyen alakot is? Melyik az igazi, melyik a fölvelt? . . . Csak az imént el volt készülve magában a válaszzsal, látta mindjárt hová akarja Gusztáv vezetni s kétségtelenül hátat akart neki fordítani, de most nem tudta miért — a kész felelet torkán akadt. Hallgatott.

— Vagy megtagad tőle minden jelentőséget? — Kérdezé Kerekes egy idő múlva, mikor már hiába várt feleletet.

— Nem épen — volt a halk válasz.

— Tehát annak adta, a minek én vettem?

Bella eddig csak oldalt nézegetett rá, most megfordult helyén és őszintén — nyíltan a szeme közé tekintett. Szeregett volna a lelkében olvasni, mielőtt valami olyast ejt ki, a mit az az ember a maga javára magyarázhatna.

— Oly igen kívánná tudni, hogy mit jelent ez az ordó? — kérdezi a fiatal embert.

— Nagyon!

Csak rajta Bella, rajta, hallgass szívedre, mely egyszerre megmozdult s azt mondja: így még nem szólt hozzád senki, ily bűvös hatása még senki lényének nem volt rád, bohó! ne gondolkozzál — felelj neki!

— Jól van — szól a leány — magyarázza mint symbolumot.

Kerekes arca kipirult, kilángolt.

— Szervusz báránka! — hangzik e pillanatban a hátok mögött.

Gusztáv és Bella meglepetve néztek hátra. A leány szinte összerendült és nagy szemet meresztett a beszélőre. Aztán nevetésbe tört ki — szívből fakadt nevetésbe.

— Beh jó kedve van a kisasszonynak — mond Virágh Pali.

— Igen az ön hirtelen megjelenésének köszönhetem — kacagott tovább Bella.

Az öreg urat Illokyékhoz vezették, hol elbeszélte, hogy egy jószágvétel ügyében táviratilag fölhívták, ez alkalommal barátjához is kirándult s a nyaralóban értesült hollétokról. Eljött, itt van és és — tevé hozzá, Gusztávnak egy jelentős tekintetet oda vetve — nagyon örvend, hogy eljött és a legjobb pillanatban toppant be.

Nem adta magyarázatát annak, mit ért a legjobb pillanat alatt, lehetséges, hogy a bizalmas együttletre gondolt, melyben az ifjú párt meglepte; annyi mégis bizonyos, hogy Gusztáv teljes tisztelettel kedves rokona iránt, a legjobb pillanat iránt hihetőleg eltérő nézetben volt.

A füzértáncz véget ért, a társaság egy része már oszladni kezdett, de az Illoky-család a vendég tiszteletére még együtt maradt egy darabig és csak hajnal felé indult haza.

De egész este nem látott többé Gusztáv oly kifejezést Bella arczán, mint a füzértáncz alatt, inkább valami gúny és boszúság tévedezett rajta, a min egyébiránt a fiatal ember csöppet sem ütközött meg, mert maga is bizony haragudott az öreg urra, hogy azt a szép pillanatot — midőn szívök már-már összeért volna — megzavarta.

Elkísértek Illokyékat hazáig. Mikor a szülék egyedül maradtak leányukkal, ezt szegényt elfogta a roppant nevetés.

— Mi lelt? — kérdezte anyja csodálkozva.

— Semmi! A báránka — a báránka — a báránka! — ismételteté Bella s mikor lefeküdt, megkopogtatta homlokát piczi kacsójával és csak annyit mondott:

— Ostoba fej te! majd megfeledeztél a báránkáról!

Virágh és Kerekes a hosszú úton a Laszlovszkyig, hol berkocsi várta, lefelé némán haladtak, egyszer aztán megszólal az öreg úr:

— Őcsém, te ugyan jól csinálod a dolgodat. Mikor a terembe léptem, egy ideig vizsgáltalak és tapasztalatommal tökéletesen meg vagyok elégedve. Ti már a mézesheteket élitek.

— Csak még öt perczig késett volna bátyám! — sóhajtott föl Kerekes.

— Micsoda? — Rosszkor jöttem?

— De így is meg vagyok elégedve — kiálta föl a fiatal ember. — Hálátlan volnék, ha nem érném be azzal, a mit elértem és a mi várakozásomat meghaladja.

Néhány rövid vonással elbeszélte aztán az éj történetét, hogy mily tartózkodó, sőt idegenkedő volt a leány elejente, később mennyire fölmelegedett.

Virágh bácsinak szerfölött tetszetek a hallottak.

— Őcsém, most csak rajta! — Huszárosan rugtass neki.

Kerekes ellenkező nézetten volt, azt hozta föl, hogy talán nem illik a leányt meglepni, hadd ismerje ki az őt jobban. De Pali bácsi arról hallani sem akart, az ismeredésre elég hosszú az élet, nem azért megy a leány hozzá, mert derék embernek ismeri, hanem mert belé bolondult, megszeretni pedig valakit, arra egy pillanat is elég. Föl kell a jó alkalmat használni, hiszen csak ne kellene neki holnap este elutazni, majd meglóditaná ő a szekeret. Elég az hozzá, fölpaprikázta a kétkedő Gusztávot s midőn az elaludt, tökéletesen el volt szánva, hogy legközelebb szerelmet vall és megkéri Bella kezét.

Másnap délután egy bérkocsi állt meg Illokyék nyaralója előtt. Kerekes szállott ki belőle és egyenest a lakház felé indult — de útközben hirtelen megállt . . . Látott valamit, a mi figyelmét nagyban felkeltötte. — Egy szőlőlugasban, melynek leveles bolthajtásán keresztül a napfény itt-ott áttört — ült Bella. Nyugtalannak és szórakozottnak látszott, egy könyvben iparkodott olvasni . . . de bár többször hozzá fogott — az olvasás nem ment sehogyse . . . Eldobta és — eszébe jutván valami, föl kacagott . . . Végre hátradőlt karosszékeében és alvásra vagy álmadozásra hajtotta fejét . .

— Kisasszony! — szólt e pillanatban Gusztáv, a ki meglehetősen zajtalanul közeledett és lépett be a lugasba.

— Kerekes úr! — mond meglepetve Bella.

— Bocsánatot kell kérnem, hogy nyugalmában zavartam és magányába betörtem, de meglátva önt — nem állhatam ellen . . . mentegetőzött Gusztáv, kinek lelke repesett az

örömtől, hiszen — a mit alig remélt — egyedül találta a kedves leányt.

Bella fölkelt, a könyvet kezébe vette s szólt:

— Tehát menjünk föl.

Kerekes nem mozdult helyéből.

Bella ránéz kérdőleg.

— Kisasszony — engedje meg, hogy egy kis szívességet nem — rosszúl rosszúl fejeztem ki magamat, engedje meg, hogy egy különös kegyet kérjek, — szólal meg Kerekes félénken.

Bella meghökkent, sejteni kezdte a fiatal ember szándékát arcából, melyen végtelen aggodalom volt olvasható.

— Majd megbeszéljük oda fönn — felelt a leány.

— Nem fönn; mert a mit kérni akarok, épen az, hogy néhány perczig önnel egyedül lehessek.

Hévvél, sürgetőleg ejtette ki e szavakat, de Bella el volt tökéelve, hogy ellenáll.

— Nem, nem Kerekes úr, csak jerünk föl!

Gusztáv tartózkodását a szorongatott helyzet legyőzte, bátrabbnak érezte magát mint rendesen és kipattant:

— Életem boldogsága függ ettől — kisasszony, en önt szeretem — legyen az enyém!

Ez hatott, a váratlan vallomás meglepte a leányt, szinte a földhöz gyökereztek lábai. A könyv kiesett kezéből, az asztalba fogódzkodott, és keble izgatottan hullámozott.

Kerekes észrevette a leány zavarát — bár maga is meg volt önkénytelen vakmerőségétől lepetve és megilletődve szólt:

— Ne vegye zokon, hogy így megrohantam, az érzelem elragadott. Rövid ideje ismerem önt, de mihelyt megláttam — el voltam határozva arra, a mit ma teszek. Viselete, szüleinek kitüntető szívélyessége a tegnapi mulatságon pedig megerősítettek elhatározásomban. — Mondja — mondja csak egy szóval, remélhetem-e, hogy meghallgat?

Bella kissé összerezsent, mikor a fiatal ember a bált emlegette.

— Most nem válaszolhatok — volt halk válasza.

— Türelemmel fogok várni, a míg parancsolja. Gondolja meg, mit mondtam és tegyen szíve szerint.

Bella ránézett, de gyorsan lekapta tekintetét és kipirult arczzal csak ennyit rebegett:

— Jerünk!

Aztán sebes léptekkel elhagyta a lugast — utána a fiatal ember.

Mostani látogatása nem volt hosszú, még a ma esti vonattal haza kellett utaznia, de majd ismét feljön — mondá, egy jelentős pillantást vetve Bellára.

A leány mitsem fedezett föl szüleinek, két napig hánytorgatott magában valamit, harmadnap a tanácsos a városba ment, anyjával ők ketten egyedül maradtak és kézi munkával voltak elfoglalva. Akkor aztán elárulta Bella, hogy mi történt a lugasban.

— És te mire szántad el magadat? — kérdezte Illokyné.

Bella nem válaszolt rögtön, a felelet egy kis erőlködésbe került, de végre mégis csak kimondta:

— Nem megyek hozzá.

A tanácsosné fejét csóválta.

— Tehát csöppet sem tetszik neked, semmi vonzalmat sem érzesz iránta?

— Különös ez az én állapotom. Néha jó szemmel nézem, érdekel is hébe-korba, de mikor eszembe jut az a név — az a gúnynév . . . Nem, anyám nekem egy báránka nem kell. — S mikor ezt mondta, daczosan fölpitytyesztette ajkait, a kézi munkát pedig az asztalra csapta.

Kívül víg csevegés hallatszott, a mindig jó kedvű Berkesiné hangja, ki a tanácsossal kijött, hogy az ő kedves Belláját láthassa és neki sok-sok mindenféle újságot elmeséljen.

Egymás nyakába borúltak és össze-vissza csókolóztak. Mert ha Berkesiné szereti Bellát, erre sines senkinek olyan befolyása, mint a szép menyecskének. És most ő elemében volt, telidesteli hírekkel Ercseyről. Az úrfi a bál óta meg van kavarodva.

— Mondtam úgy-e, hogy csak egy kissé feltékenynyé kell tenni? — nevetett Berkesiné. — Régi fogás, de mindig hatásos. Egyre-másra teszi nálam a látogatásokat. Elejénte nem akart színt vallani, mindig csak Kerekesről kérdezősködött, hogy mennyire vagy vele, megkért-e, meg akar-e, meg fog-e kérni? Mire én kipattantam, hogy kedves Ercsey, ha maga minderről hitelesen szeretne értesülni, fáradjon ki a Zugligetbe és

kerdezze meg magát Bellát. Erre elvörösödött, én kinevettem s utóvégre abban állapotunk meg, hogy holnap teszi tiszteletét.

A tanácsost — kinek Berkesiné az úton mindazt elmesélte volt, a mivel most Bellának kedveskedett — ezalatt felesége a veranda felé hívta ki s ott beavatta a legújabb eseményekbe, a minek eredménye az lett, hogy az apa összes tekintélyét latba vetve, erélyes rohamot intézett leánya ellen.

— Fiam, két kérő közt választhatsz. Az egyik már nyilatkozott, a másik — azt hiszem — szintén nem sokáig fog késlekedni, mert ha az ember egy háztól elmarad s oda ismét visszatér, tudja, hogy ez nem tréfadolog. Válassz tehát, mert ha te nem ígéred oda a kezdet egyiknek se, én bizony kalapba teszem a kettejük nevét, s a kiét kihúzom, annak adlak. Megértettél?

Berkesiné tökéletesen helyeselte a tanácsos úr nézetét.

-- Mire való ez a sok habozás? Az életben illúzióink egy részéről mindig le kell mondanunk és bátran szemébe nézni a valóságnak. Nekem is voltak légváraim, most nincsenek — összedőltek; azért boldogtalan vagyok-e?

A ki Berkesiné nevető, elégtűt képére nézett, az nem kétkedett benne, hogy a boldogtalanságot hírből sem ismeri.

— Jól van papa, férjhez megyek, megszabadúlsz tőlem — sóhajtott föl Bella.

Ercsey másnap csakugyan tette tiszteletét és harmadnap ismét, a nélkül azonban, hogy nyilatkozott volna. Ez a derék fiatal ember — hogy őszintén szóljunk — nagyon habozott, nem lévén képes eldönteni, mi szebb: Illoky Bellának külseje vagy Velker Gizellának hozománya. Gyászos tusát vívott benne ész és szív s ő, a lenge sajka nem találva meg meg a horgonyt, mely a kikötőhöz kösse, a hullámok játékaként hanykolódott ide s tova.

A min a tanácsos úr és neje igen megütköztek, Berkesiné pedig még inkább.

Ő vontatta be ide Ercsey úr naszádját és bizonyos felelősséget érzett gyöngé vállain.

Bellát a dolog nagyon mulattatta.

— A kedves pártfogolt, talán arra vár, hogy én kérjem meg kedves kezét — enyelgett Berkesinével.

Ez tűzbe jött, a mi nála nem ritkaság, nagyon hamar szokott tüzelegni.

— Elég barátságos vagy-e iránta?

— Legszebb mosolyaimmal csábítom a jégszívet, de ah! mind hiába, nem enged föl — pajkoskodott Bella, kit barátnőjének boszúsága szerfölött jó hangulatba ejtett.

Ő megtette, a mit szülei tőle kívántak — áldozatnak oda dobta magát; de aranyrámába foglalta volna Ercseyt, ha cserben hagyja. Hogy is ne? Ő, a ki egy eszményt teremtett magának, most küszöbén állt a legközönségesebb, legmindennapibb ész- vagy érdek-házasságnak — legalább a maga részéről.

— Talán még nem mer nyilatkozni — okoskodott Berkesiné — érzi, hogy nagyot vétkezett ellened s le akarja róni hibáját, mielőtt kegyedre pályázik.

— Én mást gyanítok — nevetett Bella — azt hiszem, veszedelmes közelségében vagyunk a Velker-nyaralónak. Ha nem volna ilyen vis-à-vis, már elszánta volna magát. Pedig siessen, nem sokára jöhet a másik, a kedves báránka, s mivel nekem választanom kell, ki tudja még mire szánom el magamat.

Ez az utóbbi mondás nem volt komolyan értve, csak úgy elhullajtotta játszi szeszélylyel, de Berkesiné nagyon a lelkére vette. Neki Kerekes ellen nem lett volna kifogása két hét előtt, de mióta Ercsey ügyvédjének csapott föl, úgy bele disputálta magát ebbe az emberbe, hogy most már nem tágitott volna.

— Holnap meg kell kezedet kérnie, jót állok róla! — fogadkozott hévvel.

— Meglássuk, én megadással várom a szerencsét — volt Bella válasza.

Pedig nem mondott igazat. Akarata ellenére föl-fölcsegett fülében egy igénytelen alak hangja, a mint a bálban mellette ül és oly kigyúlt szemmel, aggódó képpel rá tekint Minő badarság! Hát üldöző rém akar-e ez a kép lenni?

Szerencsére van Bellának egy csálhatatlan ígéző szava. Csak azt kell mondania: «báránka» — és vége a varázslatnak. Az alak eltűnik, a hang elnémul — a látomány nevésséggé válik.

Bella néhány nap múlva, egy szép délután kedvetlenül

heverész pamlagán, mikor az ajtó megnyílik és Berkesiné jelenik meg, mint egy kis zivatar.

— Mi újság? — kérdezi barátnője.

— Ercsey bizonyosan itt lesz egy fél óra múlva.

— Te tehát eljöttél tanúnak, hogy művedben gyönyörködhessél?

— Nem én, tanácsadónak jöttem el.

S helyet foglalva Bella oldalán, kiöntötte szívecskejét. Egy terve van, igen is egy terve. Pártfogoltja habozik — nincs magával tisztában. Berkesiné meg is kérdezte tegnap, hogy hányadán van érzelmeivel s ki nem elégítő választ kapott: meg akarja szívét próbálni, vajon igazi, tartós-e érzése, nem csak muló föllángolás, ennél fogva elútazik két hónapra s ha érzelme ez idő alatt nem lobad, ha visszajövet is oly erős, üde, mint ma, akkor megkéri Bella kezét.

— Képzelheted — förmedt föl Berkesiné — hogy megharagudtam. Csak az illem ne tiltaná a szemek kikaparását! Hát ezért remorquiroztam be, hogy most egyet füttyentsen és elgözlögjön?

— Nagyon haragszol? — kérdi Bella és barátnőjének nyakába borul. — Hidd el, én meg igen boldog vagyok.

De Berkesiné ezzel nem érte be, ő egy agyafúrt machinatórt forralt fejében, rá akarja, rá fogja Ercseyt kényszeríteni, hogy még ma szerelmet valljon.

— Halljuk azt a te híres tervedet! — szólt most a leány — ámbár nem hiszem, hogy a vonakodón kifoghassunk, mert a ki szerelmes és mégis ráér az okoskodásra, kinek elég ereje van, hogy két hónapra elútazzék, az nem forog veszedelemben.

— Ne hidd te azt — volt a menyecskeének ellenvetése és most előadta tervét, mely nem állt másból, mint hogy Belácska írjon egy levelet Kerekeshez. A levél tartalma abból állna, hogy elfogadja ajánlatát s neki ígéri kezét. Hogy ez az írás csak fogás volna és nem küldetnék el, nagyon természetes. Véletlenül itt heverne az íróasztalon. Ercsey, mikor megérkezik, ide vezettetik be és Bella véletlenül öltözkéivel volna elfoglalva, a miért az udvarló véletlenül sokáig tartoznék várakozni. Hogy ezalatt véletlenül szemébe ötlenék a levél, valószínű, s hogy az megtenné a várt hatást, bizonyos. Ha akkor

is, mikor már így sarokba lesz szorítva, ellenáll és nem vall szerelmet — Isten neki! Mehet a merre tetszik . . .

Mi tagadás benne, Bella el volt képedve e terv hallatára.

— Csak nem érted ezt komolyan?

— Nagyon komolyan. Hát mi van ebben? . . . Egy pár sor . . . egy kis tréfa . . .

— Te ezt egy kis tréfának tartod?

Berkesiné csodálkozva nézett barátnőjére, nem értette, hogy ilyesmin fönnakadhat. Csinált ő már ennél kényesebb «juxokat».

Bella azonban azt vetette ellen, hogy ez a fogás haszontalan is, mert ha Ercsey netán a levelet elolvasná, tökéletesen elvesztené bátorságát. Mi keresete van egy leánynál, a ki kezét másnak ígéri?

— Nem ismered a férfiakat! — volt Berkesiné fő érve. — Minél több akadálylyal vesszük magunkat körül, annál jobban fölhevülnek. Oh, azok a férfiak!

És mondhatatlan felsőséggei tekintett barátnőjére. Aztán kérésre fogta; szebben, hízelgőbben könyörögni pedig senki sem tudott. Szinte olvadozott ilyenkor a pajkos asszonykának hangja.

— Mit röstelkednél? Kerekessoha ez életben nem hall egy kukkot sem arról a levélről. Vagy használ, vagy nem, ha igen — próbára tetted és meggyőződted róla, hogy igazán szeret — mert félt és aggódik miattad — ha nem használ, egyet nevetsz és atyádnak örökös szemrehányásától megszabadultál.

Ez az utolsó érv hatott. Sokért nem adta volna, ha szüleit, de kivált apját meggyőzhetné, hogy aztán többé ne kinozza azokkal az unalmas házassági tervekkel.

Az íróasztalhoz lépett, leült, keze már a tolltartó felé nyúlt — de nem fogta meg a tollat — a kéz ott maradt fekve az asztalon . . . egy felben hagyott szándék.

— Tudod-e — mond barátnőjéhez föltekintve — hogy ez furcsa egy komédia?

— Tudom.

— S tudod azt is, hogy én nem szeretem a komédiát?

— Nagyon tudom, de az én kedvemért megteszed úgy-e? — felelt Berkesiné és kezébe nyomta a tollat, aztán megfogta Bella kezét és a ténatartóhoz vezetve azt, a tollat bele akarta mártani.

Ez a tréfa lefegyverezte Bella komolyságát.

— Nem vagyok én gyerek, nem kell a kezemet vezetni s a tollat erőlyesen belevágva a tintába, szólt: Dictálj!

És Berkesiné egy kedves kis levelkét mondott tollába, a következő tartalommal:

«Tisztelt Kerekes úr!

Ön megkérte kezemet, én a válasza egy heti határidőt szabtam, ez ma lejárt s értesítem, hogy nincs kifogásom az ellen, ha kezemet szüleimtől megkéri.

Tisztelettel

Bella.»

Alig hogy befejezte az írást, a szobaleány jött be és jelentette, hogy egy fiatal úr kíván tisztelegni.

— Jó, jó, vezesse be ide és mondja, hogy a kisasszony öltözködik s mindjárt itt lesz — mond Berkesiné és vonakodó barátnőjét maga után húzta a szomszédszobába.

Csakhamar bevezette a szobaleány a látogatót, a kit azonban véletlenül nem Erceynek, hanem Kerekesnek hittak. A báránka teljes életében sohasem volt olyan nyugtalan, mint ma — sohasem oly izgatott. Leült egy pillanatra, de föl kellett kelnie, azt mondhatnók: nem állta ki az ülést — nem volt képes egy helyben maradni . . . Fölindulása némi enyhülést talált a járkálásban. Végig mérte a szobát minden irányban. Csak ő most egy tekintetet vethetne a jövőbe, — a közel jövőbe.

Elgondolkozva megállt az íróasztal előtt. Úgy el volt merülve gondolataiban, hogy alig volt némi fogalma a környezetről, nem igen tudta hol áll, mire néz — csak úgy körülbelül sejtette. Egész környezete szeme és lelke előtt zürzavarosan összefolyt. Csak egy tárgy vonta magára figyelmét, egy arczkép az asztalon — Bella fényképe. Kezebe vette leült az asztal elé — és sokáig-sokáig elnézte ezt a neki oly drága arcot.

A képről szinte gépiesen letéved szeme egy darab papirosra, melyen betűk is láthatók. Nézi, nézi egy darabig, a nélkül hogy egy betű is megragadná figyelmét — értelmetlen tintacsöppekként húzódtak végig a papiroson. Mi ez? — Az ő neve? . . . Csakugyan olyasmit vesz észre . . . egy szempillantás alatt visszanyerte eszméletét, öntudatát s elolvasta a levelet. Itt áll, írva áll az, a miért eljött. Késtség és aggály

közt hánykódott lelke az egész idő alatt, nem mert mást remelni, mint boldog megoldást és mégis folytonosan rajta volt, hogy lelkét a legrosszabb fordulatra előkészítve — megeddzzze a váratlan esetre is. Nem hitt szemének — elolvasta kétszer-háromszor — tízszer — mohón magába szíva minden szavát és a hogy azt beszívta, lassanként magához kezdett térni lelke attól a villámesapástól, mely bele csapott az első olvasáskor. De azért mégsem lett elég ereje, hogy fölkeljen — elterült a székben boldog, mámorító álmadozásban. Minő hirtelen fordulat!

Minő más helyzet —! S az ész mily gyorsan hozzászokik az új viszonyokhoz, alig kukkant bele az előtte megnyílt új világba . . . már tervelgetni kezdett . . . Tehát bizonyos . . . ő szerettetik — nem sokára övé lesz Bella . . .

Ez a gondolat most tökéletesen más hatást tett rá, mint régebben. Sokszor forgatta fejében s olyankor nem érzett mást, mint végtelen boldogságot — andalgást — álmadozást — lelki kejelgést . . . Most, hogy a ténnyel áll szemben, csakhamar elfoszlik ez az ábránd és sokkal realisabb eszmék lépnek helyébe. Érti, hogy férj, a kinek kezebe van egy nő jövője téve, kinek róla gondoskodni kell . . . A házassághoz nem elégséges a szerelem, ahhoz más is kívántatik . . . Hol fognak ezentúl lakni, kizárólag falun? Vagy majd néhány hónapot a városban töltenek? Mikép bútorozza magát? A régi bútorzatot nem tarthatja meg. Mit vesz Bellának menyasszonyi ajándéknak? fülbevalót vagy nyakéket? . . . És bútorok, ékszer, kékutazás, mindez az elhatározásra várakozó sok szándék egyszerre rohanta meg lelkét . . . Alig élvezte a kölcsönös boldogságát, háttérbe szorították a férj gondjai . . .

Édes zsidbadásából magához térve, megcsókolta a levelet háromszor — — négyszer és fölkel. Csak most támadt érzeke a valóság iránt s kezdett csodálkozni rajta, hogy oly sokáig váratták . . . Aztán felöltött neki, hogy mért fordult Bella íráshoz, holott ugyanazt szóval is tudtára adhatta volna? De ezen nem sokáig töprenkedett, sőt természetesnek találta, hogy a női tartózkodás és szemérem ily spanyolfal mögé rejtezik . . .

Azonban minden kirándulásból vissza-visszatért lelke, esze a kiinduláshoz — a boldog kiinduláshoz, hogy Bella az övé. Noha nem érte a szerencse egészen váratlanul, hiszen

mikor tusái és ketkedései közt azon sötét lehetőség is fölmerült, hogy forró óhaja teljesítetlen marad — eszébe jutott Bella viselete a bál alkalmával s azzal csitítgatta a háborgó szívet. Lehetetlen, így szólt magához — lehetetlen, hogy ne szeressen, hiszen ha nem szeretne, viseletét nem tarthatnád másnak, mint a legközönségesb, legszívtelenebb kaczárságnak . . . Pedig ő nem kaczer . . .

Lépéseket hall közeledni . . . szívében nyilalást érez . . . fölismeri az ő lépteit.

Az ajtó megnyílik és szemben áll Bellával.

Kerekes el van bűvölve — reszket egész testében s nem tud mást mondani, mint: «Köszönöm — köszönöm — szeretem!»

A leány elhalványodik — rémülten néz rá és az ajtófelfához támaszkodik roskadozva.

— Kisasszony, drága kisasszony! — szólal meg Kerekes, megkapva a leány kezét és őt a pamlaghoz vezetve, nehogy elessék — az Istenért . . . mi lelte! . . .

Bella merőn nézett a fiatal emberre, mondhatatlan félelem lebegett arczán . . . tekintete Gusztáv másik kezére esik, melyben egy levelet lát — egy halk sikoly vagy inkább nyögés hallatszik s a szép gyermek ájultan elterül a pamlagon.

Kerekes körülnézett, hogy nem lát-e valahol egy pohár vizet . . . azt nem látott, hanem helyette egy csöngetyút pillant meg, megszólaltatja s a szobalány lép be. Képzellhetni, mennyire megijedt a tableaun, mely előtte föltárult — nem is hozott vizet, hanem fejét vesztve lármát csapott: a kisasszony rosszul van — segítség! Mire a tanácsosné és Berkesiné megremülve rohantak a szobába. Ha Kerekes nincs Bellával elfoglalva, aligha kikerülte volna figyelmét az, hogy a belépőket az ő jelenléte mennyire meglepi.

Ezalatt Bella lassanként magához kezdett térni s a tanácsos úr — nejének egy intésére — fölkérte Gusztávot, hagynák a hölgyeket magokra, ők majd ketten kimennek a verandára. Mialatt a fiatal ember Illokynak a megfoghatatlan jelenetet elmondta, a nélkül hogy annak taglalásába bocsátkozott volna, mi okozhatta a hirtelen rosszullétet, benn a szobában Bella keservesen zokogott.

A tanácsosné még mitsem tudott a levélről s kérdések-

kel ostromolta leányát, ki azonban csak könnyekkel felelt, mire aztán Berkesiné — a ki a helyzetet mindjárt megértette, kivált miután egy tekintetet vetett az íróasztalra — kissé akadózva és zavarodva bevallotta az anyának, hogy Ercsey megéjtésére mihez folyamodtak.

— És most Kerekes kezébe jutott a levél! — végezte. szavait a menyecske.

Illokyné fejét csóválta, egy-egy «ej-ej!» halványan vissza is tükrözte kedélyállapotát — látszott képéről, hogy szeretne valamit mondani, hihetőleg véleményét a szerelmes cselfogásról, de Berkesiné, a szabadalmazott föltaláló jelenlétében mégis csak meggondolkozott és inkább leányának vigasztalásához fogott.

A zokogás mind halkabbá vált, Berkesiné barátnőjének homlokát elárasztotta csókkal és le-letörölgetett egy-egy pergő könnyet.

Utoljára Bella egy panaszos szempillantás kíséretében megszólalt: «mit csinálunk most?»

És csakugyan most ez volt a kérdés. Írásban adott ez a leány bizonyítványt szerelméről, melyet nem érez, oly embernek, a ki iránt mitsem érez s mi több — oly embernek, a ki őt nagyon szerette, kiben ez a levél kétségkívül valóságos forradalmat idézett elő. Kicsoda és hogyan adja meg a levél magyarázatát? Hosszú tanakodás folyt mindezekről és jobb hiányában a következőkben történt megállapodás. Bella szobájába megy, lefekszik és hirtelen rosszullétet ürügyl, Berkesiné pedig — mint a bajnak akaratlan okozója — magára vállalja az elintézés, majd ő beviszi Kerekest a városba, mihelyt Tibike megerkezik — a ki hat órára ígérközött ide, aztán meghíjja vacsorára a báránykát és fölvilágosítja. Ő ebben semmi nehézséget nem lát, az egész tréfán, ha Kerekesnek esze van, nagyot fog nevetni.

A verandáról élénk társalgás hallatszott s Tibikének szava, mely épen akkor hangzott föl, mikor a fali óra hatot ütött, jelentette, hogy a férj pontosságra van szoktatva.

Minden szerencsésen és program szerint folyt le, Gusztáv arcán ugyan a kedvetlenség gyöngé felhője vonúlt el, de a megmászhatatlanba bele nyugodott annál inkább, mert Bella rosszullétének magára nézve a leghízelgőbb magyará-

zatot adta. A jó ember azon hitben ringatta magát, hogy a pillanat nagysága és komolysága — az érzelmek rohama okozták a bajt, a mi voltaképp igaz is volt — csak hogy nem egészen oly értelemben, mint ő hitte.

A városba érve, Berkesiné meghívta estelire Kerekest és nem sokára a menyecske kis boudoirjában ültek, mely teli volt rakva apró csecsebecsékkel. Ezek közt ott trónolt a háziasszony, ki maga sem látszott másnak, mint egy kis, boudoirba való csecsebecsének.

És aztán elkezdte a magyarázatot és mentegetőzést a legkedvesebb mosolygással. Hogy ő milyen széles kis teremtes, hogy neki néha mily sajátos ötletei vannak, meggondolatlanságai, melyek néha nem is sülnék el jól, de ő nem tehet róla, nem okúl rajtuk.

A míg ezt mondogatta, föl-föl akart tekinteni Kerekésre, de maga sem tudta miért, mindig oldalt kellett néznie.

Aztán folytatta: ma is egy kis bolondságot művelt . . . ő, kérem, csak ő — és ezért, ha zavar támadt belőle, el is vállalja a felelősséget, tökéletesen elvállalja.

Kerekes nem is álmodta, mire céloz a bájos háziasszony, csak hallgatta.

Berkesiné érezte, hogy a bevezetésből ennyi elég és most már rá térhet a tárgy érdemére.

— Úgy-e maga kíváncsi, hogy én miért mondom el mindezt?

— Csakugyan az vagyok.

— Nos hát azért a levélért.

— A levélért — kérdezé Gusztáv meghökkenve s magában azt gondolta, mi köze e nőnek ahhoz a levélhez?

— Azert. Az a levél tudniillik . . . hogy hát éppen az a levél a tévedés, a zavar, a mit én csináltam.

Kerekes elfult hangon kérdé: «hogy-hogy?»

Most aztán megindul a magyarázat. Nem titkolt ő semmit, legtanácsosabbnak tartván a valóságot fedezni föl. Istenem, hisz ez nem oly nagy dolog! Bella meg akarta trefálni Erceyst, arra számított, hogy az leli meg a levelet, neki volt az szánva, tévedésből került Kerekeshoz, a ki tehát lesz olyan szeretetreméltó, hogy visszaadja.

A szoba kissé homályos volt és a menyecske nem vette

észre, hogy az a fiatal ember most olyan fehér lett, mint a fal.

Úgy-e nem haragszik rám? Természetesen. Hogy is neheztelhetne, hisz ez nem volt szándékosság. Véletlen... tiszta véletlen, melyért elvállalom a felelősséget...

Ha Berkesiné nem beszélt volna oly tüzzel, hallhatta volna, milyen mély, kínos lélekzetet vesz Gusztáv.

De ő folytatta:

— Bellát semmi sem terheli... Ő csak nehezen állt rá a tréfára... Én biztattam föl... Őt ne okolja... Ismétlem, elvállalom az egész felelősséget.

A menyecske nagyon csodálkozott, hogy semmi választ nem kap.

— Eh, szidjon ki, ha akar, de okosabb lesz, ha egyet nevet és... és visszaadja nekem a levelet, mely magát nem illeti és melyet ezennel visszakérek.

Kerekes már nem ült, hanem előtte állott.

— Majd holnap visszaadom!

Ennyit szólt csak és aztán már künn is volt a szobából, — a lakásból — a házból...

Egy úr, a ki a lépcsőn feljött, csodálkozva nézett egy földúlt alak után, ki kettőt, hármat ugorva, eszeveszetten rohant le.

Berkesiné nem értette, hogy mi lelte vendégét — a hó-bortos! meg van híva vacsorára és a helyett, hogy kedélyesen elköltené velök az estelit, elszaladt... És nem is nevetett... Különös egy ember... No de mindegy! Csakhogy mindent tud, a levelet majd visszaküldi...

Mikor Kerekes szobájába ért, a pamlagra vetette magát, eltemette fejét a vánkosban és — nem sirt. Összeharapta fogait, de nem engedte meg, hogy zokogásba törjön ki. Pedig majd bele szakadt... Egy pár nehéz könnyesepp azért mégis kibugygyant a szeme szögletében...

Szegény Gusztáv! Virágzó paradicsomból egyszerre áttéve lenni az éjszak legridegebb sarkára, minő climaticus változás! De nem az állapotban történt fordulat vette el majdnem esztét, hanem a borzasztó tudat, hogy vele játékot űztek és hogy ez a nő, a kit ő mindennek fölé helyezett, játszhatott vele ily könnyelműen, lelketlenül. Nem, ő nem képes ezt a lehetetlen, hihetetlen gondolatot megszokni...

— Eljössz velünk a városba? — kérdezte másnap délután a tanácsosné Bellát.

— Nem, édes anyám! szívesebben maradok itthon — felelt leánya, kézi munkájáról egy pillanatra föltekintve.

— Pedig szeretném, ha eljönnél, meglátogatnók Berkesinét is, elmennénk a kioskba s te egy kissé szórakoznál.

— Nincs szükségem szórakozásra.

Illokyné kezét a szék támlájára tette, melyen Bella ült s kis idő múlva így szólt:

— De nagy szükséged volna rá, mert téged ez a tegnapi eset nagyon megzavart.

A leány arca ellángosodott.

— Elpirúlsz? — szólt meghökkenve az anya.

— Talán; de csak a haragtól — felelt gyorsan Bella.

Szülei tehát nélküle mentek a városba s ő magára maradt, félre is dobta mindjárt a kézi munkát, fogta kalapját, ernyőjét s lement a kertbe sétálni . . . nem sétálni, ez a szó rosszúl fejezné ki azt a kedvetlen, céltalan bolyongást, melyet véghez vitt s minek vége az lett, hogy betévedt abba a lugasba, hol Gusztáv nem rég meglepte. Már le akart ülni, mikor ez eszébe juthatott, mert fölugrott s elsietett — föl a szobába.

— Csak én tudnám, mi lelt engem! — kiáltott föl majdnem kétségbeesve, aztán leült és az ablakdeszkára támasztva karját, forró homlokát az ablaküveghez nyomkodta.

Igazsága van, ő nem tudja, mi leli. Csak annyi bizonyos, hogy tegnap óta még egy pillanatnyi nyugta sem volt. Egész éjjel nem hűnyta be szemét, mindig beszélgetett hol magával, hol Berkesinével, hol azzal a másikkal. — Magyarázgatott, igazolta magát, vitatkozott . . . szerencsére reggel felé a fáradtság mégis elnyomta . . . Nappal sincs különben, nem gondolhat másra, mint a szerencsétlen levélre és arra, a kinek az a levél kezébe jutott. Akár hogy iparkodott magát megnyugtatni, hogy ő semminek sem oka, a tény mégis csak változhatatlan: ezt az ember ő boldogtalanná tette egy időre, mert akaratlanul oly reményeket költött, melyeket nem teljesíthet.

Pedig ez az ember szereti!

Kivált ez bántotta. Ha ugyanazon eset Ercseyn megesik, nem törődnek vele sokat, mert oly embernek ismerte föl, a ki könnyen vigasztalódik, tud vigasztalódni . . . De ez a Kerekes

majd visszahúzódik pusztai csigaházába s ott évösködik a csalóláson, sőt tán el is átkozza őt . . . Ezt még sem hiszi, egy «báránka» elsorvad lassan, észrevétlenül, de nem átkoz . . . Csak az a báránka szó és természet ne volna . . . Mert minél többet foglalkozik Kerekessel, annál több jó tulajdonságot vél benne föltalálni . . . de a tekintély? Épen az, a mi legszebb férfiban, a legszebb . . . És elálmodozott merengésében, ismét föltűnt az a tekintélyes barna ember, a ki oly önérzetesen és egyenesen hordja fejét, mintha egy póznán hordaná; ah! minő boldogság lehet az, ha ily ember lábaidhoz borúl . . . Vagy a mi még szebb, ha te borúlsz lábaihoz és ő fölemelne és kebelehez szoritana . . .

Kár, szinte kár, hogy nem olyan ember — gondolkozék tovább a leány — mert kellemes, derék, sőt rokonszenves ember is . . . Igen, bizony, rokonszenves! S ha Bella nem tudta volna meg róla azt a csúfnevet, a pusztá külső hatás után talán még kezét is nyújtotta volna neki . . . Szerencse, hogy az a szó fölvilágosította Kerekes voltaképi természetéről . . . Lámpa volt az, melylyel bevilágított lelkébe és idegenkedve fordult el tőle: a férfiaság nélküli férfitől.

Megdöbbenve, szinte elrémült arczzal néz le a kertre. Egy alakot lát a fason végig a ház felé közeledni . . . A jövevény föltekint a verandára — köszön és gyorsítja lépteit . . . Bella föl akarna kelni — de az izgalomtól szinte megbénult, szólni szeretne a szobaleánynak, hogy ne ereszsze be azt az embert — küldje el valami — akármilyen ürügy alatt . . . de zavarában nem tudja mihez fogjon . . . már késő is . . . a külső folyosó deszkáinak ropogása valakinek közeledését jelenti . . . s a megrémült leány előtt áll Kerekes.

Meghajtá magát, aztán jéghideg, metsző hangon a következőket mondá:

— Bocsánatot kérek — hogy zavarom, de egy igen fontos ügyben kell önnel értekeznem, ha megengedi.

Bella nem válaszolt semmit, egy gyöngé kezzel a kezét mutatott, a mit a látogató leüléssel való megkínálásra is magyarázhatott. Kerekes tehát helyet foglalt egy közel álló széken és minden szavát mintegy meglátolva, folytatá:

— A véletlen kezembe játszott egy levelet, mely hozzám volt ugyan intézve, de még nem küldetett el. Arról az asztal-

ról vettem, melyen íratott, a mi ha egy föllobbanó érzelem által okozott elvakultság vagy mondjuk naiv jóhiszeműség — nem menthetné eljárásomat, kétségtől megrovandó volna.

Szünetet tartott s egy szűrő tekintetet vetett a leányra, mintegy nyilatkozatot várva tőle akár egy szóval, akár egy jellel . . . De az ellenfél néma maradt és kínos elfogultsággal szögezte szemét a földre, míg keze a karszék czafrangját tépegette.

— Abban a levélben ön azt írja nekem — hogy nőmmé akar lenni.

— Uram! — tiltakozott gyöngé hangon Bella, de Kerekes rá sem figyelt.

— Ez a levél — folytató — boldogságomat alapíthatná meg . . . Ha ön tudná, mit éreztem, mikor először elolvastam . . . De azt kelle hallanom, hogy a mi benne írva van, nem komoly. Az egész levél tréfa, fogás, pajkosság — fegyver egy másik ember ellen. E szerint a levél illetéktelenül van kezemben s ön azt tőlem visszakívánja.

Miert — miért nem, Bella keze többé nem babrált a karszék bojtjával, szinte visszafojtott lélegzettel hallgatá Kerekes kérlelhetetlenül, szigorúan ejtett szavait.

— Eljöttem, hogy öntől, magától fölvilágosítást kapjak. Tulajdon ajkáról akarom hallani ítéletemet . . . Ha igaz, a mit Berkesiné tudtomra adott, szóljon s én a levelet visszaadom . . . Ön megfoghatónak s természetesnek fogja találni, hogy ily rám nézve életbevágó kérdésben mindenféle közvetítés mellőzésével, önhöz magához fordulok, mert tisztán akarok ez ügyben látni — tisztán — a valóságot!

Mély, erős elhatározottság rezgett hangjában s a ki a «báránkát» csak rendes köznapi arczával és külsejével ismerte, az aligha ismert volna rá. Egész más kifejezés ült arcán: komor megvetés, hangja szinte megérczesedett, lenyében szokatlan erély és önérzet nyilatkozott, mely visszafojtott, nehéz érzéseket takart. Szinte magasabbnak látszott egy fejjel.

Hanem Bellát semmi sem hozhatta ki hallgatásából.

Kerekes erre fölugrott és a leány elé állva indulatosan, szinte durván rivalt rá:

— Feleljen kiasszony!

Bella elhalványodott.

— Feleljen! — dörgött rá a férfi.

— Nem tartozom számadással — szólt remegő hangon, — a levelet ön találta, nem én küldtem önnek és így nekem oly kevésbé kötelességem magyarázatot adni, mint önnek joga van azt követelni.

— Van jogom kisasszony, igenis van — felelt szenvedélyel, — mert az a levél nem egymagában áll, az csak betetőzése az ön viseletének. A mit a levél kimondott, azt az ön viselete irántam a bálban már előbb elhitette volt velem. S ha ön nem felelős egy véletlenül talált levélért, nem hárítja el magáról a felelősséget szavaierért, tekinteteiért, modoráért.

És fölhevülve, villogó tekintettel, önmagáról egészen megfeledkezve kiálta föl: «szeret-e vagy csak játszott velem, ezt mondja meg!»

Most először nézett Bella a szeme közé egyenesen, nyíltan, és merőn rá függesztette tekintetét szinte csodálkozva, mintha kérdezné: «ki vagy te a ki nekem itt egyszerre megjelentél?»

De mit törődött ezzel Kerekes? Észre sem vette, rá sem hajtott, ő csak egy szót várt — egy szót lesett ez ajkáról, a megváltást vagy a kárhozatot.

S ez ajkak lezárva maradtak.

Kerekes várt közel egy perczig, kínos, hosszú szünet volt ez, mely alatt szenvedélye lecsillapodott és elveszett hidegvére visszatért. Fájdalom és gúny torzította el arcát, mondhatatlan keserőség és megvetés.

— Tehát igaza volt Berkesinének. Nemasága bizonyítja. Önnek volt lelke e lelketlen játékra, fölkorbácsolta leghőbb érzelmeimet, hogy lépre csaljon mást! . . . Úgy-e szánandó alak vagyok, hogy ezen még meg is ütközhetem, hogy ez nekem még fájhat is, holott örülnöm kellene — megköszönnöm, hogy ily bájos kezekben alkalmas eszközül szolgálhattam? . . .

Megállt egy pillanatig s elnézte ezt a lányt, a ki hátravetve magát karosszékeiben, két kezével görcsösen kapaszkodva a szék karfájába, mint egy bűvölet hatása alatt rá szögezte szemét . . .

A ki őket most látja, azt hiszi, hogy egy delejező gyakorolja mesterségét egy médiumon . . .

Gusztáv nem magyarázta így, ő egyszerűen rémülésnek értelmezte.

— Ne feljen! nem lesz bántása! — szólt szinte gyűlö-

lettel. — Megkaptam a választ és távozni fogok. Isten önnel kisasszony, találjon hiúsága és kaczersága kielégítést a tudatban, hogy áldozatainak száma egygyel szaporodott . . .

S a levelet kihúзва zsebéből, lába elé dobta :

— Itt a levele !

Azzal megfordúlt s kifelé sietett, de megelőzte mint egy szellem a leány, a ki oda repült, az ajtó elé állt és két karját keresztképen kifeszítve — útját elzárta.

Gusztáv meglepetve hátrált.

Oly tündérien szép, elragadó volt ez az alak ott az ajtóra tapadva, ihletett, gyönyörtől égő arczczal, a mint boldogságtól remegve fölkiált :

— Ne menjen, ne hagyjon el ! — A levél igazat szólt. Szeretem !

BERCZIK ÁRPÁD.

SCHOPENHAUER ARTHUR. *)

Schopenhauer Arthur túl járt a hatvanon, midőn a világ tudomást kezdett venni gondolatairól s foglalkozni személyiségével, mely zord misanthropiájával oly idegenszerűen kiemelkedik modern életünk egyszínű fölületén. Hirnevének fölragyogása a Majna melletti Frankfurtban érte, hol évtizedek óta elzárkózva, elszigetelve, csak gondolatainak élt, távol korunknak ama hangos központjaitól, melyekben kifejlett technikával értenek neveknek és eszméknek forgalomba hozásához. Az ő nevét nem ismerték, eszméi forgalomba nem jutottak, s a philosophus, ki már ifjú korában lenézte az embereket, csak megerősödött régi meggyőződésében, hogy az emberek gyarló eszök s rossz szívők miatt képtelenek az igazi érdem fölismerésére s megbecsülésére. De a helyzet megváltozik, midőn a véletlen vagy mi úgy intézte, hogy az ötvenes évek elején a journalismus fürkésző szeme őt is meglátja s meglepetésére az eredeti és szellemes gondolatok egész tárházát találja műveiben. A sarcasticus bölcs majdnem egyszerre kedvelt írója lesz a közönségnek s a haladásnak látszólag boldogságban úszó kora nem tud eltelni a pessimismus keserű philosophiájával. Midőn a 71 éves Schopenhauer egy évvel halála előtt, 1859-ben, fő művének harmadik kiadásához írhatja az előszót, büszke megelégedéssel idézi Petrarca szavait: *Si quis, tota die currens, pervenit ad vesperam, satis est*, melyekhez hozzáteszi: «Én is csak megérkeztem s meg-

*) Lásd Gwinuer, Lindner, Frauenstädt, Asher stb. Schopenhauer életére s műveire vonatkozó munkáit; Becker J. A. levelezését Schopenhauerrel; a *Philosophiai írók tára* II. kötetét: Schopenhauer értekezéseit Bánóczy J. fordításában stb.

nyugvással látom, hogy éltém vége hatásom kezdete, mely, reménylem, mennél tovább késett, annál tartósabb lesz majd.» S e remény, legalább részben, megvalósult. A hírnek amaz első, rohanó, de zavaros árja lefolyt ugyan, de a philosophus gondolatai, melyeket fölszínre vitt, közben medret áshattak magoknak, mely megmaradt. Schopenhauer neve eltörülhetetlenül van beiktatva a philosophia történetébe, művei közkezen forognak a művelt világban. A hatás azonban, melyet elért, nem az, melylyel előbbi korszakalkotó philosophusok dicsekedhettek: új irányt nem szabott az emberi gondolkodásnak. A hová ért, mely nyomot vágott; nem csak rombolt, épített is; de egész épületet, melybe legalább egy ideig megvonulhatunk, nem emelt. Valószínű, hogy ily philosophiának már lejárt is, meglehet azonban, hogy még el nem jött az ideje. Bizonyos, hogy Schopenhauernek sok a csodálója, tisztelője s olvasója, de kevés a tanítványa s alig van egy is, ki hiven követné. Talán a jövő nagyobb szerepet szánt neki, de világnézetének mivolta nem támogatja ezt az eshetőséget. Akármint legyen azonban: utódainak eszével senki sem gondolkodhatik s nekünk be kell érünk azzal, hogy elfogulatlanul vizsgáljuk a magunk szempontjából az embert és műveit.

A művek megértéséhez hozzá tartozik a szerző egyéniségének ismerete, habár Schopenhauer ez ellen tiltakozik s mások is azt tartják, hogy a mit az íróról tudni érdemes, azt megtaláljuk legnemesebb nyilatkozataiban: műveiben; a többi, nevezetesen az író magánelete, nem tartozik reánk; köznapi kárhoztatandó kíváncsiságra mutat, ha kutatjuk. E nézet hibás s helyreigazítása a mi célunkra is fontos. A szerző egyénisége olykép nyilatkozik művében, hogy legtöbbször nem a szerzőt ismerjük meg művéből, hanem megfordítva, a mű teljes megértéséhez a szerző egyéniségének ismerete adja meg a kulcsot. Mert bizonyos szempontból tekintve a dolgot, minden műben két alkotó részt különböztethetünk meg: az objectiv tényeket, melyeket az író elmond s a hatást, melyet a tények lelkeben előidéztek. Ez utóbbinak legalább nyoma soha sem hiányzik, mert az ember lelke nem pusztá tükre a világnak; elevenen visszahat az minden kívülről ható benyomás ellen s épen e visszahatás, ez érzés alapja annak, hogy íteletet mondhatunk a dolgok æsthetikai vagy ethikai értékéről. Némelykor e benső ellenhatás alig érezhető; mathema-

tikai tételeknél közömbösek maradunk; de az úgy nevezett szellemi tudományokban a dolgok értéke jobban érdekel bennünket, mint maga a tényállás, s akarva, nem akarva ítélünk is a dolgok értékéről, ha másképp nem, hát úgy, hogy fölfogásunk szerint csoportosítjuk és színezzük a tényeket. Az úgy nevezett historiai objectivitás sem olykép értendő, hogy a historicus személyiségének nincs vagy ne legyen befolyása előadására; mindig van és legyen is; csak tendenciák szolgálatába nem szabad kényszeríteni a történetírást. A historicus némelykor tartózkodhatik ítélete kimondásától, mert a tények, a mint csoportosította, elég világosan szólnak; megeskik, hogy nincs ítélete valamely dologról, mert vagy nem érti, vagy a dolog az adatok hiányossága miatt érthetlenné lett; akkor is nyilatkozik egyénisége: épen az ítéletnek e hiányában. Másutt is így van: mindenki a maga szemével nézi a világot, azaz a maga módja szerint ítéli meg a dolgok értékét, a szerint, hogy milyen ő maga. Azért, ha ily ítéletet vizsgálók, ismernem kell az ítélőt is, hogy teljesen méltányolhassam az ítéletet. Ha valaki valamit vörösnek mond, tudnom kell, hogy nem szenved-e színvakságban. Igaz ugyan, hogy arról, ki a zöld és vörös színt fölseréli egymással, azonnal tudom, hogy szeme nem rendes, de csak azért, mert az ily szemeket már tudományosan megvizsgálták. Ha a dolgok értéke s az ítélő erő abnormitásai is pontosan meg volnának állapítva, akkor ítéletéből megismerném az ítélőt, a mint némely esetben meg is ismerem. De legtöbbször a dolgok értéke nagyon vitás, az ítélő erő pszichológiája pedig jóformán egészen ismeretlen. E bajon legalább némileg segítünk, ha minden rendelkezésünkre álló módon az egyén belsejét vizsgáljuk, hiszen így is elég ritkán érünk czélt: embert megismerni, eszmény, melyet legfőlebb csak megközelíthetünk. De midőn Schopenhauer philosophiájáról van szó, mely velejében nem egyéb, mint ítélet az emberi élet értékéről, tehát a legvitásabb dologról a világon, legalább törekednünk kell, hogy annak az egyéniségét is ismerjük, ki e főben járó dologban az ítélő bíró szerepére vállalkozott.

Nem csatlakozunk azonban azokhoz, kik az egyéniséget csak korából, környezetéből, a körülményekből magyarázzák, mintha az ember lelke olyan volna, mint egyenlet ismeretlenje, melyet amaz ismert mennyiségekből egyszerűen ki

lehetne számítani. A körülmények ismerete fontos, de nem arra a célra való; inkább arra, hogy általok meglássuk, a mi nem belőlök folyik, azokat az eredeti vonásokat, melyek a körülmények alkalmával csak nyilatkoztak, tovább fejlődtek, de már megvoltak. Az emberi lélek kezdetlől fogva nem tabula rasa; megvan neki a maga eredeti formája, melylyel születik s a mely a fejlődés folyamában a körülmények szerint erősödik vagy gyöngül, vagy legfőlebb alakot vált. Minél erősebb az individualitás, annál korábban s határozottabban nyilatkozik eredeti mivolta. Ez igazság megvilágítására ritkán akad jobb példa, mint Schopenhauer élete. Az ő fejlődése egyszerű; kezdetlől fogva nem egyéb, mint jelleme erős és eredeti vonásainak kidomborodása és megmerevedése.

I.

Született 1788-ban, február 22-dikén Danzigban, az akkor meg szabad alkotmányú «Hansa» városban, a hol Schopenhauer családja, mely a hagyomány szerint Hollandiából származik, már több nemzedéken át előkelő helyet foglalt el. Kívíta magának e helyet munkával, az akarat energiájával, mely a családban, úgy látszik, hagyományos, de egyes tagjaiban túlságos hevességgé is fajúl s a lelki élet egyéb anomáliáival is szövetkezik. Schopenhauer nagyanyját, midőn özvegy lett, örültnek kellett nyilvánítani s gyámság alá helyezni. Ennek három fia közül az egyik fiatal korától fogva hülye, a másik kicsapongásai következtében félig örült. A harmadik is, Henrik Flóris, Arthur apja, excentricus ember, de tiszteletre méltó alak, erős, hajthatatlan jellem. Nagy kereskedő, mintaképe a régi német patriciusnak, ki a szabadságot, a függetlenséget mindenk fölött becsüli. Midőn nagy Frigyes egy ízben személyesen fölszólítja, hogy telepedjék le Poroszországban, s tetemes kiváltságokat biztosít neki e célra: a jellemes férfiú nem fogadja el az ajánlatot attól a fejedelemtől, ki szülővárosa szabadságát el akarja nyomni. 1793-ban a poroszok végre hatalmukba kerítik a várost; de még mielőtt bevonulnak, a büszke patricius fölözlatja üzletét s vagyona tetemes részének fölázdozásával Hamburgba költözik. Művelt ember is volt a nagy kereskedő széles körű világfölfogásával, a sokat

útazott ember érett tapasztalatával. Szerette a francia irodalmat, főleg Voltairét és az angol életmódot; rendes napi olvasmánya egy francia újság mellett a *Times* volt; egy ideig a később bekövetkezett politikai eshetőségektől tartva, Angliában akart letelepedni; sőt terhes feleségét is Angliába vitte, hogy gyermeke angol polgárnak szülessék; jóformán csak az utolsó pillanatban állott el e tervétől.

Már 38 éves volt, midőn Trosiener, városi tanácsos, Johanna nevű, 18 éves leányát vette nőül. Ennek apja is tekintélyes, művelt, sokat utazott férfiú, derült kedvű, ámbar ez is néha a dühösségig indulatos. Leánya kedves, szeretetre méltó, apja derült lelkének örököse, fogékony társadalmi és szellemi élvezetek iránt s férje oldalán művelődve, később Weimarban annak fénykorában, az ottani fenkölt életnek egyik társadalmi középpontja, a 20-as meg 30-as években pedig regényeivel nagy hírnévre tesz szert. Akkor Schopenhauer Arthur «a híres regényírónőnek» fia volt; ma Schopenhauer Johanna a «híres philosophusnak» anyja.

Házasságuk első ideje boldogságban telik el. A férjnek Danzig mellett Ohrában jószágá van gyönyörű angol parkkal, a hol a fiatal nő az év legnagyobb részét tölti, majd az erdei magány csöndjét élvezve, majd, ha szombat és vasárnap az üzletéhez kötött férj is kijöhet s a kastély nagy étterme vendégekkel telik meg, a társaság örömeibe merülve. A kastély taván Archangelből hozott gondola ringatózik, mely oly könnyű, hogy hat éves gyermek kormányozhatja; a tóban nagy pontyokat tenyésztének, melyek az úrnő szavának hallatára feléje úsznak s a kezéből hulló falatokat lesik; nyolez gondosan ápoltt fehér báránya oly angol csengetyűt hord nyakán, hogy a csengetyűk szép octavában csengenek össze; kirándulásokra kocsi, lovak állnak rendelkezésre; szeme előtt terül el a Keleti tenger pompás tükre nagyszerű fénytüneményeivel, hol a nap az évnek egy részében csak éjféltkor áldozik le s a hajnal már két órakor festi bíborával a tenger színét . . . Itt tölti a pessimismus hirdetője első gyermekévének nagy részét, néha meg az anyai nagyszülők jószágára rándul, hol másnemű élet, a mezei gazdaság eleven sürgése-forgása tárul föl szemei előtt.

Már előbb is, de főképp miután Hamburgba költöztek, nagy utazásokat is tesznek. Az éltesebb férj tán szórakoztatni

akarja fiatal feleségét, de nevelni is fiát, ki, apja mondása szerint, a világ könyvében tanuljon olvasni. Midőn a fiú kilencz éves és kis húga születik, ki megkönnyíti anyjának a fiától való válást, az apa elviszi fiát Havreba egy kereskedő barátjához, s ott hagyja két évig, hogy francziául tanuljon. Mire visszatér, egészen elfelejtette a németet s a későbbi első rangú német prózáirónak újra meg kell tanulnia anyanyelvét.

A fiú további neveltetéséről kevés adatunk van. Hazatértekor magánintézetbe kerül, hol az előkelő családok gyermekeivel együtt nevelkedik s tanul — az ily helyeken szokásos fölszínes módon. Apja kereskedőnek szánta, a világ embe-
rének, kinek ismerni kell az életet, az embereket s bánni kell tudni velők. Az utóbbihoz kevés hajlam mutatkozik benne; a fiú, úgy látszik, már korán nemcsak gyermek módjára idegenkedik az emberektől; minduntalan inteni kell, hogy nyájasabb, megnyerőbb magaviseletű legyen. Egyébként sem felel meg apja kívánságának. Eleven szellemét nem fegyelmezik tudományos oktatással, de megengedik neki, hogy kénye kedve szerint kóboroljon a költői irodalom széles országában. Egy ízben anyja szemére is hányja, hogy most tizenöt éves, elolvasta a legjobb német, franczia s részben angol költőket, de az iskolai órákon kívül egyetlen egy prózai művet sem, kivéve néhány regényt; egy történeti művet sem, semmit, mint tán azt, a mit olvasnia kellett, hogy az iskolában helyt állhasson. Ő, az anya, szereti a szépet s örül is annak, hogy fia ennek érzékét tán ő tőle örökölte; de a világ olyan, hogy ez az érzék nem szolgálhat nekünk vezérül benne s a világért sem akarná, hogy fiából úgy nevezett bel-esprit legyen. Ez aggodalomnak nem volt alapja; az anya tudhatta volna, hogy amaz olvasmányoknak mily hatásuk volt fiára. Nemesebb ösztönöket keltettek benne, hatalmas kívánságot, hogy taníttassák. E kívánság annyira erőt vett a fiú lelkén, hogy az apa is már-már engedett, de előbb egy utolsó kísérletet tett; tudván, hogy fia nagyon szeret utazni is, főleg pedig meg szeretné látogatni havrei ifjúkori barátját, kivel együtt nevelkedett, oly alternativa elé állítja most már tizenöt éves fiát, hogy vagy lemond a tanulásról s európai körútra indul szüleivel, mely alkalommal meglátogatná barátját is, vagy pedig azonnal a gymnasiumba lép. Az ifju nem bír ellentállani

a csábításnak s lemond a gymnasiumról. Szüleivel a nagy útra kel, mely majdnem két évig tart.

Bejárják Németalföldet, Angliát, hol a fiú az angol nyelv alapos megtanulására három hónapot tölt egy London mellett lakó papnál, Franciaországot, Svájcot, Ausztriát — Pozsonyba is lerándulnak — Németország különböző részeit. Az előkelő családnak vagyonánál s összeköttetéseinél fogva módjában áll, az útát oly élvezetessé meg tanúságossá tenni, a milyen akkoriban út csak lehetett. A legnagyobb kényelemmel utazik s majd a nagy városokban tartozkodik, a melyekben az eleven eszű fiú kiváló emberek vezetése mellett nézheti kulturánk nagy műveit, majd a legszebb vidékeket keresi föl, hol a természet nagy jelenségei hatnak a fiú lelkére. Mire visszatér Hamburgba s apja kívánságához képest üzletbe lép, majnem tizenhetedik évét töltötte be.

Szellemi tehetségeinek út közben nem egyszer bámulatos jelét adá. A tizenöt éves ifju a Westminster apátság meglátogatása után azon elmélkedik naplójában, vajon a költők, hősök, a királyok, kiknek emlékeit a híres templomban látta, együtt vannak-e ott, hol sem századok, sem rang, sem tér, sem idő nem választják el egymástól s mit vihetett mindegyik magával abból a fényből s nagyságból, mely itt a földön környezte? S a fiú azt feleli magának, hogy a királyok itt hagyták koronájokat s jogarukat, a költők dicsőségöket; «de a nagy szellemek közülök, kiknek fénye saját magokból eredt, nem kívülről származott hozzájuk: azok mindent, a mijök itt volt, magokkal vihettek». A ki e sorokat írja, annak lelke korán megismerhette a lélek legmagasabb szárnyalását. De az emberi természetbe is mély pillantást vethetett az ifju, a ki a süketnémák párizsi intézetében azon csodálkozik, mily föltünő nyugodt, derült és szelíd e szerencsétlenek arczkifejezése, a mit abból magyaráz, hogy ezeknek akaratját csak egy érzék ingerli: a szem, míg nálunk, kik hallunk s beszélünk, külső és belső hangok ösztönzik az akaratot, hogy magából kikeljen. — Sajnálunk kell, hogy Schopenhauer biographusa, Gwinner, csak töredékeket közölt az ifju úti naplójából. Találó az ifjunak az a megjegyzése, hogy a francia kis vígjáték s víg opera megfelel a francia nyelv természetének s a színeszek hajlamainak, míg a tragédiák természetellenes szavaliásához nem tud szokni. Angliában sehogy sem tud megbarát-

kozni az angol élet merev czeremoniás formáival, a buzgó egyházi étellel, mely merő tettetésnek látszik előtte, s anyjának intése, hogy valamivel előzékenyebb legyen az emberek iránt, «mint különben szokása», hogy ő, anyja, az etikettet nem szereti, de még kevésbbé fiának zord, magának tetszelgő magaviseletét, aligha nagy hatással volt lelkére. Magaviselete szoros kapcsolatban volt egész mivoltával; gyors eszével, melyet a költők olvasása a dolgok velejére irányzott, a világ látása pedig a phantasia kicsapongásaitól őrizett meg, de egyszersmind öntudatossá lett; egész temperamentumával, melynek örökölt melancholiáját az ifjúság napfénye is alig tudta enyhíteni.

Megdöbrentő, minő gondolatokra ébred a gazdagság s kényelem ölén élő fiatal utazó. Szeret az emberek nyomorán töprekedni. Midőn egy nap gyönyörű vidéken útnak kerekedett, kényelmes hintóban, az útszéli nyomorult viskók s ezeknek elcsenevészedett lakói egészen megrontják kedvét. — A touloni bagnóban beleképzele magát ama szerencsétlenek állapotába, kik egész életükre ide vannak lánczolva padjukhoz, talán oly szomszéd mellé, ki szenvedésöket még tűrhetetlenebbé teszi. A kik pedig 10—20 év múlva kiszabadulnak, mihez fogjanak? A világ számára meghaltak, senki sem akarja őket magához fogadni; nem marad nekik más hátra, mint hogy újra bűnbe essenek s végre a bitóra kerülnek. — A gyönyörű Lyonban észébe jut, mennyit kellett a városnak a forradalomban szenvednie; mégis az emberek egészen nyugodtan sétálnak most azon a téren, melyen tíz év előtt rokonaikat megbarátjaikat csoportosan löttek agyon ágyúkkal. «Megfoghatatlan, hogy az idő hatalma mennyire eltöröli a legelevenebb s legszörnyűbb benyomásokat!»

Csakhamar neki magának is szolgál az élet az első lesújtó érzésekkel. Alig, hogy üzletbe lépett, atyja lezuhan a magtár nyílásából az alatta folyó csatornába és szörnyet hal. A szerencsétlen valószínűleg maga vetett véget életének; az utolsó években sokszor igen izgatott volt, süketsége növekedével egyre ingerlékenyebb lett s valódi vagy csak képzelt anyagi veszteségek a halálba üzhettek.

Ez döntő fordulatot készít elő Schopenhauer sorsában. Az üzletnek megfontolatlanul végrehajtott föloszlatása után is maradt annyi, hogy a család igen tisztességesen megélhet

belőle. Az özvegy nyolcz éves leányával, hajlamait követve Weimarba költözik, a német irodalomnak akkori fővárosába, hol társadalmi virtuozitása Weimar legkitünőbb férfiai gyűjti körébe, kikkel érintkezvén, gazdag írói tehetség ebred benne. Goethe, Wieland, Fernow, Werner, Grimm, a Schlegel testvérek, Pückler s mások ketszer hetenkint gyűlnek össze vendégszerető házában, az udvar is kitünteti a szellemes nőt, de főleg Fernow lesz benső barátja, kinek közbelépése philosophusunk sorsában is forduló pontot képez.

Mert az ifju lelkében ezalatt teljes erővel kitört a válság, melynek majdnem áldozatul esett. Az üzletet gyűlöli, de apja emléke iránti kegyeletből megmarad benne, rosszúl teljesítvén kötelességeit s belső meg hasonlításban fölemésztvén minden erejét. A nagyra törő lelkek életében nem ritka az ily válság, mely a test férfissá serdülésének idejébe esik, midőn a lélek magába vonúl, hajlandóvá lesz feszült önszemléléshez s nem ritkán, a vérmérséklethez képest, fájós önkínzásához is. Schopenhauer válságát örökölt temperamentuma s életének eddigi körülményei veszélyessé fokozzák. Szülei oldalán az elkényeztetett ifju voltaképp mégis magányos életet élt; ifjúkori barátja, úgy látszik, alig van; hol is szerezte volna, midőn iskolába, melyben sok mulékony, de a legtartósabb barátságokat is kötjük, alig járt? Pedig e korban semmi sem pótolhatja a barátokat, kik leg-erősebb hatással vannak reánk, kiket jobban értünk, mint a magasan fölöttünk állókat, mert megmérésükre saját magunkban találjuk a mértéket. Küzdenünk kell, ha e körben felsőséget akarunk szerezni, meghajolnunk, ha elvitázhatatlan felsőséggel állunk szembe. Egymáshoz simulunk akaratlanul is, hajlamainkat gyakran féken kell tartanunk, mert itt érezzük először, a mi erősebb minden egyéni erőnel: a közvélemény hatalmát, mely az egyenlő kortások körében elementaris erővel hat reánk. Az iskola játékszerű jelenei nagyon jelentősé-
sek; sokszor karrikaturái ugyan a való életnek, de annak igen sok lényeges vonásával. Mindebből Schopenhauer alig tapasztalt valamit: fejlődésének legfontosabb időszakában föl-
nőttek oldalán nőtt föl. Pusztá véletlen-e, ha élte végéig magányos ember maradt, nem csatolván magához senkit, kihez szerető érzés vonzotta volna? Kárpótlásul elmélyedt a költők világába s korán összehasonlíthatta ezt a való világgal. Az összehasonlítás nem tette érzelgőssé, sem phantasticussá;

amattól megóvta energikus egyénisége, emettől korán fejlesztett józan esze; melancholicus hajlamai vannak, de a világ bajait inkább eszével érti, mintsem szívével érezné; a visszahatás pedig, mely ellenők szívében kel, erőszakos természetéhez képest, inkább keserűség, gúny meg harag, mint önmarczangoló világfájdalom vagy bánatos részvét. Mindehhez járult az a meghasonlás, melybe apja akarata sodorta lelkét. A tanulásról való lemondást küzdelem előzte meg s talán lelki furdalás kelt nyomába. Az utazás első mámorának elmúltával bizonyára föl-fölmerült lelkében az a kínos érzés, mely a maga magával való elégedetlenségből származik s annál kínzóbb, minél nagyobbra törő a lélek, főleg ha heves, kielégítést nem találó akarattal szövetkezik s elszigetelten csak magára van utalva. Schopenhauer sohasem heverte ki egészen ezt az állapotot. Az ifjában voltaképp már előttünk áll a férfiú, csak más színezésben, mint külsőleg is némely gyermek arczvonásaiban bámulatos módon keszen találjuk a férfiúeit.

Ez időben kelt anyjához intézett leveleiben ilyeneket találunk: «Semmi sem állandó mülekony életünkben: nincs végtelen fájdalom, örök boldogság, maradó benyomás, tartós lelkesedés, fenkölt elhatározás, mely az egész életre érvényes. Minden föloszlik az idő folyamában. A perczek, az apróságok számtalan atomjai, melyekre minden cselekedet szetbomlik, ezek azok a férgek, melyek mindenben a mi nagy s merész, rágódnak s megsemmisítik. A mindenuapiság szörnyetege lenyom mindent, mi fölfelé törekszik. Semmi sem komoly az emberi életben, mert a por meg nem érdemli. Minek is örök szenvedélyek e semmiségek miatt? Life is a jest and all things show it: I thought it once and now I know it.» (Az élet trefa, minden mutatja; ezt azelőtt hittem, s most — tudom. Gay versei, melyek mellszobra alatt olvashatók Westminsterben.) Máskor meg: «A szükség kérelhetetlen ítelete ki van mondva a szegény emberiség fölött; le nem rázhatja magáról; minden erejével a szükség ellen kell küzdenie, ez bénítja meg minden törekvését. Csak ha a szükségletek teljesen ki vannak elégítve, pillanthat föl a fáradt s eltompult szellem a föld köde által megvakítva». «Megfoghatatlan, hogy midőn az örökké való lélek a testbe lett száműzve, miképen ragadhatta ez ki a lelket előbbi fönséges apathiájából s húzhatta le a földi állapot kicsínységebe... elannyira, hogy a lélek egészen

megfelelkezhetett e földi világ csodálatos és idegen voltáról s ezren távoznak az életből a nélkül, hogy ezt csak észre is vették vagy erről elmélkedtek volna, holott a legegyszerűbb az emberi elme számára megfoghatatlan természeti tünemény elég lett volna, hogy folyton foglalkozzék vele . . . Versekben is, melyek nem épen költői tehetségre mutatnak, kifejezi töprenkedő sötét hangulatát.

Az anyát aggasztja fiának ez az állapota; Fernowtól kér tanácsot, ki gyönyörű levélben az ifjút arra buzdítja, hogy ha tehetséget s erős akaratot érez magában, hagyja ott az üzletet s lépjen tudományos pályára, eddigi mulasztását könnyen pótolhatja. Az ifju a levél olvasására heves zokogásba tör ki, egész valója megrendül, mint soha többé életében s ő, ki különben igen habozó természetű, rögtön elhatározza magát, hogy Fernow tanácsát követi. Néhány héttel később már Gothában találjuk, hol kitűnő philologusok vezetése mellett bámulatos gyorsasággal halad s mindenki fényes jövőt jósol neki. Sikerei visszaadják lelkének rugalmasságát, a komoly tanulmányok szilárd talaján majdnem vidám ember lesz belőle, ki csak úgy szórja a — gúnyverseket a gothai philisteusokra, s egy alkalommal az egyik oda való tanárra is. Ez újra kis katastrophát idéz elő életében; a tanár, kinél lakik, kollegiálitásból nem akarja tovább magánál tartani és Schopenhauer kénytelen Weimarba menni. Előbb anyja jól megleczkézi s e levelek nagyon jellemzik a fiút és az anyát is. Azt írja neki a többek között: Nem vagy rossz ember, nem vagy szellem és műveltség nélkül való, mindened van, a mi a társaság diszervé tehetne, ismerem lelkedet s tudom, hogy kevés ember jobb náladnál: mégis kiállhatatlan vagy s nagyon terhesnek találom a veled való életet; minden jó tulajdonságodat elhomályosítja s a világ számára hasznavehetetlenné teszi túlokosságod; mindent jobban akarsz tudni másoknál, mindenütt hibákat találsz, csak magadban nem . . . Ezzel elkeseríted az embereket . . . senki sem tűri, hogy te kinek ugyancsak vannak hibái, gáncsoljad, főleg a hogy te szoktad, orakulumszerűen: így meg úgy áll a dolog, mintha ellenvetés lehetetlen volna . . . Választást enged neki, Altenburgba akar-e menni, vagy Weimarba. De Weimarban sem fog ő nála lakni. Nem akarja szabadságát, melyben oly nyugodtan él, veszélyeztetni. Ebédre anyjához fog jönni, este meg kétszer hetenkint, mikor

társaság van nála. — Midőn az ifju Weimart választja tartózkodása helyéül, anyjának nem nagy öröme, ez újra óvatosan meghatározza a köztük leendő viszonyt. «Tudod, írja neki, hogy szeretlek, elégszer bizonyosságát adtam. Boldogságomhoz szükséges, hogy boldognak tudjalak, de nem szükséges, hogy ennek tanúja legyek. Mindig megmondtam neked, hogy nehéz veled megférni s most nem titkolom, hogy a míg olyan vagy, a milyen vagy, minden áldozatot meghozok inkább, mintsem hogy erre határozzam magamat . . . Rossz kedved engem nyom, elüzi derült humoromat, a nélkül hogy ez neked használna. A minap csak látogatóban voltál nálam s mindig heves jeleneteink voltak semmiért s csak ha távoztál, vettem szabad lélekzetet, mert jelenléd, panaszaid elkerülhetetlen dolgokról, sötét arcod, bizarr ítéleteid, a miket orakulumokként hangoztatsz, melyek ellenvetést nem tűrnek, nyomtak engem . . . Most oly nyugodtan élek, évek óta nem volt kellemetlen pillanatom, ha csak neked nem köszöntem. Csöndesen megvagyok, senki sem mond ellen nekem, én nem mondok ellen senkinek, hangos szó nem hallik háztartásomban . . . ez az én életem s ilyennek kell maradnia, ha hátralevő éveim nyugalma és boldogsága drága előtted . . . Azért a következő módon akarok veled élni. Lakásodon otthon vagy, nálam meg vendég, szívesen látott kedves vendég, kit mindig nyájasan fogadnak, de a ki házi dolgokba nem avatkozik. Ezekkel senmit sem törődöl, nem tűrök beleszólást, mert ez kedvetlenné tesz s nem használ semmit; vendégfogadó napjaimon nálam vacsorálhatsz, ha tartózkodol a folytonos disputálástól, mely szintén kedvetlenné tesz, úgyszintén az örökös panaszoktól az ostoba világról s az emberi nyomorúságról, mert ez mindig rossz éjtszakát s kellemetlen álmokat hoz rám, én meg szeretek jól aludni.»

Nem kell képzelnünk, hogy anyja egoismusának e naiv nyilatkozata mélyen bántotta vagy kétségbe ejtette a fiatal pessimistát. Egész életében alig találunk pillanatot, melyben átengedte magát a pusztá érzelmnek. Fiatalkori följegyzései mutatják, hogy korán haragszik, boszankodik a világra, leginkább pedig elmélkedik rajta. Egész valójában van valami objectivitás, mely érzelmeit is áthatja; művészi temperamentum, mely előbb szemlél, azután érez; melyet az érzelem ereje nem foszt meg az éles látástól; csakhogy míg a művész

szemleletes alkotásokká alakítja szemléleteit, philosophusunk mely elmélődő tehetséggel belőlük s általuk a dolgok valóját akarja megismerni. Mindenek fölött pedig nem pusztán elméleti philosophus. Erős egyénisége nem éri be a dolgok megismerésével; ítéletre is készíti, hogy mit ér ez a világ. Philosophiájának azért van oly erős hatása; egészen individualis, egyéniségének hű kinyomata; nem csinált rendszer, összekombinálva mások gondolataiból vagy böles symmetriával fölépítve, hanem valóban átélt valami, a mi szerzőjének fejében élt s ott éltető erőt szerzett. Az anya nem értette fiát, csak a külsőt látta s külsőnek tartott mindent, a mit látott. Neki ismeretek diszítésnek tetszettek, érzelmek meg élvezetnek. Fia szenvedélyvel keresi a világ rejtélyének értelmét, s sötét hangulatának legmélyebb forrása, hogy a rejtélynek az az értelme, melyet egyéniségénél fogva eleinte sejt, később világosan lát, nem elégítheti ki.

Most vasszorgalommal folytatja tanulmányait Weimarban, oly rendkívüli sikerrel, hogy két év alatt teljesen pótolja mulasztásait, megszerzi az egyetemi tanulmányokra szükséges előkészültséget, a többi között oly jártasságot a régi remekírókban, hogy élte végéig hű barátokra talált bennök. Mindez fokozza önérzetét, egyszersmind biztos alapot ad neki. Az autodidaktákban gyakori a fokozott önérzet; sokat, a mit mások másoktól tanulnak, fáradság nélkül, alig ügyelve rá, ők magoktól kénytelenek kitalálni, s a fölfedezők büszke örömét érzik. Schopenhauer már Gothában írja, hogy a lángelmék nem találkozhatnak, hogy az ilyen csak meghaltak vagy távollevők műveiben érzi a rokon lelket, mely után vágyódva csak növekedik kínja, míg ő a pusztában szomjuzik, s mint a homok a Saharában csak a felállatok serege éri szemét . . . Kétséget nem szenved, hogy már ekkor lángelmének tudja magát, ki messze kimagaslik az emberek közül, de nem nyájas szemmel néz le reájuk, a mi különben házi körnek, de korának is hangulata volt. A képből nem hiányzik semmi, ha megemlítjük, hogy Schopenhauer már ekkor szenvedett valószínűleg apjától örökölt bajokban: nagyot kezdett hallani s főkép éjjel sajátos félelem szállja meg, az az érzet, mely az elmekőrtanban a szorongás (Angstgefühl) nevén ismeretes. Már ez időben töltött pisztolyok vannak mindig ágya mellett.

1809-ben, mielőtt egyetemre megy, mint 21 éves nagy-

korának nyilvánított s kikapja atyai örökségét. A nagy veszteségeknek s az özvegy költséges életének daczára a fiúra annyi jut, hogy a kamatokból gond nélkül megélhet. Már mint egyetemi tanuló ezer tallérnál több az évi jövedelme.

Egyébként is mint kész ember keresi föl a göttingai egyetemet. Élete czélját még nem állapította meg, de szellemének iránya már meghatározott. A szellemi erő büszke érzete vezeti a tudományos pályára, melyen nem fogja beérni a dolgok fölszínének megismerésével; erős szemlélet párosul benne mély gondolkodással. Egyszersmind a gondolkodás neki nem játék, nem mellekes dolog; a világ kevés jelentőségűnek tetszik előtte, de a rajta való gondolkodás komoly munkának. E munkában érez megnyugvást heves akarata, borús lelke, tulságos önérzete, melyek viszont megannyi forrása annak, hogy a gondolkodáson kívül nem talál boldogságot, de meg nyugtot sem a világban.

II.

A német szellemi élet hasonlít ez időben a siklásba ert hegvi patakhhoz, mely új széles medrében is magán viseli szegényes múltjának nyomait s még jó messzire zavarosan folyik. Az állami s nemzeti élet viszontagságai megakasztották fejlődését s elnyomták a nemzeti közérzést is, mely minden egészséges irodalmi életnek szükséges és természetes talaja. Midőn azután a XVIII. század második felében a teremtmények egész raja támad, mely új irodalmat teremt: ez az irodalom nem támaszkodhatik erős közszellemre, mely biztos irányt szabna neki, hanem megfordítva, neki a vezértelennek válik föladatává közszellemet is teremteni és vezetni. E föladatnak csak hosszú viszontagságok után tehet eleget, melyek alatt sok eltévelyedésen kell keresztül mennie. Nálunk is volt idő, midőn íróink alig voltak s a kik támadtak, idegen minták után indultak s idegen eszmékből táplálkoztak. De a mi irodalmunknak egyik erőssége, hogy elejétől fogva nemzeti érzés nyilatkozik benne, mely hova tovább erősödve, idegen formákat és eszméket a nemzetiség eszméjének rendelt alá. Ez óvta meg irodalmunkat üres ábrándozástól, ez szabta meg fejlődése egyenes útját, mely végre a nemzeti érzést eszmékben s formákban is diadalra juttatta. Németországban

soká nem tudott ez az érzés érvényesülni; legfőlebb szórványosan nyilatkozott, visszhang és azért erő nélkül. Nem jellemző-e, hogy Schopenhauer atya inkább angol polgár akar lenni, mint porosz alattvaló? Akkor, de még később is, a németek minden más eszméért jobban tudnak lelkesedni, mint nemzetiségükért. Nincs egységes nemzeti életök, mely tekinteteket az egészre fordítaná; kis államokban szűk körben élnek, melynek sajátosságaihoz, de előítéleteihez is szívesen ragaszkodnak. Amúgy is erős individualismusuk, mely úgy látszik a faj sajátossága s hozzájárult az állami szakadozottság előidézéséhez, mind erősebbé válik s könnyen túlságokba csap. S ha ez individualismus csodálatos magába mélyedésének köszönjük is a reformációt s a kritikai philosophiát: viszont ugyancsak ennek róhatjuk föl a közízlés és közszellem hiányát, mely az újabb német irodalom fejlődését oly kalandossá teszi. Minden erővel vele jár a maga fogyatkozása, habár igaz, hogy a fogyatkozásoknak is meg van a nekik sajátos erejük.

Schopenhauer Arthurral majdnem egyidejűleg születik az új német költészet s philosophia és mindegyiknek gyors lezajlása e mesterkelt fejlődés jellegét hordja magán. Jellemző, mily óriási a különbség a fejlődés eredete és végpontja között. Az újabb német irodalom legfőbb forrásai egyrészt az angol philosophia, másrészt a görög művészet; mindkettő hosszú, természetes fejlődés gyümölcse, azért mind kettő igaz, objectiv, a maga nemében realisticus; a tények gondos gyűjtésében és kapcsolásában keresi az angol gondolkodás az objectiv igazságot, az eszmék harmonicus érzéki kifejezésében találja a görög szellem a művészeti szépséget. Az új német irodalmon eleinte még megérzik ez az eredete; mégis elejétől fogva idealisticus s később közízlés és közszellem által nem tartóztatva, idealismusa mind fantasticusabbá válik s a valóságtól mind inkább eltávozva, ködbe vész. Kant philosophiáját minden idealismusa mellett bizonyos solid józanság hatja át; erősen ellentáll a spekuláció csalogatásainak s az emberi elmét a tapasztalati világ vizsgálatára utalja. Goethét meg Schillert művészeti érzékek óvja meg túlsapongásoktól; Goethe lángelméje fölül áll a korokon s azért java része nem is tévedhetett a kor szélsőségeibe. De a kik e nagy férfiak példáján buzdulnak, körülöttök csoportosul-

nak, utánok következnek: a megkezdett útnak felvezető kiágazásait járják, míg végre a féke vesztett idealismus mocsaraiba jutnak.

A mozgalom legerősebb impulsusai a philosophiából származnak. Ez időben az új rendszerek csak úgy érik egymást, a nagy kijelentések szédítő gyorsasággal következnek egymásra. Majdnem valamennyi rendszer, mely jelentőségre tett szert, a század két első tizedében keletkezett. Igen természetes, hogy nem mindegyik tudott azonnal előtérbe jutni; azok terjedtek legelőször s leggyorsabban, melyek az uralkodó hangulatot szolgálták. Később, midőn e bűszke alkotások romba dőltek s a romok egyidőre eltemették magát a philosophiát is: találtak a romok közt elfeledt rendszereket, melyek életrevalóknak bizonyultak s késő elismerésre jutottak. Ezek közt volt Schopenhauer philosophiája is. De odáig viszontagságos történetet élt át a német szellem.

Az újabbkori gondolkodásban elejétől fogva vannak idealisticus hajlamok, a minek nyoma még az angol philosophiában is megtalálható, nemcsak Berkeley, de még Hume philosophiájában is. Erős rendszerré azonban csak Kant alakítja ezt az irányt. A régi küzdelmet, vajon a külvilág szab-e törvényeket az elmének, a mi minden realismusnak sarkállítása, vagy megfordítva, az elmét illeti-e a törvényhozás joga, nemcsak az erkölcs terén, hanem minden téren: Kant az idealismus javára dönti el. Kant szerint az emberi elme minden nyilvánulásában autonom; az erkölcs törvénye saját belsőkön szabadságából fakad; de a világ megismerésében is nem elmenk alkalmazkodik a világhoz, hanem a világ elmenkhez; elmenk nem teremti ugyan a világot, a mint teremti az erkölcs törvényét, de teremti a világ képét, a mely nem hű mása magának a világnak, hanem hű mása elmenk e képalkotó erejének. Nem is ismerjük meg magát a világot a maga valóságában, mert képe, melyet elmenk alkot, első sorban elmenk e képalkotó erejének bélyegét hordja magán. A mi világunk, az a melyet elmenk megismer, nem maga a világ, az csak kép, elmenk képe, a valódi világnak csak tüneménye. Az a világ, mely nem tünemény, a mint magában van, számkra megismerhetetlen.

E philosophiának vannak gyakorlati következményei. Az erkölcs terén a kötelesség föltétlen teljesítésére utal ben-

nünket; a megismerés terén a megismerhető, tapasztalati világ átkutatására. De Kant utódja a philosophia trónján, Fichte, nem ezeket a következményeket vonja le belőle. Fichte újra az alapelveket kutatja. Fölvet oly kérdést, melyvel Kant bírálói már régen ostromolják a rendszert, azt a kérdést: Van-e, magának Kantnak elvei értelmében igazi különbség tüneményes világ s a valódi világ között? Ha a valódi világ teljesen megismerhetetlen, tudhatunk-e róla csak annyit is, hogy van? Kant ellenfelei a realismus érdekében használják föl ez erősséget: nincs két világ, csak egy; a melyet megismerünk, az a tőlünk független valódi világ. Fichte ugyanezzel az okoskodással az idealismust teszi teljessé: nincs két világ, csak egy; de ez az egy nem egy tőlünk független világ, hanem egészen az elméből származik. Igen jellemzően *nem-én*-nek nevezi. Most teljesen autonom az elme minden tekintetben: a világ is egészen az ő alkotása. Igaz, hogy ezzel álomszerű valamivé válik, a minék csekély a jelentősége; de annál jelentősebbé lett az elme, az *én*, melynek hatalmát semmi sem korlátolja, mert jóformán minden ő.

Ez paradox philosophia, melyről senki sem hinné, hogy általánosabb jelentőségre tud szert tenni. De ezek az elvont gondolatok, melyek annyira eltávoznak a tapasztalat biztos talajáról, nagyon hajlekonyak s kevés mesterség segítségével rögtön más alakot öltenek. Magának Fichtének is később második philosophiája volt, mely az elsővel sok pontban ellentézett. Az irodalom pedig lefordította gondolatait a maga nyelvére. Keveset törődött azzal, hogy a világ csak *nem-én*-e vagy mi; de nagy mértékben érdekelte, hogy az elme autonom, jóformán mindenható minden téren. Ha akkora a hatalma, akkor annak érvényesülni kell a művészetben is. Félre tehát az erkölcs és művészet hagyományos törvényeivel, melyek az elme alkotó erejét csak korlátozzák: az egyéniség szabad ereje, jobban mondva önkénye egyedül jogosult törvényhozó a művészetben is. Ez a gondolat volt egyik oszlopa a német romanticismusnak, mely a philosophiai és æsthetikai gondolkodás természet ellenes elegyítéséből származott s legjellemzőbb szülöttje annak a kornak, mely gondolatokban és művészi alkotásokban nagyon termékeny volt, de a melyben sem közizlés, sem közszellem nem fékezte az egyéni önkény túlesapongásait.

Az idealismusnak ez individualisticus értelmezésével megváltozott az írók magatartása is. Ha a művész egyénisége oly rendkívüli előjogokkal bír, akkor különbséget kell tennünk a lángész s a közönséges emberek közt. Csak a genialis *én* tarthat számot e jogokra, csak a lángész törvényhozó az izlés, de az erkölcs országában is. Neki minden szabad, míg az emberek tömege csak sötét háttérül szolgál e fényt árasztó alakoknak. Az áldásból azonban a philosophusokat sem szabad kizárni. A philosophusnak is lángészfélenek kell lennie. A különbség köztök csak az, hogy míg a művészen teremtő eszme nyilatkozik, a philosophus a teremtő eszmét gondolja. A művészen teremtő erő a phantásia, mely közvetlen mint a természet, s teremtő is mint ez; a philosophusnak is szüksége van — nem teremtő, de gondolati phantásiára, oly erőre, mely a teremtő eszméket ép oly közvetlenül szemléli, mint a phantásia a tárgyakat. Így keletkezik az értelmi szemlélet elmélete (Kant egyik *hypotheticus* fogalmának fölhasználásával), mely a philosophust ép úgy megkülönbözteti a nem-philosophustól, mint a teremtő phantásia a költőt a nem-költőtől. A lángész kultusza kiegészítő része a *romanticus* szellemnek; az emberek általában két részre oszlanak: genialis emberekre s philisteusokra, mely utóbbiak lenézése már a Schiller-Goethe-féle «xeniák» idejében kezdődött. Goethe hatalmas egyénisége egyáltalán erős impulsust adott e kultusznak, mert Goethe igazi lángész volt, kire ráillett a *theoria*, kinek önkényében is az örök törvényesség nyilatkozott, míg a *romanticusok* törvényeiben egyéb se volt önkénynél.

De nemcsak a művészek és philosophusok magatartása változik: a művészet és *philosophia* tartalma is átalakul. A költők genialis önkénye csakhamar megúnja a görögök harmonicus szépségű világát; jobban szeret az ábrándos és titokzatos holdfény-, mint a prózai, határozott körvonalú nap-sütötte világban; kedvvel bolyong az alaktalan érzések és homályos sejtelmek határtalan birodalmában; a prózai jelennek elébe teszi a költői középkort, melynek alkonyati fényében minden természetfölötti nagyságban tűnik föl, a csodák egészen természeteseknek látszanak s a lelkek melyében a legrejtélyesebb oltártűz, a vallási rajongás szent tüze, ég. A genialis íróknak az lesz a szomorú végök, hogy az akkor Európát átjáró politikai reactió szolgálatába szegődnek s a lángész

önkényével szépen meg tudják egyeztetni a fejedelmi abszolutizmus önkénye előtti meghódolást.

Fichte idealizmusából merítette a költői romanticizmus egyik vezérgondolatát, de e romanticizmus következményei visszahatnak a philosophiára s megbuktatják Fichte idealizmusát. A költői szemlélettől áthatott korszellem elveti Fichte paradox nezetét a természet jelentéktelen, árnyékszerű voltáról. A természet teremtő erejű, mint a lángész; a philosophia föladata e teremtő eszmék «értelmi szemlélete». Egészen új philosophia kezdődik, mely közeledik Platon-éhoz és Spinozáéhoz s a dialektika áldatlan mesterségeben annyira viszi, hogy mindenből mindent tud leszámaztatni. E dialektika segítségével az átmenet Fichtétől Schellinghez véghetetlen könnyű. Fichte az *én*-ből származtatta le a világot, Schelling az *én* helyébe az abszolút szellemet teszi. Minden ez abszolút szellemből származik, minden szellem, mindenben e szellem nyilatkozik. Az élettelen természetben működik mint vak erő, az organicus testekben mint szervező, életető lélek, az emberben mint magára eszmélő ész, mely magát egynek találja az egész mindenséggel. Most tárva nyitva a kapu a költői phantasia előtt. A természet az abszolút szellem egyik nyilatkozása, más szóval: a természet symboluma a világlelékeknek, tehát a philosophiai természettudománynak föladata — nem holmi prózai mérések és számítások — hanem e rejtélyes symbolumok megértése, a tünemények értelmének kitalálása. Következik a *Naturphilosophie* hírhedt korszaka, a symbolumok megfejtésén fáradozó phantasia féktelen kicsapongásaival, melyeknek mámorra komoly tudósok fejét is megzavarta. Csakhogy a mámorra következett a keserű kiábrándulás a philosophia hitelének hosszú időre való megrontásával, melynek lefolyásáig a legdurvább materializmust is lelkesedéssel fogadták.

Javában virágzott a romanticizmus, midőn Schopenhauer egyetemi tanulmányait kezdé. Schopenhauernek akkor még nincsen végleg megállapított célja, de hajlamai a természettudományokhoz vonzzák, a nélkül hogy a humanistic tanulmányokból elidegenítenék. Korán ébredt mély gondolkodása e philosophiailag annyira izgatott korban bizonyára a philosophiához fogja vezetni s æsthetikai nevelése, erős önérzete, költői szemlélő ereje kétségtelenül a «lángeszek» tábo-

rába tereli, a philosophiai romantika hősei közé. Mégis, nem fogunk csodálkozni, ha itt is el fog válni a többiektől s a szellemi rokonok közt is magára maradni. Nem úgy nevelkedett, mint többnyire a német philosophusok, szegénységben, leginkább theologiai pályára készülve, hosszú éveken át nevelődve, a megfeszített magábamélyedésből bámulatos erőt és csodálatos felszégéseket merítve. Nem tudós pályára készült, a világtól elvonultan; változatos társadalmi életben a világ számára nevelkedett. Nem elvont fogalmakkal táplálkozott, szelleme minden erejét ezek hüvelyezésére fordítva; hanem a tapasztalatok és szemléletek gazdag tárházát szerezte, melyeknek alapján fejlődött gondolkodása. Sokszor dicsekedett vele, hogy előbb ismerkedett meg a világgal, mint a róla alkotott fogalmakkal, melyek az iskolákban a tapasztalatlan elme gondolkodását annyira elferdítik. Schopenhauer Leibnitz óta az első német philosophus, ki nem a pedans professor szemével nézi a világot, ki a világ emberének szabad szellemével, elfogulatlan gondolkodásával fordul a philosophia felé. Schopenhauer nem lehet hű követője az akkor divatos elvont, homályos gondolkodásnak s kedvelője az ennek megfelelő izetlen zavaros philosophiai nyelvnek. De nemcsak nevelésében, hanem jellemében is van valami, a mi a többiektől elkülöníti. Neki a philosophia nem lehet az elme pusztája játéka, mely az eleven gondolkodást alkalmas módon foglalkoztatja; lelke nem érheti be a philosophiai romantika gondolkodásával, mely örömet talál a természet symbolumainak megfejtésében s isteni büszkeséget érez, ha a teremtető eszmék evolutióit szemmel kísérheti. Egyáltalán nem maradhat pusztája elméleti philosophus, ki csak azt kérdi, milyen a világ s megfelelkezik arról a kínzó kérdésről: mire való.

A kor szellemével rokon és ellenséges erők küzdenek benne. S habár a kor szelleme erősebb mindennél, mégis ama küzdelem adja meg a philosophusnak sajátos helyét a kortársak körében. A küzdelem eredménye pedig azoktól a körülményektől is függ, melyek közt lefolyik. E körülmények Schopenhauer fejlődésére eléggé kedvezőek.

Arra az egyetemre került, mely legtávolabb állott a romantika szellemétől. Az előkelő göttingai egyetem az exact és államtudományokat mindig elébe tette a philosophiának s 1809-ben, mikor Schopenhauer beiratkozott, egyetlen egy ne-

vesebb philosophus sem volt Göttingában. Csak 1810-ben hívtak meg jelentékenyebb embert a philosophia tanszékére, de nem az új szellem valamely képviselőjét, hanem Gottlob Ernst Schulze-t, ki egészen távol állott a romantikától s hírnevét *Aenesidemus* című művének köszöni, melyben a skeptikus gondolkodó józan szempontjából bírálja Kant philosophiáját. Schulze nem volt alkotó tehetség, de igen élesen gondolkodó fő, kinek neve fönmaradt a philosophia történetében. Emleltett művében bírálat alá vette Kant rendszerének legsebezhetőbb pontját, a való világ s a tüneményes világ közt levő határolgalmat, melynek megdöntése később Fichte rendszerének is kiinduló pontja.

E férfiú döntő befolyással volt Schopenhauer fejlődésére. Az ifju az első két félévben, mint az orvosi kar hallgatója, csak természettudományi és történeti tárgyakat hallgatott. Mihelyt megismerkedett Schulze előadásaival, életpályájának kérdése meg volt oldva. Tudta, hogy ezentúl csak philosophiával foglalkozhatik. Anyja úgy látszik nem helyeselte szándékát, s midőn az ifjú a nyáron Weimarba ment anyját meglátogatni, a 78 éves Wieland magához hívatta s le akarta beszélni szándékáról. A fiatal philosophus ekkor azt mondta az ősz költőnek: «Az élet igen bajos dolog; én föltettem magamban, hogy azzal töltöm, hogy elmélkedem rajta». Midőn azután elvált Wielandtól, ez azt mondá neki: «Most már én is azt hiszem, hogy helyesen választott; értem természetét: maradjon meg a philosophiánál.» Schopenhauer anyja előtt pedig úgy nyilatkozott, hogy fiából valamikor még nagy ember lesz. Schopenhauer személyisége mindenkire, ki vele érintkezett, ily hatást tett.

Schulze tanulmányainak irányát is meghatározta. Azt a kitünő tanácsot adta neki, hogy eleinte ne a legújabbakkal, hanem Platonnal és Kanttal foglalkozzek. E kettőből merítetek azok is, kik ép akkor a philosophiai mozgalom vezérei voltak, s Schopenhauer, ki kezdettől fogva önálló szellemmel kutatta a forrásokat, kezdettől fogva elfordult azoktól, kik nézete szerint elferdítették ama nagy emberek gondolatait. Fölötte jellemző azonban s bepillantást enged gondolatainak alakulásába, hogy Kant eleinte ellenszenvvel tölti el, míg a költői Platon azonnal magával ragadja. Itt a kor szelleme találkozik lelke hajlamaival. Platon eszmetana az első nagy

philosophiai gondolat, mely fejlődő gondolkodásának egyik középpontjául szolgál. Már ekkor odajegyzi Platonja egyik lapjának szélére: A testek világa olyan mint egy konkav üveg, mely az «eszmeikből» származó sugarakat szétszórja; az emberi elme pedig az a konvex üveg, mely e sugarakat ismét gyűjti s így, habár a kerülő út miatt meghomályosítva, az eszmék eredeti képét mutatja ismét. — E fölfogással úgy látszik éles ellentétben áll az a rideg formalismus, melylyel Kant a való világot megismerhetetlennek mondja, míg a tüneményeket az emberi elme formáitól teszi függővé. E gondolatlalt soká vívódhatott Schopenhauer, míg megbarátkozott vele s beleilleszthette gondolatainak rendszerébe. Eleinte erről szó sem lehetett. De Kant rendszerének egy más része már akkor hódolattal tölti el. Kant etikájának főséges vonásai vígasztalást adnak nyugtalan lelkének. Kant az ember erkölcsi életét egészen kiemelte a közönséges élet sorából. Az erkölcsi élet fenségét és feltétlenségét, az erkölcsi törvénynek az önérdék által igazgatott közönséges elettel való küzdelmét senki oly megkapó vonásokkal nem rajzolta, mint Kant. Midőn Schopenhauer 1811-ben a Harz-hegységbe rándúl, ezt írja jegyzőkönyvébe: Az ember élete, a legjobb is, ki magával leginkább lehet megelégedve, tehát legboldogabb is: folytonos, hosszú szünetlen küzdelem győzelem nélkül. A legtöbb, mit ember elérhet, hogy karja nem lankad, hogy küzd az utolsó lehellelig. A mit főséges óráinkban megismertünk, azt közönséges, tompa, állati óráinkban végrehajtani: ez az emberi élet munkája. — Íme gondolkodásának második, korán megállapított sarkpontja: A közönséges élet tele van bajjal s kinnal; földi kívánságok lealjasítanak, ösztönök hajtának bennünket; kinnal engedelmeskedünk nekik s megnyugvást még sem érzünk; ez a közönséges tudat élete; de van bennünk egy jobb tudat, vannak fenkölt pillanataink, melyekben ihlettől áthatva, mintegy magasán lebegünk a mindennapi élet fölött, melyekben zaklató vágyaktól menten nyugodtak, boldogak vagyunk s az igazságot látjuk. E két gondolat állapotodik meg először Schopenhauer gondolkodásában; e kettőben jutnak első kifejezésre mivoltának alapvonásai: æsthetikai elméleti s pessimisticus színű erkölcsi gondolkodása; e két gondolat körül indul kristályosodásnak egész gondolatvilága. A ki Schopenhauer rendszerét ismeri, e két gondolat magaslatáról belátja a rend-

szer egész alakulását. A közönséges életnek rikító színekkel való kifestése adja a pessimismust; a «jobb tudat» fölماغasztosítása a művészetet, philosophiát s gyakorlati tetőpontján a szentséget. Ha a platoni eszmék gondolata érintkezni fog benne Kant elméleti philosophiájával; ha a philosophiai romantika akaratlanul is magával fogja ragadni e rokon lelkű gondolkodót, akkor e különböző irányú erők együttthatásából származik majd philosophiai rendszere, melynek alkotó részei: jellemvonásainak oly gondolatokkal való kifejezése, melyeket a kor szelleme akkor mindenüvé terjesztett.

Miután két évet Göttingában töltött, elmegy a berlini egyetemre, melyen a híre tetőpontján álló Fichte tanítja a philosophiát. Schopenhauer később, de már tanuló korában is a legnagyobb ellenszenvvel nyilatkozik Fichtéről, kinek rendszerét a legkegyetlenebb gúnnyal iparkodik nevetségessé tenni. Mégis az *én* philosophusa igen nagy hatással volt gondolatainak fejlődésére s e füresa ellenmondás könnyű szerrel magyarázható. Mivoltában a két férfiú merőben ellenkezik egymással. Fichte rhetorikai tehetség, kinek életében s gondolkodásában az erkölcsi pathos uralkodik; szereti az elvont gondolkodást s a deklamációt s nem szereti sem a természetet, sem a művészetet. Schopenhauer művészi temperamentum, ellensége a pathosnak, finom megfigyelője az emberi életnek, nagy élvezője a természeti s művészeti szépségnek; s noha a pessimismus ethikai vonást ád az ő gondolkodásának is, de pessimismusa nem a prédikátoré, inkább az aristokrata megfigyelőé, ki maga alatt látja az emberek nagy tömegét s megveti őket, kikhez érzés nem csatolja. De elméleti gondolkodásában Fichte erősebb, mint Schopenhauer s Schopenhauer elég élesen gondolkodik, hogy Fichte gondolatainak elvont, sokszor nevetségés formáján keresztül meglássa s érezze az okoskodás imponáló erejét. Fichte hatását Schopenhauerre tények bizonyítják. Mielőtt Schopenhauer Berlinbe ment, Kant subjectiv idealismusától erősen idegenkedett; miután Berlinből távozik s megírja doktori dissertációját: e subjectiv idealismus, melylyel egész mivolta ellenkezik, mely rendszerébe sehogy sem illik be, gondolkodásának kiinduló pontja, melyhez azután a legvilágosabb ellenmondásoknak daczára egész életen át ragaszkodik. Mi idézte elő ezt a változást? Talán csak újra elmerült Kant philosophiájába, hogy

gondolatait szilárd alapra rakhassa? De mi vitte őt erre? Első sorban Fichte, a mit abból következtethetünk, hogy Fichte szemével nézte Kant rendszerét. Ugyanazokat az ellenmondásokat találja benne, s ugyanazon a módon iparkodik az ellenmondásokat megszüntetni. Kant azt tanította: a tünemények világa elménkből származik; a valódi világ, a világ magában, a *Ding an sich* ránk nézve megismerhetetlen. Mihelyt Kant philosophiája terjedni kezd, a *Ding an sich* fogalma körül nagy harc kezdődik. Minden oldalról mondják, hogy e fogalom lehetetlen, hogy érthetlenné teszi a rendszert. Fichte is ezt mondja s e fogalom kiküszöbölésével érthetővé akarja tenni a rendszert. Schopenhauer is, noha nem akarja, ezen az úton kénytelen járni. «A világ az én képzetem» (*Die Welt ist meine Vorstellung*), ez főművének első mondata. Elméleti gondolkodásában kénytelen annak a nyomdokaiba lépni, kivel egyébként, mindenben, mi embereket egymáshoz fűz, merőben ellenkezik.

Csak egy lépés választ még el bennünket Schopenhauer rendszere végleges megalakulásának megértésétől. De midőn a philosophus fejlődését meglesve, rendszerét alkotó részeire bontjuk, jól tudjuk, hogy nem tényeket állapítunk meg, hanem hypothesis kockáztatunk, melynek próbaköve az, vajon támogatják-e az ismeretes tények, s érthetővé válik-e az egész e részek összetételéből. Azt is tudjuk, hogy a rendszer egésze nem a részek mechanikus egymás mellé rakásából származik. A gondolatoknak rendszerre összeforrasztása teremtmény gondolkodásnak a műve, mely örökké rejtély marad maga a teremtmény gondolkodó előtt is. Hiszen épen Schopenhauer írja műve kezdetének idejében: «Művem nő s gyarapodik folyton s lassan, mint a gyermek az anyja méhében; nem tudom, mi lett előbb, mi később. Egy tagját, egy részét a másik után meglátom, azaz fölirom, nem törődve azzal, hogyan illik majd az egészhez, mert tudom, hogy minden egy talajból fakadt. Így keletkezik organicus egész, s csak az ilyen életre való.» A mi eljárásunk a szokottól csak abban különbözik, hogy ezt a talajt vizsgáljuk, hogy kutatjuk, miből táplálkozott s mily őserő lakott benne, mely mindenre, a mi belőle fakadt, a maga bélyegét nyomta.

Egész személyisége, minden a mit fejlődéséről addig fcljegyztünk, nem engedte meg, hogy Fichte gondolatában

végkép megnyugodjék. E gondolatból csak kiindul, útja egészen másfelé viszi. A mit Fichte tanít, hogy a világ elmémben van, igaz; de nem lehet az egész igazság. Hasonlóképp gondolkodott az egész kor is, mely Fichtétől már-már elfordult s Schelling természetphilosophiáját a legnagyobb tetszéssel fogadta. A természet nem álom, nem pusztá kép, a természet jelentős valami: ez a kor jelszava. A Kant-Fichte-féle phænomenalismusnak pedig azon fölül is van egy Achilles-sarka, mely előbb-utóbb sírba viszi. Ha elismerem is, hogy az egész világ pusztá kép, mely elmémben van: de mi vagyok én magam? Én magam csak nem lehetek pusztá kép: kinek a képe volnék; az én személyiségem magva csak nem lehet tünemény: ki számára volna tünemény, kinek tűnnék? A személyiség fogalma szétrobbantja a tüneményesség általános elméletét s már Kantból is kiolvashatni, hogy a személyiség fogalmában a való világ mintegy belenyúlik a tünemények világába. De, ha magamat megismerhetem, valóságban, nemcsak tüneményben, nem ismerhetem-e meg magamon át a való világot is? E gondolat mozgatja Schellinget és Schopenhauert is. De mily feleletet adhatunk ama kérdésre: mi vagyok én? Schelling felelete nem világos, nem egyértelmű. A felelet értelmét megzavarta, hogy nem így tette föl a kérdést. S nem így tette föl, mert Fichte iskolájába járt s Fichte rendszerének útvesztőjében eltevedt. Oly fogalmat akart találni, a melyből leszámaztathatja a személyiséget és a természetet is s ezt a fogalmat elnevezte: abszolutumnak. Mintha az, hogy valami abszolutum, azaz föltétlen, elég volna ennek a valaminek a jellemzésére! S mintha a személyiséget, a mi ránk nézve az első, másból lehetne leszámaztatni! Voltaképp Schelling a személyiség magvának az ész, a szellemet tartotta, s észfélenek, szellemfélenek tartotta a természetet is. Csakhogy, mivel elvont maradt gondolkodásának induló pontja: zavaros, ingadozó volt eredménye is. Schelling után a német gondolkodás tendenciája: átszellemíteni, észszerű valaminek gondolni az egész világot, s e tendentia örök imposans emléke Hegel rendszere.

Schopenhauer gondolkodása őszinte, átlátszó. Nyíltan veti föl a kérdést: Mi vagyok én magam? S a milyen nyílt a kérdés, oly határozott a felelet. Lényegem nem az ész, hanem az akarat. E felelet illik ahhoz a férfiúhoz, a ki a termé-

szetet gondosan megfigyelve, benne örökös mozgást, forrongó törekvést lát s a ki a maga belsejébe tekintve, a fékezhetetlen ösztön, a heves akarát hatalmával ismerkedett meg. A ki gondosan átolvassa Kant, Fichte, Schelling, de a korabeli kisebb műveit is, nem egy helyen talál ehhez hasonló tételeket. Csakhogy egy odavetett, vázolt gondolat elvesz s a ki ily gondolatból rendszert alkot, nem másoktól vette, hanem magában találta. Schopenhauer lelkében e gondolat túlhatalmassá nő; minden, a mit tanult, e gondolat szolgálatába szegődik, mindent megtanul, a mi e gondolatot gyarapíthatja. Költői szemlélete, Schelling természetfilosóphiájának példáján indulva, kiterjeszti e gondolatot a természetre, melyet Fichtével együtt csak az imént pusztá tüneménynek mondott. Igen is, tünemény, de azon kívül még valami: akarátfele. Minden akarát. A vonzó erő, mely a támasz nélküli követ a föld középpontja felé hajtja; a kristályosító erő, mely az atomokat bizonyos geometriai formák szerint csoportosítja; a tenyésztő erő, mely a növény alkatában nyilatkozik, a szervező erő, mely oly változatos kifejezést talál az állati testben: mindez akarát, ugyanaz az egy akarát, mely magva mindennek s mi bennünk is nyilvánul. E fölfogásban megnyugvást talál a költői szellem, mely a természetet nemcsak érteni, hanem értelmezni is akarja s megnyugvást talál a heves akaratu egyéniség is, mely a benne nyilatkozó kínzó öserőt mindenben visszatükrözölve látja. A romantika szelleme diadalt ül; a prózai tudományok a tüneményeket vizsgálják, mérik, gyűjtik, csoportosítják, de mindezzel a dolgok velejéhez egy lépéssel sem közeledtek; a philosophia egészen máskép, nem a tudomány, hanem a művészet módjára jár el: a dolgok velejét közvetlenül szemléli, a tünemények változékony külszínén keresztül állandó formájukat, a mit Platon eszmének nevezett, látja s a látottat fogalmakban kifejezi. S ez fölvilágosítja az ember mivoltát is. Ha nem az ész, hanem az akarát a fő benne, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy oktanul kínzó ösztöneinek engedelmeskedik, hogy örökös s változhatatlan osztályrésze a baj s szenvedés, mely csak akkor szűnik meg, ha megszűnik akarni . . .

A rendszer részleteit, a részletek rendszeres kapcsolatát e helyen mellőzhetjük, csak arra a kérdésre kellett megfelnünk, mikép függ össze rendszerének általános iránya a kor

gondolkodásával, saját fejlődésével s személyiségének jellemző vonásával. A romantika szelleme uralkodott Németországban, mikor gondolkodása fejlődésnek indult; e szellem előzményei érték már a szülői házban, hol költői olvasmányokkal táplálkozott s érintették erősebben Weimarban, a hol a német szellem æsthetizáló iránya virágzásnak indult. Az æsthetikai fölfogás derűtségére saját személyiségének eredeti vonásai vetettek a pessimista fölfogás sötét árnyékát. Egyetemi tanulmányaiban előbb ismerkedik meg Kanttal s a természettudományokkal, mint a philosophiai romantikával, s Kant gondolatai, természettudományi fölfogása, a philosophiai romantika, s pessimisticus hangulata sajátságos, a maga nemében egyetlen egészsze olvadnak elméjében, melynek logikai alkatát más helyen fogjuk vizsgálni. Ezzel megelőztük ugyan azt az időpontot, a meddig előbb élete folyását kísértük, de kapcsolatban vázoltuk élete legfőbb eseményét: gondolkodása fejlődését, melyről ezentúl kevés a mondani valónk. Életének külső lefolyása is e belső eseménytől kapja igazi világítását.

III.

Schopenhauer gyorsan fejlődik s fejlődésében hamar megállapodik. Kesz egyéniség volt, mikor egyetemre ment; kész gondolkodó, alapvonásaiban megállapított rendszerrel, mikor az egyetemet elhagyta. Élete pályáját is megválasztotta: csupán csak az igazság kutatásának akar élni. Jellemünk- s körülményeinktől függ, hogy milyen pályát választunk, de a választott pálya s a rajta tapasztalt viszontagságok visszahatással vannak jellemünkre. A nemes hivatás azonban, melynek Schopenhauer életét szentelte, nem enyhítette azokat a rideg vonásokat, melyeket eddig jellemében észrevettünk.

Berlinből 1813-ban, a németek «nagy évében», elriasztja a kitört szabadságharcz zaja. «Mélyen áthatott az a meggyőződés», írja doktori dissertatiójához csatolt önéletrajzában, «hogy nem arra születtem, hogy az emberiséget öklömmel szolgáljam, hanem fejemmel, hogy hazám Németországnál nagyobb.» S a körülötte zajongó hazafiúi lelkesedés közepett

elmegy Weimarba, majd a csöndes Rudolstadtba, hol megírja doktori értekezését, rendszerének egyik alapvető részét: Az okság tételének négyes gyökeréről (*Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde*). De ha az értekezés kidolgozása eszét foglalkoztatja is, lelkét nem óvhatja meg az idő mozgalmainak érintésétől. Mélyen bántja s lehangolja, hogy a mi mindenkinek lelkét egészen betölti, őt hidegen hagyja; hogy, a mint maga írja, oly időben él, mely egészen más adományokat követel, mint a minőket ő érez magában. De ezzel nem magát akarja kicsinyelni, hanem az emberek tömegét, mely nem érti meg a lángeszt s melyet, mentül magasabbra emelkedik gondolkodásában, annál inkább lenéz. Újra visszatér anyjához Weimarba, anyjával lakik is, de a fiú s anyja közti ellentét, valószínűleg mind két fél hibája következtében, még erősebben nyilvánul s végleges szakadáshoz vezet. — Schopenhauer elhagyja Weimart s ezentúl nem látja többé anyját, ki 1838-ban halt meg. Hugával sem találkozott többé, bár később levélben érintkezett vele.

De ha Weimarból elkeseredéssel szívében távozott, gondolkodása új s hatalmas lendületet kapott Goethehez való viszonya által, kivel az egész télen át sűrűn érintkezett, ki beavatta színelméletébe, megmutatta neki kísérleteit s nagy egyéniségével a nagyság érzetét, mondhatni ösztönét, lehelte környezetébe. Ugyanakkor Mayer Fr. megismertette vele az ind philosophiát, melynek pessimisticus színe s hangulata bámulatosan összehangzott saját világfölfogásának alaphangjával. A gondolkodásnak legmagasabbra fokozott alkotó ereje kíséri Drezdába, hol ötödfel évet tölt s rendszerét kidolgozza. 1816-ban teszi közzé Goethe színelméletéből kiindulva, kis optikai munkáját, *A látásról s a színekről* (*Über das Sehen und die Farben*), 1818-ban fejezi be philosophiai főművét: *A világ mint képzet s akarat* (*Die Welt als Wille und Vorstellung*). Ez az idő volt éltének kimagasló csúcsa; az alkotás a boldogságéhoz hasonló érzetet csalt szívébe, a gondolkodás heve és ereje fényes gondolatokat ragyogó formában érlelt meg benne. A sajátságos című munka mint irodalmi mű is állandó helyet foglal el a világirodalomban. S ő ezt tudta. Brockhausnak írja: «Művem új philosophiai rendszer, de új a szó szoros értelmében; nem már ismeretes dolgoknak új elő-

adása, hanem a legnagyobb mértékben összefüggő gondolatok oly sora, mely eddig még soha ember fejében nem élt... Ama gondolatsor velejében már négy év előtt is megvolt fejemben, de hogy számtalan dolgozat s tanulmány által magam magamnak is teljesen világossá tegyem, arra négy egész év kellett... Művemnek igen nagy értéket tulajdonítok, mert egész életem gyümölcsének tekintem. Az a benyomás ugyanis, melyet a világ valamely egyénre tesz s az a gondolat, melylyel az egyén, miután kiképződött, ama benyomásra felel: a befejezett harminczadik év után megtörtént, megvan; később e gondolatot csak kifejtjük s variáljuk. Ha ama felelet, ama gondolat a közönségestől, mely naponként millió egyénben ismétlődik, elüt; ha valóban sajátos: akkor a mű, melyben kifejezésre jut, azonnal befejezhető, mihelyt kedvező sora erre szabad időt, külső s belső nyugalmat ad. Így történt ez, azt hiszem, énnálam.» Műve előszavában pedig mondja: Benső komolysággal bocsátom útra e könyvet, azzal a reménnyel, hogy előbb-utóbb odaér azokhoz, kikhez egyedül intézhettem. Teljesen megnyugszom abban, hogy az a sors fogja érni, mely minden téren az igazság osztályrésze: rövid győzelmi ünnepet ül az igazság ama két hosszú időrész között, melynek elsejében mint paradoxot elítélik, másodikában pedig mint trivialis kevésre becsülik. — De az élet rövid, az igazság meg messze hat és soká él: mondjuk tehát az igazságot.

A philosophus túlbecsülte resignatiójának erejét, mert a sors szaván fogta, próbára tette erejét s ő a próbát nagyon rosszul állotta ki. Egyelőre élte nagy munkáját befejezván, könnyű lélekkel útra kelt s Olaszországban élvezte az élet örömeit. De a sors, melyet a philosophus oly sötét színekkel festett, boszút állott rajta. Útközben megtudja, hogy a bankár, kinél vagyonának tetemes részét helyezte el, megbukott. Vége annak a gondtalan életnek, melyre oly büszkén hivatkozott s mely lehetővé tette, hogy erejét tisztán az igazság kutatására fordítsa. Páratlan s eszes energiával küzd a kitanult bankárokkal, hogy vagyonából megmentse, a mi megmenthető; célzt is ér, de közben alkalmat ad a sorsnak, hogy egy második csapást mérjen rá. Hogy ugyanis anyagi helyzetét biztosítsa, elhatározza magát, hogy tanári pályára lép s Berlinben habilitálja magát 1820-ban. Magántanár maradt 1831-ig s három év kivételével 1822—1825, mikor újra Olasz-

országban járt, minden félévben hirdette előadásait s egyetlen egyszer sem tarthatta meg. Első ízben sem húzta ki a félévet. Nem voltak hallgatói. Pedig fenyves előadó tehetsége volt, szépen s világosan tudott beszélni. Hogy mi riasztotta el a hallgatókat, nem tudjuk. Valószínűleg merev magatartása is, hogy nem közlekedett senkivel s Hegelt, ki akkor büszkesége volt az egyetemnek, végtelenül lenézte s érzelmeit valószínűleg nem titkolta. Előadásait mindig ugyan arra az órára hirdette, melyben Hegel fő előadását tartotta. A ki Hegelt hallgatja, ne hallgathassa őt is. Valóban mit is kerestek volna Schopenhauernél Hegel hallgatói, kik előtt Hegel 1820-ban, a nyári félévben, ugyanakkor, mikor Schopenhauer kezdett előadni, így nyitotta meg előadásait: Krisztussal mondhatnám: tanítom az igazságot, s vagyok az igazság! S Hegel előadásaira mind a négy facultasból tódultak a hallgatók.

De mit az előadások szűk köre s az itt szenvedett vereség! Az a kudarcz, mely Schopenhauert az irodalom nagy birodalmában érte, a legnagyobb resignatió is kifogott. 1818-ban jelent meg a nagy mű, melyről szerzője azt mondotta, hogy elte főczélját benne elérte. De a mint előadásainak nem voltak hallgatói, úgy műve nem talált olvasókra. Eleinte néhány bírálatban még volt szó róla; Herbart s Jean Paul is megbeszélük s mindegyik a maga fölfogása szerint mód nélkül dicséri; azután hosszú, hosszú évek következnek, melyekben jóformán nem is említik, mintha egyáltalán nem léteznék. Ily műnek ekkora mellőzése majdnem páratlan. S ez a mű gyönyörű nyelven van írva s habár a legmélyebb s legelvontabb problémákkal vívódik, a legjobban írt német philosophiai könyv. Ez talán csak Németországban történhetett, melynek nem volt irodalmi középpontja, irodalmi merteke, részben ma sincs, melyben az individualitás minden szabályt megvet s a hol ezért, a mi a rendestől eltér, figyelmet sem kelt. Hozzájárult, hogy Hegel s iskolája mellett az irodalomban nem boldogulhatott senki s ezeknek elvont, mesterséges nyelve jobban megfelelt a romlott ízlésnek, mint Schopenhauer egyszerű klasszikus stílusa. Schopenhauer emlékeztetett Kantra s Schellingre; Hegel korában pedig, ki «az igazságot tanította s maga is az igazság volt», rég megfélekeztek Kant szerénységéről, ki vala-

mit megismerhetetlennek állított, a természet philosophiai megismerésében is előbbre voltak Schellingnél, kinek legalább érzete volt a természet iránt, a pessimismus pedig sehogy sem illett abba a gondolkörbe, mely diadallal hirdette, hogy minden, a mi van, észszerű. Akármilyen okból történt azonban, Schopenhauer philosophiáját még csak nem is olvasták. A kiadó a példányok legnagyobb részét maculaturának használta.

A mellőzés hosszú évei, melyek most következtek, mélyen elkésértették a büszke önértetű philosophust, s az önértet psychológiája érthetővé teszi, hogy ez megsebezve még nőtt s nötteben némileg kárpótolta a mellőzés szenvedése miatt. Minél inkább mellőzték, annál nagyobb mértékben lenézte azokat, kiket már ifjúkorában félállatoknak nevezett s kiket a legkeserűbb invectivákkal üldözött. Talán nincs ember, ki jobban szidta a nagy tömeget, «a természetnek e gyári munkáját», mint az a philosophus, ki a részvétet tette az erkölcsen alapelvevé. Egyszersmind vádolta a philosophia tanárait, hogy szánt szándékkal nem említik még nevét se. A philosophia professorai keserű gúnyának s óriási gorombaságainak állandó czéltáblái. Ezeknek nincs meggyőződésük, nincs hitük, nincs eszük. A kormány szolgálatába szegődtek s tanítják a mi a kormánynak kell, a kis kátét, hogy megélhessenek. Munkáinak előszavai leginkább a kortársak korlátozottságával, Hegel, Schelling, Fichte ferdeségeivel s a philosophia professorainak mérhetetlen gonoszságával foglalkoznak. Mai utánozóitól, — sokan utánozzák Németországban, — az különbözteti meg, hogy e lángeszű ember még e gondolatok folytonos ismétlésében is csak ritkán válik unalmassá; van benne egy szikra a lángész objectivitásából s naivitásából, mely keserű kifakadásait a humor fényével enyhíti.

A huszas évek életének legsötétebb korszakát képezik. Nincsenek olvasói, hallgatói, nincs munkaköre, foglalkozása. Nehéz betegségbe esik s jobb fülén, melyen már előbb is nagyot hallott, egészen megsüketül. Hallatlan pöre van, melyet, noha neki van igaza, elveszít s melynek következtében egy öreg nőnek, kit, mikor szobájának folyosójából kidobta, állítólag megnyomorított, élelmezési költséget kell fizetnie. Minden a mibe bele fog, sikertelen marad. Kant főművét *A tiszta ész bírálatát*, angolra akarja fordítani, de nem talál kiadót. Összes

irodalmi tevékenysége ez években az, hogy kis munkáját a szinekről latinra fordítja egy optikai encyclopædia számára.

1831-ben, midőn a kholera pusztított Berlinben, melynek Hegel is áldozatul esett, elhagyja a gyűlölt várost s Frankfurthban telepedik le, hol élte végéig maradt. Egészen magába zárkozik, pedans, szűkkörű, egoisticus elvek szerint szabályozza életét, mint mindazok, kik a társadalmi életből kiragadva, azt a szerencsés ösztönt, mely az élet csekélyebb jelentőségű dolgaiban biztosan vezet bennünket, elvesztik s az elvek nehéz apparatusával akarják elintézni a kis dolgokat is. Föggondja, új meg új változatokban bebizonyítani magának, hogy az emberek nem érnek semmit, a velük való érintkezés nem méltó a lángészhez, kinek magányosan kell elnie, a mint elszigetelve kimagaslanak a jegesek hófödte csúcsai. Dohányszelenczét akart magának csináltatni, földelen mozaikban vad gesztenyékkel, hogy, szippantáskor mindig eszébe jusson, hogy a legtöbb ember is csak hasonlít igazi emberhez . . .

A harminczas évek közepén újra irodalmi tevékenységre ebred. A természettudományi mozgalmak arra bírják, hogy alapgondolatát a természetre vonatkozólag bővebben kifejtse. 1836-ban jelen meg a kis mű: *Az akaratról a természetben* (*Über den Willen in der Natur*) czim alatt. A «kortársak» ép oly közömbösséggel fogadják, mint az előbbieket. 1838-ban a norvég s a dán tudós társaság ethikai pályadíjakat tűznek ki. Schopenhauer pályázik mindkettőre s megnyeri a norvég díjat. Hogy diadala teljes ne legyen, a dán társaság nemcsak nem jutalmazza művét, hanem kemény bírálatában megütközését is kifejezi azon, hogy a pályázó Németország «legnagyobb philosophusairól» oly illetlenül nyilatkozik. A kiadott két értekezés sem kelt figyelmet abban a korban, melyben a philosophia általában trónját veszte Németországban is. Mikor 1844-ben Brockhaus rááll arra, hogy a főművet egy kötettel bővítve, újra kiadja, Schopenhauer, kinek ingyen kellett odaadni a kéziratot, csak arra kéri a kiadót, hogy minden évben értesítse a mű keletkezéséről. A kiadó nem értesíti. Schopenhauer 1846-ban egyenesen megkérdezi tőle s akkor azt a választ kapja: Sajnálatomra csak azt mondhatom, hogy rossz üzletet csináltam könyvével. A közelebbi magyarázat alól talán fölment. Még 1850-ben is tetemesen le kellett szállítani a mű árát, hogy elkeljen.

Ez volt utolsó balsikere A negyvenes évek vége felé többen kezdenek foglalkozni philosophiájával. Ezek közt a legtevékenyebb Frauenstädt, ki újságokban, folyóiratokban mindenfelé hirdeti, ismerteti, magyarázza Schopenhauer gondolatait. Maga Schopenhauer is az aggkor beálltával nyugodtabb lett, heves szenvedélyei enyhülnek; a legnagyobb megelégedéssel látja, hogy önérzetének megdönthetetlen reménye valósul: az ő ideje is elérkezett. Mohón iszsza a hírnévnek oly régen, annyi kinnal várt részegítő italát. Mámorában megfledkezik arról az elvéről, hogy az emberek korlátoltak, buták, gonoszak: csodálóknak, tanítványoknak, követőknek mégis jők. Megengedi, hogy a kommentátorok, dicsőítők, apostolok, körülvegyék, tömjénezzenek neki s ha néha-néha gyarlóságukon vére fölforr s leveleiben igazi véleményét mondja meg nekik, úgy a mint csak ő tudott beszélni azokkal, kiket lenézett: mégis a czél érdekében csakhamar megbekül velök. A czél érdekében! Talán nem tudta, hogy az igazság útát tör magának s legkevesébbé szorúl azokra, kik ipari serénységgel forgolódnak körülötte, a nélkül, hogy beléje hatolnának? Voltak barátai, a kik nagyra becsülték, mint például Becker János Ágost, kinek levelezése Schopenhauerrel csak az imént jelent meg, ki igazán megértette gondolatait, de Schopenhauer mindig szemére hányja, hogy miért nem ír, miért nem vállalkozik a «tevékeny apostol» szerepére? Schopenhauer halála után Lindner és Frauenstädt, a két legtevékenyebb apostol, kiadta Schopenhauernek hozzájuk intézett leveleit. E leveleknek alig van párjuk az irodalomban. Egyéb sincs bennök, mint folytonos unszolás Schopenhauer részéről, hogy küldjék meg neki, a mit róla írnak; ő bizonyára a felét sem látja annak, a mi reája vonatkozik. Hogy mit írnak róla, az egészen közömbös; a mit írnak: rendesen nem érdemli meg, hogy olvassák; szó sincs róla, hogy ellenfeleivel vitába bocsátkozzék: mindegy, neki látnia, olvasnia, tudnia kell mindent, a mit róla írnak. Az a legtevékenyebb apostol, s részesül a leghveesebb hálanyilatkozatokban, a ki valamely vidéki lapot kutat föl, melyben Schopenhauerről történik említés.

1851-ben jelen meg utolsó műve; népszerű értekezések, kiegészítések, toldások becses gyűjteménye: *Parerga és Paralipomena*. Ennek már nagy az olvasóköre, főleg miután a *Westminster review*ban 1853-ban terjedelmes és szép cikk

jelent meg Schopenhauer philosophiájáról, melynek fordítását az «apostolok» egyike egy berlini újságban is közölte. A hívők serege most rohamosan gyarapodik; Schopenhauer leveleiben nem győzi közölni apostolaival, mily különböző formákban, változatos nyilatkozatokban keresi föl a dicsőség. A Nilus Kairóhoz ért, szokta volt akkor mondani, közel van a tengerhez. Képes lapok közlik arczképét, «ülnie» kell festőknek, szobrászoknak, születése napján virágbokrok, levelek, ajándékok érkeznek. Élte utolsó éveiben abban a csalódásban ringathatja magát, hogy philosophiája előbb-utóbb az emberiség új valása lesz. Midőn 1860-ban komolyabb betegség tünetei mutatkoznak rajta, melyekre még ugyanebben az évben halál-szenvedés nélküli rögtöni halála következett, többször mondá, hogy még szeretne elni s az általános elismerést még tovább élvezni . . .

Szerencsétlen ember volt, ki megérdemelte, hogy legalább élte végén a maga módja szerint örömet találjon az életben. Jelleme megítélésénél nem szabad megfeledkeznünk mivoltának alapvonásairól, szelleme megítélésénél korának gondolkodásáról s fejlődésének körülményeiről. Nem minden fogyatkozása volt a kor fogyatkozása is; de minden erénye az ő sajátja volt, s legfőbb erénye, az igazság hű s önzetlen szeretete, fényt áraszt jellemére is.

ALEXANDER BERNÁT.

ARANY JÁNOS EMLÉKEZETE. *)

Ezelőtt egy évvel, október 22-dikén, épen ez órában hal-
doklott Arany János egyik szobájában e palotának, melynek
dísztermében íme emléke ünneplésére gyűltünk össze. Hat-
vanöt év időköze választja el a szalontai kunyhó bölcsőjét az
akadémiai palota koporsójától. Egy egész élet tárul elénk,
látszóan csendes, nyugalmas, mégis tele ellentéttel, küzde-
lemmel és szenvedéssel. Ki gondolta volna, hogy a düledező
kunyhó méla, sápadt gyermekében lángész szunnyadjon? Ki
képzelte volna, hogy a bátortalan, hallgatóg diák egy új vilá-
got nyisson költészetünkben s nyelvünk alig ismert bájait
tolmácsolja? Ki jósolta volna meg, hogy a vándor színész-
újoncz, a ki a színpadon semmi sikert nem tudott kivívni,
egykor Shakspere és Aristophanes remek fordításával ajándé-
kozza meg nemzetét? Ki hitte volna, hogy az iskoláit sem
végzett ifju magányában többet tanuljon, mint a mennyit
tanárai tudnak? Ki remélte volna, hogy az egyszerű vidéki
jegyző egyszerre országos hírre emelkedjék s néhány év múlva
Magyarország legkitünőbb emberei között foglaljon helyet?

De a sors ez ellentétes változásai semmit sem változtat-
tak rajta: ugyanaz maradt erkölcsében, életmódjában. Mind
végig ő volt Magyarország legegyszerűbb embere, de bizonyos
tekintetben egyszersmind legérzékenyebb, legbüszkébb lelke
is. A tömeg mellőzése és tapsai, a hatalmasak lenézése és ke-
gye keveset hatottak reá, de folyvást saját lelkiismerete fölín-
dulásai között élt. Puritán szigorral teljesítette mindennemű

*) Fölválasztott a Kisfaluy-társaságnak október 28-dikán tar-
tott közülésén.

kötelességeit s aggodalmasan őrizte erkölcsi és írói méltóságát. Szerény volt, mert megvetette az önhittség és nyegleség főnjézásait, de azért soha sem alázza le magát; többet volt szomorú, mint vidám, mert gyöngéd lelke minden érintésre összerезzent, mélyen, sokáig érzett minden erősebb benyomást, de erőt vett magán s önmegadó türelemmel haladt végig az élet útjain; hallgatag, magánykedvelő volt, mert inkább álmodozásra született, mint cselekvésre, s otthonosabb volt a képzeleti, mint a való világban, de átható józan eszén nem vett erőt se ábránd, se szenvedély, sőt aggódó természetének töprengése előzte meg és kísérte minden elhatározását. Családjának s barátainak áldozta szíve, és nemzetének elméje kincseit, magának csak aggodalmait s önelégedetlenségét tartva. Semmi sem volt benne a költők hiúságából, képzelgéséből és hóbortjaiból. Ifjúkori csalódása, ballépése, hogy elhagyva az iskolát, nem gondolva agg szüleivel, színészi dicsőségről álmodozva, világgá ment s néhány hét múlva önvád-gyötörtén, nyomorba süllyedve tért vissza az apai tűzhelyhez, mély nyomot hagyott lelkén, megtörte erélyet, önbizalmatlanná tette s midőn ébredező geniusza és a körülmények a költői pályára ragadták, már családos, komoly férfiú volt, a ki számot vetett az élet csalálmaival.

Valóban Aranyt már fölléptekor nem hiú érdek, hanem a hazafiság és művészet becsvágya lelkesítette. Részt akart venni abban a nagy küzdelemben, mely újjá szülte a magyar irodalmi és politikai életet, s midőn minden veszni látszott, vigasztalni, eleszteni óhajtotta megtiport nemzetét, föltárva dicső múltját, megzendítve üldözött nyelve bájait, s a művészet nagyobbyszerű alkotásaiban mintegy megtestesítve még meg nem tört szellemét. Ez volt élete célja, éjei álma, napjai küzdelme. Az ő és új kor remekíróin művelt lelke magas eszményeket tűzött maga elébe s épen azért nem egyszer csüggedezett. Maga a nemzeti katasztrófa is ólomsúlyként nehezedett kedélyére s gyakran a helyett, hogy nagyobb epikai munkáin dolgozzék, egyes lyrai sóhajokban tördelte szét fájó lelkét. Ide járultak még az élet gondjai s a betegeskedés szenvedései. Egész életén át oly hivatalokat kellett viselnie, melyek nem igen hangzottak össze természetével s akadályozták költői munkásságát. A kora reg vagy a késő éj óráit kellett meglopni, hogy múzsájának élhessen. S egy kis családi baj vagy

hivatalos boszúság napokra elvette kedvét a munkától, kivált a midőn elkezdett betegeskedni is. Voltak hónapok, sőt évek, melyekben nem volt elég lelki vagy testi ereje, hogy megkezdett műveit folytathassa. Ilyenkor fordításban keresett szórakozást vagy enyhét a tétlenség unalma ellen.

Így élt Arany Szalontán, Nagy-Kőrösön, Pesten, küzdve önmagával, balkörülményeivel, de folyvást álmodozva s költői tervein szövögetve. Remélte, hitte, hogy a mit az élet reggele, dele megtagadott tőle, megadja azt alkonya, a mint ő maga mondá:

Egy kis független nyugalmat,
Melyben a dal megfoglanhat;
Csendes fészket zöld lomb árnyán,
Hova műzsám el-elvárnám;
Munkás, vidám öregséget,
Hol, mit kezdtem, abban véget.

E remény egészen lelkéhez nőtt. Ezen kívül alig érdekelte olyas, a mi személyét illette. Mindennemű kitüntetés hidegen hagyta, de ehhez hévvel ragaszkodott, gyönyörködött csillámain s midőn koronként elhomályosúlni látta, búskomorságba merült. Mintha egész életén át készült volna a független nyugalomra, a munkás, vidám öregségre. Mintha hitte volna, hogy költészetének legszebb gyümölcsei csak élete őszén érhetnek meg, csak ekkor írhatja meg az ő könyvét, mely még nincs megírva. Előre látó, gondos, takarekos volt. Nem hárszta a pénzt, de megbecsülte, mint reményei eszközét. Soha semmit sem írt a szerkesztők és kiadók megrendelésére, soha semmit sem adott ki csak azért, hogy pénzt szerezzen; de tiszteletdíjait, jutalmait, fizetése fölöslegét úgy nézte, mint hitbizományt, melyet nem szabad elkölteni, hanem kamatoztatnia kell. Tökét gyűjtött, hogy biztosíthassa maga és családjá jövőjét s legalább élete alkonyán egészen a költészetnek élhessen. Az akadémiai palota büszke falai közt szülőföldje valamelyik szerény házára gondolt, melynek fás kertje van és kertre nyíló szobája; Pest fényes utcáin Szalonta egyszerű házsorai tűntek föl lelkében; a Városligetben bolyongva, szálani vágyott a szellővel, a felleggel, kelet felé. Mint kalitkába zárt madár zöld erdőről álmadozott, hol szabad fészken vidámban énekelhet. Férjhez ment leánya köreiben, neje gondjai alatt, ifjúkori emlékei közt akarta eltölteni élete hátralevő

napjait s ott bevégezni *Toldi* és a hún-magyar monda triologiáját. De a sors mind végig siket maradt esengéseire; leánya meghalt s őt magát sokáig lelki és testi fájdalmak emésztették. Midőn üdülni kezdett s egyik szabadabb, nyugalmasabb évében, a Margit-sziget tölgyei alatt még egyszer visszamosolygott reá a múzsa, újra némi reménynyel nézett a jövőbe. Elvégre kivívta független nyugalmit, munkás öregségről álmadozhatott, de mindez már csak a haldokló hattyúéneke és álmadozása volt.

Oh elhunyt, sokat szenvedett barátom, mintha most is előttem állnál, mintha most is látnám komoly, szomorú arcodat. Lelkedben egy egész költői világ ragyogása és szemed mindinkább vesztí világát s kezd minden elsötétülni körüléd; egy egész mennyei harmónia él benned és hallásod gyöngül, alig hallod már szeretteid hangját is; teremő képzelmedben ősmundáink hősei kelnek új életre s erőtlen kezed nem nyúlhat lanthoz. Tehetséged ereje küzd szerveid gyöngeségével s tested omló romja eltemeti lelked szülőtteit. Mintha most is látnálak ravatalodon, hallanám koporsód záródását, a megzendülő gyászzeneket, a dübörgő hantokat s újra visszahangoznának lelkemben tört sohajaink, midőn a fájdalom elfojtja a szót s csak könnyeink omlanak.

De miért föltépnem a hegedő sebet? Némuljon el a gyász hangja s az emlékezetnek ne fájdalmát, hanem balzsamát keressük. Az ember halandó alakja helyett tekintsünk a halhatatlan költőre, elete helyett munkáira, szenvedései helyett dicsőségére. Ím a költő nem hamvad sírban, örök-ifjú emelkedik előttünk, lantján nemzeti hagyományaink zengenek, mintha elveszett eposzainkat, balladáinkat varázsolta volna vissza; munkáiból folyvást vígaszt, gyönyört, lelkese-dést meríthetünk, mert a természet képeit s az emberi szív természetét tárják elénk, s a legnemesebb érzelmeket tolmácsolják örök-szép formában; dicsősége nemcsak az övé, hanem mindnyájunké, mert költészete nemzeti típusunkat fejezi ki, minden jegy rajta egyszersmind fajáé, hű tükre Magyarországnak.

Valóban Arany utolsó nagy képviselője azon nemzeti iránynak, mely költészetünkben egy félszázad alatt teljes kifejlésre jutott. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Petőfi, Arany széles értelemben mind ugyanegy korszak szülőttei s csak a

fejlődés különböző stádiumait jelölik. Midőn ezelőtt száz évvel újra zsendülni kezdett elhanyaglott költészetünk, mintegy erőszakosan szakítottunk a múlttal. Egész addig többé-kevésbé megérezetünk ugyan majd minden európai mozgalmat, de hatásait saját egyéniségünkbe olvasztva, saját módunk szerint dolgoztuk föl. A középkorban a keresztyénség szelleme és hazafiságunk eszméi épen oly csudálatosan olvadtak össze költészetünkben, mint az egyházi énekek dallamai népdalaink rhythmusával, hogy megteremtsék azt a nemzeti versidomot, melyet a XVI. és XVII. század költői még inkább kiműveltek. Zrínyi és Balassa a renaissance hatása alatt állanak, de épen úgy kifejezik saját egyéniségüket, mint nemzetök legbensőbb szellemét. Azonban a XVIII. században nemzeti értelemben vett állami hanyatlásunk a társadalom- és irodalomban egyaránt kifejté bomlasztó hatását. Alig volt irodalmunk s a mi volt, az messze maradt műveltségünktől. Elnémult költészetünk ha néha megszólalt, a múlt hagyományain csak kérődzött, mindinkább süllyedve, tartalomban épen úgy, mint formában. A természetes fejlődés megszűnt és mintegy reánk szakadt az idegen műveltség. Ez idegen műveltséget magyarrá tenni, volt az ébredő hazafiság jelszava. S valóban ötven év alatt az egész magyarrá kezdett válni, de kevésbé nemzetivé. Nemcsak ízlésünk újult meg, hanem nyelvünk, stílünk és rhythmusunk is. Utánoztuk a francia, a klasszikai és a német költészetet; eldobtuk nemzeti versidomunkat, s a klasszikai és nyugot-európai rhythmust zendítettük meg. Az ó és új kor remekíróitól nemcsak írói művészetet tanultunk, hanem idegenszerűséget is.

Ez iránynak volt ugyan ellenzéke is, de kevés tehetsége s még kevesebb ízlése miatt, azt még csak mérsékelni sem igen tudta. S talán jól történt így. Költészetünknek végig kellett küzdeni ez iskolákat, hogy nemesedjék, eszmét, szellemet, ízlést vegyen magába, ha mindjárt a nemzetiesség árán is. Nyelvünknek ki kellett emelkedni szegénységéből, merevségéből, laposságából, ha mindjárt erőszakosan is. A visszahatásnak magából a mozgalmából kellett születnie és saját túlságai miatt, hogy valódi vívmányait megtartva, magába olvaszthassa a nemzeties fejlődés régiebb és újabb elemeit. S csakugyan legtehetségesebb költőinkben már-már képződik a visszahatás s a száz év másik fele, az újabb ötven év egész napjainkig, nem

egyéb, mint a visszahatás teljes diadala. Költészetünk újra érintkezik mind azzal, a mitől elszakadt, de művészi vívmányok kíséretében. Nemzeti versidomunk újra visszavívja jogait, a költői nyelv idegenszerűségét a magyarosság régi és új bájjainak vegyülete váltja föl. Költőink részint a régi, részint a népköltészet forrásaiból merítve, mintegy megifjodnak, nemzetiebbekké, de egyszersmind európaiabbakká is válnak. Az irodalmi, társadalmi és politikai fejlődés egymásra hatva, egy magasabb nemzeti irányba olvad és újra szüli Magyarországot. Ez irány először is Kisfaludy Károlynál mutatkozott feltünőbben. Magyar történelmi és társadalmi rajzai közelebb hozták költészetünket az élethez és lyráján megzendültek olykor népdalaink visszhangjai is. Vörösmarty mint nemzeti törekvéseink szószólója lépett föl, a külföldi iskolák egyikéhez sem szegődött, a képzelem szabadságát, a nemzeti elem alakító erejét hirdette s a régi és megújított nyelvet összeolvasztva, megalapította újabb költői nyelvünket. Hatása alatt, társadalmi és politikai forrongásaink közepett nem soká Petőfi jelent meg, e legeredetibb lyrai költőnk, a specificus magyar lyra megteremtője, kihez egy pár év múlva Arany csatlakozott, hogy ugyanazt tegye az eposzszal és balladával, a mit Petőfi tett a dallal.

Arany gyermek- és ifjúkori viszonyai bármily kedvezőtlenek voltak, mégis nagyban befolytak arra, hogy mint költő és æsthetikus a nép-nemzeti irányt teljes diadalra juttassa költészetünkben. Szülőinek utolsó és késő gyermeke volt. Legidősb leánytestvére már rég férjhez ment volt, midőn ő született; többi számos testvérei még előtte elhaltak. Ő volt öreg szüleinek egyetlen reménye, vígasza; mindig körükben tartották s rendkívül vallásosak lévén, e hajlam reá is elragadt. Az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első táplálékai grönge lelkének s a kis bogárhátú kunyhó szentegyház vala, a hol füle soha egy trágár szót sem hallott, nem lévén cseléd vagy más lakó, csak öreg szülei és ő. A gyermek kora komolylyá és mélyen erkölcsi érzésüvé vált, s az maradt az ifju, a férfiú is s az erkölcs e cultusa épen úgy megérzik költészetén, mint stíljén a szentírás és zsoltárok ódon nyelve. Szülővárosa, Szalonta, egykor szabad hajdú község volt, mely híven követte az erdélyi fejedelmek zászlóit, valahányszor azok fegyvert ragadtak a magyar alkotmány és vallásszabadság védelmére.

A XVIII. században elvesztette ugyan régi szabadalmaikat, de még sem vált valóságos jobbágysággá. A jobbági szolgáltatókért bizonyos összeget fizetett földesurának s megőrizte önkormányzatát. A szalontaiak némi középállást foglaltak el a nemes és jobbágyság között, de voltak köztök valódi nemesek is, bár némelyikök megfosztatott jogától, így az Arany-nemzetség is. A csonka torony, mely a város egyik kiváló pontján még maig is fönnáll, a viharos, de dicső múltja emlékeztette őket, a városi határ Órhalma, Szigettő, Testhalom nevű részei a török csaták és őseik vitézsége nyomait tartották fönn és távolabb Toldi pusztája, s a szintén elpusztult Nagyszőlő a Toldi-monda bölcsőjét regették. A komoly gyermek, a kit atyja korán megtanított olvasni, s a ki a XVI. század némely ponyvára került krónikáit is olvasta, örömet hallgatta e mondákat s örömet bolygott a nagy határ erdein és mezein, a természet bájaiba merülve. Szalonta mintegy végpontja azon nagy rónaságnak, mely a Tisza partjától egész Belényesig húzódik. Kék ligetek és kék hegyek alján változatosabb róna ez, mint az alföld pusztái és népében is több a hagyományos szokás és régies színezet. Arany fejlődő lelke magába olvasztott minden természeti báj, történelmi emléket, hagyományos szokást. A pusztán fel szemmel fölkelő nap, az ősztővér kútágas, a csonka torony fellábú golyája, a zöld lomb közein áttetsző égbolt, a szántóvető síró fűttye, a napsugár és felhő fény- és árnyfoltjai a mezőn, a boglya tetejéről az aratók vidám seregére letekintő suta gém, a város szélső ablakán vakítón égő és hirtelen kialvó alkonyisugár, a feketén bolygó eperfa lombja, az éj bakacsinja ezüst holdkoszorújával: mind oly élénken maradtak emlékeiben, mint a mesék és mondák hősei, a régi énekek és népdalok dallamai, a népelet tarka jelenetei s mindazon tipikai vonások, melyek a magyar fajt jellemzik. E képek, benyomások és hangok folyvást éltek lelkén, megelevenedtek műveiben, kivált a nagyszőlői és szalontai Toldi Miklós alakja egész sirjáig kísérte a szalontai hajdú unokáját.

De a gyermek ifju nem csak szemlélődő és álmadozó, hanem rendkívül tanulékony is volt. Sokat tanult az iskolában, még többet olvasott az iskolán kívül és már jó korán verselgetni is kezdett. Minden latin és magyar könyvet elolvasott, a mit az iskolai könyvtárban vagy a szomszédok mestergerendái alatt talált. Ismerte a régebbi magyar irodal-

mat egész Csokonaiig, a kit nagyon szeretett, egy szóval azt az irodalmat, mely azelőtt egy felszázaddal volt divatos, mert Szalontán jobbára mind csak azt olvasták s az újabb költők ott ismeretlenek voltak. Az újabb irodalommal csak mint debreczeni diák és kisújszállási tanító ismerkedett meg, a mikor a görög és német irodalmat is tanulmányozni kezdette. Újabb költőink, élükön Kazinczyval, inkább elidegenítő, mint vonzó hatást tettek reá. A régi magyar irodalom keblén növekedett föl, s érezte, hogy az újabban ha több is a művészet, de kevesebb a magyarosság. Legkedvesebb emlékei a régi költészethez vonzották, melynek módja szerint maga is tudott költeni, az új mód szerint hiába kísértette meg a költést, se-hogy sem sikerült s belátta, hogy azt még tanulnia kell. Bizonyos meg hasonlítás vett erőt rajta, de arról még sejtelve sem volt, hogy ő is hivatal van, talán inkább mint bárki más, a régibb és újabb költészet összébb forrasztására s a nemzeti iránynak a népi elem fejlesztése által szilárdabb megerősítésére. E meg hasonlítás talán arra is befolyt, hogy midőn forrongó lelke az iskolai egyhangúságot megúnvá, valami szokatlan pályáról álmadozott, nem költő akart lenni, hanem előbb festő, majd szobrász és végre is színész lett. Azonban vándorlásaiból csalódottan térve vissza, ismét nem tollhoz fogott, hanem egy kis hivatal után látott, hogy teher helyett gyámola legyen öreg atyjának. Szabad óráiban művelte ugyan magát, gyakran forgatta Homért, megtanúlt francziául, írt és fordított is valamit, de nem készült az írói pályára. Majd sorsa jobbra fordultával megházasodott, s végkép szakítva álmaival, elhatározta, hogy ő is közönséges ember lesz, mint más. A véletlennek kellett közbe jönni, hogy kiemelje költői tétlenségéből s egy rokon szellemnek, Petőfinek költészetével érintkeznie, hogy felénk geniusza szárnyra kelhessen. A negyvenes évek elején Szilágyi István, egykori tanulótársa, tehetséges ifjú író, ki a Kisfaludy-társaságnál s az akadémián is pályadíjt nyert, jött Szalontára iskolai igazgatónak, s váltig ösztönözte barátját az írói pályára. De ez ösztönzéseeknek csak annyi hatása volt, hogy Arany megtanult angolul, fordított valamit Sophoclesből s néhány alkomsugalta költeményt írt, inkább időtöltésül, mint komoly czelből. Így keletkezett 1845-ben egy satirai költeménye hexameterekben *Elveszett alkotmány* czíme alatt, minden terv nélkül kezdve. Ki akarta

önteni boszúságát, melyet a megyei élet kicsapongásai költöttek föl benne, de nem gondolt arra, hogy vele a közönség elébe lépjen. Azonban a Kisfaludy-társaság éppen akkor hirdetett pályázatot víg eposzra. Aranyt meglepte e véletlen össetalálkozás s ekkor is inkább szeszélyből, mint komoly becsvágyból bevégezte művét s felküldötte a pályázatra. A megnyert pályadíjat úgy nézte, mintha sorsjátékon nyerte volna; a bírálók közül egy elismerően, egy majdnem magasztalón szólott művéről, de az ő fülében csak a harmadik, a Vörösmarty, ítélete hangzott: «nyelv, verselés olyan, mintha irodalmunk vaskorát élnök». Úgy vélte, hogy most már nem lehet megállapodnia, ki kell öntenie mindazt, a mi lelkében forr és a maga módja szerint. Petőfi sikere fölbátorította s meg volt győződve, hogy Petőfi *János ritéze* után ő is merhet egy naiv költői beszélyt, mely a népköltészettől sugalmazva, hangban és jellemzésben egyaránt magyar legyen. A következő évben megírta *Toldiját* s nemcsak a pályadíjat nyerte meg, hanem a bírálók bámulatát is. Egyszerre ünnepelt költő lett s Petőfi volt az első, a ki üdvözlésére sietett.

A barátság, a mely a két költőt összefűzte, éppen oly nemes volt, mint őszinte. Mily különbség köztök s egy eszme és érzés rokonszenvénel fogva mégis mily hévvel forrnak össze szíveik! Petőfi heves, szilaj ifju, erélyes szellem, a kinek a dacban, küzdelemben mintegy kedve telik. Arany nyugodt férfiú, megtört erélyű, a ki kerüli a zajt s inkább magában évvődik, mintsem küzdjön. Petőfi vakon hisz eszméiben, bízik önmagában, erőszakos, kiméletlen s ezt mintegy kötelességének, elvei szolgálatának hiszi, mit sem gondolva a világgal. Arany lelken a kétely árnya borong, önbizalmatlan, kíméletes, engedelkeny s éppen úgy lehangolja a világ, mint saját aggodalma. Petőfi a harag és a merengő szelídség, a düh és a méla ellágyulás közt hánycódik, örül vagy búsul, szeret vagy gyűlöl, boldog vagy boldogtalan, de soha sincs nyugalma. Arany szintén mély fölindulások között él, de erőt vesz magán, csöndes búskomolyságba merül s úgy bánatját, mint örömet humora mérsékli. Petőfinél egy a gondolat, érzés és tett; Arany a gondolatnál és érzésnél marad s csak a külső körülmények nyomása alatt ér a tethez. Petőfi az ifjúság tüzevel, szenvedélyeivel vonzza magához az embereket; Arany a férfiúi érények tisztos méltóságával. S költészetekben is hasonló ellen-

téteket találunk. Petőfi lyrikus, egészen alanyi, a ki elbeszélő költeményeiben is alanyi érzéseit önti ki s mindig önmagát rajzolja. Arany epikus, tárgyilagos, a ki lyrai költeményeiben is majdnem annyit merít a tárgyból, mint saját kedélyéből. Petőfi korának nemcsak költője akar lenni, hanem harczosa is egyszermind, a ki lanttal és karddal ostromolja a társadalmi és politikai intézményeket. Arany inkább a múltban él, mint a jelenben s inkább követni, rajzolni akarja a világ folyását, mint vezérteni. Petőfi élénk, fogékony kedélye minden érintésre föllobban, minden benyomást dallá alakít, még a legröpkébb hangulatot is. Aranynak egészen meg kell telnie, hogy megáradjon költészete s akkor sem mindig árad meg. Petőfi az önkéntesség ösztönével teremt s gyakran inkább csak homályos sejtelen vezet, mint világos öntudat. Arany öntudatos művész, de mintha aggodalmassága néha megbénítaná önkéntességét. Petőfi hevesb, változatosb, festőibb: Arany csöndesebb, mélyebb, plasztikaibb. Petőfi ízlése és szívemessége nem mindig egyerejű képzelme szárnyalásával; Arany képzelme, ha talán lankad is, ízlése, érzelmi nemessége ugyanaz marad. Petőfi költészete az ifjúsága, Arany költészete az érett kore; amabban megtaláljuk az ifjúság soknemű bús és derült fölindulásait, eget ostromló vágyát, édes csalálmait, gyönyörét, büszkeségét, sőt hóbortjait is, emebben az élet egész komoly hangulatát, férfias küzdelmét, csalódásait, vígaszát, humorát és megnyugvását az erkölcsi rend vaskényszerűségében.

De ez ellentétek mellett is a naiv lélek és őszinte szív ugyanegy lángja lobogott bennök s a magyar népköltészet ugyanegy sugalmain lelkesültek. Ez mindent kiegyenlített, sőt jellemők és költészetők ellentéteinek némely oldala mintegy vonzotta őket egymáshoz. Arany gyönyörködött új barátja gazdag ifjúságában, mintha vissza akarná élni benne a magáét, mely rideg és hallgatag volt. Petőfi a tisztelet és szeretet vegyes érzésével tekintett a komoly férfiúra, mert soha sem ismert tisztább szívet és nemesebb egyszerűséget az övénél. Arany érezte, hogy Petőfi némely különcségei, ballépései bizonyos nagy eszme vagy érzés túlságai és kíméletesen ítélt róla. Petőfi büszke lelke meghajolt e szerény és gyöngéd szív előtt, mely semmit sem követelt tőle, de a szeretet egész melegét árasztotta reá. Keveset hatottak egymás jellemére és

költészetére, de mind kettő szerette egymásban azt, a mi benne többé-kevésbbé hiányzott: Arany Petőfiben az erélyt, a szilaj hevet, édes kellemet, friss színezetet, könnyed bájít, Petőfi Aranyban a nemes nyugalmat, mely érzést, biztos és eleven rajzot, egyszerű fönséget. Soha semmi sem zavarta meg barátságukat. Petőfi, a ki oly sok barátjával összezőrdült s néha csekely ok miatt, Aranyhoz mindvégig a legmelegebben ragaszkodott. Arany mindig úgy emlékezett arra az egy pár évre, melyeket a Petőfivel való barátságban élt át, mint egy szép álmra. Költeményei között négy-öt vonatkozik a csatatéren minden nyom nélkül eltűnt barátjára. Kora büszkeségének nevezi, üstökösnek, melyet az élők nemzedeke csak egyszer lát s többé soha. Sirját sem tudni, hol van. Bizonyára ott minden vércseppből új virág kel és több madár zeng ott a ligeten. Gyakran megjelen álmaiban, de esténként ébren is hallja könnyű lépteit és fülébe cseng hangja. E bús emlék egy hosszú életen át folyvást kíséri. Harmincz év múlva is látja őt s úgy elmélkedik róla, mint a kit a hellén kor rég mythoszi alakká emelt volna, de így is varázs övezi emlékét; míg kortársait az idő aggítja, ő mindinkább ifjúl, szelleméből semmi sem vesz el, firól fira száll, mint egy közös eszme. Általában Arany élete utolsó heteiben sokat emlegette Petőfit, meg akart jelenni szobra leleplezésének ünnepélyén, bár mindentől visszavonúlva élt s rég óta nem vett részt se nyilvános, se magángyülekezetben. És épen azon nap reggelén lett rosszábbul s egy hét múlva épen azon déli órában halt meg, melyben barátja érczszobra fölemelkedett a Duna partján. De bár a sors oly korán elválasztotta őket egymástól, a magyar nemzet emlékezete örökre összefűzi költői alakjokat, mint egy kor ikerszülötteit, egymás kiegészítőit. Arany mint férfiú lépett a költői pályára, Petőfi költői munkássága a férfiúi kor küszöbén szakadt meg. Arany ifjúságát a Petőfié pótolja, a Petőfi férfi korát az Aranyé. A magyar ifju ajkán mindig hangzani fognak Petőfi szerelmi es szabadságdalai; a férfiú Aranyból fogja meríteni az élet küzdelmeinek eszméit, érzéseit, fájdalmát és vigaszát. Petőfi költészetéből századokra kihangzik a kardok csattogása, a trombita hangja, az ágyúdörej, a diadal mánora. Arany költészetében a késő unokák is érezni fogják a hazfi könnyét, gyászát, bilincset, a legyőzött Magyarország sóhaját és szenvedése erényeit. És mindkettő rajzaiban örökre

fönmaradnak fajunk szellemi törekvései, nemzeti vágyai, jellemző sajátosságai, hogy az újabb nemzedékeket mintegy megóvják az elfajulástól.

Bár mindkettőt a népköltészet dajkálta, de nem egy úton indultak, úgy szólva különböző rendszert követtek. S ez először is nyelvökben nyilatkozik. Fölléptökkor Vörösmarty már megállapította az újabb magyar költői nyelvet, egyaránt merítve a régi, népi és új nyelvből. Kiegészítette, megjavította, sőt a nemzeti szellem melegén újjá szülte Kazinczy művészi törekvéseit. Semmiben sem nyilatkozik annyira Vörösmarty lángesze, mint nyelvében. Emléke nemcsak gazdag bányája a szóknak és kifejezéseknek, melyeknek jellemző árnyalatokat kölcsönöz, de egyszersmind sok új kifejezést alkot, különösen átvitel útján. Erős nyelvérzékkel, művészi ízléssel, csodálatos hangzatossággal, mondhatni alkotó erővel olvasztja össze a régi és megújított nyelvet. Mintegy megteremti a magyar hexametert, jambust, nyugati schemákat s visszahajlik a magyar versidomhoz is, és több sikerrel, mint elődei. Petőfi, mint a nemzeti rhythmus bajnoka lép föl s mint a magyar dal nagy mestere a népköltészet nyelvének friss eredetiségét, könnyed bájait, heves szökelléseit szövi a magáéba s ebben minden magyar költőt felülmúl, de a régi nyelvet kevésbbé ismeri s általában, mint tisztán nyelvművész nem éri el se Vörösmartyt, se Aranyt. Arany is, mint Vörösmarty, a költői nyelv mind a három forrásából merített, s költészete sajátosságainál fogva némelyikből többet és mélyebben. Gyernek- és ifjúkori benyomásai, olvasmányai a népi és régi költészet nyelvéhez vezettek, majd tüzetes tanulmány tárgyává tette mindkettőt s fölszedett belőlök minden virágot, minden ritkább, ünnepibb és hatályosb kifejezést, szófordulatot. Mintha a régi nyelvet csak folytatná, de újjá szülve, mintha a népnyelvből csak azt venné át, a mi művészi, bár részben maga alkotja. S e nyelv a tárgy szerint régies, népies vagy újabb színezetű és mindig van benne valami tárgyának színeből, alakjából, hangjából, egy szóval természetéből. Bámulatosan bírja a nyelv plasztikáját, lágyágát és erélyét. Senki sem ismeri és alkalmazza jobban a régi és élő nyelv különösebb és finom árnyalatú szókötési fordulatait s ezek nyomán maga is újakat mérészel. Ebben oly gazdag, mint Vörösmarty az átvitt értelmű új kifejezésekben. Hirdeti a költői szabadságot, követeli az

æthesis nyelvi jogait, mint Kazinczy, de más módon és más eszközökkel. Rövidít, összevon, olvaszt, de úgy, a mint az élő nyelv szokott; oly viszonyba helyezi a szót, mely a nyelv-tan szoros és száraz logikája szerint talán gáncsolandónak tetszik, de nem a nyelv szelleme szerint s éppen azért hatható-sabban fejezi ki a képzelem mozgását, a fölindulás hevét, a szenvedély erőszakát. Egy szóval Arany költői nyelvében a nyelv és költészet geniusza egymást sugalmazza, táplálja s úgy szólva egymást szülik.

S ez erőt és báj nemcsak eredeti műveiben találjuk meg, hanem műfordításaiban is. Gyakorlatban mintegy eldöntötte műfordításunk elméleti harczeit. Nem ragaszkodott se a szoros, se a szabad fordítás elveihez, mert amaz majdnem szolgai hűséget kíván s akaratanul is ragadja a fordítót idegen nyelvi szépségek átültetésére, emez eltöröl majd minden egyéni és nemzeti jellemzetest s inkább csak a tartalmat nyújtja, mint idomait; amaz igen is érezteti az idegen ízt, emez igen is magyarossá alakítja át a művet. Arany mind ket örvényt kikerülni igyekezett s minden idegen nyelvi fordulatot, átvitelt, árnyalatot oly módon igyekezett kifejezni, mely a magyarban ugyanazt a hatást teszi vagy legalább ahhoz hasonlót, de mindig tekintetbe veve az író és műfaj saját-ságait. Híjába bírjuk a régi, megújított és népi nyelv összes kincseit, ha nem oly helyen és nem úgy alkalmazzuk, a mint azt a gondolat árnyalatai, a műfaj és hangulat sajátosságai kívánják s e tekintetben író és fordító nem sokat különböznek egymástól. A régi és népi nyelv soha sem czél, csak eszköz, hogy minél gazdagabbá és magyarosabbá tegyük az irodalmi, különösen a költői nyelvet s általok is minél elevenebben kiemeljük a mű vagy műfaj jellemző vonásait. Arany mindig tudta, érezte, hogy meddig mehet, mit és mi módon merészellhet. Az izlés és ihlet vezette, mert a nyelv művészete nem pusztán nyelvészeti készség és tetszetős szólamok összefűzése. A gondolatnak föl kell olvadnia a képzelem és érzés kohában, hogy megtalálja éppen azt az alakot és színezetet, melyet a tárgy és hangulat megkíván. Sokkép lehet kifejezni valamit, de a kifejezések a tárgy és hangulat szerint nem egyenlő értékűek. Az író egyénisége, a gondolat és érzés sajátosságai, a műnemek és fajok különbségei alkotják a stílt végetlen változtatban s azt visszatükröztetni a műfordítónak szintén föl-

adata. Alig van magyar költő, a ki a műnemek és fajok stílus-különbségeit, a költő egyéni természetét oly élénken érezte s műfordításaiban annyira vissza tudta volna tükröztetni, mint Arany. Mindaz, a mit Goethéből, Burns-ból, Shakspeareból és Aristophanesből fordított, mint eredeti magyar mű hat reánk és mégis nemhogy letörölné, sőt épen kifejezni igyekszik az idegen költők egyéniségét. Ez a műfordítás titka s Arany legkitünőbb műfordításai épen oly remekek, mint legkitünőbb eredeti művei, épen annyi élvezet nyujtanak s épen oly méltók a tanulmányozásra.

Nem kevesebb hatással volt Arany verselésünk technikájára is, ugyanazon forrásokból merítve, melyekből költői nyelvünket gazdagította. Nálunk is meghonosodván a klasszikai és nyugoti versidomok, melyekben szabályos mérték emelte a rhythmus hangzatosságát, költőink, még a legjelesebbek is, aránylag kevés gondot fordítottak a rímre. A régi költőkből, kivéve Gyöngyösit, e tekintetben keveset lehetett tanulni, a népköltészetből többet, de ez iránt még nem ébredt föl eléggé a figyelem. Ide járult még az élénk visszahatás a debreczeni iskola ízetlen mesterkedései ellen, mely gyönyörködött a csupa ugyanazon, de különböző értelmű szókából nagy kinnal összegyalt rímekben, melyeket Szemere és Kölcsey oly találóan gúnyoltak ki. Arany, a ki Gyöngyösi és Csokonai olvasása között nőtt föl, megvetette ugyan a debreczeni iskola ízetlenségeit, de nem minden hagyományát, épen azért jobb rímelésre törekedett, mint elődei és kortársai. Nála találjuk legszabályosabban alkalmazva a magyar assonánczot is, melylyel népköltészetünk ragos nyelvünknek rím-beli szegénységét pótolni szokta. Az a kis értekezés, melyet e tárgyról írt, mutatja, mennyire ismerte népköltészetünket s mennyire tudta, hogy mit használhat föl belőle műköltészetünk. De ennél fontosabb az, hogy nemzeti rhythmusunkat, mint költő a tökély magas fokára emelte, mint æsthetikus elméletileg is mintegy megalapította.

A mint a múlt század végén terjedezni kezdett költészetünkben a klasszikai és nyugoti versidomok használata, azon arányban szorult mind szűkebb terre nemzeti versidomunk. Régi és népi költészetünk rhythmusa. Az új versidomok költői nyelvünket tömörebbé, fordulatossá és hangzatosabbá varázsolták s mintegy kiemelték laposságából. Épen azért az újabb

költők egész lelkesedéssel fordultak feléjük. Azonban bármily alkalmas volt nyelvünk a görög és római mérték kifejezésére, a magyar lélekben nem kelthetett zenei viszhangot s inkább csak a klasszikai műveltségük kedvelték. A nyugoti rhythmus érzéke már inkább gyökeret vert, nemcsak nyugoti műveltségünk kapcsánál fogva, hanem azért is, mert mint rímes vers közelebb állott nemzeti rhythmusunkhoz, melyet a népköltészet folyvást föntartott, s mely a műveltebbek ajkán is gyakran megcsendült. Némi visszahatás kezdett fejledezni. Kisfaludy Károly és Vörösmarty mintegy visszahajoltak a nemzeti rhythmushoz, még pedig az új költői nyelv vívmányai kíséretében. Különösen Vörösmarty tanúsított iránta előszeretetet, ebben zendítette meg nem egy lyrai költeményét, sőt megkísérlette az epikai költeszeten is: a *Tündérvölgyben* újra fölelevenítette a régi sándor-verset s művésziebben, mint Gyöngyösi óta bárki. De az ő nyelvének ereje, zengzetessége a klasszikai és nyugoti vers-idomokban érte el tetőpontját, legkitünőbb művei ezekben vannak írva s a magyar versidomot csak mellékesen művelte. Petőfi költészetének súlypontja épen ide esett s dalaiban népdalainknak nemcsak benső, hanem külső idomai is megzendültek. A magyar rhythmus megtisztulva és megnemesedve kezdte visszafoglalni régi helyét a nemzet tapsai közt. Ekkor lépett föl Arany s megkettőztette a mozgalom erejét. Petőfi csak a népköltészetre támaszkodott, Arany a régi költőkre is egész a középkori maradványokig; Petőfi inkább csak emléke, hallása után indult, Arany jártas volt a zenészetben is, sok régi és népi dallamot tudott, sőt néha a maga mulatságára újakat is szerkesztett; Petőfi termékeny hevében néha elhanyagolta a verselést, Arany nem tudott műgond nélkül írni. Egy szóval Arany, Petőfi kezdeményét nagy sikerrel folytatta s a magyar rhythmust mind teljesebb győzelemre vezette. Egyetlen magyar költőben sem találjuk meg rhythmusunkat oly szabatosan, annyi változatossággal, mint Aranyban. Alig ismert szerkezeteket is elevenített föl, s a régieket sokkép módosította a műfajok szerint. A sándor-versnek megadta hangzatosságát s oly művészivé emelte, mint Vörösmarty a hexametert és jambust. Szó és dallam mindig teljes összhangban volt nála, mintha oly kor költője volna, melyben a szóköltészet még nem vált meg a zenétől. S a magyar rhythm-

musnak e legkitünőbb gyakorlati mestere elméletileg is legszabatosabb magyarázója volt. Kritikusaink jól ismerték a klasszikai és nyugoti versidomokat, de a nemzetivel nem foglalkoztak behatóbban. Bajza szabatos trochæusokat kívánt a magyar rhythmusban írt versektől. Fogarassy és Erdélyi tették meg az első lépést a kérdés tisztázására, zenénkből igyekezvén kifejeteni nemzeti versidomunk elveit, de hiányosan fejtettek ki s önkényes szabályokat is állítottak föl. Arany döntötte el a kérdést. *A magyar nemzeti versidomról* írt értekezésében élesen föltüntette mindazon különbségeket, melyek a magyar versidomot elválasztják a klasszikai- és nyugotitól és szintén a magyar népzene alapján teljes szabátossággal állapította meg a sormetszet, versláb és versszak-szerkezet szabályait.

Azonban Aranynak nem csak nyelve és verselése nyugszik régi és népi költészetünk alapján, egy magasabb nemzeti irányba olvadva, hanem egész költészete is. Talán kevésbbé kifejezője korának, mint Vörösmarty és Petőfi, de inkább megtestesül benne mindaz, a mi fajunk szellemét és természetét állandóan jellemzi. Leginkább arra törekszik, hogy nemzeti egyéniségünket minél hűbben kiemelje, fölmutassa. Maga is nemzeti típus, de ez nem elég. Mindent összeszed a hagyományból és népeletből, a miben nemzeti jellemvonás nyilatkozik és alkalmas a költői földolgozásra. Nem a tárgyban keresi az újat, hanem a földolgozásban, de ott is a népszellem sugalmain azon közvetlenségre, erőteljre, izomdúságra törekedve, mi a népköltészet sajátja. Azt hiszi s nem ok nélkül, hogy a nép legnagyobb inventor s Homéren kezdve Goetheig a legkitünőbb művek népi hagyományok alapján keletkeztek. Ő is a hagyományból indul ki, vagy a mint maga mondja, epikai hitelt keres. Kedves előtte minden, mese, dal, ballada, historiás ének, adoma, közmondás, melyekhez a nép érzése kiválóan ragaszkodik, melyeken leginkább jártatja képzeletét. Ezekből szövi ki műveit, ezeket szüli újra s majdnem úgy tekint magát, mint a hajdani rhapsod, a ki a régi maradványokat javítgatja, darabosságukat egyengeti, hézagaikat kitölti s töredékeiből egészset alkot. A hún-magyar és Toldi-monda leginkább ragadta meg képzelmet, mert legtöbb nyoma volt bennök a népszellem alkotó erejének. Egész életén át nagy szeretettel csüngött rajtok s belőlök írta fő műveit.

Széchy Mária és Wesselényi történetét előtte már többen földolgozták s ő *Murány ostromában* újra hozzá fogott: vajon nem tudná-e jobban, mint elődei, fölhasználni műveikből mindazt, a mi fölhasználható. A *Nagy-ídoi cigányok* komikai eposzát egy történeti adomából szötte; *Katalin* alapja szintén népmonda, s még legalányibb, legmodernebb művében, *Bolond Istókban* is legalább egy közmondásból indult ki. S ha ide vesszük kisebb és nagyobb költői beszélyeit, balladáit, mindenütt reá találunk egy-egy népmonda, mese vagy adoma szálaira. Krónikáink száraz lapjain egy szempillantással fölfedez minden olyényt vagy vonást, mely népköltészeti maradvány vagy ha nem is az, költői magvat rejt magában; a néphagyományokból kéri, a mi alakítható, kiképzí a bennök levő eszmét, vagy új eszmét lehel beléjük, az elmosódott részeket, az elhalványult vonásokat visszaképzeli, a romokat fölépíti, a lelketlen anyagba életet önt. Ha összehasonlítjuk műveit az anyaggal, melyből alkotott, épen úgy bámulnunk kell nagy költői tehetségét, mint művészi erejét. Még a Toldimonda is mily szervesen tényhalmaz s mily kevés nyoma rajta az alakító képzelemnek. S mégis mily remek trilogiát alkotott belőle Arany. A szétszórt, idomtalan töredékeket mily művészi egészszé varázsolta, a pusztá eseményeket mily költői cselekvénynyé, egy-egy durva, sőt aljas tényt mily gyöngéd lélektani indokká, s a hol megszakadt a monda szála, mily leleményesen szötte az új szálakat, részint a törtenelemből, részint saját képzeleméből, melyet megtermékenyített a régiség tanulmánya. Aranyban gazdagon buzgott föl az alkotó erő, de csak akkor, ha lába alatt a hazai hagyománynak legalább egy talp alatti földjét érezte. Híjába szárnyalt volna a levegőben, de nem is szárnyalt. Csak a haza anyai földje adott neki erőt, mint Anteusnak.

A mint művei mese-vázát, cselekvényét a hagyományból merítette, épen úgy a jellemrajzban sem indult pusztán képzelete után. Fölkeresett a jelenben mindent, a mi a múlttal kapcsolatba hozható. Azt hitte, hogy a régi magyar jellemvonásait legépebb- s legelevenebben a népben találhatni föl, mely legtovább megőrzi sajátságait, szokásait, sőt faji véralakatát is. A mit itt és egy-egy ódonabb udvarházban vagy kastélyban látott, hallott, tapasztalt, azt vitte át a múltba, emelve, alakítva, a századok árjába merítve. Ki más az ő

Eteleje, mint pusztáink fia, vezérré, királyllyá fejlődve, emelve? S vajon Etellak nem hasonlít-e némely alföldi városhoz, melynek házai megkövült sátrak s utczái sátorközök? Etele lakomája, minden királyi fénye mellett is, nem juttatja-e eszünkbe a magyar nép lakodalmi ebédjeit és Czerkó tréfái nem hasonlítanak-e vőféjaink szokásaihoz? A mátrai vadászat, az ajándékba küldött ménes, a fölízgatott hún nép mozgalmi nem elhalványult emlékeinket elevenítik-e föl? Nagybbszerű minden s lényegében mégis ugyanaz, a mit magunk is láttunk és tapasztaltunk. Ki más Toldi, mint udvarházaink valamelyikének elparlagiasodott szülötte, egy egész pórsuhancz, a ki nagyobb hivatást érez kebelében, elzúllik falujából s becsülettel tér haza? Összeveszése bátyjával, bujdosása, búcsúja anyjától s az öreg cselédttől, mulatozása a csapszekben, nem újulnak-e meg sokszor falvainkban? Nem ismer-e Magyarország minden vidéke egy-egy Toldinét, egy-egy régi szabású nemes asszonyt, kinek szerető szíve folyvást remegve kíséri fia sorsát, a ki anyai hiúsággal öleli, csókolja, midőn sorsa jobbra fordul, s a ki egész szigorúsággal lép föl, őt korhely pajtásai között találva? Hát az öreg és ifjú Benezét nem találjuk-e föl sok faluban? Nem ültetek-e soha az öreg Rozgonyi asztalánál, nem szolgált-e föl nektek is a gyönyörű Piroska, e mély érzelmű, de nem érzelő, e szenvedő, de lemondásában is erős leány, a ki éppen úgy típusa a magyar leánynak, mint Goethe Gretchene a németnek? Nem láttatok-e örökeből kiforgatott özvegyet? Az nem szólhat másképp, mint Both bajnok özvegye. Az öreg Bárczy fájdalomszülte dühét bizonyára sokszor hallottátok az életben, csakhogy Arany hathatósabban fejezte ki. A honvéd hősiesége nem elevenedett-e föl Szondi halálában, a ki még harczol, bár ágyügolyótól megtört ina, térde? Nem a három százados magyar politikát fejezi-e ki Török Bálint, a mikor így szól:

«Két ellenség a Duna-két-parton:
Kevés annak az én egy jó kardom,
Egyiket a másikkal — hujába,
A hogy lehet» — gondolja magába.

A hagyomány ez élénk érzéke, a múltnak és jelennek ez eleven összeolvadása önkénytelen bizonyos realizmus felé vonzotta Aranyt, szemben régibb epikai költészetünk idealismusával. De ennek semmi köze azzal a realismussal, melyet a

francia irodalomban ünnepelni kezdenek, s melynek már nálunk is akadnak hívei. Az idealismus és realismus harcza a költészetben épen nem új dolog; a vénhedő, kimerült idealismus mindig realismust idéz föl s a realismus kicsapongásai mindig újabb idealismust keltenek életre. Egyik a másikat örök időktől fogva mérsékelte, összhangzó egymásba olvadásuk alkotta nem egyszer a legkitünőbb műveket s a visszahatások túlságai szülték mindig azokat a végleteket, melyek ez irodalmi küzdelmek természetéből kimagyarázhatók ugyan, de széptani szempontból soha sem igazolhatók. Arany nem követett merev rendszert, de egy éltető elv folyvást szeme előtt lebegett. Költeni és mégis igaz maradni, ez volt jelszava, ez a föladat, melynek megoldásától függ a költői siker. Igaz lelkesülés, az emberi szív és a külvilág igaz rajza nélkül nem teremthetni látszatot. S a művészeti igaz nem egyéb, mint a való földolgozása a kifejezendő eszme szerint. Ez igazra, ez igaznak minél hathatósabb kifejezésére törekedett Arany, ennyiben volt ő realista, de tulajdonkép nem tett egyebet, mint az ideált és reált szorosabb kapcsolatba igyekezett hozni, mint bármely magyar költő. S ha néha talán erősebb vonásokat használt, az csak visszahatás volt költészetünk üres idealismusa ellen. Ide járult még, hogy szemében a költészet a nemzeti szellem terméke volt s nem egyes műveltebbek kiváltságos sajátja. A nép-nemzeti elem fejlesztése már magában rejtett nemí realismust nem csak a tárgy és jellemrajz, hanem a műalkat tekintetében is. Aranyt nem a mű-, hanem a naiv eposz vonzotta; érezte, hogy abban, a mit a nép századokon át alkot, több realismus és igazabb idealismus van, mint abban, a mit a költőknek pusztán egyéni képzelme teremt. Tanulmányozta a világirodalom nagy eposzeit s ösztönét világos öntudatra emelte.

Egészen epikusnak született s maga sem akart más lenni. Az ifjuság húrja, e leghangzatosabb lyrai húr, hiányzott lantján, s épen nem kívánt versenyezni Petőfi koszorújáért. Hajlamai, iránya, munkaösztöne ellenere ragadtatott a lyrai pályára is. Egy pár évvel lépett föl a forradalom előtt; a forradalom nem kedvezett az epikai nyugodt munkásságnak, a nemzeti katasztrófa még kevésbbé. Maga is mint földön futó bolygott a romok között. A nemzet és saját fájdalma áradozott keblén s ki kellett ömlenie. Dala a «babiloni vizek» elegiája

volt, mely mint titkos fájdalom sajgott keresztül az ország egyik végétől a másikig. Ki nem emlékszik az *Őszszel, Leteszem a lantot, Fiamnak, Silvester-éjen, Ráchel, Dalnok bűja* című költeményeire? A hazafi érzés költészete soha sem hatott nálunk kevesebb zajjal, annyira saját nemesebb eszközeivel, mint e szomorú években Arany lantján. A lepel, melybe a költő a censorok vizsga szeme elől elburkolta célzatát, még szebben emelte ki gondolatait s a kénytelen távolság, a melyből a dal hangzott, még több varázst kölcsönzött elhaló hangjainak. Arany a forradalomban is lelkesítette küzdő nemzetét, de messze maradt Petőfi forradalmi dithyrambjaitól, épen úgy, mint Petőfi elegiái messze maradtak volna az Aranyéi mellett, ha neki is oly körülmények között kell vala írnia, mint Aranynak. Ossián lantja nem Tyrtæus kezeibe való, sem a Tyrtæusé az Ossiánéba. Azonban Aranyt elegiai hangulatából néha kiragadta a kétségbeesés humora. Már *Bolond Istók*-jában nemcsak alanyi érzelmeit és élményeit akarta kifejezni, hanem a közhangulat humorát is. De a mű nagynak volt kezdve s érezte, mennel közelebb jönne az 1848-iki mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát. Épen azért az első ének után félbe hagyta. Pedig a forradalomból sok keserűség maradt lelkén. Jobban szerette hazáját, mint gyűlölte ellenségeit, a nagy küzdelem vezéreinek nemcsak fény-, hanem árnyoldalait is látta s nemzetének épen úgy bámulta hősiességét, mint fájlalta gyarlóságait. Csalálmokból ebredve, kegyetlen fájdalmat érzett. Enyhíteni akart sebzett lelkén. A szent romokra állva, mintegy vádat emelt a sors, nemzete és önmaga ellen. A távol múltba menekült s egy komikai eposzba öntötte ki keserű humorát, szabadon, semmitől sem korlátolva. Valóban a *Nagyidai cigányok* nem egyéb, mint kétségbeesett kacaj a forradalomra, a legalanyibb érzés tárgyias alakban, igazság torzképben, sirás nevetésben, szeretet gúnyban.

E convulsiók csillapodtával nagyobb epikai munkákba kezdett, de folyvást írt lyrai költeményeket is. Arany lyrájának alaphangja mindig az elegia maradt, mely néha ódává emelkedik vagy humorba csap. S a fájdalom és vigasz e költészete mily igaz és gazdag! A fájdalom mindig megtisztul nála s a vigasz soha sem keresett, nem pusztán a reflexio szüleménye, az is épen úgy a szívből jő, mint maga a fájdalom.

Méla lelke bűvös világításban sugározza vissza a múlt emlékeit, mint a tó tükre az alkonyfényt, s ha elsötétül is, csillagfényt ringat kebelén. Mint a görög tragédia chorusa kíséri az élet küzdelmeit, aggódik, mereng, néha remél is, de mindig vígasztal s ha nem változtathat a sors végzetén, könnyes szemmel nyugszik meg benne. Ha magányában megszállja a kétely és búskomorság, családjá körében keres menedéket, melyhez annyira ragaszkodik vagy a természet ölére siet, melynek szépségeit épen úgy lelkéből tudja élvezni, mint mesterien rajzolni. Arany lyrája benső lényegében nem egyéb, mint küzdelem az emberi élet nyomorúságai, a pessimismus, a kétségbeesés ellen. Öszhangra törekvő lelke visszariad a meghasonlástól, melynek árjai közepett találja magát. A vallás, a philosophia s a szeretet nagy érzése költeszetével küzd ellenök, hogy nyugpontot találhasson. Nem annyira küzdelmeit rajzolja, mint magát a megnyugvást, a hová emelkedett, de a letörült könnyek nyomai meglátszanak s az oszló kétely árnya még ott borong. Hirdeti, hogy nem az egyes a teremtes központja, hanem az emberiség; Isten egészben munkál, az egészre fordít gondot; a jó embernél hány jobb szenved; az ereny önmagának jutalma; az ember tiszte, hogy bekében, harcban legyen ember s itt is, ott is a jobbik részt választja magának; a fájdalom a boldogság egyik alkatrésze; az ember kevéssel beéri, ha mérsékli vágyait; a szeretet és szerelem örök vígasza marad az emberi szívnek; az élet viharai között az a hit, hogy a ki mindnyájunk édes atyja, el nem hagyja övéit, többet ér minden bölcseségnél. Kiemelkedve meghasonlásából, vígasztalja nemzetét is, melynek jövőjén majdnem kétségbeesett. Amaz elegiából kiemelkedő ódában, melyet Széchenyi emlékére írt, egész lelkéből hisz és bizik nemzete jogában, jövőjében. S a midőn a nemzet szabadabban kezd lélekelzni, egyaránt óvja a vakmerészségtől és kishitúségtől és hűségre inti, rendületlen hűségre önmagához.

Ez elegiák és ódák nyelv és belső idom tekintetében is hatással voltak költészetünkre, hol Petőfi után leginkább a dal volt divatban s a dal sajátosságai, úgy szólva átvitettek a lyra egyéb fajaira is. Arany példát adott e dalözönből való kiemelkedésre, meg-megvillantva a magát érzéseibe mintegy beleélő elegia méla bájait, az óda fenséget, tömör alkatát, komoly bölcselmét s a költői nyelv amaz összpontosított olvadá-

konyságát és erélyét, melyek e műfajok sajátjai. De bármily szépek e költemények, Arany lyrai költeményeinek legfőbb ereje nem ezekben nyilatkozik, hanem balladáiban, e fél lyrai, fél elbeszélő műfajban, mely a drámából is olvaszt magába valamit. Ebben Arany épen oly erős, mint Petőfi a dalban. Újabb lyrai költészetünkben leginkább csak kettőre lehetünk valóban büszkek: Petőfi dalaira és Arany balladáira. Mind kettő nemzeti szellemünk szülötte s mind kettőt bátran szembeállíthatjuk a külföld nagy költőinek hasonló termékeivel.

A balladát nem ismerte vagy legalább nem művelte a klasszikai kor, mely nem kedvelte a vegyes műfajokat. Egészen modern műfaj ez, melyet a műköltészet mindenütt a néptől vett át. Nálunk is meg voltak a népnek a maga balladái, de költőink nem innen merítettek, hanem a német műköltészetből. Arany volt az első, a ki lehajlott a magyar népballadához, eltanulta hangját, szerkezete titkait és újjá, művészből szülte. A néphagyományok varázsa épen úgy ösztönözte erre, mint saját kedélyállapota. Nem dolgozhatva folyvást nagy epikai munkáin s nem akarva egészen átadni magát a lyrai ömledéseknek, önkénytelen is vonzódott e műfajhoz, mely epikai töredékeket lyrai hangba olvaszt. Mily jól illett mélabús hangulata e búskomor tárgyú balladákhoz. A magyar népdallam mily változatossága emeli ki a tárgyak és hangulat változatosságát. Egyszerűség, közvetlenség és plasztikaiság jellemzik balladáit, épen mint a Goetheéit. Valóban nemzeti hiúság nélkül állíthatjuk Aranyt a nagy német ballada-költő mellé. Bizonyára Goethe fölülmúlja őt kellemben, rejtélyes bájban, a bölcselmi eszmék érzékítésében, a szerelem finom árnyalatú rajzaiban, de tragikai erőre nézve mögötte marad. Ha szabad volna merész kifejezést használni, Aranyt a ballada Shakspearejének nevezhetnők. Néhány balladája erős tragikai hatású. Kevés versszakban egész tragédiát tár elénk, s mily erővel rajzolja a szenvedély démonismusát, monomaniáját, a lelkiismeret furdalásai között szenvedő lelek látomásait. E nők és férfiak lelke, a kiket szenvedélyök bűnbe sodort, tele skorpióval; mardosásuk őrjöngővé teszi őket. Ágnes asszony folyvást látja a vérfoltot lepedőjén, mint akkor éjjel, a mikor kedvese meggyilkolta férjét; hiába mossa a pataokban, a gyöles tiszta, de ő még mindig látja s egy örökkévalóság sem törölheti ki azt lelkéből. Egy másik ifjú nő, mint Hamlet anyja,

ferje halála után vígan mulatoz kedvesével, szegény árva gyermekét kizárva a szobából. Az éhes, elkényszeredett gyermek hiába rimánkodik; a sötétben félni kezd, eszébe jut meghalt atyja és látja, a mint sírjából kikelve, feléje közeledik. A holtra ijedt gyermek kiáltására kijő a nő is, hogy megverje, de a gyermek látomása reá is átszáll, ő is látja ferje vádló arczat, fenyegető szavait és örvöngeni kezd. A férfiak hallucinációja, örvöngése még sötétebb, erőszakosabb. Bende vitéz párbajban orvul ejti el vetélytársát s így jut menyasszonyához. A nászéjen megjelen az elesett vitéz, új párbajra hívja, mert csalárdul győzte le, a míg igazán le nem győzi, addig nem pihenhet menyasszonya mellett. Bende vitéz három éjjel vív az árnynyal, lelkiismerete phantomával, a míg az örvöngőt megkötözik és menyasszonya kolostorba vonul. Edvárd királynak erősebb szíve van, mint Bende vitéznek, de mégis megrendül. Meglátogatja a legyőzött velszi tartományt s nagy lakomát tart Montgomeryban. Fénynyel fogadják, dúsan vendéglik, de nem szívbeli hódolattal és senki sem éljenzi. A király haragja indulatos szemrehányásban tör ki, követeli, hogy a bárdok dicsőségét énekeljék. A bárdok előlépnek, de a király dicsősége helyett a haza fájdalomát éneklük s megátkozzák a zsarnokot. A király máglyára küldi őket s londoni palotájába tér. Az éj csöndes, de nem alhatik, folyvást hallja a bárdok énekét, zenét parancsol, de a zenét, dobót és kürtöt átharsogja a vértanúk éneke. Kund Abigélnek nincs bűne, csak szeszélye, de a tragikum mysticismusának éppen az a sajátosága, hogy tévedéseink gyakran több gyászt árasztanak reánk, mint bűneink. Bárczy fiát halva találták az erdön, szívében törrel. Elbusult atyja a palotára hozatja a hogy vérében feküdt. A gyilkos kinyomozása végett teteméhez idéz mindenkit, a kire csak gyanúja lehet. Megjelennek ellenségei, barátai, anyja, húga, az egész falu, de a halott sebe nem vérzik, hogy gyilkosára valljon. Végre Kund Abigél, szeretője, titkos arája lép be, s a sebből pirosan buzog a vér. A leány szoborrá dermed, majd elrebeci, hogy nem ő ölte meg az ifjút, bár a tört ő adta neki. Szerették egymást, az ifju láthatta, tudhatta szerelmét, mégis unszolta, hogy szóval mondjon igent, mert ha nem, kivégzi magát; ő enyelgve nyújtá neki a tört: nosza hát lássuk. Ezzel kiragadja a tört a sebből, kaczag és sír és visongva rohan el. Lefut a nyílt úteza során s tánczolva éneklük: «Egyszer volt egy leány,

a ki csak úgy játszott a legénnyel, mint macska szokott az egerrel». De nem csak a múlt, a hagyomány felhomályából rajzol elénk Arany ily képeket, hanem igen világos napjainkból is. A főváros bűnügyi statisztikája tragikai képpé alakul át képzelmeiben. Ott emelkedik az éjben a Margit-híd, még zászló leng rajta, az nap avatták föl ünnepélyesen. Rajta egy ifju áll, a ki a kártyán mindent vesztett, pénzét, becsületét. Hajtja kétségbeesése, vonja a folyam. Árnyak emelkednek ki a habokból, ősz, gyermek, ifju, hajadon, mind öngyilkosok, a főváros büneinek képviselői, a híd fölavatására gyűltek össze, eletörténetöket suttogják. Az ifju ott áll, elméje bódult, szeme vak, sodorja a víz és az árnyak hullámozása; éjfél után már üres a híd és csend mindenütt.

E tragikai képek nem a képzelem játéka. Arany együtt szenved személyeivel, érzése egészen áthatja képzelmet s egy-egy ilyenmő balladája majdnem oly nemő látomás szüleménye, mint a minő személyeit izgatja. Innen a rhythmus szenvedélyes mozgékonyasága, az átmenetek merész szökellései, az indulat tördelt nyelve, a háttér búskomor sötéte, mely annál élesebben emeli ki a lélek küzdelmeit. Maga a költő is szenvedve ily balladák költesekor, nem egyszer fordul más tárgy és hangulat felé. *Zách Klára*, *V. László*, *Bór ritéz* elég tragikai tárgyuak ugyan, de bennök a küzdő szenvedélyeknek inkább csak viszhangját halljuk. A hangulat nyugodtabb, bár mélyen elegiai, a rajz kevésbbé éles s a borongó háttér inkább sejteti azt, mint kiemeli. Arany fáradt lelke mintegy pihenést keres s olykor a derült hangba is átcsap. A *méh románczán* a naiv érzelmesség hangja ömlik el; *Mátyás anyja* az anyai szeretet megható rajza; *Rozgonyiné* derős kép, nem egy hősködő asszonyt látunk, hanem egy szerető hitvest, a ki férjét a harcba is elkíséri, hogy lehessen élve-halva közeleben s az udvarló Zsigmond királyt épen úgy megszégyeníti vidám elfogulatlanságával, mint akaratlan hős tettevel. A komikum sem hiányzik a képsorozatban. Ott van *Pázmán lovag*, e tiszta komikai mű egyetlen torzvonás nélkül; második szakasza, melyben a féltékeny férj, a királyt helyettesítő udvari bolond felbeszakításai miatt mind jobban bele zavarodik panasza előadásába, fölér egy egész vigjátékkal. E nagy változatosságot emelik a hősiesség balladáái is, a melyek szintén tragikai hangulathól fakadnak. Közülök leginkább kimagaslik *Szondi két*

apródja, mely valóban remek mű. A hűség és hősiesség balladája ez, két jelenet egymáshoz fűzve, egymást emelve, két lélekállapot egymást teremtvé és magyarázva. Drégel vára rom, Szondi elesett, s két énekes apródja sírjára borúlva siratja és dicsőíti hősi halálát. A győzelmes Ali hallgatja s egyszersmind magához hívja őket. De ezek folytatják éneküket s néhány mesteri vonásra előttünk áll a hiteért és hazájáért küzdő hős, a ki visszautasítja a kegyelemre megadást s utolsó csepp véreig küzd. Alit magát is elragadja a hősiesség varázsa, egy pillanatra ő is dicsőíti a hőst, de megharagszik, hogy az ifjak nem hagyják félbe éneküket, nem jönnek hozzá s fenyegetni kezdi őket. Ekkor az ifjak még nagyobb lelkesedéssel dicsőítik a hős végpercezeit s átokkal felelnek a győző fenyegetéseire. A dicsőített hős, a sirva lelkesedő apródok, a boszús győző mily elevenen emelkednek ki s a versengő hangok harmoniáját mily erővel végzi be az átok üvöltözése. Szondi hűsége hitéhez, hazájához hasonlóra gerjeszti szeretett urok iránt apródjait is, halála az élet megvetésére és daczra lelkesíti őket szemben a győzővel. E lélektani földadat oly jellemzetesen, természetesen van megoldva, mintha csak oda volna lehelve. S a hősies kép mily szépen olvad össze a természet képeivel. Az alkonyra hajló nap, mely visszasüt még egyszer a felhőbe hanyatlott drégeli romra, a leszálló est homályában föltetsző hold, mely az énekes apródokra s a völgyben zsibongó hadra világít, nem diszítmények, hanem a kép levegőjéhez tartoznak. Arany balladáiban is épen oly finom érzekkel festi a tájat, természetet, mint eposzaiban. E képek itt is, mint ott, összhangzanak a személyek és cselekvény hangulatával, sőt bejátszanak magába a cselekvénybe is. Csakhogy míg ott az epikus nyugalomával kerekíti képeit, itt a ballada idegességével vázol, de a természetben is mindenütt az emberi szívet fejezi ki.

Balladái sikere nem vonta el epikai munkásságától. A Toldi-triologia középső részén folyvást dolgozott, azonban ha egyes részeket sikerülteknek talált is, az egész menetével elégtelen volt s új terven gondolkozott. Majd a hún-magyar monda trilogiájához fogott, nem az első részhez, hanem a Csaba-mondához. De azt is abban hagyta, míg végre a hatvanas évek elején az első részt *Buda halálát* kezdette írogatni, melyet be is végzett. E habozás, szakadozottság részint testi

és lelki bajaiból folyt, részint tárgyai nehézségéből. Legkevesébbé hangolta le az az elmélet, melyet a külföldi és magyar kritikusok annyit hangoztattak, hogy az eposz kora lejárt, helyét a regény foglalta el, ez az új divatú eposz s napjaink epikusainak mesterkedése nem számíthat többé valódi részvétre. Ez állításban van igaz is, de nem fejezi ki az igazságot. Bizonyára a valódi eposzt a nép alkotja s úgy szólva századok szülik. Oly eposzokat, minők a *Maha-Bharata*, *Sah-Náme*, *Iliász*, *Nibelungen-* és *Roland-ének*, melyek folyvást fejlődve s bizonyos korban megalakulva, valamely nemzetnek egész szellemét, hitét, hagyományait, műveltségét teljesen kifejezik, újkori költő már nem írhat, s az újabb társadalom sem igen alkalmas reá, már azon műveltségi különbségeknél fogva sem, a melyek a különböző osztályokat egymástól elválasztják. Az is igaz, hogy az epopœia, a mint azt Virgil hagyta reánk gépeivel, csodáival, isteneivel, nem korszerű többé. De nincsenek, nem lehetnek-e az eposznak más formái is? Vajon a regény adhatja-e azt és úgy, a mire s a hogy az eposz képes? Vajon az új korban, a mikor a nép többé nem alkot eposzt, nem írtak-e oly eposzokat, melyek épen úgy kifejezték korukat, mint elragadták? A XV., XVI. és XVII. századnak nem voltak-e eposzai? Ariosto a régi kalandokat új világnézlettel, a lelkesedést gunyorral egyesíti. Maga Tasso is, a ki Virgilt vette mintaképül, nem jár egészen a régi úton, a szűk nemzeti körből kiemeli az eposzt s a keresztyén emberiség eposzává emeli. Camoens megmarad ugyan a nemzetiség körében, de hanyatló nemzete dicsőségét, vengő erőfeszítéseit s egész szellemét mintegy megörökítve képes az utókorra hagyni. Milton egy vallásos és politikai forradalom után a protestantismus eposzát írja meg, épen mint Dante, a ki a pápaság és császárság villougása közepett a katholicismus eposzával ajándékozta meg a világot. És bármily lenézéssel tekintünk a XVIII. század epikájára, bármily kevésre becsüljük Voltaire *Henriade*ját, annyi bizonyos, hogy kifejezte kora szellemét és hatott reá. És századunkban is egy angol és egy francia költő nem fordul-e régi, elavult mondákhoz, hogy az új kor eszméit fejezze ki bennök? Tennyson *Király-idyll*jeit és Hugo Victor *Századok legendáit* nem fogadta-e a közönség épen oly részvétellel, mint bármely sikerült regényt?

Arany mind hitte ezt, sőt ennél többet. Hitte, hogy korunk vezéreszméje, a nemzetiség sokkal termékenyítőbb hatású az eposzra, mint bármely más műfajra. Hitte, hogy a magyar nemzet, mely nemzetisége- és léteért küzd s a múltból merít erőt a jelen és jövő küzdelmeire, fogékonyabb az eposzra, mint Európa bármely más nemzete. De arról is meg volt győződve, hogy a magyar eposznak más úton kell haladnia, mint a melyen elődei a jelen század elején megkísérlettek. Először is el kell vetni a klasszikai eposz külső czafrangjait. A nemzeti tartalom öltson fel nemzeti versidomot, melyet nem csak egy osztály, hanem az egész nemzet élvezhet. Egy kissé el kell fordulnunk Virgil és Tasso műeposzaitól, és sokkal többet tanulnunk, mint eddig, az *Iliászból* és *Nibelungen-énekből*. Ugyanazt a naiv hangot és fölfogást, a műalkat ugyanazon módját kell keresnünk népköltészeti hagyományainkban és mondatöredekeinkben. Így elevenebben és költőibben fejezhetjük ki a nemzetiség eszméjét és érzését, mely társadalmi és politikai életünket annyira áthatja, s melynek kifejezésére az eposz képesebb minden más műfajnál. Nem szónoklat és lyrai ömledezés eszközlik ezt, hanem a cselekvény és jellemrajz olynemű összelatása, hogy a nemzet önmagára ismerjen benne, szelleme visszasugárzását, szíve lüktetését érezze. A magyar eposz, csak mint nemzeti egyéniségünk megtestesítése, föléleszthető. A monda szürkülete nagyíthat, de csak való vonásokat, a képzelem szabadon alakíthat, de csak a hagyomány nyomán, melyet az élet benyomásainak kell megelevenítenie. A csodálatos csekély mértékben s csak annyiban használandó, a mennyiben kapcsolatban hozható az élő hagyománynyal vagy az illető személy lelki állapotával. A cselekvény menetére nézve kölcsönözni kell valamit a dráma mozgalmasságából az újkori regény példájára. A bonyodalom érdekességével meg kell hódítani a tömeget, a cselekvényben rejlő eszmével, a jellemrajz lélektani erejével a mélyebben gondolkozókat, az egész szellemével az egész nemzetet. Ily módon törekedett Arany a magyar eposz megújítására, s erre semmit sem talált alkalmasabbnak, mint a hún-magyar mondát. Nem csak azért, mert leggazdagabb és legköltőibb mondáink között, hanem a jelennel érintkező pontjaiért is. A hún-magyar mondában mintegy jelképezve látta Arany nemzete viszontagságait, tragikumát,

vígaszát és reményét. A hún birodalom dicsősége, hatalma romlásnak indul, elhanyaglik, de a bujdosó Csaba unokája, Árpád, később visszaállítja, a kire századokon át várnak az erdélyi hegyek közé menekült húnok maradványai. Vajon a magyar birodalom is nem indult-e hanyatlásnak három száz év előtt, s három száz év óta nem küzdünk, nem lelkesülünk-e abban a reményben, hogy visszafoglalhatjuk helyünket az európai nemzetek nagy családjában? Arany lelkében megalakotva élt mondaí őseink tragédiájának nagy trilogiája, de, fájdalom, csak az előjátékot, az első részt: *Buda halálát* írhatta meg.

Azonban az első részben is sokat megvalósított abból, a minek a megújult magyar eposzt álmodta. A nyugalmas epikai hang, mely kerüli a lyrai hevületet és eldob minden szónoki ékítményt, az egyszerű, de erős cselekvény, az éles és eleven jellemrajz, a naiv eposzokra emlékeztetnek, de a fordulatok erősbülő drámaisága s a szenvedélyek fejlődésének beható, szabatos rajza az újkori művészt tanúsítják. A költő mindenütt a monda nyomain halad, keveset vesz a történetből, de bele olvaszt a magyar hagyományból, népeletből, jellemből mindent, a mi csak beolvasztható. A Duna és Tisza partján ott emelkednek Buda-szállás, Etellak s a pusztákon lovas tábor száguld, a huszárok ősei. Kürt veri föl a Mátra csendjét, medvek és bölények riadoznak a nyílvevők és kopjék ütésein. Etele lakomáján a magyar lakomák hangja éled föl, nagy kedvű zajával, vig tréfáival. A dús legelőkön csordák bolyonganak s a pásztorgyerekek kedves ünöjének lába vérzeni kezd, a földből kiálló vashegy sértette meg és íme a kardhegy, az Isten kardja nőni kezd, láng csap ki belőle, mint a hogy azt népmeséinkben hallottuk. A kardot Isten Etelének szánta, a világbirodalom jelképe az, de Etele először is testvére vérével szennyezi be s a kiontott vér átokként száll vissza fiaira, az egész hún nemzetre, s romlásba süllyeszti őket. A nemzet megmozdul, mint a tenger forradalmas árja s az épülő Buda falai alatt testvérháború dül, hogy a századok folyamán meg többször ismétlődjek. Buda, Etele és környezetük mind magyar típusok, valamint a két királyné is. A háttérben Detre leselkedik, a legyőzött népek képviselője, tettetve, cselt szöve, várva a győzők romlását, mely a legyőzöttek egyetlen reménye. Az emberi és nemzeti vonásokat az egész eposzban

összeolvasztva veszszük, de Eteleben az arányok mindenütt emelvék. Etele a magyar nyílt, egyszerű hősiesség és büszke szenvedélyesség vegyülete, s e vonásokat még inkább kiemeli az ellentét: a vénülő Budának bölcseledő tétlensége, gyanakvó hiúsága, s hánykódó ingatagsága. A hatalom megosztásának veszélyes intézményét mind két félnek csak nagy mérséklete tarthatná fönn és mind két fel taszítja egymást az örvény felé. Mesterien van festve az összeütközés fejleménye, a mint az mindinkább erősbül. A családi körülmények: Detre bizalmas suttogásai, a két királyné versengése, a politikai viszonyok: a görög követség, a nép hangulata mind arra szolgálnak, hogy egymás ellen ingereljek a két hőst s ha egyik erőt vesz magán, a másikat épen akkor ragadja el indulata. Budát alázza Etele növekvő népszerűsége s őszinte férfiasága. Etelét sérti Buda gyanakodása és tettvágya senyved a türelem fékén. Etele erőt vesz magán, ellene áll Ármány incselkedéseinek s mintegy jutalmul az Isten kardja birtokába jut, de a szerencse épen úgy megittasítja, mint dühé a méltatlanságok miatt, melyeket Budától és nejétől kell szenvednie. A körülmények és szenvedélye egyaránt ragadják a testvérgyilkosságra, melylyel a végzetet nemzete jövője ellen hívja ki. Arany nagy epopöiája epiko-tragédia lett volna, s nem hasonlított volna a szokott műeposzokhoz, melyben a végzetes hős fölemeli nemzetét. Etele is végzetes hős, nemzete fölemelésre van hívva, föl is emeli, de csak pillanatra, bűne fiaiban ismétlődik s megrontja a nemzetet. A tragédiában csak a hős bukik, itt az egész nemzet, vezére bűne miatt, a kít vakon követett, s a végzet kiengesztelésére csak távol reménye marad. Íme a tragédia az eposzba oltva, egy nemzet sorsa egy egyénhez kötve, ki teljes képviselőjévé vált, nagy erények és bűnök, nagy dicsőség és szenvedés egy fonséges képben.

Mily nagy veszteség, hogy Arany e trilogiát be nem végezhetette. Lesz-e még valaha magyar költő, a ki e mondákba életet képes önteni annyi alakító erővel, a hagyomány oly igaz cultusával s a magyar szellem és nyelv annyi gazdagságával, mint ő? Csak az vigasztalhat bennünket, hogy legalább másik fő művét, a Toldi-trilogiát, egészen befejezve hagyta reánk. E mű ugyan nem epopöia, de több mint költői beszély vagy verses regény, a hogy maga a költő is nevezi. De nevezzük bárminek, költeszetünknek örök dísze. Az első rész hős-idylli

képek sorozata, fő motivumai a testvéri versengés, anyai és fiúi szeretet, cselédhűség, a duzzadó ifjú erő nyugtalansága, mely lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör s a diadal első mámorát élvezi. Az ifjuság derűje, napfénye ömlik el rajta, mely áttöri a felhőket s távol vidékek csábító körrajzára világít. A második rész a férfiü küzdelme, hősiessége, tévedése, vezeklése a szerelem convulsiói, az élet bonyodalmai s a társadalmi viszonyok összeütközései között. Verőfény és vihar az égen, a mezők virágai hervadóban s a közelgő ősz lehellete a fák zöldjén. A harmadik rész az aggastyán tespedése, unalmas nyugalma, évődő elégtelensége, testi és lelki erejének utolsó föllobbanása a sir szélén. Az őszi ködön nehezen tör át egy-egy napsugár, a harmat dérre vált és süvöltő szél szórja szét a fák elsárgult leveleit. Mind a három rész hű és eleven korrajz, melyben a monda és történelem csodásan játszanak egymásba. Az egész magyar középkor megelevenedik előttünk. Ott a király hűbéres táborával, küzdve a német birodalom igényei ellen, hadakozva Olaszországban, mint boszúálló és hódító, tanácsot ülve a világi és egyházi főurakkal, mulatva a harczjátékon lovagjai között, leszállva a nép közé, hogy meghallgassa és orvosolja a szegény ember panasztát. Ott a hatalmas egyház, a kegyelem malasztjával s az átok villámával, kolostorai vezeklő csendjével, búcsujárói fanatizmusával és kicsapongásaival. Ott a lovagok és hegedősök kalandjai, párbajai, várostromai, lakomái, a megtört szívű nők bánatja, a kik a kolostorban keresnek menedéket, a nyugtalan lelkű leányok erélye, a kiket sorsuk férfiruhában a nagy világba, a harczok közé ragad. Ott Toldi, a középkori magyar lovag típusa erős karjával és szívével, a ki védi királyát s kegyét elvesztve, száműzve bolyong három országban; a ki kolostorban vezekli bűneit, mint alacsony szolga, de az egyház átká onnan is kizaklatja; a ki erős szíve egész szenvedélyességével szeret, de egy pillanatnyi tévedése a gyászos bonyodalmak egész tömkelegébe sodorja, dühöng és vigalomba akarná fojtani fájdalmát, harczol és imádkozik, küzd a világgal és önmagával, az üldözés és önvád kínjai közt fetreng, mindamellett lelke ép marad s a szenvedések megnemesítik. Az egész műben semmi sincs a romantikusok érzeléséből, a kik a jelen bajai közt a középkor igen kétése boldogságát óhajtják vissza, sem azon egyoldalú philosophiai föl-

fogásból, a mely egészen a jelen szempontjából ítéli meg a középkort. Arany költői képzelme erős történeti érzékkel párosúl, teljesen ura tárgyának és sehol sem esik egyoldalúságba. Idyll és harc, a szenvedély vihara és a szenvedés sóhaja, az élet derűs és borús oldala, kellem és fönség, pathosz és humor váltakoznak mindenütt. S az alakok mily gazdagsága tárul föl előttünk. Rozgonyi, a gazdag és vendégszerető falusi nemes, leánya, a mely érzésű és erős lelkű Piroska, Toldiné, a szerető szívű és szigorú erkölcsű anya, Toldi György, a szívtelen testvér és léba udvaronc, a félkegyelmű Tar Lőrincz, a hosszú türelmű és meleg kedélyű Zách, a vidor játszi és mégis erélyes Anikó, a kegyetlen és érzéki Jodovna, az öreg és ifjú Bencze, az apa és fiú mint egymás másolatai, de mégis más kiadásban. Lajos királyban mily jellemzőn van vegyítve az olasz és magyar természet, amaz, mint eredet, emez mint megszokás. Anyja, a vakbuzgó és kevély Erzsébet királyné, az élénk és nyughatatlan és titkos szerelemben égő boszniai bánleány, Örsze, a kaczer és heves Mária, az olasz hercegek, a magyar egyházi és világi főurak, olasz és cseh bajnokok mily sikerült alakok mindnyájan. Mily élesen rajzolt és élénken színezett képekre találunk a trilogia mindenik részében, legyen az nemesi udvarház vagy királyi palota, harcjáték vagy szerelmi jelenet, a természet csendes bája vagy a szív szenvedélyes küzdelme, a duzzadó kedv kitörése vagy a haldoklás végsóhaja. A mondaszerűen szertelen prágai kaland mily természetessé válik a művész kezei alatt, a száraz heraldika mily költői lendületet vesz, sőt még az olasz hadjárat, az egész trilogia e kevésbbé erős része is, mily változatos és leleményes.

Arany a második részben ritka tapintattal oldott meg egy erős tragikai összeütközést, a nélkül, hogy a megoldás szokott módjához folyamodott volna. Toldi rossz kedvében, mert házasítani akarják egy oly leánynyal, a kit nem is ismer, Tar Lőrincz ruhájában és czimerével vív a harcjátékon, kivívja számára a leányt, és meglátva, megszereti, de már késő minden. Megsérti a lovagi törvényt, boldogtalanná teszi, a kit szeret, egyik ballépése a másikat vonja maga után s a kétségbeesés szélén áll. S a kifejlés még sem halál vagy Toldi teljes erkölcsi megsemmisülése. Piroska férje halála után a kolostorba menekülve hervad el, Toldi szenvedve, vezekelve, küzdve

balsorsával, hős tettekben keresve vigaszt, megtisztul, visszavívja előbbi helyzetét, nyugalomra vergődik, de boldogság nélkül. Piroska hervadása és Toldi megtisztulása és sirig tartó csendes bánata, oly igazzá és engesztelővé teszik a kifejelest. Ez is tragikum, csak hogy nem zajos drámai, épen illik az elbeszélés elegiai hangulatához s mintegy természetes átmenet a hanyatló Toldi végnapjaihoz. De van még e trilogiának egy oly bája, melylyel ritka mű vetekedhetik. A költő egy egész élet igaz, állandó, mély benyomásait fejezte ki benne. Mindenki szívéhez szól, legyen ifju, férfiú vagy öreg. Ki nem érezte ifjuságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, a mely a családi körből a nagy világba ragadja, hogy felküzdje magát valamire? Kinek nem volt anyja, a ki aggódott érette s kit nem töltött el örömmel az első siker pillanata? Az bizonyára a trilogia első részében sok olyat fog találni, a mi felkölti gyermek- és ifjankori emlékeit. Ki az, a ki a férfikor küszöbén, rossz kedvében, szeszélyből nem sodródott kisebb vagy nagyobb tévedésbe, a ki nem okozott másnak nagy fájdalmat, habár akaratlan s még a boldogság karján is vissza ne sajogna szívében egy-egy seb, habár mind enyhébben? Az bizonyára a második részt nem olvashatja el megindulás nélkül. S ha előre-gedtünk, ha reményeink emlékekké váltak, vágyaink lángja hamvvá porlott, ha elhaltak mellőlünk szeretteink, ha mintegy kikopunk az életből, ha elfeled a világ vagy épen gúnynyal tekint reánk az újabb nemzedék, nem az elvénült Toldihoz hasonlítunk-e s nem szól-e lelkünkhez a búskomoly és humoros hangulat, mely a trilogia harmadik részén előmlik? E varázs az emberi szív állandó hangulatainak varázsa, a melyet el nem avithatnak az ízlés változásai.

Arany egész életén át írta e művet, egész lelkét lehelte belé. S valóban kedvencz hősében sok van belőle. A nagyra törő s önmagát emésztő lélek, a meleg és mélyen érző szív az övé, az anyját szerető gyermek, az ereje öntudatára ébredt ifju, az élettel s fájdalmaival, de folyvást nemzete dicsőségeért küzdő férfiú, a búskomoly és tétlenségbe süllyedt agg, szintén ő. Még külső körülményeikben is van hasonlatosság. Toldi Biharmegye Nagyfalujából jő Budára s egyszerre hössé vívja föl magát, Arany szintén a szomszéd Szalontából szakad Pestre s első műveivel is koszorút nyer. Toldi egy hősi pályát fut meg újabb meg újabb diadallal, Arany költői pályáját hasonló diadalokkal jelöli.

Egy darabig keveset hall rólok a világ s íme a vénülő hős ismét föllép, hogy megmentse a veszélyben forgó országczimert, a vénülő költő is hallgat, de szintén megszólal még egyszer, hogy megmentse a magyar költészet becsületét. Ez mindketőnek utolsó föllobbanása, csak hamar mind kettő meghal s mindkettő koporsóját az őszi napfény méla alkonya s a népezreinek hódoló gyásza kíséri a sírhoz, melyet a természet, «bánatja jelével, behinte lehulló, sárga falevéllal». De Toldi egy hanyatló korszak, a középkor, hőse volt, Arany egy új, egy fejlődő korszak költője, a kiben mintegy tetőzik költészetünk félszázados küzdelme, legfőbb vívmánya: a nemzeti és művészeti irány teljes összeolvadása. A szobor, a melyet a nemzet emel emlékének, nem lehet oly örök, mint művei, melyekben nemzete szellemét fejezte ki. E szellem nevében övezzék koszorúink sirját s áldják ajkaink emlékét.

GYULAI PÁL.

A MI HÁZUNK.

Isten áldjon, kicsi fehér házunk !
Kebeledben hajh ! be rég' tanyázunk ;
Ide-tova kihívnak belőled
S nem lesz, a ki hirt adna felőled.

Oh ! beh jó még most is ide nyitnom ;
Igazán csak itt vagyok én itthon . . .
Hideg szállás, akár merre nézek :
Ez az egy a biztos meleg fészek.

Ide mutat a jó Isten újja,
Itt azután gyermek vagyok újra
S mintha most is gyermek-utam járnám,
Öreg apám s édes anyám vár rám.

Körülöttünk a nagy idő hallgat,
Mult örömink emléken mulatgat
S hármunk vállán, gyöngé mécsvilágnál,
Majd huszonkét évtizedet számlál.

Mert lefutott hosszú mult időnkben
Öröm is volt, üröm is volt bőven,
Nehéz könnyet röpke mosoly váltott,
Szegénységet hű szorgalom áldott.

Apám, anyám kedveltje az égnek,
Véghatárán jámbor öregségnek,
Alkonyi nap deritgeti őket,
Aranyozván a ven fatetőket.

Lehajtott fa nagy nehezen nő fel . . .
Lassan jártak, de fölemelt fővel ;
Gyöngé szív is bátorrá feszülhet,
Bátorító a tiszta beesület !

Föl se vették, ha reájok néha
Le-lenézett holmi büszke léha :
Kinek máját úri gögje furta,
Rágondolták, hogy eb ura kurta !

Mesebeli két öreg, valóban ;
Bennök mennyi szeretni valóm van !
Poraikból két szent fa nőhetne,
Kiesi házuk templommá lehetne.

Kiesi házuk ! őket is te óvod ;
Sokért vagyok örökös adósod,
Tartozásom annyi sok ezernyi,
Gyöngé lantom ki se' birja verni.

A mit bírok : annyi édes emlék,
Jó s szép magva mind benned szülemlék,
Hűség, munka, egyszerűség, ihlet . . .
Mindezért a hála téged illet.

Nem is tudom, hogy lehet, mi végre,
El-kiszállni idegen vidékre
S mint egy csöpnék a nagy oczeánba,
Beolvadni a világ zajába.

Jobb időket más ég alatt várni,
Ismeretlen földet túrni, járni
S halott kincset, messze bujdokolva,
Szived árán gyűjteni halomba.

Oh ! kis hajlék ! s drága szülőföldem !
Csakhogy itt vagy ! S nem vagy messze tőlem . . .
Te növeltél bölcsőm kávját is,
Te szolgáltad koporsóm fáját is !

LÉVAY JÓZSEF.

DÁVID ZSOLTÁRAIBÓL.

I.

(101. zs.)

Uram, hallgasd meg esdeklésemet,
Kiáltásom jusson tehozzád,
Ne fordítsd el kegyelmes orcád,
Tekints hivedre ha sir és eped,
Ha mely nap oltalmért esengtem,
Hallgass meg, oh hallgass meg engem,
Mert mint a füst enyésznek napjaim,
Mint száraz ág elégnék csontjaim.

Szivem kiszáradott a kin alatt,
Levágta, mint a széna lettem,
Kenyérből enni elfeledtem,
Kifonnyadt bőröm csontomig tapadt,
Epedvén érted szomjuhozván,
Levek mint pellikán a pusztán,
Mint eszterán a párvesztett madár,
Bagoly, mely romjain vihogva jár.

Éjjel-nappal gyaláz a gaz lator,
S ki egykoron dicsérve áldott,
Ma rólam hívja fel az átkot ;
A könny s a jaj, a bánat-hamv s a por
Borom meg étkeim levének !
Ily szörnyen Isten mért verél meg,
Magasra hát azért kaptál-e csak,
Hogy most lecsapj, annál mélyebbre csapj ? !

Hanyatlanak mint árnyék napjaim,
Én száradok miként a széna,
Te élsz multban, jövőben, élsz ma,
S te fölkelsz, itt időd, s Sionra im

Az üdv ragyog, bár könnyem árja
Szakad ma romja szent porába,
De itt ragyog fel Isten glóriád,
Minden király, nemzet, föld itt imád!

Ihol az Ur! . . . az Ur építeni kezd . . .
Kikél Sion . . . ki glóriája . . .
Betöltve a rabok imája! . . .
Irájátok meg örök időkre ezt! . . .
Minden népek Sionba gyűlnek
Imádatára Istenünknek,
Mert ránk tekintve ő megmenti itt
A bús halálra szántak gyermekit.

Megélem én e szent határozatod?!
Add, éljek én míg az be nem tölt,
Örök lény! ujjad műve menny, föld,
Mint ó ruhákat átváltoztatod,
Menny és föld változnak szavadban,
Magad vagy csak te változatlan:
Ha én nem is Sionnak szent hegyin
Váltságodat megélik gyermekim!

II.

(22. zs.)

Az Ur az én jó pásztorom,
Hiányom így hát nem lehet,
Forrásához zöld pástokon
Vezetget ő el engemet.

Ha szomjazám, megenyhite,
Ha tévedék, vigyáza rám,
El-visszavitt ösvényire,
Mert neve is Jópásztor ám.

S ha végzetem a bús halál
Sötét völgyén vonszolva visz,
Nem félek, mert ő rám talál,
A pásztorbot véd ottan is.

Az ellen rám hiába vár,
Te dús asztalt teritsz nekem,
Kegybalzsamod fejemre száll,
És színig töltöd serlegem'.

Jóságod áld, gondoz, követ
S addig kísér ez életen,
Mig befogad kitárt öled,
Hol vár az üdv, a végtelen.

III.

(138. zs.)

Hányszor üldözének
Ifjuságom óta,
S életem nem törek meg,
Mert az Isten óvta.
Mondja Izrael,
Mondja ezt ma el!

Ifjuságom óta
Mennyit üldözének,
S mert az Isten óvta,
Életem nem törek meg;
Tönkre engemet
Semmi sem tehet.

Hány bűn-adta zsarnok
Szántogatta hátam,
Szántogatta, csakhogy
Őket veszni láttam,
Mert Isten kezét
Ők megérezék.

S ki fog veszni több még,
Hogy piruljanak mind,
Kik Sionra gyűlöltek;
Lészen életök mint

Fű az eszterán,
Hervadó korán.

Gaz, melyet ölébe
Aratója nem vesz,
Mert belőle kéve
Soha, soha sem lesz ;
Ifjan, hasztalan
Elhervasztva van.

Átok van fölötte,
Senki semmi gondja,
Nincs, ki üdvözölje,
Nincsen, a ki mondja
Arra át ha megy:
Isten áldja meg!

Az eredeti héberből

KÁLMÁN KÁROLY.

É R T E S I T Ő.

Még egyszer Renan a zsidókérdésről. Le Judaïsme et Le Christianisme. Identité originelle et séparation graduelle. Conférence faite a la société des études juives, le 29 mai 1883 par Ernest Renan. Paris Calmann Lévy, Editeur 1883.

A *Budapesti Szemle* 82-dik számának *Értesítőjében* két idézet olvasható Renan *L'Antechristjéből* ily fölírat alatt: *Renan a zsidókérdésről*. E fölírat nem lévén elég szabatos, tévedésbe ejtheti az olvasót. A két idézet közöl a hosszabb és lényegesebb nagy hévvel magyarázza, sőt igazolja a zsidógyűlölség okait, de sajnós, hogy a cikkíró által ép akkor szakíttatik félbe, midőn Renan a zsidók nemesebb tulajdonságai által fölkeltezt írigységet festi, mely lényeges oka volt a zsidógyűlölségnek az első században csak úgy, mint a tizenkilenczedikben. De vegyük bár befejezett egésznek a cikkíró idézetét, még sem helyes azt úgy tüntetni föl, mint Renan vélemé-

nyét a zsidókérdésről. «A zsidó fajról» — így nyilatkozik Renan az *Antechrist* 18-dik fejezetében — «a zsidó fajról elmondhatunk minden képzelhető jót és minden képzelhető rosszat a nélkül, hogy igaztalanok volnánk.» Valóban Renan sok rossz mellett sokjót is mondott a zsidókról és a jót sem szabad elhallgatnunk, ha hű tolmácsai akarunk lenni véleményének. Kivált újabban két nyomtatásban is megjelent fölolvasást tartott a zsidókról, melyek a legújabb mozgalmak hatása alatt keletkezvén, így hívebben fejezik ki Renan véleményét a zsidókérdésről, mint azon részletek, melyek egyik történeti művéből vannak kiszakítva.

Az említett fölolvasások közül az újabb keletűt, mely a zsidó tanulmányok társaságában tartatott, rövid kivonatban óhajtjuk ismerteetni.

A fölolvasó megköszönvén a kitüntető fogadtatást, magasztalja a társaság alapszabályainak azon határozatát, mely nem zsidónak is megengedi, hogy részt vegyen a társaság munkájában. Hisz a zsidó tanulmányok az egész emberiséget kell, hogy érdekeljék. Mily csodálatos rendeltetése van a zsidók szent könyvének, a bibliának, a művelt emberiség ez értelmi és erkölcsi táplálékának. Oly vidékeken, melyek el vannak zárva a világtól, a bibliát olvasák és hévvel értelmezik egészen kezdetleges népek is. A zsidók könyve az egész világnak könyvévé lett. A biblia csak oly közös kincse az emberiségnek, mint az ó görög irodalom, melynek tanulmánya nem kizárólagos joga az új görögnek. Renan tehát köszöni a társaságnak, hogy nem zsidót is szívesen lát körében. Renan gyermekkori hagyományai ösztönözték a keresztyénség tanulmányára és így szükségkép tanulnia kellett a hébert is. E tanulmány mély forradalmat idézett elő lelkében. Hogy megértse a keresztyén hitet, annak eredetét kívánta kutatni, már pedig a keresztyénség eredetének története lényegben egy a zsidók történetével.

700 vagy 800 évvel Krisztus előtt kezdődik a keresztyénség, midőn megjelennek a nagy próféták, kik a vallásnak egy egészen új eszméjét alkotják meg.

Ez épen Izrael dicsósége, ez azon nagy titok, melynek letéteményese a zsidó nép : hét vagy nyolcz századdal Krisztus előtt Izrael kebelében hajtattott végre a kezdetleges, a szennyes babonákkal telt vallás átalakulása a tiszta vallássá, melyet az emberiség véglegesen elfogadott.

A kezdetleges vallás teljesen önzőnek nevezhető. Az istenséget emberhez hasonló lénynek képzeltek, kit meglehet nyerni ado-

mányok által. Igyekeztek kegyeibe férkőzni oly áldozatok följajánlása által, melyekről föltehették, hogy jól esnek neki. Kilencz századdal Krisztus előtt Moab királya, Mésa, Chamos istennek áldozatokkal kedveskedik s ez viszonzásúl győzelemet ad Mésa fegyvereinek. Mily meglepő az ellentét Moab és Izrael vallása közt! A 15-dik zsoltár attól, ki Isten kegyeltje akar lenni, azt követeli, hogy feddhetetlen életű, hogy igazságos, hogy őszinte legyen, ne rágalmazzon, ne károsítsa szomszédját, ne sértse meg felebarátját s ne fogadjon el ajándékot a gyöngék rovására. E zsoltár keltét nem ismerjük, de biztosan tudjuk, hogy 725 körül Kr. e. mondotta Ézsaiás a következőket: «Figyeljete Istenünk szavára, ki így szól: Félre az áldozatokkal, nem kívánok belőlök Hiába könyörögtek, nem hallgatlak meg benneteket, mert kezeitek véresek. Mosakodjatok előbb s tisztálkodjatok, hordjátok el színem elől vétkeiteket; szűnjetek meg rosszat cselekedni; tanuljatok jót tenni; keressétek az igazságot, támogassátok az elnyomottat, szolgáltatassatok igazságot az árvának és védjétek meg az özvegyet.»

Íme egy egészen új Isten, ki teljesen elűt Chamostól és az óvilág valamennyi isteneitől. Az erkölcsi elv lépett a vallás körébe, a vallás erkölcsi elvére magasult. Nem az anyagi áldozat a lényeges. A szív hajlama, a lélek tisztessége: ez az igazi cultus. Ézsaiás szavai a tiszta vallás föltűnését jelzik. Igaz, hogy az áldozatok még sem szűntek meg, mert a nép ragaszkodik nemzetivé vált szokásaihoz. De fönmaradt a próféták szelleme is, mely egy Izrael szellemével. Újra fölragyog e szellem a Krisztus előtt VI. század csodálatos íróiban, kik oly vallásról álmodnak, melyet az egész emberiség elfogadhatna. És az eszmét föl-fölújítják a régi próféták, már nem egy részleges cultusról van szó, hanem az egyetemesről, az igazság uralmáról. Igen, az igazság uralma a régi próféták eszménye. Az eszmény nem valósul meg, de az elszánt hit, hogy Izrael által az igazság fog uralkodni a világon, a jámbor zsidó lelkében a mánia egy nemévé fejlődik. Íme a próféták csodálatos eredetisége. Az eszmét, melyet oly egyszerű és megindító szavakban hirdettek a keresztyénség alapítói, kifejezték már a Kr. e. századokban a nagy próféták is.

Ily módon a próféták alapították meg a keresztyénséget, ők a tiszta, az eszményi vallás hirdetői, kik kijelenték Isten uralmát a föld fölött és a szegény emberiséget megajándékozásként az igazság kor-
szakába vetett hittel.

Az első keresztyén nemzedék zsidó volt és annak vallottá magát. Az egész első századon át nem szakad el a keresztyénség a zsi-

nagógától. De már a második században fölmerül a gnoszticismus, mely azt hirdeti, hogy a keresztyénség előzmények nélkül jött létre, sőt hogy egyenes reactió a zsidó hittell szemben. De a szakadás csak akkor vált teljessé, midőn a keresztyénség állami vallássá lőn Constantin alatt. Egész a negyedik század végéig, föllehetők az eredeti közösség nyomai. De már a középkorban vagyunk, jönnek a barbárok és akkor kezdődik a keresztyénné lett emberiség siralmas hálátlansága a zsidóság ellenében. Mindig így vannak a világi dolgok: ha valaki az emberiség javáért fáradott, biztos, hogy kifosztják és ráadásul még meg is verik.

A középkor első felében még nincsenek rendszeres zsidó üldözések, vagy csak igen gyéren vannak. A keresztes háborúk adják ki a jelszót a zsidók mészárlására. A scholastica is rajta van, hogy a viszonyt elmérgesítse. Ez iskola fő jellemvonása az, hogy mindenütt hibákat keresett és a theologiai kárhoztatások dühét különösen a Talmuddal érezteté. Mint Le Clerc mondja: «Elégették a Talmudot és néha a zsidót is a Talmuddal együtt».

A XIII. század vége felé Szép Fülöpnek pénzre volt szüksége, a zsidók kifosztattak és ez igen szomorú része a francia történetnek. Egész addig Franciaország az aránylagos türelem országa volt Izrael számára, ki van mutatva, hogy a XIII. század vége előtt a zsidók ugyan olyan mesterségeket űztek, mint a többi francziák. De más korszak kezdődik, az izraelitákat kényszerítik az elkülönített életre. Pedig történelmi törvény, hogy a társadalom, mely tagjainak egy részét különített életre kényszeríti, első áldozata lesz ez ügyetlen rendszabálynak, mert a proscriptio egyik következése az, hogy bizonyos mértékben szabadalmat teremt a proscibált javára. Így lehet mondani, hogy a zsidót kényszerítették arra, hogy gazdaggá legyen. A középkor eltiltotta a zsidót a földműveléstől és a terhes mesterségek gyakorlatától, aztán rossz néven vette, hogy a zsidó hasznot húzott e helyzetből. Ez igen nyomorúlt sophisma.

De siessünk egy szebb korszakhoz, a XVIII. századhoz, mely végre kihirdetie az ész jogait, az ember jogait, az emberi társadalom valódi elméletét, a hivatalos dogma nélküli államot, az államot, mely semlegesen áll a metaphysikai és theologiai vélemények közepe; ekkor kezdődött a jogegyenlőség a zsidók számára is.

A forradalom kinyilvánítá, hogy a zsidó egyenjogú az állam többi polgáraival. A forradalmat tökéletes igazságérzete vezette e megoldásra, melyet magáévá teend majd az egész világ.

És e megoldást méltán fogadta el a zsidó nép, mely azt maga

készítette elő. Előkészítette egész múltja által, a nagy próféták, Izrael nagy hitújítói által, kik bíztak abban, hogy az emberi nem egyesül majdan a hit és jog érzetében. A keresztyénség is hatalmasan fejleszté a civilisatiót, de bármily csodálatosan harczolt a barbarok ellen, midőn az ész és jog némely maradványát föntartani igyekezett a nyers erőszak túlhabzása közepett, tulajdonkép a régi próféták munkáját folytatá. A keresztyénség dicsősége tulajdonkép a zsidóság dicsősége. Igen, a világ zsidóvá lett, midőn elfogadta a szelídség és emberszeretet törvényeit, melyeket Jézus tanítványai hirdettek.

És most, hogy-e nagy dolgok végre vannak hajtva, mondjuk ki bizvást: a zsidóság, mely annyi szolgálatot tett a múltban, fog tenni szolgálatot a jövőben is. Szolgálni fogja az igaz ügyet, a szabadelvűség, az újkori szellem ügyét. Minden zsidó szabadelvű. Lényegénél fogva az. Ellenben a zsidóság ellenségei rendesen azonosak az újkori szellem ellenségeivel.» Renan még folytatta beszédét melynek befejezése korán sem gyöngítette az idézetek hatását. És most visszatérve oda, honnan kiindúltunk, úgy hiszszük, hogy volt, okunk a *Budapesti Szemle* említett cikkének fölfiratát nem tartani egészen szabatosnak. Mert az *Antechrist*ből vett idézetet nem lehet úgy bemutatni, mint Renan nézetét a zsidókérdésről; nézetének csak egyik töredéke az, melyet az általunk fölhozottak kiegészítnék, sőt módosítanak is.

ü

A Millenium tárgyában.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Igen tisztelt szerkesztő úr?

Gyakran tapasztaljuk, hogy az írók, kiket megkritizálnak, nem bízzák ügyüket az olvasók ítéletére, hanem magok állanak elő, magok bizonyítgatják, hogy művök jó, és boszút állanak a kritikuson, ha nem mással, azzal, hogy kényszerítik még egyszer foglalkozni munkájukkal. Némileg e térre lép Salamon Ferencz is, a *Budapesti Szemle* múlt havi füzetében, a *Kütfőkritika és a Millenium* című polemiájában,*) de hogy végzetlenül több méltósággal,

*) E fölfogás nem épen helyes. A millenium vitás kérdésében Salamon épen oly bíráló és bírált, mint Pauler. Pauler épen oly kevéssé veheti rossz néven Salamontól, ha védi véleményét, mint Salamon

több szellemmel, több ügyességgel, mint rendszeren szokták: azt mondanom is fölösleges. Mint hadtudományi író, ki ismeri a nagy Napoleonnak, vagy kinek? mondását, hogy a legjobb defensiva az offensiva: nem véd, hanem támad. Támadásában nem marad annál, mit ő személyes kérdésnek nevez, «daczára annak, hogy cik kem nagy részében arra följosítaná»: hanem elvi alapot keres és talál, és azzal csakugyan rákényszerít, hogy a kritika jogainak megóvására, a tudományos kérdés egy kis pontjának tisztázására, meg egy kissé magam védelmére is a rám mért súlyos csapások ellen, még egyszer tollat fogjak. Ne ijedjen azonban meg szerkesztő úr! Iparkodni fogok, hogy rövid legyek. Nagy részt — a mit mondhatnék — már megtalálja a figyelmes olvasó, sérelmes kritikámban. *) Sok másra pedig megfelelhét maga is. Nem hiszem legalább, hogy nekem kellene felelnem, ha Salamon Ferencz megjegyzéseim meggyöngítésére, hogy némely byzanti írónak egymáshoz való viszonyára nézve «úgy látszik nem önálló szövegkritika, hanem Hirsch műve alapján nyilatkozott»: azt feleli, hogy a Hirschnél célzatosan összeállított textusokból «az ember . . . a kútfőket önállóan vizsgálhatja», a helyett, hogy az illető írók összes szövegének áttanulmányozását, összevetését, kézíratainknak összehasonlítását és más efféle csekélységeket, melyek önálló szövegkritikára kívánatnak, bizonyítaná! Vagy ha a magyarok körülvétele a bolgárok által megezáfoltnak látja, mert a forrásban a győzelem «Istennek van tulajdonítva, ki a keresztyének iránt kegyelmét gyakorolta!» (108. l.), mely okoskodással a jövő kornak egy Salamon Ferencze Vilmos császár szavaiból: «Welche Wendung durch Gottes Fügung!»

Paulertől. A midőn Paulert fölszólítottuk, hogy bírálja meg Salamon röpiratát, mely részben ellene is van intézve, nem volt egyéb czélunk, mint hogy alkalmat adjunk mind kettőnek nézeteik bővebb kifejtésére e folyóirat hasábjain. Pauler tudhatta, hogy Salamon nem fogja szó nélkül hagyni bírálatát. Miért hát boszút emlegetni s úgy tüntetni föl Salamont, mint a ki műve jelességét sértett hiúságból védi? Ha e föltevés állana Salamonra nézve, épen oly joggal volna alkalmazható Paulerre nézve is. Szerk.

*) Távól levén, midőn a *Millenium* cikket corrigálni kellett volna, rossz írásom következtében több hiba maradt benne, melyek közül mint a vitás kérdés tudományos eldöntésére fontosabbat, kettőt igazítok meg: A 422-dik l. 4-dik sorjában fölülről «Carnomat» helyett «Pannoniát», a 437-dik lapon, alulról 4-dik sorban pedig: «mostan Pannoniát» helyett: «*nostra* Pannoniát» kell olvasni.

be fogja bizonyítani, hogy Sédannál nem is kerítették be a francziákat.

Salamon Ferencz személyes élt lát abban, hogy minden hibáját, melyet elkövetett, följegyeztem, «ha a dologra nem tartozik is szorosan!» Én nem Salamon Ferencz személyével, melyet nagyra becsülök, hanem az íróval és tudományával foglalkoztam. Ezt tenni pedig joga, sőt kötelessége a kritikának, különösen a főnforgó esetben. A *Budapesti Szemle* nem szakembereknek ír, kik magok ismerik a forrásokat, és gyakorolnak ellenőrzést, hanem a művelt, nagy közönségnek, mely tekintélyek után indul, és a tudományban is — a mint másképp nem is lehet — hisz, azaz igaznak tartja, mit tekintélyek mondanak. Salamon Ferencz pedig nagy tekintély irodalmunkban; nem ok nélkül. Munkáiban — mint ritkán — szerencsésen egyesül az éles ítélet a phantasiával, s a mi szintén nem mindennapi dolog még tudósainknál, jól, sőt ha akarja, szépen is tud írni. Ezt látja és érzi a közönség; de már fogyatkozásait, — hogy gyakran, kivált újabb műveiben, nem eléggé alapos, hogy sok szellemes, sőt fascinaló okoskodása, combinatiója olyan, hogy maga is elejtené, ha tárgyat jobban ismerné stb. stb. — kevésbbé képes magától appreciálni. Nem lehet szándékom itt Salamon Ferencznek némely — kivált újabb — dolgozatait taglalni: de a millenium tárgyában constataínom kell, és constataínom kellett nem csak állítva, hanem példákkal is bizonyítva, hogy nem fogott a tárgyhoz azzal az alapos tájékozottsággal, melyet szakemberben, irodalmi tekintélyben föl szoktunk tenni; constataínom kellett, nehogy a közönség vakon hódolva a tekintélynek, igaznak tartson olyanokat is, melyeknek nem igaz voltáról, kissé utána járva, saját olvasmányjaiból, köz kézen forgó könyvekből maga is meggyőződhetik. A példákat, talán egynek kivételével, mind a bírált értekezésekből vettem. Ha van köztök olyan, mely nem tartozik szorosan a tárgyhoz: magára vessen Salamon Ferencz! miért kevert értekezéseibe oly dolgokat, melyek tárgyához szorosan nem tartoznak?

Salamon Ferencz megtámad — ez most már az elvi kérdés! — «hogy nem tartom fontosnak a történeti kritikát», hogy «főlöstelegnek tartom a történelmi kritikával vesződni» stb. stb. Szóval, vádol egyikével a legnagyobb háeresiseknek, melylyel történelemmel foglalkozó embert egyáltalában vádolni lehet. A vád ugyan egy kissé furcsán hangzik épen Salamon Ferencz szájában, épen a jelen kérdésben, mikor vitánk főleg azon fordul meg, hogy én a fuldai évkönyvek egyik datumát kritizálom, ő pedig annak minden betűjét

szentírásnak, megtámadását «logikai illetlenségnek» tartja: de saját szavaimat idézi! Én is azokra hivatkozhatom!*) mert a történettudomány haladásáról szólva, világosan «hiteles» adatokról beszéltem. Már pedig, lehet-e minden oldalú kritikai rosta nélkül hiteles adat? Nem involválja-e már maga e szó, hogy én a történelmi kritikának minden ágát szükségesnek tartom? S még különösen fölemlíteni a kútfőkritikát a jelen esetben annál kevésbbé volt okom, mert én a kérdéses helyen azt a különbséget fejtegettem, mely a tudomány haladására nézve van oly kérdésekben, melyekben újabb forrásoknak föltalálása többé nem várható, ellentétben azokkal, melyekben még ilyenek fölmerülhetnek; a kútfőkritika pedig, úgy tudom legalább én, nem tartozik e különbségek közé.

Nem elméleti h̄eresis tehát, mely ellen Salamon Ferencz majdnem egész cikkében síkra száll, hanem csak gyöngeségem in praxi az oka, ha én a fuldai évkönyvek tudósítását, a magyar-bolgár háborúról rosszul fogom föl. A dolog a millenium kérdésének érdekét illeti. Legyen tehát szabad egy-két szóval róla megemlékezni, sőt még — a könnyebb megértés végett — egy kis ismétlést is kockáztatni. Rövidség kedvéért azonban nem fogom az olvasót Salamon Ferencz szarvasokoskodásainak nem épen veszélyes, de talán unalmas labirintlusában nyomról nyomra végig vezetni: hanem röviden összefoglalom a kérdést; az ellenőrzést kiki maga gyakorolhatja az előtte fekvő polemiából.

Az én véleményem a következő volt:

1. A fuldai annalesekben magyar-bolgár háborúról 895- és 896h-oz foglalt külön följegyzések egy és ugyanaz eseményre vonatkoznak, mert lényegileg ugyanazt tartalmazzák — a magyarok megtámadják a bolgárokat és kegyetlenül megveretnek — s e fölfigást más nyomós okok is, melyek két hadjáratot úgy szólván kizárnak, támogatják.**)

2. Ha a két följegyzésben az esemény egy: annak valódi éveül a korábbi, 895-dik évet kell elfogadni.

Salamon az első pont ellen vitatja, hogy a két följegyzés különböző elbeszélést tartalmaz, mert praevenire nem csak bekerítést, hanem még a középkori latin nyelvben is, megelőzést is jelenthet. Megengedem. Sőt többet mondok. Rogerius — tehát egy középkori író — 28 dik fejezetében a sajomelléki csatáról szólva, a «praeventi»

*) *Budapesti Szemle*, szeptemberi füzet, 418. l.

**) Lásd a szeptemberi füzet 425. l.

szót oly kapcsolatban használja, hogy Szabó Károly — talán nem ok nélkül — megelőzésnek véli fordíthatni. De a kérdéses helyen, — ezt mondtam — nem azt jelenti; sőt nem lehetne ez értelemben venni még abban az esetben sem, tessez hozzá, ha az évkönyvek más helyén, más kapcsolatban, csakugyan a «megelőzés» kifejezésére használnátnék is. Mert a kérdéses háborúnak egyes stratégiai, taktikai részleteiről ugyan a laconicus följegyzés absolute nem ad képet: de annyi a világos szövegből kétségtelen, hogy a «præventi» szó a támadó, «invadentes» magyarokra alkalmaztatik. Már pedig meg lehet előzni valakit, a ki támadni készül, mint megelőzte 1756-ban Nagy Frigyes a szövetségeseket, de nem azt, a ki *már* támad. A præventi szónak tehát e helytt mást kell jelenteni, mint megelőzést. Mit? Megadja Ducange a választ: «bekerítést», vagy synonymáit. Megengedem, hogy ha a helyzetet körülményesebben ismernők, magyarul talán találókbb kifejezést használhatnánk, például «elējők kerültek», «útjokat vágták» stb. stb.; a kérdés lényegére azonban az mindegy, mert az abból áll, hogy a magyarok rohanták meg a bolgárokat, és úgy verettek le, nem pedig a bolgárok támadtak rájuk és győzték le őket, mielőtt még Bulgáriába törhettek volna. Nem dönti meg a világos értelmet Salamonnak némely oly megjegyzése sem, melyeket egy hadtudományi írótól legkevésbbé vártunk volna. A IX. században nem volt még katonai műnyelv, mely bizonyos stratégiai műveleteket mindig egy szóval jelölt volna. Nagy seregeknél, még ha be vannak is kerítve, homlokban egymásra rohanás — ha ilyet képzelt az annalista? — ép oly lehetséges, mint nagy veszteségek, elkeseredett, végsőre vitt harcban, nem is említvén azt, hogy a bolgároknak 20,000 főnyi vesztesége nem is egyedül a végső csatára, hanem — úgy látszik legalább — az egész hadjáratra vonatkozik. És végre: az annalesekről, épen egyszerűségük és megbízhatóságuk miatt nem lehet föltennünk, hogy szerzőjük úgy írta le 895-höz a magyar-bolgár háborút, a mint ahhoz illett, mi «fejébe fért»; hanem írhatta a mint forrása — akár mi volt — legyen Salamon szerint — bolgár! — elbeszélte. Furcsa egy okoskodás egyébiránt az, hogy valamely írónak csak az «fér fejébe», mi hazájában is divatozik. Hát Lotharingiában vért ittak az emberek, mert Regino e mesét a magyarokról írva hagyta?

A mi a második pontot, az évszámot illeti: tárgyilag véve az évkönyvíró csakugyan ugyanazt az eseményt kétszer írta be, s ezt constatáltam; de azt nem állítom, hogy azt tudatosan tette. Ellenkezőleg, magam is azt gondolom, hogy az író kétszer hallván külön-

bőző időben az eseményről, két külön eseménynek vette, s azért írta be határozottan két külön évhez. Ilyféle hiba egyébiránt megesik más emberen is, megesett nem csak egy középkori baráton — nem despectusból használok e szót — hanem legújabbkori tudósokon is. Például, maga Salamon Ferencz a milleniumról írt első véleményében a magyarok 899-diki olasz hadjáratát egyik forrásban 899-dik, a másikon a 900-dik évhez találván följegyezve, két hadjáratnak vette, és külön évek alatt kétszer említi mint két külön eseményt: míg Dussieux az Académie des Inscriptions által megkoszorúzott műben, ugyan ily alapon, ez egy hadjáratból hat külön hadjáratot csinál. A dolog ilyen állásában, meglehetősen irrevelans, mikép készültek az évkönyvek? Évről évre-e? vagy nagyobb részletekben? vagy vegyes? mi szintén lehetséges; bár Salamon ez eshetőségre ki nem terjeszkedik. Ha évről évre készültek, mit nem úgy kell érteni, mint Salamon hiszi, hogy az év utolsó napján már kész volt az év története, és így az író, mikor a 896-dik év történetét írta, absolute ne tudhatta volna, ha csak nem proféta, mi történt 897 január havában Formosus pápa holttestével? — az ugyanarról az eseményről — ez mindig a suppositio! — 895-hez följegyzett értesítésnek régiebbnek kell lenni, mint a 896-diknak, s ennél fogva azt kell az esemény valódi évének tartani. Ha pedig nagyobb részleteket dolgozott ki az író, akkor is, épen mert korának jobb írói közé tartozott, föl kell tennünk róla, hogy a korábbi évhez azt írta, miről korábban értesült. Egyébiránt a fuldai annalesek e fölfogásában egyetért velem, bár másban különbözünk, Dümmler Ernő, az utolsó Karolingiak korszakára nézve Németországnak egyik legelső tekintélye, nemcsak sokszor idézett doctori dissertatiójában, hanem nagy művében is a keleti-frank birodalom történetéről. Ezt azonban nem azért hozom föl, mintha okok helyett tekintélyekre akarnék hivatkozni, hanem csak annak bizonyítására, hogy nem kell az embernek épen a történeti kritikától elrugaszkodott hæreticusnak lenni, hogy a fuldai évkönyvek kérdéses helyét úgy értelmezze, mint én értelmezem.

Legnyomósabb és legérdekesebb azonban Salamon Ferencz szóban forgó cikkében az érvelés, melylyel állításomat, hogy Brazil herczeg kinevezése Pannonia védelmére fölfogással a fuldai annalesek tudósításáról összehangzanék, megtámadja — ámbár nem hiszem — ítéljen az olvasó! — hogy állításomat megdöntötte volna. Csak azt csodálom, hogy világos szavaim daczára észre nem vette, hogy én az aldunai harcok és a kinevezés közt okozati kap-

csolatot látok, habár — szerintem — az évkönyvíró nem is ismerte, vagy legalább nem részletezte kellőleg az oknak — ez esetben a Pannoniát fenyegető veszélynek — minőségét. Egyébiránt, ha, mint Salamon vitatja, időbeli kapcsolat volna is, mit azonban, úgyhiszem, a többi közt kizár az időjelzőnek — in id tempus — *külön* főemlítése : csak az következnek, mit épen nem vonok kétségbe, hogy az annalista fölfogása szerint 896-ban is volt magyar-bolgár háború, melynek idejére esett Brazlaw hercegnek kinevezése Pannoniának védelmére. Ez esetben e kinevezés, természetesen nem szolgálna az én fölfogásom támogatására : de megdöntését sem vonná maga után, mert az, mint az olvasó megítélheti, nem e kis megjegyzésre van alapítva.

Végül még egy személyes megjegyzést! Salamon Ferencz, a ki «megszokta, hogy a betűk *möjött* az író is lássa» (116. l.) engemet is meglátott; sőt még asztalom fiókja sem kerülte el átható tekintetét. Megmondja miféle scartétákat használok jegyzeteimre és mennyit írtam már meg — sub rosa mondhatom : semmit — az Árpád-kornak történetéből. Véletlenül e két fontos kérdésre nézve téved : de egyben mégis igaza lehet. Magam is valószínűnek tartom, hogy 1900-ban sem lesz, — ha Isten addig éltet! — a millenniumról más véleményem, mint 1880-ban volt. Ennek oka pedig az a gyöngeségem, hogy nem szoktam szólni tudományos kérdésekhez, mielőtt magamat — már annyira, meunyre lehet és szegény, kritikátlan fejemtől telik — teljesen nem tájékoztam.

Kérem, szerkesztő úr! szíveskedjék e soraimat közleni. Többet e tárgyban úgy sem fogok alkalmatlankodni.

Buda-Pest, 1883 október 9-dikén

Tisztelettel

PAULER GYULA.

ADALÉK KOSSUTH JELLEMZÉSÉHEZ. *)

(1850.)

Ketszeresen nehéz a történetíró föladata, midőn férfiak fölött kell ítéletet mondania, a kik súlyos időkben egy nemzet közügyeit vezették, — ítéletet azonnal, a mint letűntek a cselekvés piaczaról, és oly időben, mikor a jelen nagy aggodalmait nem engedik az olvasót kiábrándulni a múlt csalódásaiból.

És mégis megkísértjük e föladatot, nem történetet, nem életírást, még csak nem is teljes jellemrajzot adva. A történetíráshoz, az életrajzhoz nincsenek is együtt az adatok. Sok részlet, körülmény, viszony és indok vár földerítést még az időtől.

Mi csak az általános benyomásról adunk számot, a mit a tragédia hősenek szereplése tőn reánk, a katasztrófa után, a függöny legördültével.

Még alig aludt ki a világitás. Szemeink előtt a szereplők, szemünk előtt a hős pályája.

Úgy akarta a sors, hogy bíráló szemekkel, elfogultság nélkül kísérjük figyelemmel szereplését kezdettől végig.

Egy fényes meteor pályája a magyar közélet láthatárán. Letűnte után sem szűnt meg a varázs, mely alatt állottak szemlélői.

*) Csengery Antal *Összegyűjtött munkái* öt kötetben, a napokban kerülnek ki a sajtó alól. Addig is míg e gyűjteményt tüzetesebben méltatnók, közöljük a második kötetéből e jellemrajzot, melyet Csengery 1850-ben írt és az azon időben megindított *Szónokok és status-férfiak* című vállalat második kötetében szándékozott volt kiadni. Azonban e kötet meg nem jelenhetvén, e jellemrajz sem adatott ki.

Szerk.

Honnan e varázs, honnan e bámulat?

Nagyobb szónokot keveset ismert a világtörténet.

Népszónokot értünk. Mert Kossuth szónoklata nem a parlamenti szószekek nagyszerű, kimerítő ékesenszólása, hol a nyelv a tárgyhoz és célhoz képest változatos, hol a gondolatok nagyszerűek, a kifejezés egyszerű. Inkább hasonlít beszéde a szenvedélyes clubbi szónoklathoz. Több benne a hangzatosság, mint a lényeg; több a szónoki áradozás, mint a szabatosság megengedi; több a szónoki fogás, a rhetori ügyesség, az államtudományi ismeretnél. Nem oly mély, mint áradozó. Inkább betölti a fület, mint a lelket. Rábeszélésében több a mi hizeleg, vonz, ígéz, varázsol, mint az ok, mely meggyőz. Lamartine inkább, mint Mirabeau.

Kossuthnak, mint Lamartinenak, szerencsés, eleven imaginációja, széles, fogékony és friss emlékező tehetsége mindent megtart és visszaad. Nagy emlékezőtehetsége örökös mind a kettőnél mind a fölött, a mit látott, hallott és olvasott. S eleven dús képzelemmel szedik elő a szükséges anyagokat. Előszednek, föltárnak mindent. Mint Szemere mondá Kossuthról: neki nincsen is tára; ő csupa kirakat (Auslag).

S Kossuth, mint Lamartine, csodás tehetséggel bírt elsajátítani mások eszméit. Journalistai működését, államférfiúi pályáját nem jellemzi eredetiség, találekonyosság. Az 1832—36-diki országgyűlés államférfiainak egy eszméjét sem vitte előbb. Ez az országgyűlés volt iskolája Kossuthnak; az ott fölmerült nézetek terjesztése legfőbb érdeme. Tanúja volt ő, minő lökést adott ez országgyűlés a nemzet értelmiségének. Kilencz rendszeres dolgozat volt ez országgyűlés kezdetén munkakörül kitűzve. A reformok egész tág mezeje. Kossuth e rendszeres munkálatok javaslatait, majd politikai barátainak e munkálatok egyes tárgyai körül kifejtett nézeteit aggatta föl szónoklatai virágaival. Mint az 1848-diki országgyűlésen az ellenzék vezérlő tanácskozmányainak határozatait. Államgazdasági téren előbb Smith, majd Liszt, s hazánkiai közül Pejacsevic és Trefort, utóbb Szabó Pál jelölték ki irányát. Az örökváltság ügyében Bezerédj István és a banktervek írói, s az ösiség kérdésében főleg Szentkirályi és az 1834-diki kerületi tárgyalások adtak neki kiindulási pontokat. A városi és adóügyben sokat merített a régi rendszeres munkálatokból.

Erdély és a Részek ügyében tartott szónoklataihoz Kőlesey dolgozatai nyújtottak kimerítő anyagokat. A büntető törvénykönyv elveire nézve, az országos küldöttség megállapodásai és különvéleményei képezik úgyszólván egyedüli tankönyveit. Ide járultak utóbb Pestmegye bizottsági javaslatai a büntető törvénykezés javítása körül, főleg Nyáry Pál indítványai.

Csakhogy a mit mások megpendítettek, Kossuth sokkal szebben, meggyerőbb modorban tudta előadni. Ez az oka, hogy a legtöbbször őt bízták meg az indítványozással. Mindig a megvitatott eszmék, a kész indítványok piedestáljára állott. S a közönség az ő kezében látja lobogni folyvást az előhaladás, a reformeszmék vezérszövetnekét, holott ő nem volt alkotó szellem. A szenvedélyes, izgató szónoklat lelektani törvényei szerint sem lehetett az.

A költészet és szónoklat külön szakokat képeznek a nemzetek életében. A költészetben valamely nemzetnél annál több a rhetorica, minél inkább pezsdül a közélet: s viszont a csak most ébredező nemzet szónoklataiban még szükségkép sok a költészet. Ezt látjuk Kossuth szónoklatán is. Mintha csak Vörösmartyt folytatná gyakorta prózában. Kép és hasonlat, hangzatos frázisok állanak többször okok helyett; s a nyelv kevésbé férfias és erőteljes, mint szenvedélyes, lázas; míg a dallamos és virágos styl dagályba nem egyszer csap át.

Első tekintetre teljes hangzású körmondatai Cicero és a régi szónoklat más nagy mintáihoz látszottak inkább hasonlítani, mint a parlamenti szónoklat újabb remekeihez. A mai szónokok nyelve közelebb áll a közbeszédhez, az előadó, a társalgó nyelvhez. Kossuth hosszú körmondatainak ünnepléses folyamatában volt bizonyos keleties lassúság, méltóság, a mi előadásának irodalomban és szószéken saját szint kölcsönzött, mely keleti, sujtásos, frázisos nemzetünk izlésének egészen megfelelt. Több költőiség, elevenebb colorit, a régi szónoklat classicus egyszerűsége ellenében. A magyar forum még nem vetkőzte le a színpad költői pathosát. S mit is beszéllek classicus egyszerűségről a romantikus korban?

Megyéink, társulataink apró szószékein s kisebb fontosságú ügyek körül is ugyanaz a pathosz áradozott akkor országszerte. Még a divatlapok vidéki bálreferensei is cothur-

nusban szoktak megjelenni. Kossuthnak azonban a journalistai, írói gyakorlás is sok előnyt adott a közpálya legtöbb embere fölött. Nem csak ragyogóbb, művészebb és szabatosb alakban is ömledeztek gondolatai. Nyelve gondosabb és mégis kevésbé volt keresett. A szónoki dithyrambok, melyek oly affectáltak voltak másoknál, valódi szónoki érből látszottak Kossuthnál eredni, oly természetesen, hogy szónoklata gyakran a csalódásig hasonlított a nagy ékesen szóláshoz. A homályos költői ömlengés mélységnek tetszett, s a nagy szók nagy dolgoknak mutatkoztak.

E tekintetben oly formán állott Kossuth a magyar szónokok közt, mint Lamartine a francziák között. Csakhogy Franciaország szószéke emelkedettebb hely annál a széknél, melyet Pestmegye zöld asztala mellett Kossuth elfoglalt. Ott a nézpont is emelkedettebb volt. S Kossuth szónoki áradozásában több dagály; Lamartine beszédeiben több egyszerű költői eszme. Mindkettejőknél sok ragyogó féligazság, melegség, emelkedettség. Kossuth rhetoribb; Lamartine költőibb. Kossuth nyelve erősebb kifejezni a forum szenvedélyeit, mint Lamartine lyrája. Ennek a nyelve már egészen a költészet prózája, mint Cormenin mondja; csak a rím hiányzik hozzá. Lamartine inkább költő, mint szónok; Kossuth inkább szónok. Egyik sem államférfiú!

Irodalmi nyelv, műgond tekintetében, az egykorú magyar szónokok között csak Szemere múlta őt felül. De míg ennél a szép forma több mélységet, több tartalmat födözött: Kossuth viszont az előadás mesterségében, s hatás és melegség tekintetében múlta felül Szemerét. Ennek beszédében, mely az értelmet akarta meggyőzni, drága kövek gyanánt ragyogtak, de nem melegítettek a szép költői eszmék: míg Kossuth a kedélyt hatotta át, a szenvedélyeket izgatta föl, az érzelmeket hódította meg.

Kossuthnak leghatásosabb szónoklataiban is hasztalan keresünk sok eszmét, tartalmat. Hogy saját szavaival éljünk: többnyire «csak hegyet lengette végig az elveknek és tényalpoknak, miként szellő a kalásztengert végig lengeti». Kerülte az elméleti vitákat, mint maga bevallá Dessenwffy Aurél ellenében. Annál több volt beszédeben az ékesen hangzó frázis, a nagy szó. Ott találjuk az újkor általános eszméit, jelszavait, zászló-fóliárait, a melyek után indul a sokaság. Úgy művelte

ki magát, mint Kemény írta róla, hogy a tömeg minden előítéleteit és előszereteteit átvigye a polgáriasodásba s a magasabb szónoklat mezején népszónok maradjon. S különösen értett Kossuth hízelegni a nemzeti hiúságnak, a magyar büszkeséghez, a hazafiúi önérzethez szólni.

Hasztalan keressük beszédeiben Mirabeau és Chatam rögtöni kitöréseit, melyeket mintegy az ihlet sugall; azokat a rövid mondatokat, melyek villámként gyujtanak és sujtanak; a mondatokat, melyek a válság pillanatában érkezve, határozó befolyással voltak a nagy kérdések eldöntésére; a mondatokat, a melyek azonnal példabeszédekké válnak, a melyeket még most is mindenki idéz: mindazonáltal Kossuthnak is voltak néha szerencsés ötletei, nevek és frázisok, a melyek nagy hatást idéztek elő. Most is emlékszem az iszonyú hatásra, a perczekig tartó éljenzésre, midőn Pestmegye közgyűlésén az Apponyi kormány adminisztratori rendszeréről szólván, elkiáltotta a «*Kreishauptmann*» nevet. S midőn a pesti országgyűlés egyhangúlag megajánlotta a haza védelmére a kétszázezer katonát: ki nem emlékszik Kossuth szavaira: «*Önök mindnyájan fölállottak, és én leborulok e nemzet nagysága előtt!*»

Emelt vagy porba rántott Kossuth szónoklata. Nem fejtette ki a tárgyat, csak megvilágosította. Miként a villám. S mégis sokakat megcsalt a fény. Mint a nap, mint a hold képe a víz tükörében, a felületen ragyogott, de mélyen látszott.

Kossuthban mély meggyőződés mutatkozott, hosszas tanulmány, alapos ismeret eredménye: de valóban nem volt egyéb bizonyos ihletnél, mely inkább az érzés, mint az értelem kifolyása. Erős képzelődés, lángérzelemmel, lázas szenvedély s ingerült kedély, mely a hazafiúi fájdalom kitöréseinek oly dús forrása.

Nem feledjük, hogy szónoki pályája fogsága után kezdődött. Emelte nimbuszát a politikai martyr-koszorú. A sáppadt arczon, mely különben csak az éjjeli lámpafényben tűnt volna föl, a szenvedő hazafi halvány képét látta a közönség. Oly dolog, mely által teljesen biztosítva volt már előre a hatás legfőbb tényezője, a nemzet részvéte.

De különben is érdekes volt e férfiú külseje. Most sáppadt, halvány arcz, a melytől Cæsar félt, majd nyílt derült tekintet férfias határozottság kifejezésével. Az izgatottság gyakran

kimerítette; betegnek látszott, annyival inkább lekötve a közönség rokonszenvét. S ki nem emlékezik a csoda hatásra, midőn a beteg meg' összeszedvén erejét, hirtelen fölállott, ekkép kiáltva föl: «Nem, csak azért sem leszek beteg!» A fölhevülés visszaadta a sáppadt arcznak az eleven színt. S mindez a nagy közönség előtt; a midőn a beteg hazafi teljes erejét igényelték a hon válságos ügyei. A csalódás, a hatás tökéletes volt. A hazafiúi lelkesedés meggyógyította a beteget, erőt adott a hanyatlónak.

Lord Chatamról írják, hogy első ifjúsága óta sokat szenvedett köszvényben, de a figyelmesebb vizsgálók előtt úgy rémlett, mintha ez a köszvény néha akarataához képést nagyobb vagy kisebb mértékben gyötörte volna a beteget, a szerint a mint jónak látta, miatta vagy kimaradni valamely nagy fontosságú ülésből, vagy rendkívüli érdekét az által is tanúsítani, s beszéde hatását az által is emelni, hogy flannelle és mankóval, a köszvény egész pompájában jelent meg a parlamentben.

Akaratlanul is eszünkbe juttatja a nagy angol szónokot a főntebb érintett jelenet Kossuth parlamenti életéből. Most is előttünk áll a nagy izgató, igénytelen közhonvéd öltözetében. Rienzi a néptribuni palástban. Ő is tudta, hogy a tömegnek nem csak füléhez, szeméhez is kell szólni. Látjuk, miként lép szószékre erőtllenül, betegen. Leül, a hol mások állani szoktak. Lassú alig érthető hangon kezdi beszédét. S a lelkesedés elragadó perczében hirtelen fölüdül, fölugrik. Elhányja mankóit, mint Chatam lord; fölveszi ágyát és jár, mint az újszövetségi beteg. S szónoklata teljes erőben áradoz.

Ennyi látmány a szemnek! S a fül nem hallott kellemesebb hangot, mint Kossuth organuma a szószéken. E nagy terjedelmű, tiszta, csengő hang, az izgató politika, a forradalmi irány e gyönyörű syrén hangja. S e szép organumhoz teljes iskola, ha szabad e kifejezést az énekesekről a szónokra alkalmaznunk. Kossuth valóban mesterileg tudott bánni hangjával, mely egészen hatalmában volt. Megvolt e hangnak kelleme, csengése, hathatósága és nagy terjedelme. S rendkívül folyékony volt előadása, rohamosság nélkül; minden szava a legtisztábban érthető az utolsó szótagig. Csak az a betűnek megnyújtása némely szókban (*árrá* nézve stb.) árult el nála némi vidéki szóejtést. Egyébként senki sem beszélt

tisztábban a magyar nyelvet. S az élénk, folyó, hangzatos előadást nemes és választékos taglejtés kísérte.

A mi beszéde részeit illeti: mint vezérczikkeinél, rendszeren a bevezetésre és befejezésre fordított legnagyobb gondot. Mirabeaunak is a megkezdés látszott okozni legtöbb nehézséget. Az ő hibája is némi készültségben és követelésben állott beszédei kezdetén. Olvassuk róla, hogy rendszeren némi zavarral kezdte beszédét, gyakran akadozott, bár érdeket gerjesztő módon. Az ember mintegy látta, hogy keresi a leghelyesebb kifejezést, hogy tolja félre, válogatja, mérlegezi a szavakat, mindaddig, míg neki nem lelkesült. Kossuth rendszeren folyékonyabban mondta, mert betanulta a készített bevezetést. A műgond azonban, melylyel e bevezetések készültek, szintoly kevésbé vált gyakran előnyére szónoklatának, mint vezérczikkeinek! Olvassátok vezérczikkei bevezetéseit! Mily keresettség, mennyi költői ömlengés, ábránd, dagály, legtöbbször nem illő az egyszerű tárgyhoz. Pedig arra voltak számítva e bevezetések, a mire a költőknél, — a hangulat előkészítésére.

Sikerültebbek voltak rendszeren befejezései.

Beszéde folytán rendszeren erősebb volt a támadásban, mint a védelemben.

Dumont írja Mirabeauról, hogy a körülte zúgó hullámok nem indíthatták meg, hogy a bántalmak közepett is ura maradt szenvedelmeinek. Kossuthról ezt nem mondhatni el; nem mondhatjuk el, — a mit szintén megjegyeztek Mirabeauról, — hogy a senator komolyságából nem vetkezett ki soha, vagy hogy az opera villámlásait és mennydörgéseit, mint Mirabeau maga szokta mondani, megvetette volna.

Kossuthból minduntalan kitör a sértett önérzet, hogy ne mondjuk hiúság. Indok helyett nem egyszer vetette mérlegbe kifogástalan hazafiságát, szenvedéseit a haza ügyéért, s habár mindenkor a legalázatosabb szerénység frázisaival körülaggatva, közhasznú fáradozásait, érdemeit.

Nagy előnye volt mint népszónoknak, — miként már Kemény Zsigmond megjegyezte, — hogy félig készült, félig rögtönzött beszédei soha sem voltak az unalmasságig hosszúak vagy a figyelemfárasztásig tartalmasak. S mindig hatottak, mert bennök emelkedettség és csillám volt, mélység és sötétség nélkül; és gyakran egy fölkiáltásban, vagy egy mellékeszmében a szenvedélyeknek egész fürgetege tört ki.

Kossuth teljesen ismerte s olykor túl is becsülte a hatást, melyet szónoklatával előidézni képes volt.

Ki Lamartine történelmet a februári forradalomról olvassa: minden lépten-nyomon találkozik benne Mr. de Lamartine-nal. Lamartine mondja, hogy tőle függött a republika sorsa, midőn az orleansi hercegnő a parlamentben jelen volt. Kossuth hasonló emlékiratot írna. Nem dicsekvék-e, hogy a márcziusi napokban Bécsben kezében tartotta a dynastia sorsát?

Lamartine mondja, hogy nála a kormányforma csupán a körülmények kérdése. Kossuthnál az egész politika az exigienciák tudománya. Oly tanok, melyekkel meglehetősen ruganyosság fér össze. De Lamartine-nak voltak határai, a melyeken soha nem ment túl. A socialismus, a terrorismus képezték e határokat. Kossuthnál bajos volna megjelölni, hol végződik az exigienciák határa. Az eszmék elfogadásában nála elég ajánló levél volt a szabadelvűség, tekintet nélkül felekezetekre, iskolákra. Bizonyos könnyelmű politikai eccecticismusa a legújabb eszméknek, elméleteknek, a mi akkor a magyar ellenzek többségét csaknem általában jellemezte.

Robespierrel mondják, hogy Rousseau volt a szószéken, a XVIII. század bölcsészete.

Kossuth a XIX. század általános eszméit képviselte, az eszméket, melyek mozgásban tartották a népeket, az újkor jelszavait. De az általános eszmékhez nem csatlakozott a részletek ismerete. Inkább olvasta és tanulta a napi sajtót, mint a codexeket, a népek intézményeit. Minek is, mikor azt hitte, hogy «az európai status-szerkezetek megyei rendszerünkhöz semmi hasonlót nem mutatnak; az ezekből elvont elméletek eme rendszer természetével nem egyeznek». S részletes tanulmányokra nem is bírt elég nyugottsággal izgatott kedélye. A középkori intézmények szemléletétől, melyeket a magyar politika conservált, az újabb kor általános eszméi vonták magokra minden figyelmét, a történeti folyam tanulása nélkül, a melyen más nemzetek fejlődése átment. Részletek untatják a tömeget: általános eszmék vonzzák az izgatót. De innen volt aztán, hogy az általános eszmék áramlata vitte őt. Az új társadalmi rendet, minden viszonyában még nem ismerte, s a socialistákkal már az új társadalom bajainak orvoslásán törte fejét. Meg nem bírtuk, a mit Franciaországban Guizot con-

serválni akart, s már Louis Blanc és Proudhon elméletai után kapkodott. Ipar még nem volt az országban s máris a munkarendezés nagy problémáján törte fejét. Tervet is adott a munkarendezésről a *Hetilapban*. Elmés terv, de nem eredeti. Régen olvastuk egy socialista regényben.

Ne csodálkozzunk e kapkodáson az új, az általános eszmék után. A magyar ellenzék az 1832—36-diki országgyűlésig csupán a védelemre, az alkotmány védelmére volt szorítva. Ez országgyűlés vezérei az új eszmék egész seregét pendítették meg. De alig fordult az eszmék fölé a közfigyelem: újabb sérelmek következtek; s az alkotás helyett ismét a védelem, a támadás lett a független honfiak életföladata. Az 1840-diki országgyűlés rövid fegyverszünetet eszközölt. Most ismét az alkotásra gondoltak jobbjaink; reformeszmék forrongtak az agyakban. De a reformok meghüsulása az 1843—1844-diki országgyűlésen; újabb sérelmek, a helyhatósági rendszernek, akkor az alkotmányos élet és önkormányzat legfőbb biztosítékának, megtámadása ismét a kormány ostromlására tömörítette az ellenzék zömét, úgy hogy még az 1848-at közvetlenül megelőzőtt években és oly férfiak részéről is, mint gróf Batthyány Lajos, intéztettek kísérletek elnémitani azt a kis töredéket, mely a reformeszmék vitatását is idején látta. Eötvöst és Trefortot csakugyan kényszerítették, hogy elhallgassanak. Visszavonultak hosszabb időre a *Pesti Hirlap* szerkesztőségétől. «Nem reformerekre», mondá Batthyány Lajos, izgatóra, vérebre, mely folyvást a kormány fülén csüggjön, van szüksége most a nemzetnek!»

Az izgatási politika mit törődik a rendszer megvitatásával s egyes kérdéseknél a részletek kifejtésével; mit törődik még a következetességgel is. Csak jelszókra van szüksége, melyek után induljon a tömeg. S e jelszók koronként változnak, a szükség szerint.

A szabadság iránt, bárminő téren, nem volt a ki több előszeretettel viseltetett volna, mint a nagy magyar izgató. Hogy ne pártolta volna a kereskedelmi szabadságot is! «Alig vagyunk képesek is megfogni,» — írja 1841-ben — «miként vehetett erőt egész nemzeteken a balgatag gondolat, hogy a mit egy nemzet a kereskedésben nyer, azt a másik elveszti. A szabad kereskedés nem emel egy nemzetet a másik fölébe, hanem mindkettőnek jólétét és éldeleiteit nagyobb mértékben

szaporítja.» S alig egy pár hónap múlva, annyi idő után, a mennyit a Liszt Frigyes munkája elolvasása igényelt, ugyanazon férfiú írja: «hogy a Quesnay-Smith-féle úgynevezett kereskedelmi szabadságot helyesebben elszegényítési szabadságnak kellett volna nevezniök. Cosmopoliteus, tehát antinationalis elmélet.» *)

Folytassuk-e az idézeteket?

Ugyanazon férfiú, a ki azt mondja, «hogy az ipar dolga csak akkor van jól, ha csupán azon erőfölösleg fordul a műiparra, mely a földművelési érdekek tökéletes fődözése után fönmaradott»; a ki 1841-ben úgy vélekedik, hogy: «Magyarországnak még igen soká földművelő országnak kell lennie»; s az 1842-dik év elején javasolja, hogy «vámszövetségre lépjünk az ausztriai örökös tartományokkal»; ugyanazon férfiú, mondjuk, mihelyt Pozsonyból megindult a jelszó, hogy «házunk küszöbénél állítsuk föl a védvámokat, ha nem állíthatjuk föl határainkon!» élére áll a védegleti mozgalomnak, mint éltető lelke, vezére.

Megrójuk-e a következetlenséget?

Gyakori eset egy izgató szónok pályáján.

S ha ez esetben az izgató elrontotta a reformer szerencsésb kezdeményezését: van viszont eset, hogy az izgató hozza helyre a reformer tévedéseit.

A magyar municipalis intézménynél tökéletesebb politikai szervezetet, államrendszert nem ismert Kossuth.

«Miként az angol parlamenti tag» — úgymond — «magasúlni érzi kebelét a gondolatnál, hogy világrészek sorsáról tanácskozhatnak, *határozhat*: akként minden magyar nemes magasúlni érezheti kebelét a gondolatnál, hogy megbecsülhetetlen megyei rendszerünknel fogva ő is hivatva van, a nemzet nagy ügyeinek elintézéséhez *hozzászólni*; a nemzeti jogok megőrzésében tetteles befolyással részt venni.»

Nem ok nélkül emeltük ki az angol *határozási* joggal szemben a magyarnak meddő *hozzászólási* jogát. Kossuthnak nem a kiáltó *ellentét* tűnt föl e körmondatban; azt hitte, a *hasonlat* tökéletes.

Föltűntek ugyan olykor előtte is a visszaélések, közélé-

*) *Pesti Hirlap* 1842. évi 120. szám. Az előbbi idézet az 1841. évi 37. számában jelent meg.

tünk nyomorúságai. Ő maga írta, hogy: «A szónoklatnak varázsereje órákon át hullámoztatja az éber részvét indulatait; de elkövetkeznek a *beligazgatás* apróknak mondott tárgyai: és az izzadó tömeg ajtónak rohan, és a székek, melyekről néhány percz előtt hatalmas szózatok emelkedtek, megüresülnek egész sorokban.» Jól látta ő, hogy a megyékben «a közigazgatás nem áll oly lábon, a minőn állania kellene»; látta és nem egyszer megbélyegezte a tisztviselők basáskodó visszaéléseit, az úgynevezett «ütleghvirtuosokat», a kik ellen a megyei rendszer védelmet nem nyújtott; látta és nem egyszer kiemelte az uralkodó «tiszteletlenséget a törvény iránt»; s választásoknál sőt immár a köztanácskozosokban is a korteskedés lélekvásárló üzelmeit: de úgy vélekedett, «hogy nem az intézményekben, hanem a szellemben fekszik a baj». «Rendszerünk theoriája — úgymond — szép, gyönyörű: de hiányzik a szellem, mely azt éltesse és a néptömegben kevés iránta a bizalom.» *) S ha arról vádolták a megyei rendszert, hogy a nemzetet késlelteti haladásában: «lassan haladjunk bár» — válaszolt a türelmetlen izgató, csakhogy biztosan. Nemzetek sorsa nem méretik, maroknyi napjaink mértéke szerint.» A rendszer elméletéhez kétely nem férhetett szerinte. Nem politikai meggyőződés, politikai hitvallás volt ez önála. Ő bálványozta a magyar megyei rendszert, «a melyben — mint írta — «a magyarok Istenének gondviselése e nemzetenél megtestesült,» mely, — hogy ismét szavait idézzük — «annyira összeforrott a nemzet életével, hogy az ahihozi intuitívus ragaszkodás, valamint az istenség iránti hit, gyámokokra nem szorúl.»

E politikai rajongás előtt szükségkép eretnekségnek tűnt föl minden szó, mely a magyar municipalis szerkezet, mint államrendszer ellen, emeltetett; minden törekvés, az országos központosítás, a parlamenti kormányrendszer után.

S a nagy izgatónak mégis úgy hozta sorsa magával, hogy ő volt egyike azoknak, ő volt a legfőbb a fők között, a kik 1848-ban e kormányrendszert kikiáltották. Avagy lehetett-e másképen? Az államfejlődésnek megvannak koronként általános törvényei. A nagy világesemények közt a magyar

*) *Pesti Hirlap* 1841. évi 42. szám.

izgató is szükségkép az általános, a nagy, a világeszmék befolyása alatt állott.

Annál közvetlenebbül engedhette át magát e világeszmék befolyásának, minél kevésbbé voltak magának határozott eszméi a magyar állam teljes átalakításáról, minél kevésbbé hitt ez átalakulás közel jövőjében.

Hiszen maga írta, hogy «szabadelvűsége ekkorig csak a jövődő alakatlan képletein kóválygott legtöbbsnyire»; hogy «csak az ihletés perczenete tünteti föl olykor lelki szemei előtt hő vágyait, miket nemzetünk jövője felől lelke mélyében táplál.»

«Avult érdekek» írta csak pár évvel azelőtt, élethálára küzdenek egy még alakulatlan jövődő eszméivel. Miniket nem deríthet munkánkban az a gondolat, hogy megérni lássuk a nehéz harc szép gyümölcseit. Mi még csak nem is veteményezünk. Csak irtogatunk, földet tisztogatunk, hogy a kik utánunk jönnek, veteményezhessenek azok számára, kik ő utánok jövődenek.»

S íme a sors megengedte érnie, hogy ő arasson, a hol mások vetettek, a midőn még a veteményezésnek sem látta idejét.

Vergniaud jut eszünkbe, kiről a girondisták történetírója mondja, hogy nem volt köztársasági és mégis ő mondta ki először a köztársaságot. Kossuth politikai elveire nézve is sokat hasonlított Vergniaudhoz. Csakhogy a girondisták foederalismusa mellett nem bírta azok mérsékletet.

Kossuth egész veralkatában, egész lényében, szellemében, minden ízében izgató volt. Nem is képzelhette magát nem ellenzékinek. Hányszor mondotta, hogy ő örökké az ellenzék padjain marad, ha a pártja kormányra jut is.

S mégis miniszterseget vállalt: fogja mondani az olvasó. De ahogy sem is találta magát a miniszteri székbén. Addig fészkelődött, míg föl nem fordult. Gyakran volt azon időben kedélybeteg. Többször íratta lapokban, hogy lemond. S a képviselőházban minduntalan jelét adta, mennyire nem tűri, hogy közte és az ellenzék közt ellentétek forogjanak fönn. Lehordta a törpe minoritást, s e törpe minoritáshoz azután oly közeledést tőn, hogy azzal fölalta a miniszteri politikát. A miniszteri padon is nem egyszer az ellenzéknek szerzett diadalt nagyhatású szónoklatával. Miért? Mert erősebb volt

benne az izgató, a megrögzött ellenzéki hajlam az államférfinál.

Az izgatás is gyakran szükséges a politikában. Örök érdeme Kossuthnak a merész föllépés az 1848-dik év tavaszán. De az izgatás soha sem lehet cél, csupán eszköz. Az eszköznek pedig magasabb belátás szolgálatában kell állania. Az izgatás irányát, szükségét és határát csak államférfiú határozhatja meg.

Kossuthnál a 48-diki tavaszon az európai mozgalom ihlete, majd a sérült nemzeti önérzet szenvedélye volt egyedül az irányadó.

Olvastam valahol, hogy a forradalom a bölcsésznek eszme, a népnek boszú.

Kossuthban volt megtestesítve e boszú, a népszenvedély. Innen a forradalmi vezérnek roppant hatása.

S az események csodásan jártak kezére. Mindig a legrosszabbat várta, s ellenségeinek ostobasága és rosszakarata mindig felülmúlták várakozását.

Mirabeauról írja Dumont, hogy voltak pillanatai, midőn azt mondta, hogy magát jósnak érzi, s valóban úgy látszott, mintha a jövődönék ihletettségével bírna.

Kossuth is többször említette, hogy szinte borzad magától a jós szerepeben; s a jövő történet-könyvében kezdett olvasni. Jósolta, hogy Debreczenben lesz letéve a magyar függetlenség alapja. Aztán következett — mint Petőfi költeményében, — a világszabadság! Ennek jósunk szerint Szegedről kell vala kiindulnia.

Jelen voltam a szegedi piacon e nagy jóslat világgá bocsátásakor.

A közönség bámulta az ihletett férfiút.

Én pedig elborúltam és sajnálkoztam nemzetem sorsa fölött.

Végig tekintek vala emlékezetemben a történelem nagy emberein, a kiknek adatott forradalmakban vezérelni, s azokon a még nagyobb férfiakon, a kiknek adatott, ily nagy küzdelmekből diadalmasan vezetni ki a népet, mely reájok bízta sorsát.

Leginkább hasonlított Kossuth Rienzihez. Tolluk és nyelvök egyaránt ékesen szóló. Ugyanazon eszközök hatni a népre. A néptribun palástja ennél, a közhonvéd atilla amannál. A néptribun a porfir edényben fürdik, a melyben Nagy Con-

stantin egykor. S a magyar dictator lapokban és szónoklatban hirdeti, hogy ugyanazon ágyban aludt, a melyben Mária Terézia egykor és előtte az osztrák hadaknak fővezére. Sajnos, hogy ezentúl is folytathatjuk a párhuzamot; hogy a római dictator, mint Gibbon írja, több ékesen szólással mint vállalkozási szellemmel, határozottsággal bírt; hogy Livius könyveiből, a lelkesedés mellett, vezéri ügyességet és bátorságot is nem merített; hogy a táborban is szószekeken állott inkább, mint a sereg élén; hogy tehetségei nem tartattak egyensúlyba nyugott, túlnyomó eszélyesség által.

Kevésbé tökéletes a párhuzam Cromwellel.

Ugyanazon számító alázatosság mindkettejükben, csak hogy Cromwellben több volt a képmutatás, mint Kossuthban a színlett szerénység. Kossuth gyakori idyllicus epedése a magánélet után, ha Washington lemondására nem akart emlékeztetni, szintén Cromwell pásztorbotját juttatja eszünkbe. Abban is hasonlítottak, hogy uralmuk mindkettejüknél ellenállhatatlan, vetélytárs nélküli, de ideiglenes volt, semmi kilátással a jövőre.

Habár azonban Cromwell hatalmának és lángeszének sem adatott a dictaturát a jog és szabadság állandó kormányává alakítani át: az angol protector sok előnnyel bírt a magyar kormányzó fölött. Guizot írja róla, hogy az eszély szintoly nagy volt benne, mint az ambitio. S Cromwell katona és államférfiú volt egyszersmind, egyaránt képes vezetni egy sereget és pártot. A forradalomból biztosan lépett a dictaturára, egyiképen betöltvén mindkét földadatot.

A gondviselés ritkán ad egyes embernek ily kettős hatalmat. Kossuthnak a rendkívüli izgatónak, a nagy forradalmi szónoknak, fájdalom a dictátorságra sem volt hívása. Nem csak katona, államférfiú sem volt. A mily mértékben bírt a népszerűség ösztönével, oly mértékben nélkülözte a tekintély adományát. Mindig féltékeny volt népszerűségére, hatalmára.

Rendszeretlen kapkodás a kezdeményezésben, ingadozás, habozás jellemezte intézkedéseiben. S nem csekély mértékben hiányzott benne az emberismeret, a szervező és alkotó erő, a személyes bátorság, a mérséklet és eszély.

Guizot mondja, hogy az angol forradalom főleg azért sikerült 1688-ban, mert elvében védelmi levén, egyszersmind

határozott és korlátolt volt tárgyára nézve. A magyar forradalom is a védelmi téren folyt az april 14-diki nyilatkozatig. Ekkor lett támadóvá. Nem a 48-diki törvények képezték azon túl korlátait. Olvassátok Kossuth beszédét ama nagy napon. A szenvedély, a boszú lép előtérbe. Elzárva a kiegyenlítés minden reménye, lehetősége; s a magyar fegyverek győzelme esetére egy új, trónkövetelő-háborúra nyílik kilátás. A magyar forradalom európai kérdéssé emelve: de ellenünkre! Az orosz invasio az angol államférfiak előtt is elnézésre talál.

Szóljunk-e elvégre, a párhuzamokat folytatva, Washingtonról?

Már eddig is hallom az ellenvetést a viszonyok különbségeiről.

De én nem is a viszonyokat vetem egybe.

Washingtonban látjuk, mennyit tesz az egyén személyisége, a ki a dolgok élén áll, a nagy föladatok kivására!

Ha a szónokot hasonlítjuk, a magyar kormányzó magasan áll az amerikai függetlenségi harc vezére fölött. Washington az írásban készséggel bírt ugyan, de a szónoklatban nem bírt se az eszmék, se a szók azon bőségével, melylyel Kossuth. Alig hallotta őt valaki tíz percznél tovább beszélni egy huzamban. S mindannyiszor csak a kérdés lényegéhez szólt.

Oly dús képzelő tehetséggel sem áldotta meg a természet Washington, mint a magyar kormányzót. S míg Kossuth elemében volt mintegy a forradalomban, Washington csak a kényszerűségnek engedett, súlyos politikai kötelességet teljesített, midőn elhagyta magányát, a melybe mindenkor annyira vágyott vissza. Washington is ingerlékeny volt véralkatánál fogva, de mint Jefferson írja róla — heves lelkületét meggon-dolás és szilárd akarat állandóan féken tartották. Félelmet nem ismert, személyes veszedelmeknek hideg nyugalommal ment elebe: jellemének legerősebb vonása mindazonáltal eszé-lyességében állott. A cselekvés terére csak minden körülmény, minden tekintet érett megfontolása után lépett, nem mozdúlva, ha kétség keletkezett lelkében, de egyszer eltökélve, keresztül-vitte szándokát, bármily akadályokkal találkozott. Ritkán talál-juk nagy férfiakban is a türelem és bátorság, az ügyes időzés és a merész vállalkozás ama vegyületét, ritkán találunk annyi

erélyt annyi bölcseséggel. Egyaránt kitűnő mint katona és államférfiú. Ellensége minden ábrándos vállalatnak. Szíve nem volt olvadozó, de pontosan fölvette minden ember értékét, s ahhoz képest becsülte.

Ilyen volt az a férfiú, a kit a gondviselés mindazon tulajdonokkal megáldott, a melyek egy nemzet megmentésére, a forradalmak szerencsés bevégzésére szükségesek.

A lelkesedés, a szónak hatalma egymagában soha egy nemzet szabadságát nem vívta ki, nem biztosította!

CSENGERY ANTAL.

BRANDENBURGI GYÖRGY, II. LAJOS NEVELŐJE.

Köztudomású, hogy a történettudomány újabb időkben sehol sem fejlődött oly virágzásra, mint Németországban. A franciaországi benedekrendi Maurinusok örököseit a német főiskolákon kell keresnünk. Pertz és Böhmer a forrás-kiadás, Wattenbach és Sickel a forrás-kritika mesterei. Curtius és Mommsen a hellen és római, Giesebrecht és Gregorovius a középkori, Reumont és Ranke a renaissance és reformatio korabeli történelem tulajdonképeni megalapítói. Az anyag gazdagsága és a fölfogás magas színvonala által egyaránt kitűnők az ő munkáik, a melyek közül nem egy a művészi előadás varázsával is dicsekszik.

De míg készséggel hajolunk meg a valódi tudományos szellem nagy munkásai és alkotásai előtt, élénk sajnálattal szemléljük azon iskola fejlődését, a mely a történetírást a «magistra vitæ» magaslatáról a politikai ambíciók szolgájának szerepére alacsonyítja le; a mely azt hiszi, hogy a jelenkor legnagyobb politikai művének, a történeti múltból kell kieszakolni az alapot, és Poroszország hegemoniájának jogosultságát a lefolyt századokban nyilatkozó hivatás folytonosságának kimutatásával kell igazolni. Mintha a legkomolyabb történeti fejleményt nevetségessé akarnák tenni oly eljárással, a melyet a hiú parvenu követ, mikor minden áron ösöket akar találni; oly eljárással, a melyet egy szellemdús német író találoán jellemezett, megjegyezve, hogy Treitschke és társai «porosz egyenruhába szeretnék öltöztetni a német történetet is».

Úgy látszik ezen iskola egyik növendéke Neustadt Lajos, egy különben kiváló tehetségű és alapos készütségű fiatal

tudós, a ki Brandenburgi György örgróf, II. Lajos nevelője rehabilitációját tűzte ki feladatául. *)

Át van hatva a meggyőződéstől, hogy a Hohenzollern-ház sarjadékai mindenütt és mindenkor szükségkép áldásos tevékenységet fejtettek ki. Következésképp György örgróf is, kinek az a hálátlan missio jutott osztályrészül, hogy a «barbár és romlott magyar nép» között terjeszsze a német culturát és erkölcsöket. Mivel pedig a történetírás ekkor el nem ismerte, hogy méltóan töltötte be hivatását, ennek más oka nem lehet, mint a magyarok elfogult chauvinismusa, mely a német fejedelmet életében üldözte és halála után hírnevét elhomályosítja.

E fölfogással szemközt, ismerkedjünk meg György örgróf életpályájával. És vegyük vizsgálat alá, az elfogulatlan kritika világánál, magyarországi tevékenységét, a mely e sorok írója kutatásainak évek óta egyik tárgyát képezi.

I.

A Hohenzollern-ház ansbachi és bayreuthi grófságaiban a XVI. század elején Frigyes örgróf uralkodott. A gondviselés számos családdal áldotta meg. Az örökösödési rendtartás szerint az elsőszülöttet illette az egész fejedelmi terület. A többi hét fiúnak egyebütt kellett állást és jövőt biztosítani. A császár és a pápa szolgálatában helyezett el többeket.

A gondos atya tekintetét Magyarországra is irányozta, a hol nejének testvére ült a trónon. 1504-ben tárgyalásokat indított meg II. Ulászlóval, hogy egyik fiát püspöki széken, egyet vagy kettőt hadi szolgálatban helyezzen el.

Ulászló, a ki Magyarországból elszigetelve érezte magát, kész volt sógora óhaját teljesíteni, és egyik közel rokonát udvarába fogadni. **)

*) *Markgraf Georg von Brandenburg als Erzieher am ungarischen Hofe*, von Louis Neustadt. Breslau. 1883.

**) A müncheni királyi levéltárban őriztetik György örgróf levéltárának tetemes része. Egy egész csomag (CCII. 169.) tartalmaz: «Acta die von Markgrafen Fridrich von Brandenburg durch Doctor Veiten von Fürst bei dem König Uladislaus von Ungarn negotierte und durch Mithülfe Pantaleonis von Kuhnndorf bewirkte Aufnahme dessen zweiten Sohnes Markgraf Georg von Brandenburg an den Hof des gesagten Königs betreffend.» (Ezeket Neustadt nem használta föl.)

Az 1505-dik év tavaszán Frigyes örgróf Magyarországba bocsátotta másodszülött fiát, Györgyöt. A huszonegyéves, daliás és derült kedélyű ifju megnyerte nagybátyja rokonszenvét, a ki mintegy fiának tekintette. *)

Mindazáltal Ulászló az atyai szeretetet tényleges gondoskodással nehezen bizonyíthatta be. Az 1495-dik évi országgyűlés törvényt alkotott, mely idegenek részére magyarországi jószágok adományozását tiltotta. Egyházi pályára György örgróf nem érzett hivatást.

Így tehát csak egy mód volt vagyoni helyzetét szilárd alapra fektetni: gazdag özvegy keze által.

Erre ez időben a legfényesebb alkalom kínálkozott. Corvin János herceg, a leggazdagabb magyar főúr, 1504 őszén hunyt el. Az ország minden részében elszórt nagy kiterjedésű uradalmi özvegyére Frangepán Beatrixra és kiskorú gyermekei: Kristóf hercegre és Erzsébetre szállottak örökségül. A következő esztendőben Zápolyai István özvegye Hedwig tescheni hercegnő Corvin János özvegyével szerződésre lépett, a melyben fia Zápolyai György részére biztosította Erzsébet kezét, és vele Kristóf halála esetén Corvin János összes birtokait. De Erzsébet 1507 végén meghalt, miután öccse már korábban sirba szállott.

Most Ulászló azon volt, hogy György örgrófnak szerezzé meg nőül az özvegyet, a ki néhány évvel idősebb volt ugyan, de mint e korból fönmaradt arczképe mutatja, a szépség vonzóerejét sem nélkülözte. **)

Beatrix kezdetben nem fogadta kedvezően a házassági tervet. Valószínűleg szoros összeköttetése a Zápolyai-házzal tartotta vissza. Azonban a király sürgető rábeszéléseinek engedett.

1508 november első napján kötött meg a házassági szerződés, a melyben György örgróf kötelezi magát,

*) II. Ulászló 1508 november 1-jén György örgróf anyjához írt levelében említi, hogy György »gutwillig die Zeit so lang er bei uns gewesen ist zu gefallen gedient hat;» a miért »als unsern gelipten Freund und Son mit sonderen gnaden und allen guten zuthun genaigt sind.« (Spiesz. *Aufklärungen zu der Geschichte und Diplomatiek*. Bayreuth. 1849. 92. l.)

**) A porosz trónörökös birtokában levő arczképet fénynyomattal kiadta Stilfried báró.

hogy nejét nem fogja akarata ellenére külföldre vinni, és jószágait nem fogja elidegeníteni; egyúttal megállapíttatott, hogy a várnagyok mindkettőjük irányában lesznek esküvel lekötve.

A menyegzői ünnepélyek után, 1509 január végén, György örgróf családja körébe vezette nejét, és víg szórakozások között Heilsbronn várában töltötték a nyarat. Ősszel visszatértek Magyarországra. A következő év elején Beatrix fiút szült, de néhány nap múlva anyát és gyermeket elragadta a halál.

A házassági szerződés és királyi adománylevelek értelmében Brandenburgi György a neje kezei között volt egész birtok-complexus urává lett. A Maros vidékén Gyula, Lippa és Sólymos; Erdélyben Hunyad és Vingárt; Szlavóniában Varasd, Medvevár, Krapina és Rokonok voltak a főbb uradalmak székhelyei. *)

Azonban míg ekként az országban hatalmas állást foglalt el: elkeseredett küzdelmek pályája nyílik meg előtte. A nemzeti párt, mely Zápolyai János és Verbőczy István vezetése alatt, az idegen befolyást az udvarból és az ország kormányából kiküszöbölni, a nemzeti királyság visszaállítását előkészíteni igyekezett, nem nézhette közönyösen, mint veszi át egy idegen fejedelmi ház sarja Mátyás király örökségét, hogy az azzal járó befolyást az udvar czélzatai támogatására és esetleg Miksa császár örökösödési tervei sikerének előmozdítására használja föl; a minthogy bizonyára már most is ellenezte Zápolyai János hő vágyai teljesülését: Anna királyleány keze elnyerését.

A politikai ellentétekhez birtokügyi differentiak járultak. A Zápolyaiak igényt tartottak Corvin János örökségének egy részére, névszerint Lippa és Sólymos várakra, melyeket azonnal Beatrix halála után önhatalmulag elfoglaltak.

György örgróf neje életében kísérletet tett, hogy a Zápolyaiak jó akaratát magának megszerezze; nővére, Margit, és Zápolyai János között házasságot tervezett. **) De ez nem sikerült.

*) II. Ulászló által 1510 márczius 22-dikén Esztergomban Brandenburgi György javára kiállított öt adomány levél eredeti példányai a müncheni királyi levéltárban.

**) Palaczky. *Geschichte Böhmens*. V. II. 200.

Frangepán Beatrix halála után, mikor a Zápolyaiak ellenséges érzülete még fenyegetőbben nyilvánkozott, az örgróf nagybátyja Zsigmond lengyel király közvetítését vette igénybe. Azonban a lengyel követek igyekezetei eredménytelenek maradtak. *)

Az 1513-dik év elején tartott országgyűlésen kitört a zivatar. A rendek súlyos vádakat emeltek az örgróf ellen: hogy az ország törvényeit megveti, honvédelmi kötelességeit nem teljesíti, jobbágyait zsarolja; minélfogva a királyt fölhívták, hogy őt összes birtokaitól foszszá meg.

A király nem vette tekintetbe e követelést. De György örgróf a helyzetet veszélyesnek látta. Hívei, a kiket Varasdon összegyűjtött, hogy a teendők iránt tanácsukat kikérje, azt ajánlották, hogy pontosan teljesítse a törvényekben megszabott honvédelmi tartozásait, várait helyezze jó karba, és igyekezzék Zápolyai Jánossal jó viszonyba lépni, magyarországi szokás szerint confederatiót kötni. **)

Ugyanakkor a császár pártfogását is kikérte. És ez Reichenberg János lovag személyében külön követet küldött Budára, oly célból, hogy György örgróf érdekeit támogassa. ***)

Ket évvel utóbb, a fejedelmek pozsonyi találkozása alkalmával, a lengyel király személyesen kísérlé meg az örgróft és a vajdát kibékíteni. Sikerült is közöttök egyességet hozni létre; azonban a föltételeknek egyik fél sem felelt meg. †)

A király közel rokona és a nemzeti párt vezére között fönnálló ellenséges viszony kétszeresen válságossá lett II. Ulászló (1516 márczius 12-dikén) bekövetkezett halála után.

*) Zsigmond király utasítása 1510 június havában Budára küldött követei részére. *Acta Tomicianae* I, 86.

**) A varasdi conferentia 1513 márczius 8-diki emlékirata Münchenben.

***) Miksa császár 1513 május 7-diki megbízólevele ugyanott.

†) Említi Zsigmond 1516 ápril 24-dikén magyarországi követei részére adott utasításában. *Acta Tomicianae*. IV. 33.

II.

A király utolsó napjaiban, fiát és utódját II. Lajost a császár és a lengyel király gyámsága alá helyezte, *) egyúttal a közvetlen fölügyeletet az ifjú király személye, nevelése és biztonsága fölött, Brandenburgi Györgyre és Bornemisza János pozsonyi grófra ruházta. **)

Ekkorig Brandenburgi Györgynek hivatalos állása nem volt. ***) Most nagyhorderejű hatáskör nyílt meg előtte.

Azonban a Zápolyai-párt nem volt hajlandó idegen uralkodók gyámságát elismerni és megengedni, hogy a német örgróf vezesse a király nevelését. Azt tűzte ki céljául, hogy a király kiskorúsága alatt olyan teljhatalmú kormányzó választását fogja keresztülvinni, a milyen Hunyady János volt. Jelöltje e tisztre csak egy lehetett: Zápolyai János.

Azonban a szent György napján egybegyűlt országgyűlésen a helyzetet nem találta alkalmasnak arra, hogy az udvari párttal döntő ütközetben megmérkőzzék. Compromissum létesült.

Ugyanis a császári és a lengyel követek, a kik az országgyűlésen megjelentek, küldöik megbízásából, György örgróf és Zápolyai János között egyességet hoztak létre. A kibékített két főúr «testvéri jóakaratot és kölcsönös szeretetet» fogadott. Zápolyai János kötelezte magát, hogy Sólmos és Lippa várakat tartozekaival visszaadja Brandenburgi Györgynek, a ki huszonkétezer forint árán Perényi nádornak adja el. Egyidejűleg Perényi nádor a két várat Sáros váráért és tizenegyezer forintért Zápolyai Jánosnak engedi át. †)

Ez alku Brandenburgi György örgrófra nézve áldozattal járt; minélfogva a császár Lajost fölkérte, hogy adandó alkalmammal kárpótolja őt. ++)

*) 1516 márczius 6-dikán a császárhoz intézett levele a bécsi állami levéltárban.

**) Az alább idézendő oklevél alapján.

***) Annak, hogy Brandenburgi György már Ulászló életében Lajos nevelője lett volna, nem találjuk nyomát.

†) A követek által 1516 június 6-dikán Budán kiállított oklevél Münchenben; Brandenburgi György és Perényi nádor oklevelei a magyar országos levéltárban.

++) Miksa császár 1516 július 22-dikén Lajoshoz írt levele Münchenben.

A kárpótlást már az országgyűlésen elnyerte. Ugyanis Zápolyai János pártja beleegyezését adta ahhoz, hogy az ifjú király, atyja rendelkezései szerint, György örgróf és Bornemisza főlügyelete alatt maradjon. Mire ezek esküvel kötelezték magokat, hogy a királyt «hiven, luzgón, jóakarattal fogják nevelni, ápolni, őrizni és gondozni; soha sem fognak neki olyat tanácsolni, a mi az ország szabadságaival és törvényeivel ellenkezik, a miből az országra, a nemességre, vagy egyesekre kár háramolhatna; végre az országtanáccsal egyetértőleg fognak mindenben eljárni». *)

György örgróf viszont megnyugodott abban, hogy az országgyűlés a császár és a lengyel király gyámi hatóságát mellőzve, 12 főrendű és 16 köznemes ülnökből alakított országtanácsra bízta a kormányt, úgy hogy elnöke maga a király legyen.

A nemzet akaratából, a tiz éves Lajos hivatra volt a nagykorú uralkodó jogait gyakorolni és kötelességeit teljesíteni. Tényleg elnökölt a tanács- és törvényszéki üléseken; megjelent az országgyűléseken; fogadta a külhatalmak követeit és válaszolt előterjesztésekre.

Ez alkotmányos fictió által teremtett tényállás jelentékenyen emelte a királyi nevelők állásának fontosságát.

Az egyik, Bornemisza János, Ulászló eletemben, maga vezette a királyfi nevelését. Bár az egyes tanítók megválasztásában nem volt mindig szerencsés, **) az ő lelkiismeretes, gondos főlügyelete alatt Lajos testileg és szellemileg jól fejlődött. Atyja halálakor minden kelleket bírt, hogy népei által szeretett, jeles uralkodó váljék majdan belőle. ***)

Mindazáltal Bornemisza befolyása mindinkább háttérbe szorult. A ridegségig komoly és fősვნყségig takarékos főúrokonszenvet nem kelthetett a serdülő gyermekben, a kitől egyébként is az ország ügyei és a királyi uradalmak igazgatásának teendői gyakran elvonták.

*) A kötelező oklevél dátum nélküli fogalmazata Münchenben.

**) Így a frivol Balbi Jeromost alkalmazták.

***) Csak két forrásra utalunk. Ulászló halála után, Bakocs primás Rómába írt jelentésében Lajost úgy mutatja be, mint «mirificae indolis magnaeque spei puerum». (Katona. XIX. 12.) És Surriano velencei követ végjelentésében írja: «Sil vive sará degno Re; ... parla parole grave».

Ellenben György örgróf derült lelkülete, gyönyörkedvelő hajlamai kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy növendékét megnyerje. A közel rokonság viszonya eltüntette azon korlátokat is, melyek nevelőt és növendéket rendszerint távol tartják egymástól. És közel hozta őket egymáshoz a György örgróf által magának föntartott tevékenységi kör természete; ugyanis a fegyverforgatás mestersegebe és lovagi gyakorlatokba maga vezette be Lajost. *) Így tehát csakhamar ő uralkodott fölötte.

III.

És mily módon használta föl befolyását?

Ez iránt ekkorig a történetírás terén nem mutatkozott nézet-elterés. Általánosan uralkodó az a fölfogás, hogy királyi növendékére György örgróf veszteljes hatást gyakorolt; a maga mintájára idomította; kifejlesztette benne az élvágyat, pazarlást és könnyelműséget; elvonta a komoly foglalkozástól; közönyössé tette a veszélyek iránt, melyek koronája tekintélyét és országa fönmaradását fenyegették.

Az ifjú német tudós, a ki György örgróf rehabilitálását tűzte ki föladatául, a bírnevét elhomályosító súlyos ítélet eredetét nyomozva, az egykorú Dubrawsky János (Dubravius) olmücsi püspök történeti munkájában találja föl. **) Hogy e tekintélyes állású, kora eseményeibe beavatott, György örgróffal személyesen érintkező történetíró hitelességét megingassa, egyszerűen kinyilatkoztatja, hogy az író katolikus főpap és Ferdinánd híve lévén, a Lutherhez átpártolt és Ferdinándhoz ellenséges viszonyban álló fejedelem iránti gyűlölet vezette

*) Surriano említi ezt.

**) A *Historiae Regni Boemiae* XXIII. fejezetében írja Lajos királyról: «Qui si nactus fuisset educatorem, qualem oportuit regem habere . . . bona indoles, quae in puero emicuit, sopita nunquam fuisset. Nunc altor, morumque formator ei, patris voluntate, Georgius Marchio Brandenburgensis obtigit, bonus ille quidem princeps, sed cui convivia, theatraque et arena, in qua hastis concurritur, ludique et choreae magis cordi erant, quam seria studia, quae nox deliciae Ludovicum sic persecutae sunt, ut consultationes de rebus graviores vitaret cane peius et angue.»

tollát; bár az előadás hangja inkább jóakaratra, mint ellenséges érzületre vall.

Egyébkint Neustadt azon föltevése, hogy a XVI. századbeli történetíró kortársai felől, kiktől politikai és vallási differentiák választják el, szükségkép a gyűlölet sugalmazása szerint ítél, egyáltalán nem lephet meg minket. Mert maga is, harmadfélszázad multával, valódi gyűlölettel van eltelve mind azok iránt, a kik hősével ellentétes állást foglaltak el és kedvezőtlenül ítélnek róla. Így Dubrawskyt leplezetlenül azzal vádolja, hogy «öntudatosan hazudott*»); és ezen a történeti kritika terén szokatlan vádat indokolni fölöslegesnek tartja. Ezt az eljárást még talán mentegetni lehet. De kétséggívül csak a gyűlölet vezetheti, mikor Dubrawsky bírálatába szükség nélkül bele keveri Ferdinánd királyt. «Ferdinánd és Dubrawsky! — Így kiált föl méltatlankodásában. — Ha az úr (tudniillik Ferdinánd) megesalhatta György örgrófot, elvonva tőle keserves szolgálatban szerzett javait; a szolga (tudniillik Dubrawsky) miért ne merészelte volna szellemi kincseitől (tudniillik jó hírnevétől) megrabolni!» **)

A mi Istvánfinkkal sem bánik irgalmasabban. «Ő, úgymond, tudhatta volna, hogy a György örgróf nevelése ellen emelt vádak alaptalanok, mert a történetíró nagybátyja, ki Lajos egyik nevelője volt, kellően informálhatta; de meggyőződése ellen írja át és toldja meg Dubrawsky rágalmaait, mert neheztelt György örgrófra, a kinek kedveért nagybátyját hivatalától elmozdították!» A mire csak azt jegyezzük meg, hogy Istvánfi István, a kit Ulászló király fia mellett alkalmazott, a történetírónak nagyatyja és nem nagybátyja volt; továbbá, hogy sírba szállott, mielőtt unokáját informálhatta; ***) végre egészen önkényes, semmiféle adattal nem igazolható, sőt egészen valószínűtlen az az állítás, hogy

*) Er schreckte nicht davor zurück, bewusst eine Lüge zu sagen. 89. lap.

**) «Ferdinand und Dubrawsky! Hatte der Herr ihn um seine im saurem Dienste erworbenen Güter betrogen, durfte der Knecht es wagen ihm auch seine geistigen Schätze zu rauben.» 89. lap.

***) Istvánfi István 1474-ben már a lengyelek ellen harczolt; Miklós 1535-ben született. Nem lehet föltenni, hogy István például 1550-ben, tehát nyilvános pályájának legalább 76-dik évében még életben volt.

Istvánfi Lajos nevelője volt, s még kevésbé bizonyítható be az, hogy György örgróf miatt mozdíttatott el. *)

Az újabb történetírókkal sommás módon bánik el. Pray, Katona és társaik jezsuiták voltak, gyűlölték György örgrófban a reformáció hívét; Szalay és Horváth a nemzeti chauvinismus szolgálatában állottak, gyűlölték Györgyöt, mert német. Tehát semmit sem lehet rájuk adni. **)

Neustadt nem vonja kétségbe, hogy Lajos szellemi fejlődése szerencsétlen irányt vett. De nem hiheti el, hogy egy Hohenzollern lelkiismeretlenül és helytelenül járt volna el hivatalában. Ő bizonyosan helyesen vezette a királyi gyermek nevelését. Lajos csak akkor tért le a jó útról, mikor az örgróft Mária királyné és a kíséretében levő osztrákok befolyása hátterbe szorította.

E fölfogás nem felel meg a valóságnak, megczáfolják azt a hivatalos jellemű, egykorú történeti emlékek, melyeknek egy részét írónk nem ismeri, ***) másik részét nem használja föl kellő módon.

IV.

VII. Kelemen pápa, miután magyarországi követei jelentéseiben folytonosan szó volt a magyarországi zavarokról, a királyi udvarnál uralkodó rendetlenségről; tüzetes információt kívánt e bajok eredete felől.

Ezt Burgio nuntius sietett megadni, terjedelmes, legnagyobb részt chiffrírozott jelentésben, mely ekkor nem látott napvilágot. Egyebek között így szól:

*) Istvánfi írja, hogy Lajos koronázása után (1508) Ulászló «Ludovico et Annae aulam separatam a sua et peculiare ministros instituit, quorum praefectum Stephanum Istvánfium . . . constituit; ita tamen ut summa rerum omnium educationis penes unum Bornemissam . . . relinqueretur.» E szöveg ar a látszik utalni, hogy Istvánfi udvari tisztviselő, nem pedig nevelő volt. Neustadt önkényesen lőleszi, hogy a katonai gyakorlatokban volt nevelője. És mivel 1516 után György örgróf vezette Lajos katonai nevelését, következteti, hogy Istvánfi helyét foglalta el.

**) 89., 90. lap.

***) Feltűnő, hogy Neustadt, a ki a müncheni levéltár brandenburgi actáit fölhasználja, éppen azokra nem terjeszté ki figyelmét, a melyek fölfogása ellen bizonyítanak!

«A zavarok egyik főoka a király élheteretlensége és könyelműsége. . . . Fiatalon, korlátlan szabadság birtokába jutván, azt hitte, hogy első teendője ellenkezőjét cselekedni annak, a mire nevelői oktatták, vagyis mértékletességre és vallásosságra; a mely jó erkölcsöket Bornemisza nevelésének köszönhetette. Tehát föl akarván használni szabadságát, vezetőül és mesterül Brandenburgi György örgrófot választotta. Ez semmikép sem hasonlít Rómában tartózkodó testvéreihez. Körülbelül ötven esztendő. Mindennapi foglalkozása a táncz és a hajsza. De nem vadat hajhász. Azért kerüli a városokat és keresi föl az erdőt, hogy félretéve a szemérmert, élvezhesse a mértéktelen evés-ivás szabadságát, s mindazt a mi azzal jár. Az örgróf azon kezdette, hogy egészen a maga nyomaiba vezette a királyt. A magyar urak között nem hiányoztak, a kik a következményeket előre látták, és az örgrófot el akarták távolítani; de mivel az Ulászló által rendelt nevelők egyike, és úgy a király mint a királyné rokona, nem érték czélt. Sőt az örgróf lassanként oda vitte a dolgot, hogy a királyt egészen hatalmába kerítette, az udvart megtöltötte németekkel, és minden akkép történt, a mint a németek akarták.» *)

E leleplezés hitelességét nem ingathatja az a körülmény, hogy mikor a nuntius a jelentést írta, György örgróf, mint Luther követőinek támasza, magára vont a pápai követek neheztelését. A pápához intézett titkos jelentésben bizonyára úgy írt, a mint a dolgokat tudta. Egyébként épen a jelentés további részei is tanúskodnak elfogulatlanságáról; mert a legelőkelőbb főpapokat kimélet nélkül sújtja, a felelősség egy részét rájuk hárítja.

Majdnem ugyanazon kifejezéseket, mint Burgio, használja Massaro, velencei titkár, két évvel előbb írt jelentésében: «A király, míg magyarok vezetése alatt állott, a legjobb erkölcsökben neveltetett; de mióta megházasodott és németek vezetése alá jutott, egészen ellentétes életmódhoz szoktatták.»

Neustadt hiába igyekezik erőltetett szöveg-magyarázással és sophismákkal azt következtetni Massaro előadásából, hogy a király házasságáig, tehát György örgróf vezetése alatt is, helyes nevelésben részesült; és csak házassága után, mikor

*) Az 1525 april 13-dikán kelt jelentés meg fog jelenni a sajtó alatt levő magyarországi vatikáni oklevéltárban.

György örgróf nevelői pályája véget ért, romlottak meg erkölcesei.

Hogy Lajos házassága és az «osztrák» befolyás érvényre emelkedése előtt veszi kezdetét a király erkölcsi hanyatlása, kétségtelenné teszik a panaszok, melyek azon időben nagybátyjához, a lengyel királyhoz, érkeztek. Értésére adták, hogy Lajost «leginkább idegenek rossz erkölcsökben nevelik, a melyek alattvalóit elégtelenné teszik, és úgy a királyi méltósággal mint a válságos időviszonyokkal meg nem férnek, minél fogva attól kell tartani, hogy az ifju tehetetlenné fog válni, magára gyalázatot és az országra romlást fog hozni».

Zsigmond király ekkor fölhívta a király legbizalmasabb magyar tanácsosait, hogy a rossz befolyást ellensúlyozni és Lajost jó útra vezetni igyekezzenek. Magához Lajoshoz is intézett komoly levelet, a melynek intelmei egyúttal tájékozást nyújtanak az iránt, hogy mily irányban nyilatkozik a megrótt idegen befolyás.

«Legyen felséged meggyőződve,» — írja Zsigmond — «hogy jólétet és méltóságát mint a magunkét ép úgy viseljük szívünkön, és óhajtjuk előmozdítani. Ennélfogva, kötelességünk és rokoni szeretetünk által indíttatva, némely tanácsokkal akarunk szolgálni.

«Mivel a hatalom és sorsunk Isten kezében van, a ki előtt olyanok vagyunk mint a por, melyet a szél fölkap: felséged tartsa mindig szemei előtt Istent, buzgón szolgáljon neki, a templomban és szobáiban gyakran, ájtatosan imádkozzék, misét és prédikációt hallgasson, ünnepeken ne vadászson, mise előtt ne egyék. A vadászatra ne fordítson túlságosan sok időt, és mikor fontos ügyeket kell tárgyalni, egészen mellőzze. Szórakozásaiban legyen szerény és mértékletes. A tanácsülések- és gyűlékezetekben annyit beszéljen, a mennyi szükséges, hogy valóságos fejedelemnek tartsák. Az ügyek intézésében legyen buzgó és gondos, nehogy úgy tűnjék föl, mintha azokat semmibe sem venné. Ne engedje, hogy a vadászebek ellepjék ebédlőjét és lakszobáit; mert nem illik, hogy királyi lakban tanyázzanak. A poharazástól és részegeskedéstől óvakodjék; hitvány embereknek való az, nem királynak. A komoly emberek társaságát ne kerülje; sőt inkább azokkal érintkezze, a kiknek társalkodásából haszon háromlik. Az ajándékozásban legyen óvatos és takarékos. Olyan fürdőket, melyek az embert

gyöngítik és elpuhítják, ne használjon. Fürdés közben tartózkodjék az étkezéstől, mert ez veszedelmes. Mindenekfölött pedig tartsa távol a könnyelmű embereket, akár szakálltalanok akár szakállosak, a kik egyebet sem tudnak, csak tivornyák, szórakozások és más becsutelt dolgok felől beszélnek. Kérjük felségedet, hogy mindezt, a mire őszinte szívből és kötelességünknel fogva figyelmeztetjük, szívlelje meg, ha becses felséged előtt állása, becsülete és élete.» *)

A király házasságát megelőző időkben lévén írva ezen level, kétségtelen, hogy az «idegenek» alatt, a kik — a Zsigmondhoz érkezett tudósítások szerint Lajost «rossz erkölcsökben nevelik», nem lehet másokat értenünk, mint György örgrófot és barátait.

Igaz, a király házassága után, a baj még súlyosabb lett. Mária királyné és környezete az ország válságos helyzetével nem gondolva, folytonos vígalmak színhelyévé tette az udvart. Vadászatok és lakomák töltötték be napjaikat, táncz az éj nagy részét.

Azonban ezeknek is egyik főrészesze volt Brandenburgi György. **)

Neustadt téved, mikor azt hiszi, hogy Mária megérkezése után a környezetében levő császári követ, Burgos András, ragadta magához az udvarnál a hatalmat, úgy hogy Brandenburgi Györgyöt egészen háttérbe szorította. ***)

A német diplomata és György örgróf érdekei sehogy sem

*) A Lajos királyhoz és a pécsi püspökhöz intézett levél dátum nélkül van közölve az *Acta Tomiciana* VI. 269., 270. A gyűjtemény szerkesztői hibásan sorozták a két levelet az 1523-dik év irományai közé. A Lajoshoz írt levél szövege arra utal, hogy házassága előtt íratott. És az a körülmény, hogy a másik egyidejűleg írt levél a pécsi püspökhöz vagyis Szakmári György cancellárhoz van intézve, kétségtelenné teszi, hogy 1521 vége előtt íratott, vagyis mielőtt Szakmári esztergomi érsekké neveztetett. Sőt mivel a király említi, hogy a váci püspökhöz (Szalkailhoz) és az erdélyi vajdához is írt ez ügyben, az esztergomi érsekről pedig nem tesz említést, következtethetjük, hogy a levél a Bakocs halála és Szakmári kineveztetése között lefolyt időben íratott.

**) Massaro velencezi ügynök névszerint említi Györgyöt azok között, a kik a királyné vígalmaiban részt vesznek.

***) 68. lap.

állottak ellentétben. Ők a legjobb egyetértésben éltek, úgyszólván szövetségbe léptek egymással. *)

Maga Mária is a legnagyobb intimitásban állott, úgy György örgróffal, mint testvéreivel Albrecht nagymesterrel és Kázmér örgróffal, a kikkel tréfás hangon tartott, élczes leveleket váltott. **)

György örgróf befolyása az udvarnál nemcsak hogy nem csökkent, sőt nőtt. Bizonyítja ezt egyebek között az is, hogy épen ekkor részesült hazánk a szerencsében a Hohenzollern-ház egy másik nagyreményű sarját is a királyi udvarba fogadhatni. Nem csodálkozhatunk elegendé a fölött, hogy e nevezetes tény ismeretlen maradt úgy Neustadt mint a Hohenzollern-ház egyéb udvari historiographusai előtt. ***) György ifjabb testvére, Vilmos örgróf, elég szerény volt, hogy Mária királyné mellett az udvarmesteri tisztet elvállalta. †)

György örgróf befolyását nemcsak rokonai, hanem a maga javára is folytonosan értekesítette az uralkodó pár kegyeit. 1522 april 14-dikén Lajos király évi kétezer forint fizetést rendel neki. Ugyanazon év november elsején Mária királyné ezer forint évdíjt utalványoz részére a schweidnitz

*) Guiliano Caprili 1524 július 29-dikén Budáról írja a ferrarai herczegnek: «La Regina Maria è venuta et menato per consigliere Messer Andrea da Borgo, qual è il tutto, et il cui consiglio ancho usa la Maestà del Re, et è col Marchese et Vacia (Szalkai váci püspök) una medesima cosa.» (A modenai állami levéltárban.) És György 1523-ban a császári követ közvetítésével ad el három szlavóniai uradalmat Corbaviai Jánosnak. (Az oklevél Münchenben.)

**) A müncheni levéltár megőrizett egy 1522-ben Kázmérhoz és egy 1524-ben Albrechthez intézett sajátkezű levelet.

***) Pedig Ferdinánd főherczegnek 1524 april 19-dikén magyarországi követéhez intézett levelében említi, hogy az esztergomi érsekség betöltése tárgyában mind a két örgróf (utroque marchione) támogatását kell igénybe venni. (Firnhaber. 44. l.)

†) 1523 november 17-dikén találkozunk vele először az udvarnál, Pozsonyban azon bajvívás alkalmával, a melyben maga a király Ungnad báróval mérkőzött. (Szidloviczki naplója a moszkvai állami levéltárban.) Az 1525-dik évi királyi számadási könyvben, május 25-re a következő kiadási tétel van bejegyezve: «Illustri domino Wylhelmo marchioni Brandenburgensi, magistro curie Regnialis Maiestatis, dati sunt . . . floreni 292.» (Történelmi Tár. XX. 180. lap).

pénzverdenél. A következő esztendőben három slavoniai várat, uradalmakkal, adományoz neki a király. *)

Az 1523-dik évi szent György napján tartott pozsonyi országgyűlésnek a lutheranusok kiirtását illetőleg alkotott végzésében bizonyára része van a György örgróf személye ellen uralkodó ellenséges érzületnek. De habár rokonszenvét Luther tanítása iránt nem titkolta, az országgyűlés után állásában és a királyi pár ragaszkodásában személyéhez a legkisebb változás sem állott be.

Az év végén a németűjhelyi és pozsonyi nagyföntosságú tanácskozmányokban, melyeknek tárgyát az udvarnál és a kormányzatban elbatalmasodott zavarok megszüntetése képezte, egyik főtényező volt. Itt egyebek között folmerült az a terv, hogy a király 3—4 tanácsost válasszon, a kik nélkül semmit se tegyen; de erről nehogy irigység és cselszövény tárgyai legyenek, a többi tanácsos semmit se tudjon, minélfogva a király formaszerű tanácskozmányokat ne tartson velök, levélben és véletlen találkozások alkalmával hallgassa meg tanácsukat. Lajos helyeselte a tervet, és kijelölte a négy titkos tanácsost, a kiknek egyike György örgróf volt.

Mily kevésbé látta szükségesnek, hogy személyes meggyőződését az uralkodó iránynak alárendelje, mutatja a következő eset. Boroszlóból követek járultak a király elé, azzal a panaszszal, hogy a polgárság egy része Lutherhez csatlakozott, elűzte a püspököt, bántalmazza a katolikus papokat és egyéb sérelmeket követ el a katolikus egyházon.

A pápai legatus és a lengyel király követe sürgették, hogy Lajos erelyesen lépjen föl. A magyar tanácsosok mind támogatták. Egyedül György örgróf adott kifejezést eltérő nézetének, és azt ajánlotta, hogy az egész ügyet függőben kell hagyni, míg a vallási vitát az egyetemes zsinat eldönti. És úgy látszott, hogy a király követi tanácsát, mert több hét múlt el a nélkül, hogy valami történt volna. A magyar urak aggódni kezdettek; a pápai legatust és a lengyel követet titokban föl-kérték, hogy intsek Lajost a lutheránus tanok terjedésének meggátlására. Mikor ez megtörtént, a király ígérte, hogy a legszigorúbban fog a boroszlóiak ellen föllépni. Azonban egy hónap múlt el, és nem váltotta be ígérteét. Végre (1524

*) A három oklevél a müncheni királyi levéltárban.

január elrendelte az újítások megszüntetését és a régi viszonyok visszaállítását; de az e végből kirendelt két királyi biztos egyike György örgróf lett.

V.

Ily körülmények között teljes joggal tehetjük György örgróft felelőssé mindazért, a mi ez ideig az udvarnál történt, és azon irányért, mely a királyi pár életében nyilvánul.

Ez irány megváltoztatása képezte a németűjhelyi és pozsonyi conferentiák egyik célját. Október 18-án tartatott az első értekezlet, melyen csak a császári követ, a lengyel király követe, Salamanca a főherczeg bizalmas tanácsosa és az egri püspök voltak jelen, a kik esküvel kötelezték magokat, hogy a tárgyalások részleteit titokban fogják tartani. Bizonyosan nem véletlen, hogy György örgróft, a ki mindenütt ott volt, ez esetben távol tartották. Itt előadták, hogy a király míg korban fejlődik, szellemileg hanyatlik, és meg van rontva erkölceiben; udvarnokai nem tisztelik, nem félnek tőle; bárki szabadon léphet termeibe; nem ritkán mezítlenül jelenik meg udvarnokai előtt; bárki hivatlanul asztalához ül; illetlen tréfákat üznek előtte, sőt vele is; a tanácsülésekben szórakozott és szótalan; a templomban nem imádkozik; vadászatok és egyéb szórakozások foglalják el egész idejét, vagy pedig a királyné körében ül; mindent a mije van, elajándékoz; gyűrűpecsétje alatt adományleveleket állít ki várakra és nagy összegekre; a kiknek ezereket ad, gyakran nem érdemelik, hogy egy forintot kapjanak; ellenben hű szolgáit, a véghegyek védelmezőit nem képes jutalmazni; pazar, nem bőkezű; a ki valamit megkíván, maga készíti el az adománylevelét, s a király megfontolás nélkül aláírja, ellátja gyűrűpecsétével.

Az értekezleten előmutattak több ilyen adománylevelet, a melyekben nagy összegeket és értékes tárgyakat ajándékozott aljas embereknek (*vilibus personis.*)

A császári követ megjegyezte, hogy ő többször térdre borúlva esdeklett a király előtt, változtassa meg eddigi életmódját, viselje magát királyhoz illendően, s ne legyen gúny tárgya; sőt fenyegette, hogy alattvalói meg fogják vetni,

a hatalomtól megfosztják, vagy elűzik; az egri püspök is támogatva igyekezeteit; majd a királynéhez fordultak, «de már ez is meg van rontva».

E bajokon segíteni kívánván, a császár és más uralkodók udvari rendtartása alapján, a magyar király udvara számára szabályzatot dolgoztak ki, és azt egy nagyobb tanácskozmány elé terjesztették, a melyben már Brandenburgi György, Bornemisza és Korlátkövi királyi főudvarmester is résztvettek. Az általuk megállapított udvartartási szabályzatot a király és a királyné megerősítették. *)

Köztudomású, hogy a remények, melyeket e szabályokhoz csatoltak, nem valósultak meg. A zavar az udvarnál és az országban nőttön nőtt. És a magyar rendek magatartása az idegenek irányában mind fenyegetőbb lett.

Brandenburgi György ekkor kezd megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy Magyarországon nem lesz maradása, és uradalmait egymásután áruba bocsátja, a miben Burgos András császári követ és Mária királyné támogatják. 1523 nyarán, az előbbi közvetítésével, Corbaviai János grófnak 15000 forinton eladja Krapinát, Koztelt és Kistábort; 1524 őszén 33000 forint árán Mária királynénak Varasdót, Medvevárt, Rokonokot és Lukoveczet bocsátja áruba. **)

Mindazáltal habár a legrosszabb eshetőségre is elkészült, csak a legvégső szükség esetében volt hajlandó fölládozni hatalmas állását, melyet épen ez időben sikeresen használt föl családja javára. Testvére Brandenburgi Albrecht, a német lovagrend nagymestere érdekében, hogy a lengyel királylyal kibékítse és a lovag-rend területének saecularisatióját, örökösödő fejedelemséggé alakítását előkészítse, fölhasználta kezdetől fogva minden befolyását, és képes volt ismételve a magyar korona súlyát a nagymester javára vetni az alkudozások mérlegebe.

Különös véletlen, hogy a Hohenzollern-ház története legnevezetesebb momentumainak Magyarország képezi színhelyét.

Budán 1411 július 8-dikán állítja ki Zsigmond király az oklevelet, melynek erejénél fogva Hohenzollern Frigyesre

*) Mindezen részletek Szidloviczki naplójában.

**) Az oklevelek a müncheni állami levéltárban.

ruházta a brandenburgi örgrófságot. És 1524 őszén Albrecht örgróf Budán a magyar udvarnál készíti elő a lengyel királlyal folytatott tárgyalások azon eredményét, melyet a következő év kora tavaszán György örgróf és Statilio felső őrsi prépost létesítenek: a német lovagrend *sæcularisatióját*, területének örökös fejedelemséggé alakítását és így a mai Poroszország megalapítását. Zsigmond, lengyel király, ismételve hangsúlyozza, hogy főleg Magyarország érdeke lebeg szemei előtt; békét kötött, — úgy mond — hogy segítséget nyújthasson a törökök ellen.*)

Mindazáltal György örgróf a családi politika ezen világtörténelmi jelentőségű actiója közepett sem tévesztette szem elől legapróbb érdekeit, befolyásának, hogy úgy mondjuk apró pénzben való értékesítését. A pápai és lengyel követek jelentéseiben folytonosan találkozunk azzal a panaszszal, hogy a király környezetében levő urak a hivatalok és méltóságok elárusításával nyitnak jövedelmi forrást, a melyből magyar főpapok és világi urak is merítenek. György örgróf természetesen élőkön áll. Úgy látszik senki sem juthatott hivatalhoz, a nélkül hogy őt megnyerje. Ezt nem alap nélkül következtetjük abból, hogy a hatalmas és nagybefolyású Thurzó Eleket is megsarcolta. És az örgróf pontos evidentiában tartotta az ily ígéreteket, a késedelmeskedőket kimélet nélkül szorította kötelezettségeik teljesítésére.**)

*) Ezen tárgyalásokra vonatkozólag gazdag anyag van főlhalmozva az *Acta Tomiciana* VII. kötetében, valamint a pápai nuntiusok jelentéseiben.

**) Thurzó Elek így ír az örgrófhöz intézett levelében: «Quantum ad Magistratum Tavernicorum, non recorder quidquam me obtulisse Illustrissime Domini acioni Vestre et quia debuit hoc nomine meo dominus Banus Batthyányi promississe, quesivi ab eo, . . . sed nec ille recordatur huius rei. Quantum ad Magistratum Cubiculariorum, tunc scio me promississe vel certam summam argenti, vel certam summam pecunie, de qua, ut Regesta mea continent, dederam 400 florenos; . . . nescio si quid adhuc restat . . . Si ad rationem istarum 200 florenorum est mihi dandum aliquod vinum, facio ut potero, quia, ut premisi, certe nullam habeo pecuniam.» E levél nem tette meg a várt hatást. György örgróf újra sürgette a pénzt. Mire Thurzó így válaszol: «Gnediger Fürst. Ich schick Ewer Gnaden von freyen guten willen (!) also 200 fl. das mich ganz schwer ankhumpt, dass ichs

Ez alatt mind inkább közeledett a vihar, mely hívatra volt arra, hogy az országból az idegeneket eltávolítsa. A királyné azt hitte, hogy György örgróf segítségével a veszélyt elháríthatja. E miatt az 1525-dik évi szent György napi országgyűlés előtt sürgetően felszólította, hogy Lengyelországból — a hol akkor el volt foglalva — mielőbb Budára siessen.*)

György megjelent. Elég jókor jött, hogy tanúja lehessen az országgyűlés zajos lefolyásának, és azon tárgyalásoknak, a melyek az idegenek eltávolítására és a lutheranusok kiirtására vonatkozó korábbi törvény megújítását eredményezték.

Ez sem törte meg a szívós örgrófit. A pápai legátus még ekkor is (1525 június 5-dikén) jelenteni kényszerül Rómába, az udvarnál és az országban hatalmas ellenségekkel kell küzdeni, milyen Brandenburgi György, a ki a király előtt nagy tekintélyben áll, a kinek talán ínyére is volna a magyar főpapok elnyomatása; és ha az országból el nem távolíttatik, a mit a főpapok és főurak óhajtanak, nagy zavarok okozója lehet.» **)

De két hét múlva azt az örvendetes tudósítást küldi, hogy az udvarnál levő valamennyi német és más idegen útra készen áll, György örgróf pedig már eltávozott, és a mint az esztergomi érsek állítja, ha akarna sem térhetne többé vissza, «a mi jó dolog!» ***)

Csakugyan nem tért többé vissza.

Mindazáltal továbbra is, azon idő alatt, a mely György távozása és a mohácsi vész között lefolyt, a magyar udvar és

warlich khaum auff etlich pfandt ezu Wien auffpracht hab.» (Datum nélküli eredeti levelek, 1525-dik évi acták közt, a müncheni levéltárban.)

*) György örgróf ügyviselője 1525 april 1-jén Budáról írja urának, hogy a királyné, kivel a vadaskertben találkozott, üzeni neki «dieweylen Küniglich Maiestät Euer Fürstlich Gnaden auff den nechsten sanct Georgen tag last erfordern, das Euer Fürstlich Gnaden keynen wegh wollen ausbleyben, dan in derselbigen kegenwerdigkeit verhofft sie etwas gutes auszurichten.» (A müncheni levéltárban.)

**) Campeggio 1525 június 5-diki jelentése.

***) Campeggio 1525 június 18-diki jelentése.

a Hohenzollern-ház között zavartalanul fennállott a benső viszony.

Augusztus végén (1525) Albrecht fejedelem Budára jött és két hetet töltött itt; jövetelének okát titokban tartották; némelyek szerint a szileziai lutheranusok javára érvényesítette befolyását; mások szerint a király közbenjárását kérte ki azon differentiák ügyében, a melyek Lengyelországgal még fönforogtak. *)

És néhány hónappal utóbb, mikor az újon alakított porosz fejedelemséget belső lázongás veszélybe ejtette, Lajos király közbenjárt Károly császárnál és Ferdinánd főherczegnél, hogy a lázadókat ne támogassák; sőt fegyveres csapatot is küldött Albrecht örgróf segítségére. **)

Pedig ez időben György örgróf ellenségei: a Zápolyaiak és Verbőczy állottak a kormány élén. És magatartásuk a porosz fejedelem irányában elég világosan bebizonyította, hogy a magyar nemesség ellensége az illetéktelenül uralomra törekvő német befolyásnak, de nem ellensége a német elemnek; kiűzi az udvart demoralisáló György örgrófot, de fölkarolja és támogatja testvérét az új nagy német állam megalapítására czélzó erőfeszítéseiben.

FRANKÓI VILMOS.

*) Burgio nuntius 1525 augusztus 30, szeptember 13, október 10, 29 és november 16-diki jelentéseiben szól Albrecht budai tartózkodásáról.

**) Burgio 1525 november 30 és 1526 márczius 12-diki jelentései.

A MŰVÉSZETEK KEZDETLEGES FEJLŐDÉSE A TÖRTÉNELEM ELŐTTI IDŐKBEN.

I.

Az ember erkölcsi világának alapja a jó és a szép iránti érzék. Az erkölcsi jó, mely a lelkiismeretben nyilvánlik, veleszületet sajátja az emberi léleknek; épen úgy a szépzézet is. Ez utóbbi a művészetek forrása.

Tehát a szépzézet nem az értelem műve, mint némelyek tartják, sőt nem is a világos öntudatosság állapotában van a kezdetleges ember lelkében, hanem inkább homályos visszaemlékezéshez hasonlít, mintha az ember egy más világból, a hol előbb élt, hozta volna magával. Ennélfogva kezdetben ösztönszerű, s nem öntudatos a tevékenység is, mely a szépzézet kielégítésére irányul, de épen azért a mennyire eredeti, annyira jellegzetes nyilatkozási módja az ember szellemi életének: úgy hogy a művészeti alkotások már a legkezdetlegesebb kísérletektől fogva a szellemi fejlődésnek, a közműveltségnek lenyeges részét teszik.

A szépzetnek fogalmát meghatározni, s a szerint a művészetek osztályozását megállapítani az elméleti széptudomány már ismételtlen megkísérllette. Elvontan, elméletileg tekintve a szép mindig egységes és lényegileg azonos az erkölcsi jó fogalmával. A formák azonban, melyek által a szép megvalósul, a közreható tényezők sokfélesége szerint igen változatosak. Megfelelőleg a tapasztalatban a szépzetnek is számtalan árnyalata van. E szerint a különbség az elmélet és a tapasztalat között a művészet terén épen oly nagy, mint egybeült.

Minden művészeti alkotás szép, még a legkezdetlegesebb is; de mindegyik más okból, más formák által az. Az okokkal

és a formákkal, melyek a fejlődés menetén egymást fölváltva érvényesültek, a művészetek története ismerteti meg, és sokkal tisztább, kimerítőbb fogalmat nyújt a szép mivoltáról, mint a legszebb elmélet.

A szépérzet kielégítésére irányuló egyik tevékenységet a tér és az idő beosztásában, vagy is a térbeli egymásmellettiesség és az időbeli egymásután előidézésében, a másikat pedig a természet nyújtotta kész formák utánzásában ismerjük föl. E két tevékenység hozza létre a művészeti alkotásokat.

A térnek és az időnek véghetetlen nagy és véghetetlen kicsiny közei, melyeket képzeletünk és eszközeink alig bírnak megközelíteni, képezik a teremtés nagyszerűségét a térben és az időben, bennök nyilatkozik az erők arányossága, egyensúlya és a világegyetem csudás összhangja. A teremtés e két nagy törvényének részese az emberi lélek is.

De nem a teremtés nagyszerűségének és szépségének fölismerése, s az általa keltett érzet a művészi hajlam kezdetlegesebb nyilatkozata. Az egyszerű ember a természet szépsége iránt még nem bír érzékkel, annak nagyszerű, bámulatos tüneményei érintetlenül hagyják, azokat nem bírja fölfogni, midőn a térnek és az időnek saját maga öntudatlanul, nem czélzatosan okozta szabályszerű, arányos, összhangzatos beosztásában bizonyos örömet, kedvtelést talál. Az egymásmellé helyezett vesszők, venyigék, fonalak, virágok, kódarabok, az ezekből származó fonat, szövet, koszorú, füzér, továbbá az egyenletes lépések, a kartáncz, majd ismét az ütemes hangok, melyek a tért beosztó lépéseket és tánczot kísérve az időt osztják be, végül az evezőcsapások azon kezdetek, melyek által a tér és az idő szabályszerű beosztásában, az egyensúlyban, az összhangban való kedvtelés, a szépérzet nyilatkozik. *)

Térbeosztáson alapszik a különféle eszközök vonaldisze, a mi a szövetminták nyomán kezdetleges foka az iparművészetnek, s ugyanazon elvből indul ki az építés is. Az időbeosztásból fejlődik a zene, s általán az előadó művészetek.

Az épület és a zene között állaguknál fogva nagy a különbség, de az eljárás azonossága rokonsági kapcsolatot képez, melyre azonkívül hatásuk hasonlósága is utal. A tér, melyet az épület

*) G. Semper. *Der Stil. Prolegomena.*

elfoglal, látérzékünk alá esik ; a zene ellenben az időt méri, a mi az értelmi észrevevés tárgya. A zene, miután láthatatlan, s érzékünk alá nem esik, szellemibb, elvontabb az épületnél. Ez utóbbi kézzel fogható, szemmel látható anyagból készül, tehát a művészet, mely alkotja, tapasztalati jelleggel bír. De egyik is, másik is arányos, összhangzatos beosztáson alapszik, s oly hatást gyakorol ránk, mely ellentétben látszik lenni az alkalmazott eszközökkel. Megfoghatatlan rejtély, mondja Rousseau, hogy a zene képes megértetni azt, a mit nem lehet hallani, hangokkal festi az álom nyugalját, az éj csöndjét, a sivatagot ; mozgás által a nyugalom érzetét kelti föl, zajjal kifejezi a csöndet. Hasonlóképen rejtélyes, sajátzerű, váratlan a hatás, melyet az emlékszerű épület előidéz. A gondolatok, melyeket bennünk ébreszt homályosak, de megkapók, a kifejezés általános és mégis erélyes. Bámulatos valami, hogy a ködarábok, a márványsziklák földadata velünk közleni a legfönségesebb, legáltalánosabb érvényű eszméket ; a nehézkes, lomha anyagból beszél hozzánk, a mi az emberi lélekben a legnemesebb, a mi az emberiséget nagyra képessé teszi. Megtörtént, hogy gránitépület romjai az emberek tömegét oly lelkesedésre ragadták, mely csak a mámorító zene rejtélyes hatásához hasonlítható. Midőn I. Napolen egyiptomi hadjárata alatt a francia sereg hosszú, fárasztó menet után a pusztában Theba romjaihoz ért, bámulattól elragadtatva tapsolt és lelkesült kiáltásban tört ki. *)

A széperzet kielégítésére irányuló másik tevékenység az utánzási ösztönből indul ki, s alapelvét képezi a szobrászat- és a képírásnak, e két kiválóan utánzó művészetnek. Mind a kettő a természet által nyújtott formákat utánozza. A szobrászatnak a tárgyát csak élő lény, leginkább ember, ritkábban állat képezi, s azokat egész testiségökben, vagy is mind a három kiterjedések szerint utánozza. A képírás tárgyánál fogva szélesebb körű, a mennyiben kiterjed minden létezőre, de azokat csak alulról föl, s jobbról balra való kiterjedésekben síkfölületen utánozza, harmadik kiterjedéseket pedig látszat által tünteti föl. A szobrászat és a képírás ábrázoló- és képzőművészeteknek is nevezetnek. Az első elnevezés helytelen ; a második, noha általánosan használják, még helytelenebb.

*) Charles Blanc *Grammaire des Arts du Dessin*. 59. 1.

Az ipar- és építő-művészetet, továbbá a szobrászatot és képírást ismét egy közös sajátság köti össze rokonokként egy csoportba. Ez a sajátság a rajz. Nem mondhatjuk, hogy mind a négynek egyenlően eredeti sajátsága volna, de a fejlődés és a gyakorlat folytán mind a négynek nélkülözhetetlen segéd-eszközüvé, sőt lényegévé lett. Az iparművészet tulajdonképeni lényege az eszközök díszítéséből áll; a dísz pedig maga a rajz. Az építő-művészetben a rajz a leendő épület kepe; az épület eszméje rajz alakjában fogamzik meg a művész elméjében, s e rajz szolgál mintául, mely szerint a művész az épületet megvalósítja. A szobrászatban a rajz minden, mert midőn a szobrász alakít, ugyanakkor rajzol. A képírásban a rajzolt körvonalhöz a világosság és az árnyék járul, mint olyan, mely a síkfölületen az elülről hátra való kiterjedésnek, tehát a testiségnek látszatát adja. A kettő együtt a képírás lényegét teszi. Hozzájuk csatlakozik még a szín, de már csak a második helyet foglalja el, mert a tárgyakat, az embereket, s az emberek kedélyállapotát, örömét, bűját, szelidségét, haragját nem a szín, hanem a rajz teszi fölismerhetővé, az különbözteti meg egymástól. E sajátság alapján az iparművészet, építőművészet, szobrászat és képírás a rajzművészetek csoportját képezi, s megkülönböztethető az előadó művészetektől.

De az imént jelzett osztályozás, egyrészt a tér és az idő beosztása, másrészt az utánzás szerint, nem mondható kizárólagosnak, mert az utánzás eleme belevegyül egyrészt az iparművészetbe és építő-művészetbe, másrészt az előadó művészetekbe is, ámbár azok közül egyiknek sem föltétlen sajátsága.

Az úgynevezett rajzművészetek négyes csoportjában a két elsőt lényeges sajátság különíti el a szobrászattól és a képírástól. Az iparművészet a használati eszközökre, kivált azoknak díszére szorítkozik, s tevékenységét a használhatóság, célszerűség szabályozza; az építő-művészet alkotásainak is gyakorlati céljok van, melyek föltétlenül irányadóak. Tehát e két művészet olyan befolyás alatt áll, mely a szobrászatra és képírásra nézve elvileg ismeretlen.

Szokásos osztályozás végül az, mely az iparművészetet különválasztja, s kis művészetnek nevezi ellentétben a másik hárommal, vagy az építő-művészet, szobrászat és képírással, melyeket nagy művészetnek mondunk. Minthogy az előadó

művészetek, bár közös eredetűek, nem jelennek meg szoros kapcsolatban egymással, hanem mindegyikük önálló, önmagában külön egésznek képez, azért mindegyiket saját nevével külön szokás megjelölni, s azt mondjuk: zene, színművészet, ékesszólás. Így tehát a rajzművészetek közül a három nagy művészetet, vagy is az építőművészetet, szobrászatot és képírást, melyek egymással különben is szerves összetartozásban jelennek meg, értjük általán a művészetek elnevezés alatt.

A kis és nagy művészetnek megkülönböztetése bizonyos tekintetben indokolt, másrésztől azonban indokolatlan. Indokolt annyiban, hogy a művészet nem csupán formából áll, melyet az emberi kéz az anyagnak ad, hanem lényeges elemét teszi az eszme is, mely a műalkotás által kifejezést nyer: úgy hogy az ember a művészi alakításban míg egyrészt az anyag természeti sajátságaihoz alkalmazkodik, másrészt az eszme által, melyet kifejez, egyéniséget párosítja vele és az anyagot eszmevilágnak szolgálatába hajtja. Az iparművészet által formált és díszített használati eszközök: a fegyver, a legegyszerűbb edény, a szövet, az ékszer, az élet szükségleteiben, melyeknek szolgálnak, bírják az eszmét. A fegyver, az edény, a szövet célja az önfentartás; az ékszer célja az ember külső tetszetősségét növelni, a tetszetősség pedig szintén egyik tényezője az önfentartásnak. Az iparművészeti alkotások mindegyikének kivétel nélkül fő jellemvonását, lényegét az önfentartás eszméje, célja képezi, de mindig az élet egy-egy szükségletével és egy személynek szűk korlátai között, tehát nem általános érvényűek. Ha valamely fegyvert vagy ékszert látok, mindig egy személyre gondolok, mely valamely népnek egyedét képezi; csak másod sorban gondolok a népre, melyről ama tárgyakból nem tudom meg, vajon a társadalmi fejlettség fokát elérte-e? Míg ha emlékszerű épületet látok, teszem templomot, melynek célja az emberek sokaságát, a társadalmat, a nemzetet öleli föl, első sorban a nép mint összetartozó egész áll előttem. Tehát az emlékszerű épület céljánál fogva magasabb, általánosabb érvényű.

A kis művészetnek szigorú különválasztása a nagy művészettől az ó korban, midőn a művészeti hagyományok élekennebbek voltak; midőn a művészet közelebb állott bölcsőjéhez s gyermekkorához, ismeretlen valami volt még a görögöknel

is. Szigorú történelmi szempontból nem is mondható indokolt-nak a különválasztás. A műveltség legelső kezdetének állapotában az élet szükségletére szolgáló eszközökön mutatkozott az ember művészi hivatottsága. Ama kezdetleges művészet alkotta formák bármilyen durvák és esetlenek legyenek is, a tökéletesebb ember még sem mellőzhette azokat, miután újakat talált volna föl; épen úgy, miként a nyelvben is lehetetlen egészen új szókat föltalálni, melyek egyszersmind érthetők is. A legrégibb és legegyszerűbb alkotásokon a legvilágosabban és legerthetőbben jelentkeznek a formák és azok nélkülözhetetlen alkatelemekként a művészet egész fejlődésén végig vólnak, s ha átalakulnak is, könnyű fölismerni eredetöket. Ama formák, melyek mint a fegyverek, edények, szövetek, ékszerek és más eszközök díszai egymásután föltűnedeznek, előföltételei, iskolája voltak a nagy művészeteknek, kivált az építésnek, de megtaláljuk rajtuk az utánzás első kísérleteit is. E formák fejlődésével tisztúl az ízlés, növekszik a járatosság az anyag megművelésében és az ember lassankint megszerzi a képességet a nagy művészetre, mely csak fejleménye a kis művészetnek. Volt idő, midőn nagy művészet volt az, a mit ma kicsinynek neveznek.

Önkényt következik tehát, hogy az ember művészeti tevékenységének legelső kezdetet és próbálgatásait az élet szükségletére szolgáló eszközökön kell keresnünk, s hogy azok sokkal idősebbek a nagy művészet legrégibb emlékeinél is, melyeket eddig ismerünk és valaha ismerni fogunk.

A legelső próbálgatások nyomai visszavezetnek az úgy nevezett történelem előtti időbe, melynek emlékei az ősrégészeti tudomány tárgyát képezik. Az ősrégészet még sok tekintetben hézagos, tökéletlen, számos megoldatlan rejtély áll előtte és a tudományos megállapodás több kellékét nélkülözi, azonban eddig elért eredményeit, habár azok a végkövetkeztést még kizárják, nem mellőzheti az, ki az ember kézi ügyességének és művészi hajlamának első nyilatkozásait keresi.

II.

A történelem előtti időt az emberek által használt eszközök egyik nemének anyaga szerint kőkorra és fémkorra szokás fölosztani. A kőkorban ismét régi és új korszakot,

vagyis a durva és csiszolt kőeszközök időszakát különböztetjük meg. A fémkorban pedig a réz-, a bronz- és a vaseszközök képeznek külön-külön korszakot.

A régi kőkor összeesik a föld képződésének negyedik vagyis az utolsó geológiai korszakkal és emlékei a kovakőből készült durva eszközök Francia- és Angolországban az özönvízi kavicsrétegekben, továbbá Belgiumban, Franciaországban és Magyarországon barlangokban találtattak. E korban az ember a földművelést, állattenyésztést nem ismerte, az erdőkben együtt bolyongott az íramszarvassal, bölénnyel és mammuttal, menhelyeül a barlangok és hegyhasadékok szolgáltak, a hol a barlangi oroszlánnal és medvével találkozott, nyomorúlt életet élt, de más ember volt, mert a fejlettség ez alacsony fokán bírt az isteni szikrával, már ismerte s használta a tüzet, e csodás találmányt, mely az ember és állat között áthidalhatatlan űrt képez.

Következett a csiszolt kőeszközök kora. Az előbbi korban, bármily ügyességre vall a kő megművelése, nem találkozik eszköz, melyen a csiszolás nyomai mutatkoznának. E korbeli eszközök, a kovából, serpentinből, obsidiánból készült szilánkok, balták, nyílhegyek s egyéb szűrő, metsző, repesztő eszközök nem a negyedkori rétegekben és barlangokban, hanem a mai földrétegben, gyakran temetkezési helyeken találtnak, s kétségtelenül igen régiek, de a geológiai korszaknál minden esetre későbbiek. Európa több vidékén világos nyomai mutatkoznak a műhelyeknek, hol az eszközök készültek, s valószínűleg kereskedés útján terjedtek el azon vidékekre is, hol hija volt az eszközökhöz szükséges anyagnak.

A fémeszközök használata a fejlődés új és nagy fontosságú mozzanatát jelöli. Tudva azt, hogy az ókorban egészen vad népeknek is voltak fémeszközeik, s ma is vannak szerezsen-törzsek, melyek egészen kezdetleges eljárás útján az angol gyártmánynyal vetekedő aczelt készítenek a nélkül, hogy a polgárosodás magasabb fokát érték volna el; óvakodunk túlozni a haladást, mely a fémeszközök használatának megfelelő; még is nem lehet kétségbe vonni azt, hogy a fém megmunkálása a műveltség fejlődésének egyik leghatalmasabb tényezője volt.

Fegyverek és egyéb eszközök készítésére legelőször alkalmazott fém a vörös réz volt; ezt kilencz rész réz és egy rész

őn keveréséből származott bronz váltotta föl; utóbb következett a vas, melynek megmunkálása nehezebb. Ámbár rézeszközök eddig csak Magyarországon találtattak sűrűbben, Ir-, Görög- és Németországban csak gyéren fordulnak elő, mégis valószínű, hogy a fémkort a rézeszközök nyitották meg. A durva és csiszolt köeszközök kizárólagos használatának kora pontosan meghatározható, s bizonyosnak látszik, hogy a föld különféle népei nemcsak azon helyeken, hol maradványok bizonyítják, hanem egyebütt is átették a köeszközök két korszakán. Ugyan ez áll a fémeszközök három korszakáról is. Azonban a korszakok tartama a népfajok és helyiségek szerint különféleképen változott. Azért téves volna azon föltevés, hogy a népek egy és ugyanazon időben léptek az egyes korszakokba; ellenkezőleg számos tény bizonyít a fém korszakainak egyidejűsége ellen.

A fém megmunkálásának találománya csak lassan terjedt el, nem szorította le azonnal a köeszközöket és azt mintegy egyedárúságként sokáig kezökben tartották ama népek, melyek haladottságra nézve a többit megelőztek. Olyan körülmény ez, mely a fémkort a kőkortól észrevehetően megkülönbözteti, ugyanynira, hogy az előbbi az utóbbival egészen egy értelemben nem is lehet ös-kornak nevezni.

A kérdésre, hogy a bronz melyik nép által és mely vidéken találtatott föl, a régiség-tudomány tanulmányozta nyomok nem képesek határozott választ adni. A bronz alkatelemeinek a reznek és óznak (9 : 1) állandó aránya, továbbá a minden vidéken talált bronz eszközök föltűnő hasonlósága arra utalnak, hogy a bronz egy központból terjedt el. De hogy a földkerekség mely pontján találtatott föl a bronz, arra megközelítő választ nem a leletekből, hanem talán az összehasonlító nyelvtudományból, a népek mondáiból, mythosából nyerhetünk.

A nyelvtudománynak sikerült bebizonyítani, hogy a Finnországtól az Amur partjáig Európa és Ázsia északi részében lakott törzsek: a finnek, csudok, törökök, tatárok, mongolok, tungúzok egy nagy népesaládlhoz tartoznak, egységes eredetöket nyelvök rokonsága kétségtelenül teszi. Nyelvök megállapodott a fejlődés alacsonyabb fokán, mely megelőzi a hajlítást, a mivel a sémi és ária nyelvek bírnak. E törzsek családja képezi az altáji vagy ugor-japán fajt. Hozzá tartoznak a

turáni népek is, melyeket az assyriai ékírások tanulmányozása fedezett föl, s melyek Elő-Ázsiában megelőzték a sémi és ária népeket és e vidéken kiváló részök volt a polgárosodás első elemeinek megteremtésében.

Az altáji és turáni népeknek tökéletlen fejlődésű nyelvök rokonságán kívül megfelelő tökéletlen, aránytalan műveltségök bizonyos irányban meglepően kifejlett ismeretek, a mellett az erkölcsi érzet teljes hiánya, a föld alatti hatalmak imádása, különösen a mágia és vele szoros kapcsolatban a fém megmunkálása képezik közös fő jellemvonásukat. A hagyományokban is megvannak ennek nyomai. A mongolok a vas föltalálásának emlékét évenként megünnepelelték. Ghengis-Khán az ős mongol kovácstól származtatta magát. A legrégibb chinai évkönyvek említik a törökök ügyességét a kovácsolásban, mely az összes urali népelemek legkezdetlegesebb mestersége. A *Genesis* tizedik könyve Thubal-Kain névvel a Kaukázusban lakó törzset jelez meg, melynek fém művei híresek voltak. Az altáji és turáni népek nemcsak ismertek a fémet emlékezetet meghaladó idő előtt, hanem saját eredetöket is az érczműveltséggel kapcsolták össze és e mesterség isteneinek a mythosban és vallásban oly helyet adtak, a milyent más faj nem ad nekik. E népek éjszáról, délről, nyugatról és keletről jövő sugaraként egy központ felé irányúlnak, mely nem más, mint Vakhán, Badakhán, Tokharestan, Bokhara és nyugati Thibet és az általuk környezett fensík, a hova a bibliai hagyományok az emberi nem nagy családjainak bölcsőjét helyezik.

A bronz alkatelemei is utalnak a föltalálás helyére. Vas az egész földkerekségen mindenütt bőségben van; a réz már ritkább, de mégis számos vidéken fordul elő; az ón azonban a föld színének rétegeiben csak kevés helyen található. Nem valószínűtlen, hogy a bronz ott készült először, a hol a föld gyomra mindkét elemet nyújtotta, s csak midőn a bronz ismertté vált, akkor készülhetett ott is, hol volt ugyan réz, de az ónt nagy távolságról kellett hozni. Khína ónbányái nem tartoznak a történelem előtti bronzműveltség körébe; az indiai bányákat pedig még a keresztyénség első századaiban sem ismerték. Nagy-Britannia ónbányáit Phœnicia népe fedezte föl és művelte. Azon kívül maradnak még a Kaukázus és Páropánisus bányái, melyek igen kezdetleges és régen abban hagyott művelés nyomait mutatják. E tények együtt véve az

e vidéken lakott altáji és turáni népek számára látszanak követelni a bronz föltalálásának dicsőségét, s ezekről származott át a bronz ismerete a többi népekre. *)

III.

A történelem előtti idők korszaka:inak fölosztása és elnevezése a kő- és fém eszközök után, nem jelenti azt, hogy az ember kézi ügyessége először csak a kővel, majd aztán csak a fémmel tudott volna elbánni, s csak azokból készített volna eszközöket. Ama fölosztás és elnevezés a legelőször napvilágra jutott eszközök okozta meglepetés közben keletkezett és megfelelt azon véleménynek, mely általánosan uralkodott akkor, midőn az ősrégészeti tudomány rögtönöztetett, de a mely rögtönzésben a mélyebbre ható és körültekintő bírálatnak vajmi kevés része volt. A rendszer hiányossága sokkal nyilvánvalóbb, sem hogy a tudomány követelményeinek tartósan megfelelhetett volna. Elég utalni azon ismert tényre, hogy a bronzeszközök használata az Alpeseiken innen soha sem volt egészen általános, s hogy a vasnak nagyobb elterjedése csak lassankint szorította le a kőeszközöket. Ennél fogva a leleteknek az eszközök anyaga szerinti rendszeres beosztása éppen legfőbb céljára, az idő meghatározásra nézve vesztí értékét. Minthogy a kőeszközök még a vas elterjedésekor is használatban voltak, éppen azért, ha valamely sírban csak kőeszközök találtnak, abból még nem következik, hogy a kőkorból való. Tehát a sírok korának meghatározásánál az eszközök anyaga egészen értéktelen, s nem is az, hanem a sírok jellege és összbenyomása irányadó. **) A mi pedig a kőkort illeti, tény ugyan, hogy legnagyobb számmal a kőeszközök maradtak fönn emlékül, mivel leginkább ellenállottak a pusztulásnak; de másrészt tény az is, hogy ugyanezen korban a kővön kívül sok más, kevésbbé tartós anyaggal is megpróbál-

*) François Lenormant *Histoire ancienne de l'Orient jusqu'aux guerres Médiques*. 9-ième édition. Livre I., Chapitre 3. *Vestiges matérielles de l'humanité primitive*. Tome I. 119—221.

**) Lindenschmit *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*. II. Band. Vorrede.

kozott az ember kézi ügyessége, csakhogy azon eszközök elpusztultak. Alig szenved kétséget, hogy a két kőkorban a kő-eszközök csak egy részét, talán korlátozottabb használatú és csekélyebb részét képezték az eszközöknek. Így tehát a rendszer, mely a nagyobb számban fönmaradt eszközök anyagán alapszik, itt sem felel meg a valóságnak, azt nem öleli föl, különösen nem, ha még hozzá tesszük azt, a mit szintén tények bizonyítanak, hogy ama korbéli ember kézi ügyességét legkevésbé a kőeszközökön alkalmazta, azért azok valamenynyire eszköze közt a legdurvábbak, legesetlenebbek voltak, a miért azok nem is bírnak jelentőséggel, ha az ember művészi hajlamának nyomait keressük.

Már a régi kőkorban ama durva, formátlan kőeszközök mellett fából, agancsból és agyarból készült szerszámai is voltak a barlangi embernek. Föltűnő, hogy nagy számú kőeszközein nyoma sincs a formának és finomításnak, míg a savi-gnei, dordognei és la madleinei barlangokban oly körülmények között, melyek hitelességeket állítólag teljesen bizonyítják, találtattak tárgyak, melyekre valószínűleg hegyes kovaeszközzel állatok körvonalai vannak karczolva, másokon pedig kifaragva. Egy iramszarvas-agancson kőszáli zerge feje és melle van ábrázolva; egy másikon iramszarvasok igen élethű csoportját látjuk; egy agancsdarab mindkét oldalán egy-egy hal van kifaragva; ismét egy agancsdarabon, mely valószínűleg vadászati jelenet akar lenni, ángolna, két lófej és egy ember alakja, aztán ismét egy másikon a mammut körvonalai láthatók. Egy agancsdarabból pedig, mely valamely eszköz fogója lehetett, iramszarvas alakja van kifaragva; az állat testtartása míg egyrészt megfelel az eszköz használatának másrészt egészen élethű, szarvait hátra veti, első lábait a hasa alá szedi, hátsó lábai a tör hosszán nyúlnak el. *)

A történelem előtti kor régészetének legbuzgóbb hívei sem tagadják, hogy e tárgyak a régi kőkorban meglepőek. Azon körülmény, hogy az újabbkori vad népek között is vannak olyanok, mint például az eszkimók, kik a rajzban és a szobrászatban némi ügyességgel bírnak, de különben a műveltség alacsony fokán állanak, bizonyítékul alig hozható föl, miután

*) Lubbock: *A történelem előtti idők*; fordította Öreg János. I. köt., 334. lap.

a mai eszkimók és a barlangi emberek között már csak koruknál fogva is igen nagy a különbség.

E tárgyak lennének az ember művészeti hajlamának legrégibb nyomai. Azonban a valóságnak élénk megfigyelése és a hű utánozási képesség, melyről e tárgyak tanúskodnak, a durva kőeszközök teljes formátlanságával oly nagy ellentétben van, hogy azt kiegészíteni alig lehet. A geológiai negyed-kor rétegeinek tudományos hitelességét kétségbe vonni nem lehet szándékunk; de másrészt fölötte nehéz elképzelni, hogy a régi kőkorbeli embernek, a ki a barlangokban élt, csak durva kőeszközökkel bírt, még a szövetet sem ismerte, edényt sem tudott készíteni, s már is ilyen kifejlett észrevevési képessége és utánzási ügyessége lett volna. És még föltünőbbé teszi e tárgyakat azon körülmény, miként azonnal látni fogjuk, hogy az újabb kőkorbán, sőt a bronzkorbán sem találtatott tárgy, mely csak távolról is megközelítené. Csak a között választhatunk, hogy vagy nem hiteles a régi kőkornak tulajdonított e néhány műtárgy, s talán későbbi időben «rókák vitték» oda a barlangokba; vagy pedig ismereteink e korról egészen hiányosak, mivel az emlékek nagyobb része, különösen azok, melyek a durva kőeszközök és e műtárgyak közti űrt áthidalnák, mind elvesztek, vagy eddig nem kerültek napvilágra. Egyelőre megoldatlan rejtély; belőle következtetéseket levonni nem lehet.

A régi korban bármily ügyességre vall a kő megmunkálása, az eszközökön a csiszolásnak legkisebb nyoma sem mutatkozik. A csiszolt kőeszközök az új kőkort jelölik. A régi és az új korbéli kőfejszék abban is különböznek, hogy az előbbieknél a keskeny, az utóbbiaknak pedig széles vége van kiélesítve. Azon kívül az új kőkor eszközei alakra és használatra nézve sokkal változatosabbak, a kőfejszén és kovaszilánkon kívül nagy mennyiségben találatnak: vakaró-kések, szekerczék, vesők, török, nyílhegyek. Mindezek a nagy változatosságon kívül a kő megmunkálásában a régi kor eszközeihez képest nagy haladást mutatnak, mely valószínűleg nagyobb időközben és csak lassan, fokozatosan következett be.

Ezt a lassú, de következetes haladást, melyről az új kőkör eszközei tanúskodnak, vagy el kell fogadnunk, vagy vele együtt elvetjük a történelem előtti időkre vonatkozó egész tudományt. Ha pedig elfogadjuk, még inkább fokozzuk a régi kőkör fontebbi rajzemlekeinek rejtélyét, mert nagyon nehéz

elképzelni, hogy az ember, míg ezt a haladást tette a kő megművelésében, az alatt észrevevési és utánzási képességében ennyire hanyatlott volna.

Ha az új kőkorból csak a köeszközök maradtak volna emlékül, akkor talán még könnyű volna kielégítő magyarázatot találni. De a csiszolt és változatos alakú sok ezernyi köeszközön kívül az új kőkorból számos más emléket bírunk, melyek ama korbeli ember műveltségi állapotára világot vetnek, s melyek mellett a köeszközök jelentőségöket veszítve, egészen háttérbe szorúlnak, annál is inkább, mert, miként már megjegyeztük, Európának az Alpeseiken inneni területén az idő meghatározásában sem szolgálnak biztos útmutatóul. Minthogy azonban csak azt tartjuk föladatunknak, hogy a rendszer nyilván való hiányosságát megjelöljük, s nem lehet szándékunk, új rendszert rögtönözni, az elnevezést, mint egyelőre szükséges rosszat megtartjuk.

Ez úgy nevezett új kőkorba tartozó emlékek: a svájci tavak czölöpépítményei, melyek állandó lakásul szolgáltak; a nagy kövekből készült úgynevezett megalith-alkotmányok vagyis dolmenek, melyek sírok voltak; továbbá szövet és agyagedények maradványai.

Az emlékek e sorozata széles körű tevékenységben mutatja be a kezdetleges embert. Ha hozzá vesszük azt, hogy a svájci czölöpépítményekben talált nyomok kétségtelenné tesz, miszerint az ott lakó emberek már ismerték a földművelést és voltak házi állatjaik, kimerítő fogalmat alkothatunk műveltségi állapotukról. Hogy a köeszközök mennyire nem jellemző tényezők ama kornak, az könnyen megérthető azon körülményből is, mely szerint a köeszközöket úgy szólván készen nyújtotta a természet, s csak alakjokon változtatott az ember, vagy nyélbe ütötte, hogy használhatóbbak legyenek, tehát nem voltak sajátképeni alkotásai; ellenben a czölöpépítmények, a dolmenek, a szövet, a cserépedény sajátos alkotásai, értelmi képességének teremtményei. A czölöpépítmények és a megalith-alkotmányok által a végtelen térből egy kis részt kiszakított, azt sajátjává tette, birtokba vette, benne tulajdonát és saját magát ismerte föl. A hajlékony vesszőszálakat egymás mellé erősítve, sajátos alkotást hozott létre; a formátlan agyagból célszerű eszközt készített.

Ama négyrendbeli emlékek különösen figyelemre méltók

azért is, mert bennök a nyers anyagok négy fő sajátosságának megfelelő négyféle eljárást föltaláljuk. A nyers anyagok kiváló sajátosságaik szerint a következőképen osztályozhatók :

1. Karóalakúak, rugékonyak, a függélyesen lefelé ható erőnek ellenállanak, tehát viszonylagos ellenállási képességűek;

2. tömör állagúak, kemények, a szétmorzsolásnak ellenálló, tehát visszaható szilárdságúak;

3. hajlékonyak, az elszakításnak ellenállanak, abszolút szilárdságúak;

4. lágyak, idomíthatók, ha megkeményednek, formájukat megtartják.

E négy fő sajátásnak négy eljárás felel meg: 1. az ács-művesség (tektonika); 2. a kőművesség (stereotomia); 3. szövő- (textilis-) művesség; 4. gölöncsérművesség (keramika).*) Mind a négyféle technika, bár egészen kezdetleges alakban, fölismerhető azon emlékeken, tehát már magokban foglalják az elemeit mindazon műveknek, melyeket az emberi kéz ügyessége későbbben alkotott.

Az emlékek e négy faja közül díszítési kísérleteket csak az edényeken találunk; de e kísérletek ellentétben az előbbi ügyes rajzokkal, egészen kezdetlegesek, nem állati vagy növényi alakok utánzásából, hanem a térnek arányos, szabályszerű beosztásából állanak. Ama korbéli ember kedvtelését találta benne, hogy az agyagedényt, míg lágy volt, körmével vagy ujjhegyével közönkint benyomta, vagy kötéllal körülkötötte és az nyomot hagyva maga után, vonaldíszet képezett. Hogy ez eljárásában az arányosság érzete vezette, arról tanúskodik az, hogy a kötélnyomai egymástól megközelítőleg egyenlő távolságban vannak, s párhuzamosan haladnak egymás mellett, s ha valamely cserépdarabon körömnek és ujjhegynek benyomásai vannak, azok nincsenek összekeverve, hanem mindegyik külön sort képez. E tekintetben igen jellemzetesek és tanulságosak a west-kenneti sírhalomban talált cserépdarabok. Valószínűleg az új kőkor utolsó idejéből vagy a fémkor elejéről való temetési urnák között fordulnak elő olyanok, melyeknek fölülete három egyenlő részre van fölosztva, a felső részen, mely mintegy karimája az edénynek, párhuzamos sorokban körömnnyomások vannak, a középső részt vesszők

*) G. Semper: *Der Stil*. I. kötet, 9. l.

vagy szíjjak benyomása által geometriai alakokat képező vonalak hálózata díszíti, az alsó rész pedig egészen síma. *) Ez edényeken egyrészt a hármas beosztásban, másrészt a díszben mutatkozik az arányosság iránti érzék.

Mint hogy az ember kezdetleges alkotásainak törvényeit nem ismerjük, nehéz eldönteni azt a kérdést, hogy a négyféle technika közül az ember természetes fejlődésének folyamában melyiket illeti meg az elsőség? A vesszőfonat, mely hasonlít a mai kosárkötéshez, a czölöpépítmény s a nagy kőalkotmány a természet nyújtotta alkatelemeknek célirányos egymás mellé helyezése és összeillesztése útján készültek, tehát az eljárás mind a háromnál lényegileg azonos. Valószínű, hogy a kezdetleges vesszőfonatot a másik kettő megelőzte és az szolgált útmutatóul a czölöpépítmény és a kőalkotmány készítésénél. Az pedig alig szenved kétséget, hogy a négy technika közül a szövet és a gölöncsérművesség voltak azok, melyeken a célirányosság mellett a formák megválasztása és a dísz által a szép utáni törekvés nyilatkozott. A két utóbbi közül pedig az elsőség a szövő-művességet illeti meg, mely mintegy ösművészetként tűnik föl azon körülmény következtében, hogy önmagából fejleszti ki saját díszét, míg a többiek díszöket tőle kölcsönzik. **) A kőkorbeli cserépedények díszé által nyújtott bizonyítékot megerősítik a fémkorbeli eszközök.

A fémben, de kivált a réz és az ón megfelelő keveréséből származott bronzban az ember oly anyagot nyert, mely magában egyesíti mindazon sajátságokat, melyekkel az előbb felsorolt nyers anyagok egyenkint bírnak. A bronz sodronyalakban hajlekony, a szakításnak ellenáll; olvasztott állapotban lágy, könnyen alakítható, s ha megkeményedik, akkor is megtartja alakját; szilárd állapotban és nagyobb tömegben pedig fokozott mérvben ellenáll a függélyesen ható erőnek és a szétmorzsolásnak. E sajátságoknak megfelelően a fém s különösen a bronz megművelésénél különféle eljárás alkalmazható. Legkezdetlegesebb eljárásnak tartják a kovácsolást, s a kovácsolt darabok nittelesét (Niete), utána következik az öntés s vele összefügg a forrasztás. Az előbbi az érez hajlékonyságán alapul, az utóbbi pedig azon sajátságon, melynél

*) Lubbock id. m. I. köt. 163. és 166. lap.

**) G. Semper: *Der Stil*. I. kötet, 13. l.

fogva olvasztott állapotban lágy s megkeményedve alakját megtartja. A bronzkor legrégebb emlékein mind a két eljárással találkozunk. Azonban daczára a járatosságnak, melylyel az ember a bronz megművelésében bírt, kiválóan azon eszközök készítésére szorítkozott, melyek, bár sokkal változatosabb és tökélyesebb alakban, a köeszközöket pótolták. Legalább e föltevésre utal a megmaradt ezer és ezer emlék, úgymint: czelték, fejszék, balták, csákányok, kések, beretvák, kardok, török s dárdahegyek; ezek mellett a karpereczek, hajtűk s egyéb ékszerek aránytalan kisebbségben vannak, másnemű bronzművek pedig, úgy szólván csak kivételesen fordulnak elő. Így tehát arra vagyunk utalva, hogy azon eszközök, különösen fegyverek formai és díszítési tulajdonságaiból következtessünk a bronzkorbeli művészet kezdetleges fejlődésére. A következtetés számára azonban szilárd alapúl kínálkozik azon általánosan elismert tény, mely szerint az Irországbán, Dániában, Svédországban, Skandináviában, Svájcban, szóval egész Európában a legtávolabb eső vidékeken talált bronzeszközök oly feltűnően hasonlítanak egymáshoz s csak az alakban és díszítésben mutatkozik némi sajátzerűség, hogy szinte úgy látszik, mintha egy ugyanazon műhelyben készültek volna.

Az alakot illetőleg legelőször is figyelemre érdemes, hogy noha a rézkor megelőzi a bronzkort, még is fordulnak elő a mai fokosok- és baltákhoz hasonló tökélyes alakú rézeszközök és viszont találatott, különösen Dániában, több bronzczelt, mely forma tekintetében épen olyan kezdetleges, mint a csiszolt köeszköz, a különbség csak az, hogy a bronzczelt díszítve van. A bronzeszközök legnagyobb részének föltűnő ismerve a czélirányos és tetszős alak, mely a bronztechnikából fejlődött. Különösen jellemző formai tulajdonsága ez eszközöknek, hogy fölületök nem sima, hanem például a kardok és a török hosszában pálczaszerű kiemelkedések s viszont mélyedések, barázdák futnak végig. Nem a véletlen műve ez a formai tulajdonság, hanem azon törvény ismeretén alapszik, mely szerint a belül üres, kivájt tárgyak szilárdabbak, erősebbek, mint a tömörek; így tehát e czéltudatos eljárás anyagiilag és egyszersmind formailag is tökélyesebbé, szebbé tette az eszközt. E tünemény láttára csak azt kell mondanunk, hogy nem ismerjük az emberi alkotásnak általános törvényeit,

s azért nem vagyunk képesek megfejtetni a rejtélyt, miképen tett szert az ember azon törvény ismeretére, mely eleinte a fémművességben, utóbb pedig a fémlelapokkal burkolt ácsművek közvetítésével az építő-művészetben a szerkezeti formáknak kimeríthetetlen gazdag forrásává lett.

A természet valamennyi szerves alkotása belül üres, vagyis csöves rendszer szerint van képezve. Az edényeken, melyeket már az új kőkorban az ember művészi hajlamainak legegésebben szóló bizonyítékaiként ismertünk föl, szintén megtaláljuk nyomait a törekvésnek: a kidomborodás és mélyedés váltakozása által a szabad kézzel készített műnek tökéletlenségeit egyrészt enyhíteni, másrészt a belül üres test törekény oldalait erősíteni. Ugyanez a célja van a legrégibb edényeken és fémműveken előforduló bütyköknek is, melyeket az első pillanatra hajlandók vagyunk kezdetleges, esetlen dísznek tartani, pedig technikailag mély jelentőséggel bírnak, a mennyiben tudniillik az edénynek vagy más eszköznek tartósságát biztosítják.

Vajon a gölönccséművesség hosszas gyakorlata közben tett tapasztalatok eredménye e azon ismeret, vagy a kezdetleges, de elfogulatlan ember éles pillantással felfodózta a természet legtitkosabb törvényét, vagy vele született ez is és ösztönszerűen nyilatkozott, mint a tér és az idő arányos beosztása iránti érzék? E kérdésekre választ adni nem tudunk. Annyi tény, hogy e törvény ismeretén alapuló eljárás nagy mérvű befolyással volt a fémművek alakítására. Innét van, hogy a pálczaalakú kiemelkedés, a hajlítás, a mélyedés, a barázda, a bütyök jellemző tulajdonságát képezik a fémműveknek, s a fegyvereken, ékszereken és egyéb eszközökön mindenütt előfordulnak. *)

E korbeli fémeszközök vonalas díszűek: növényi dísz soha sem fordul elő, az állat-utánczat kivételes és igen ritka. A vonaldísz két fele: egyenes és görbe, vagy is csigavonalú. Az egyenes vonalak vagy párhuzamosan haladnak egymás mellett, vagy derékszögben keresztezik egymást és vonalhálót alkotnak, vagy pedig zig-zag formát képző tört vonalak. A görbe vonalak néha bütyök körül egymást övező köröket képeznek, leggyakrabban pedig csigavonalakká alakulnak.

*) G. Semper id. m. I. 367., II. 131.

Az egyenes vonalú dísz eredetét a szövő-művesség eljárásában ismertük föl; onnan kölesönözte legelőször a gölön-cséművesség, onnan származott át a féművekre. S a mennyiben ez utóbbiakon az egyenes vonalú dísz formailag tökéletesebb és változatosabb, az arra a következtetésre utal, hogy a szövőművesség e legeredetibb, s a díszítési kísérletekre nézve irányadó tevékenység, a bronzkorban a kőkorhoz képest tetemes haladást tett. Ezt bizonyítják a szövetből készült ruhák, melyek Jüttlandban Ribe mellett a késő bronzkori sírokban találtattak. *)

A görbe vonalú dísz, mely egy vagy más alakban a bronz-eszközök legnagyobb részén előfordul a fémnek tetszés szerinti hajlításából, kovácsolt lemezek nitteléséből származott, tehát ez is technikai eljárás eredménye, kezdetben az anyag megművelésének módja, s utóbb dísz lesz belőle. E tény következtében, melynek valószínűséget alig lehet megtámadni, fölötte kétségesse válik az, hogy az Angliában, Skóciában és Írországbán előforduló több megalith építmény, melyen kör- és csigavonalú faragványok vannak, a fémkort megelőznék és a kőkorból való lenne; ha az emlékek maguk a kőkor művei is, csigavonalú díszítések a bronzkorra utal. **)

Hogy a bronzkor művészeti tökéje a vonaldísz e két neméből állott, azt bizonyítja azon körülmény is, hogy a különbeni változatosság mellett, egyik is, másik hűen megtartja jellegét. És miként a bronz eszközök elismert hasonlósága nem lehet pusztán véletlen, épen úgy nem lehet véletlen a következetesség a geometriai díszítésben, hanem egész biztossággal utal arra, hogy egyrészt a szövőművesség befolyása állandó és változatlan volt, másrészt pedig utóbb hozzá csatlakozott a féművesség befolyása, vagy is hogy az anyag kezelése, a technikai eljárás volt az, mely az embernek a térbeosztáson alapuló formai érzékét vezette és kiművelte.

A szövet anyagánál fogva sokkal inkább ki van téve az enyészetnek, sem hogy azon régi időből nagyobb mennyiségben emlékül fönmaradhatott volna, s a művészetek kezdetleges fejlődéséhez okiratokat szolgáltatna; a kevés, a mit birunk a Jüttlandban talált, s az imént említett néhány pél-

*) Lubbock id. m. I. 46.

**) Lubbock id. m. I. 169.

dányra szorítkozik. Nem is remélhetjük, hogy azoknak száma szaporodni fog.

A bronz eszközökhöz azonban sorakozik a Görögországban, különösen Athenében, Santorin és Cyprus szigetén, továbbá Éjszak-Európában frank és germán sírokban, tehát a legtávolabb eső vidékeken talált cserépedények hosszú sorozata. Santorin szigeten az edények vulkanicus kitörésből képződött réteg alatt találtattak, a lelhelyek a többiekre nézve is kétségtelenné teszik, hogy a történelem előtti időbe, a bronzkorba tartoznak, hogy a történelmi idők legrégibb művészetét jóval megelőzik. Az európai gölöncsérművesség ez emlékei alakra nézve változatosak és nagy haladást mutatnak, de valamenynyin kivétel nélkül vonaldíszít találunk. Az éjszak-európai edények díszje egyszerűbb, kezdetlegesebb, a görög edényeké változatosabb, gazdagabb, tökéletesebb: vízirányos és párhuzamos vonalak szalagként, vagy csigavonalok láncz alakjában futják körül, majd ismét függélyes vonalak mezőkre osztják az edény felületét, s a dísz gazdagságát a vonalhálók, a hegyes- és derékszögben tört vonalak emelik. Amazok az egyszerűség, emezek a gazdagság mellett mindig megtartják eredeti jellegüket. A görög edényeken állatutánzatok is fordulnak elő, rendesen lud vagy hasonló szárnyasok és lovak, ezeknek alakja azonban határozottan a hímzésre emlékeztet, mintha a rajz szöveten ábrázolt állatok mintája után készült volna. Növényi dísznek, akár legkezdetlegesebb kísérletnek, a nyoma még kivételképen sem látható rajtuk.

A díszítés e sajátágánál fogva különböznek a történelem előtti idők végéről való európai edények, az elő-ázsiai és egyiptomi edényektől. Ezeket növények és valóságos állatoknak, mint az oroszlánnak, továbbá képzeleti szörnyállatoknak utánzatai díszítik, a miből nagyobb művészi fejlettségre lehet következtetni. Elő-Ázsia ebben is megelőzte Európa népeit, s a növényi dísz egyike azon találmányoknak, melyeknek bölcsője Ázsia, a honnét csak lassanként vándorolt át Görögországba, s ott ha nem is száműzte az edényekről a vonaldíszít, de mindenesetre szűk korlátok közé szorította. *)

Mínthogy Elő-Ázsia történelem előtti idejét még nem is-

*) A. Conze: *Zur Geschichte der Anfänge griechischer Kunst.* 1870 és 1873.

merjük, nincs is közvetlen tudomásunk arról, hogy ott milyen volt a művészet kezdetleges fejlődése, mely a növényi és állati utánzatokban mutatkozó nagyobb tökélyt előkészítette. S noha a nyelvtudomány a történelem előtti régészetet megelőzve bebizonyította, hogy az indogermán népek már elválásuk előtt járatosak voltak a szövetháztásban és a fémművességben; abból még nem következik, hogy ama technikai eljárásból fejlődött díszítési formák az indeurópai népek kizárólagos tulajdonát képeznek, s hogy Elő-Ázsia népeinél nem lett volna ugyanaz, vagy legalább körülbelül hasonló a művészetek kezdetleges fejlődése. Ellenkezőleg a történelmi időbe eső művészeti emlékek számtalan részlete, sőt Elő-Ázsia egész művészete közvetve azt bizonyítja, hogy a kezdetleges fejlődés ott is ugyanazon úton járt, de gyorsabban haladt, s hamarabb jutott nagyobb tökélyre.

IV.

A történelem előtti idők emlékei a művészetek kezdetleges fejlődéséről ily képet nyújtanak. Az ember tevékenysége az élet szükségleteinek megfelelő, czélszerű, használható eszközök készítéséből állott. Az eszközök díszje a térbeosztás alapján a technikai eljárásból származott, s ahhoz szigorúan ragaszkodott. E tevékenység az, melyet ma különösen iparművészetnek szokás nevezni.

Miként, hol és mikor támadtak a művészetek, s kapcsolatban vannak-e azzal, a mi a történelem előtti időkben kezdetleges fejlődésnek vélünk fölismerni?

Sokkal kevesebb adat áll rendelkezésünkre, s sokkal kevésbé ismerjük az emberi alkotás általános törvényeit, sem hogy e kérdésekre határozott, biztos választ adhatnánk. Azonban a történelem előtti emlékeken mutatkozó tényekből és más közvetett bizonyítékokból olyan következtetéseket vonhatunk le, melyek némileg talán megközelítik az igazságot.

Mínthogy a föld fölületének geológiai alakulása már befejeződött és nagy természeti válságok csak szűkebb területekre szorítkoztak, nem lehet indokolni azt a föltevést, hogy a fejlődés folyamata, melynek legelső nyoma az új kőkorszamban kezdődött és a fémkorszamban következtesen fölismerhető, egy-

szerre megszakadt volna. Ellenkezőleg a történelem előtti eszközök jellemzetes díszét hűen megőrizve találjuk a történelmi idők eszközein. A vonaldísz az elő-ázsiai és egyiptomi épületeken általánosan érvényben van. A derékszögű tört vonal, az úgynevezett meander a görög épület egyik állandó dísze; a szalagfonat a vonalhálóra emlékeztet, a gyöngyfűzer, továbbá a szövőművességből és a növényi utánzatból fejlődött levél- és virágkoszorú a görög edényeken és épületeken egyaránt előfordul. A bronzművesség jellemzetes csigavonala ismétlődik assyriai domborműveken ábrázolt asztalok lábain; vízirányosan egymás fölé helyezett két csigavonal szolgál díszül az assyriai oszlopfőnek; ugyanaz függélyes helyzetben előfordul a perzsa oszlopfőn; csigavonalú dísz, egészen olyan, mint számos bronzkard markolatán, látható a Mykénében, Atreus sírjában talált féloszlop törzsén; végül a csigavonal a formai tökély teljében és nem pusztán díszként, hanem mint a szerkezet szerves alkatrésze a görög- jón oszlopfőn jelenik meg. Az egyiptomi vájúpárkányon, a perzsa és görög- jón oszloplábak kidomborodó és bemélyedő hullámvázán ugyanazon tüneményt ismerjük föl, mely a bronz kardok és török alakját jellemzi.

Mind ez csak azt bizonyítja, hogy az eszközökön kiművelt dísz és formákat az építő-művészet is átvette. De e díszek és formák összesége még nem építő-művészet, s nem is fejti meg a keletkezés rejtélyét.

A történelem előtti idők emlékei közé tartozik a czölöp-építmény is, mely a négy technikai eljárás egyikének, az ács-művességnek készítménye, s melynek eredeti anyaga a fa. Azonkívül tudjuk, hogy a kőkorból az ember a köfejszéket fanyélba ütötte, s úgy tette használhatóbbá. Jüttlandban pedig bronzkori sírokban fakoporsók találtattak. Biztosan következtethetjük ebből is, hogy a kezdetleges ember az új kőkortól kezdve nemcsak lakhely építésére használta föl a fát, hanem hogy az egyébként is nagy szerepet játszott. Tehát az ember tevékenysége a fára is kiterjedt. És miként a kő, az agyag, s a bronz megművelésében és a szövőkészítésben haladt az ember, föltételezhető, hogy épen úgy tökélyesedett a fa megművelésében is. Nincs semmi, a miből e föltevés ellenkezőjére lehetne következtetni. Minthogy azonban a fa azon anyag, mely a pusztulásnak legkevésbé bír ellenállani, nem

maradtak fönn faművek, s minthogy a czölöpépítményen nincsenek nyomai a művészet kezdetleges fejlődésének, épen az emlékek hiánya miatt mellőztük az ácsművességet.

De ha helyes a föltevés, hogy a történelem előtti időben az ember tevékenysége a fára is kiterjedt, s hogy annak megművelésében tökélyesedett, akkor egyszersmind biztos alapot nyertünk, melyből kiindulva az ácsművesség azon tárgyait kereshetjük, melyeken a tökélyesedés végbe ment. E tárgyak egyrészt a kézi szerszámul használt kő- és bronz eszközök, másrészt a lakhelyül szolgáló czölöpépítmények és kunyhók között foglalnak helyet. Bár idegenszerűen hangzik, még is bútoroknak nevezhetjük ama több darab fából czélirányosan összeillesztett ácsműveket. A czölöpépítmények, s a bronzkori sírokban talált koporsók is egymástól különálló elemeknek czélirányos összeillesztése útján készültek. Ez eljárás a térnek szabályszerű beosztására, az arányos, szerves szerkezetre vezetett, mely egyszersmind a czélirányosság föltétele, a miből az ácsművességnek sajátos, lényegileg szerkezeti jellegű formái származtak. Csak ilyennek képzelhetjük az ácsművészség tökélyesedését, ha az egyáltalán föltételezhető. A czélirányosság hozta elő a bronzművek sajátos alakját, a pálczaalakú kidomborodást és bemélyedést. De azonkívül miként a szövött mű vonaldíszje átszármazott az edényre és a bronz eszközre, úgy az ácsművek sem zárkózhattak el a befolyás előtt, hanem örökölték a többi eszköz díszét és formáit. Tehát az ácsműveknek is voltak eredeti, sajátos, s voltak kölcsönzött, összetett formái. Az emlékszerű ácsmű, mely nem lakhely, hanem szent sátor, az Isten háza volt, e formák összhangzatos kiművelése által nyert művészi alakot. A fát az építő művészet föleserélte a kövel, s létre hozta az állandó, a helyéből ki nem mozdítható építményt, mely az ácsművel elvileg meg egyezik, s tulajdonképen csak változata annak, a miből fejlődött. De nem csak fejlődött, hanem még azontúl is az ácsművek eredeti és átszármazott formái állandó befolyással voltak az építő-művészetre, melynél sokkal idősebbek. *)

Az eszközök díszéül szolgáló növényi és állati alakok, a szobrászat és a képírás kezdetleges kísérletei, határozottabb alakot öltenek az emlékszerű épületen, s kiváló helyet foglal el

*) G. Semper, id. m. II. k. 210. 1.

köztük az ember maga, a ki az emlékszerű művészeti alkotásban öntudatra ébredt, megismerni és bámulni kezdte önmagát.

A fölsorolt tények azon következtetésre utalnak, hogy a történelmi idők előtti eszközök, melyeknek készítésénél a technikai eljárás volt irányadó, magukban foglalják a kezdetleges fejlődést, mely megelőzte, előkészítette a művészeteket, lépcsőül szolgált a művészi alkotáshoz.

A művészetek illetén fejlődése mellett bizonyítanak azon népek építményei, a mely népek az anyag technikai kezelésében magas tökélyt értek el, formailag azonban a fejlődés alacsonyabb fokán megállapodtak, az építő-művészetet, épen úgy, mint a szobrászatot és a képirást egyoldalúan, aránytalanul művelték ki. Az ilyen művészetek hasonlítanak a nem teljes kifejlődésű úgynevezett isolatív és agglutinatív nyelvekhez, s miként e nyelvek fogalmat nyújtanak arról, hogy az emberi nyelv fokonként miként fejlődött, épen úgy ama művészetek körülbelül visszatükrözik azon kezdetlegesebb állapotot, melyben a technikai eljárás volt irányadó, s mely állapotok a fejlődésben a művészetek keletkezését megelőzték. Például szolgál erre a chinaiak művészete, mely e szempontból összehasonlítható ugyanazon nép isolatív nyelvével. Másik példát nyújtja az indiai művészet, mely emlékszerű ugyan, különösen az építő-művészetnek megvannak az emlékszerűség jellemvonásai, de a szeszélyes díszítés túltengése által az arányos, szerves, formai kiművelődésben megakadályoztatott, s a fejlődés alacsonyabb fokán megállapodott.

Azon kérdésekre, hogy hol és mikor keletkeztek a művészetek, szintén csak megközelítő választ adhatunk.

A művészet legrégibb emlékeit az ó-kori keleti népeknél találjuk. Ezek léptek ki legelőször a történelem előtti idők homályából, s egyszersmind kezdetleges állapotaiból is. Elődeik találták föl a bronzot, s a vonaldíszhez a növényi és állati utánzatot csatolva, a kezdetleges fejlődésben a legnagyobb és aránylag leggyorsabb haladást tették. E körülmények s köztük kivált a legrégibb művészeti emlékek valószínűvé teszik a művészetek keletkezését az ó-kor keleti népeinél, a bronz bölcsőjéhez közel eső vidékeken. Ama népek közül egyet különösen megjelelni akarni, alap nélküli találgatás volna.

De minthogy az általunk ismert legrégibb művészeti

emlekek semmi esetre sem a legelsők, melyeket az ó-kori keleti népek emeltek, azért nem is állíthatjuk, hogy a művészetek keletkezése összeesnék Kaldea, Assyria és Egyiptom legregibb emlékeivel, melyeknek idejét különben szintén nem tudjuk egész pontossággal meghatározni. Annyit azonban adatok híján is egész biztossággal állíthatunk, hogy a művészetek nem rögtön és váratlanul támadtak. Az sem szenved kétséget, hogy a történelem előtti idők emlékeit az ó-kori keleti népek legregibb művészeti alkotásaitól nem századok, hanem talán évek ezrei választják el, a mely roppant időközt a fejlődésnek biztosan nem ismert, s fönt vázolt fokozatai töltik ki.

PASTEINER GYULA.

DON JUAN.

NEGYESEDIK ÉNEK.

1.

Poétának legnehezebb a kezdet
Kétségkivül, a vers végét kivéve;
Mert Pegazus száll, ha neki ereszted,
De szárnya hibban s zuhanunk a mélybe
Mint Lucifer, ki gögjén rajta vesztett
S mennyből lehullt; — nem volt nagyobb a vétke
Mint a mienk: gög hajt, hogy égbe vágjunk,
Mig vissza nem ver önnön véznaságunk.

2.

De hát idő, mely minden dolgot szépen
Lesímit, és sors-ütleg, megtanítja
Az embert, sőt a sátánt is, remélem,
Hogy képességek vajmi gyenge, sitnya. *)
Nem tudjuk ezt, míg a kiduzzadt érben
Vérünk gyorsan fut s ifju hévség szítja;
De mint folyó, tengernek menve, bővül:
Mélán emlékszünk tombolóbb időkrül.

3.

Okosnak hittem, mint suhancz, magam;
S hogy más is higgye, szinte követeltem;
A tisztelet meg is jött, hogy nyakam
Már érettebb főt hordozott; de lelkem
Tavasza elmúlt! . . . már bús ősze van!
Képzelmem szárnya nyugszik csüggedetten,
S kopár valóság — oda minden álom! —
Torzzá csufítja fényes ideálom.

*) «Satnya» helyett használják Biharban.

4.

Ha kaczagok a földi dolgokon
 Azért van, hogy ne sírjak ; és ha épen
 Sírok, azért van, mert hát nem tudom
 Természetem' megtörni semmiképen ;
 Hogy elpihenjen gond és fájdalom,
 Szived füröszd meg Lethe enyh-vizében ;
 Halandó sarját Thétis Styxbe dugta,
 Halandó asszony, Lethét önts fiudra ! . . .

5.

Sok ember azzal rágalmaz, hogy én
 Hazám vallását és erkölcsét rontom,
 És kimutatják, hogy e költemény
 Ilyektől hemzseg . . . ! Jó lélekkel mondom,
 Hogy én magam sem értem néha (tény)
 Némely finom czélzásomat ; de gondom
 Nincs másra, csak víg lennem egy kicsit,
 Bö szótáramban, lám, új szó ez itt.

6.

A fél-komoly vers válfajt, gyermeke
 Hűvös klimánknak furcsának találja ;
 E fajnak Pulci volt a mestere,
 Ki a lovagkort már törpülni látja,
 De verse még szüzzel s hőssel tele ;
 Van egy raj szörnye és zsarnok királya ;
 Utóbbin kívül mind avult dolog,
 Új tárgyhoz én ez okból fordulok.

7.

Hát nem tudom, ha sikerült-e ; tán
 Ép oly kevésbé, mint az, a ki vádol,
 Azt látva bennem, a mit ő kíván
 S nem azt, a minek értelme magától
 Kinálkozik . . . ! Nyelvét hadd öltse rám,
 Korunk méltányos s eszmét mi se' gátol
 Röppenni szerte . . . Ám Apolló kénytet
 Fülem csipdesve, folytatnom mesémet.

8.

Haidée s Juan édes szerelmök báját
Éldelve folyton, nem gondoltak másra ;
A vén idő is gyors, erős kaszáját
Habozva sujtja ennyi virulásra,
Búsan hervasztja boldogságuk fáját,
Bár sírját zordan minden szépnek ássa ;
De ők nem tudnák túrni a telet,
Ifjan halnának, mint a kikelet.

9.

Redőt nem túrne arczuk, kor fagyát
Hő, tiszta vérök, sem szívök hamút ;
E dús haját hó nem vonhatja át,
Örök szép nyár az ő éghajlatuk ;
Sujthatja őket villám, mint a fát,
Elégve rögtön, egy perczben, de rút
Kopár hanyatlás, mászó csiga élet
Az nem sajátjuk — sok bennök a lélek.

10.

Magokra voltak ujra, e magány
Éden nekik ; nem szomorúk soha
Csak hogy ha egymást — pillanatra tán —
Nem látják . . . Mély gyökerről metszve, fa,
Forrását vesztett csermely, anyja után
Gyermek, kit gondoz önző mostoha :
Nem sorvad úgy, mint ők, egymástól messze ;
Oh ! szív, te ösztönök legvégzetesbje !

11.

Oh ! boldog szív ! mely rögtön megszakad !
Háromszor áldott a finom cserép,
Emberré formált drága, szép agyag,
Ha földre bukva, ott hull szerte szét !
Nem érzi azt, mit annyin hordanak,
Sivár napok bús, hosszú láncz-szemét ! . . .
Az élet gyakran ott tart legtovább, hol
Legédesb enyhet várnak a haláltól.

12.

«Ifjúként hal meg istenek szeretttje»,
 Mondák már régen . . . s a ki így hal el,
 Az hív barátot nem lát sírba vetve,
 Sem azt — még sujtóbb! — hogy mint szárnyal el
 Barátság, mámor, keblünk ifju kedve!
 S előbb-utóbb ha már pusztulni kell,
 A vén nyilas, bárhogy bújj, eltalál:
 Tán szabadulás a kora halál.

13.

Halál nem járt Haidée s Juán fejében,
 Ég-föld övök; üdvökben nincs határ;
 Nem bosszankodtak az időre, épen
 Csak a miatt, hogy oly sietve jár;
 Gyönyöit olvastak egymás hő szemében,
 Egymásnak voltak tükrei; a sugár
 Mely tündökölve szép arcukra folyt,
 Viszonzott lángnak szent visszfénye volt.

14.

Csók forró éde, gyöngéd ölelés,
 A pillantás, ékes szólással telve,
 Mely mindent elmond s mégis oly kevés;
 A halk beszéd, mely mint madárka nyelve
 Merő csicsergés . . . ők értik csak és
 Nem fogja fel más, csak a szív szerelme;
 Kedves, bohó nyelv, annak semmiség
 Ki már kihült vagy nem gyúlt lángra még:

15.

Mind, mind övök! . . . Gyermekké váltak újra;
 Oh! bár azok maradtak vón örökre!
 Egyik sem arra termett, hogy e durva
 Szereplő élet bús igáját nyögje;
 Sivár világ terhérol mit se tudva,
 Mint két szelid lény, *egy* forrás szülötte,
 Mint kedvesével játszi nympa — : mért nem
 Élhettek úgy, patak, virág körében?

16.

Hold nőtt s fogyott, de változatlan lelte
E pár szerelmét reszkető sugára;
Ilyet ritkán lát égi hűnyta-kelte;
Nem vált apályllya a gyönyör dagálya;
Szerelmöket nem érzék ingerelte,
Erősb volt abban lelkök üde bája;
A bírás, annyi szerelemnek sirja,
Őket nagyobb, édesb gyönyörre bírja.

17.

Oh szép! és ép oly ritka, mint szép! Lelkünk
Üdül, ily pompás, nagy szerelmet látva,
Ha a világ fertőjével beteltünk,
Ha bosszant hitvány össze-visszasága,
Torz házas élet, udvarlóval eltűnt
Hölgy, csel s kalandok rút otrombasága,
Hol ismert szajhák hitvesekké lesznek
Kiket csupán a férj tart szüziesnek.

18.

Komoly szavak; kemény igazság! Tudja
Sok ember. — Hogy' van, hogy e szende pár
Ámbár a pályát régen együtt futja,
Bút-bajt nem érez s üdvözülve jár?
Más is hevül, míg uj az élet útja,
De később szikkad a szerelmi ár;
Örökké tart az ő romantikájok,
Mit irigyen gúnyolnak a kopárok.

19.

Kór állapot más emberekben ez,
Vérbőség s könyv okozta mákony-álom,
Bennök természet: lángzó, végzetes!
Sohsem kotoltak ők versen, románon,
Haidée a mit tud, az bizony keves,
És csak szent könyvet olvasott Juánom;
Kutass akárhogy, nem lelsz más okot:
Szerettek, úgy, mint a galamb szokott.

20.

Nézték a nap lementét; édes óra
 Mindenkinék, nekik kétszerte drága!
 Ekkor tartották egymást átkarolva,
 A szerelemnek első boldogsága
 Ekkor suhant le, szíveikbe folyva,
 Mint a gyönyörnek égből omló árja;
 A mint egymásra és az égre néznek,
 Multjok feltámad, mint uj, szebb ígélet.

21.

De nem tudom mért, lelkök mélaságán
 Halk félelem, sejtő bú reszket át,
 Mint könnyű szél, mely a magányos hárfán
 Végig suhan s kicsalja halk szavát,
 Vagy mécsre lebben, lángját megzilálván;
 E percz nekik futó gyötrelmet ad;
 Juán tört hangja mély sohajba fül,
 Haidée szeméből egy könny cseppje hull.

22.

A nagy, sötét, jós szem tágulva nézett
 A tűnő napra, mintha e remek
 Sugárzó gömbbel — hogyha elenyészett —
 Utolsó boldog napjok halna meg! . . .
 Juán merőn áll s önnön végzetének
 Bús sejtelmétől szíve fáj, remeg . . .
 Haidéera néz, mintegy mentséget kérve,
 Hogy ok nélküli bűt fogad szívébe.

23.

Haidée feléje fordult és mosolygott,
 De e mosoly föl nem viditna mást;
 Ész vagy kevelység a szívébe oltott
 Rejtélyes kint, sejtő iszonyodást
 Elnyomta rögtön; s hogy Juán a dolgot
 Félig tréfásan említette: «Lásd»
 — Így válaszolt — «ha meg kellene érni . . .
 De nem! Soha! Hisz nem tudnám túlélni!»

24.

Juán kérdezte volna még, de száját
Haidéenak ajka gyorsan csukta le,
S elnémitotta gondját, borzadályát
Egy hosszú csókkal; mondhatom hogy e
Methódus legjobb; mások praferálják
A bort s ez is jó, bőven élj vele!
Én megpróbáltam mindakettőt; válaszsz
Fej és szivgörcs közt, tetszésedre áll az.

25.

Asszony vagy bor, válaszsz inyed szerint,
Nyomukban jár a fönti két betegség
Hő élvezetnek súlyos sarczakint;
Melyikhez állj? Nehéz a döntés, tessék
Meghinni! Tudnám jól megvédni mind-
Kettőt, ha rám az ügyvéd tiszte esnék;
Ha oszt' a dolgot mint bíró ítélném:
Jobb mindakettő, mint egyik se', vélném!

26.

És nézik egymást hosszasan, tovább,
Szótlan gyöngédség mély tekintetével;
Gyermek, szerelmes, testvér, hű barát,
Ah! minden érzés, mely magasztos fénynyel
Csillog, ha két szív tisztán olvad át
Egymásba: most szemökből árad széjjel!...
Határtalan szerelmök szent túlsága
A végtelen, örök Jóságot áldja!...

27.

Egymás karjában, szív a szíven — oh!
Miért nem haltak így! Túlhosszan éltek!
Csak válást hozhat rájuk a való,
Kint és csalódást terhes, lassu évek;
E lét nekik komor, alávaló,
Lényök tüzes, mint egy sapphói ének;
Velök születve, bennök lakva, nem
Érzek, de lelkök volt a szerelem!

28.

Bár éltek volna erdők sűrűjében,
Mint csalogány, látatlan ; e kopár
Világ, hol bűn, gond, álság ül a képen,
Számukra tömlöcz! . . . Mély magányba jár
Minden szabad lény! Megvonúlva szépen
Párjával fészkel a dalos madár ;
Sas egyedül leng ; csak a varju rebben
Dögére, mint az ember, nagy seregben.

29.

És most álmra hajlott ifju párom,
Egymásra téve szép orczáikat ;
Kedves, szelíd, de könnyű volt az álom,
Finom szövetje gyakran megszakad ;
Titkos borzongás reszket át Juánon,
Haidéenak ajka, mint csergő patak
Szótlan zenét sug . . . arcza úgy remeg
Mint fuvalomban rózsá-levelek.

30.

Vagy mint az Alpok hűvös, tiszta árja,
Ha csendes habján szél suhan keresztül :
Az álom, lelkünk rejtelyes tyránnja,
Alvó Haidéera ily varázsszal rezdül . . .
Olyanná válsz, milyennek ő kívánja,
Eltépi lelked' a lelánczolt testtől . . .
Csodálatos lét! Érzéketlenül
Érezni s látni látó szem nekül.

31.

Álmodta, hogy szírthez lánczolva tengett
Magányos parton . . . lázas tenger-ár
Habzott feléje . . . tombolt, dúlt, kerengett,
S ő nem birt onnan elmocczani! . . . Már
Álláig ért . . . már ajakánál rengett,
Már fojtogatta a dühös dagály . . .
Elöntött ajka légert kapkodott,
Már vége volt . . . s meghalni nem tudott !

32.

Megmentve végre!... Éles kavicsosn
Vérző lábakkal futkosott... lehullt
A földre... botlott lépten és nyomon...
Kendőbe kötve valami gurult
Előtte most... láttára borzalom
Támadt föl benne... és utána nyúlt
S követte mégis, de hiába! Nem
Foghatta meg... kisiklott szüntelen.

33.

Más kép: — betévedt egy barlang ürébe,
Jeges, cseppkős szirttömbök néztek rája,
Nedves falát idő cifrázta, véste:
Rejtélyes hullám, vad rablók tanyája;
Ázott hajából víz pergett ölére,
Szemét elönté sűrű könny dagálya,
Megáztatván az éles szirteket,
És minden csöppje márványnyá jegedt.

34.

S hevert előtte fagyosan, felhéren,
Mint a verejték sáppadt homlokán
(Éleszti most is, hogy magához térjen,
De édes gondja hasztalan!) Juán!...
Nem dobban élet elfagyott ereiben;
Búgott a hab, mint dalló hableány...
Úgy megcsigázta szenvedő szívét
E kurta álom, mint egy hosszú lét!

35.

S a mint bámult rá, a halottnak képe
Torzúlni kezdett, majd új arcra vált,
Lambró vonási rezzentek szemébe;
Mind több s nagyobb hasonlatot talált;
Ő az, vadsága s jóni kellemébe' —
Riadva ébred... mintha a halált
Látná... nagy Isten! mily sötét szemek!
Ránézó apját pillantotta meg!

36.

Sikoltva ugrik és sikoltva dől le,
Keblén remény s bú, öröm és gond száll át,
Hogy feltámadt az, kit halottnak véle
Tenger fenéken s ki talán halálát
Okozza kedvesének!... Borzadt tőle
Bár drága volt szívének s annyi hálát
Érzett iránta!... Ily zord jelenetben
Részt vettem egykor én is — jobb felednem!

37.

Juan fölpattan Haidée sikolyára
S az elbukót felfogva, kapja le
Kardját a falról, hogy a baj okára
Vad bosszuvágygyal robbanjon vele;
Megszólal Lambró, eddig csendben állva,
És mosolyog, maró gúnynyal tele:
«Egy jelt adok csak s száz handzsár mered!
Hajítsd el, ifjú, hitvány fegyvered!»

38.

S Haidée Juánt esengve fogta át:
«Juan! ez ő! atyám! térdelj velem!
Ő megbocsát... ah! érzem! megbocsát!...
Oh! jó atyám! ne hagyj e gyötrelmem
Zsákmányaúl!... A porba hullva, ládd
Ruhád szegélyét csókolom!... Te nem
Vigasztalod meg lányodat!?... Boszúd
Széttéphet ah! de kimeld e fiút!

39.

Megmérhetetlen szándékkal, kevélyen
Állt ott az agg... nyugodt a hang, a szem,
— Ámbár e csendtől minden ember féljen! —
Lányára néz, de nincs egy szava sem;
Aztán Juanhoz fordul, a ki mélyen
El-elpirúl, majd sáppad rémesen;
Jól megmarkolja kardját, hogy lecsapja
Az elsőt, kit ráhajszol Haidée apja.

40.

«Kardod!» szól Lambró másod ízbe már.
Felel Juan: «Nem! míg szabad e kar!»
Sáppasztja Lambrót düh, nem borzadály,
S övéből pisztolyt von ki: «Ugy hamar
Végzünk! Halálod ten fejedre száll!»
Jól megvizsgálja, hogy a cső, agyar
S a kova jó-e — nem rég volt kezében —
Aztán a sárkányt felrántotta szépen.

41.

Valóban furesa, csiklandós zőrej,
Mikor huzzák a pisztoly kakasát
S tudod: percz mulva — tán annyi se' kell —
Húsz lépésről fognak czélozni rád;
Úras távolság... nincs nagyon közel,
Kivált ha bajfél egy volt jó barát;
De néhány puffanás után a fül
Hozzá szokik s kemény lesz rendkívül.

42.

Vén Lambró czélzott — egy-két pillanat
És Don Juánnak s énekemnek vége!
De Haidée most az ifjuhoz szaladt,
Bátran kiáltva: «Gyermeked szívébe
Lödd a halált! Véletlenül haladt
E part felé!... Enyém a botlás vétke!
Szerelmem birja s meghalok vele!
Nem gyöngébb nálad lányod kebele!»

43.

Imént még lágyság, csupa gyöngeség,
Könnyben fuldokló... most áll mint szobor
Márvány fehéren... szeme daczban ég
S minden félelmet gögösen tipor;
Alakja megnő... a karcsú derek
Kinyúlva, mintegy czélt mutat, komor
Fenségesen; apjával szembe néz,
De hogy feltartsa, nem mozdúl a kéz.

44.

Egymásra néztek s bámulatosan
 Hasonlítottak!... Egy arcz, egy tekintet!
 Csekély különbség csak a lángba' van,
 Mit a sötét szem, megvillanva, hintett.
 Mint nőoroslán, Haidée ép olyan,
 Szelíd, de bántva: öldökölve büntet.
 Atyjától nyert arczában atyja vére
 Gyúlad ki s lázad önnön nemzőjére.

45.

Termetre, arczra, mint mondám, egészen
 Hasonlók, csak kor s nemben térnek el;
 Sőt még a gyöngéd alkotású kézen
 (Nemes vér műve) ott is rajt' a jel;
 S most ellenséggént, egymást marni készen
 Feszülnek szemközt! Haragot lehel
 Az ajk, csók s nyájas «üdvözlég» helyett;
 Csak szenvedély dúlása szül ilyet.

46.

Lambró a pisztolyt lassan visszavonta
 S övébe rejté; — ám szegző szemet
 Lányára vetvén, ily beszédet monda:
 «Nem én akartam! A balvégzetet
 Nem én hívtam ki! Más a porba ontja
 A bűnös vérét s ily sérelmeket
 Halállal büntet! Már te cselekedtél!
 A sor most rajtam! Rád száll, a mit tettél!»

47.

«Dobasd el véle kardját, mert ha nem,
 Fejét, mint labdát guritom eléd!»
 Sípjába fujt harsányan, élesen;
 Más síp felel rá s nyomban a cseled
 — Vagy húsz darab — e perczig halk lesen,
 Fenn villogtatva gyilkos fegyverét,
 Vadúl betódul, mesterét körözve:
 «Fogjátok el!... avagy vágjátok össze!»

48.

Megkapta lányát s gyorsan elragadta,
S míg vas marokkal fogta derekát :
Juánra tört a bérenczek csapatja . . .
Haidée hiába tépi most magát,
Hiába küzd . . . e két kar ki nem adja,
Mint hogy ha kígyó fogta volna át ;
Az első rabló vágott mellel porban
Fetreng, a többi megy, nyomúl csoportban.

49.

A másodiknak arczát vágja szét,
A harmadik — vén, vakmerő, hideg —
Csapást felfogja és gyors fegyverét
Juanra vágva, úgy suhintja meg,
Hogy földre dobban, elhajtván fejét ;
És nyomban rá pirosuló vér pereg
Két mély, két kínos, égő sebajakból ;
Vállán, fején a fris vér mint patak foly.

50.

Ott kötözék meg, a hol elrogyott,
Aztán vivék Lambró parancsszavára
Ki a szobából és a partra ; ott
Néhány hajó állt, indulásra várva ;
Ladikba vetvén a vérző rabot
Eveztek gyorsan s egyiknél megállva
Fedélre rakták . . . Ott hever szegény !
Vigyázza, örzi sok komor legény.

51.

Csodálatos, hogy' jár a sors-kerék !
Hány változás s mily rettentő furák !
Né, itt egy úr . . . ifjú, csinos, derek,
Nyakig gyönyörben . . . pénze mint a mák.
Egyszerre — zsupsz ! meg van kötözve ; fék
Lábán, kezén ; kardvas husába rág,
És szállítják hajóra, tengerekre —
S mindez miért ? Mert egy hölgy megszerette !

52.

Megállok itt, mert nagy páthosz fog el,
Tőled, Khinának könnyező nymfája
Szelid thea! Egy pár kupát ha fel-
Hörpingetek jó fajta borból, rája
Pekkót, sötétet, innom nyomba' kell
Hogy böles egyensúly lelkemet megszállja;
Mert míg a borban poklot élvezünk,
Kávé- s theánál komolyak leszünk,

53.

Ha csak velök te nem társulsz, cognac!
Oh! Phlegeton-patak najáldja te,
Mért pusztítod májunkat? Hát te csak
— Mint más nymfák öldöklő serege —
Ép úgy gyöngíted udvarlóidat?
Én gyenge puncsot szoktam inni, de
Csábít a rum s ha jót húztam belőle
Másnap bizonynyal a fejem fáj tőle.

54.

Most elhagyom Juankát... Él, de senyved,
Alélt, beteg... sebláza lánggal ég;
De ahhoz mérve, mit Haidéeja szenved,
Az ő fájdalma hitvány semmiség;
Nem sír, nem örvöng, bős pillantást sem vet,
De meg se' lágyúl, ha legyőzeték!
Mór lány volt anyja, kit Fez szüle, hol
A föld vagy éden vagy merő pokol.

55.

Karesú olajfa ambrával behint
Márvány medenczét... gazdag a vetés,
Virág, gyümölcs... nyilik pompázva mind;
De ott tenyészik a méregfa és
Ott bőg a tigris, éji lcsbe', kint;
Tevék patája mély homokba vész,
Mely a bolyongót izzó sírba ássa —
Ilyen e föld: az ember szívnek mása.

56.

Emésztő napja, hő fényét lövelve,
Embert s vidéket egykép lángra gyújt,
Bűn és erény, kettős erőre kelve,
Mennyekbe visz, vagy kárhozatba sujt;
Haidée anyjának áldozó szerelme
Remek szépséggel dúsan párosult,
De szeme lángolt s szenvedélyt lövellett,
Bár szunnyadt, mint oroszlán forrás mellett.

57.

Szelidebb fény övezte magzatát,
Mint nyári felhő, szép, ezüst fehér,
Mignem haraggal megszedvén magát
Dühöngve tör ki és pusztítva mér
Romlást a tájra; csöndes keble át-
Veretvén kinnal, a vad tűzü vér
Dühöngve felforrt s most úgy dülja szét
Mint forró számum, bimbózó szívet.

58.

Azt látta még csak, hogy Juannak vére
— A mint rácsaptak és a kard talált —
Patakban ömlött a csarnok kövére,
Hol még imént mint büszkesége állt;
Nem is lát többet... elrogyó hivére
Végsőt pillantva, kínos jajt kiált;
Aztán elomlik, mint egy cédrus, atyja
Erős karán, mely csak most támogatja.

59.

Egy ér pattant meg s bíbor ajkiból
Piros vér bugygyan; elesüggedt feje
Mint zápor sujtott liliom, hajol
Sápadtan oldalt... jönnek sorra be
Cseléd leányi s míg arcukra foly
Pergő könnyű, teszük ágába le;
Adnak gyógy nedvet, cseppeket... hiába!
Se' él, se' hal... nem tudnak hatni rája.

60.

És így feküdt ott... sorsa változatlan,
 Halvány, merev; csupán az ajkon áll
 Egy kis beteg pír; ám utált alakban
 — Bár alig él — még nem jön a halál;
 Ki rátekint, remény támad fel abban
 És kedves arczán életet talál...
 Vonásain, szemében annyi lélek!
 Ez győzni fog, bár teste semmivé lett.

61.

Érzelmait most is mutatja képe,
 De mint szobor, véső faragta márvány:
 Hideg, fagyott... ép' mint a szépek szépe,
 Vénus, szemünknek kőalakban állván,
 Mint Laokón, örök keserv szemébe',
 S a Viador, örök halóra válván;
 Minden vonásuk élet és való,
 Ám egy sem él, mert egy sem elmuló.

62.

Majd ébredesz, de nem mint édes álom
 Inkább halálból: új a lét neki;
 Nem törhet át érzése a homályon,
 Zavart szemét akárhová veti,
 Nincs mód, hogy egy kis emléket találjon;
 A mult keservét újra szenvedí,
 De hogy miért, nem tudja semmiképen;
 A fúriák még nyugszanak szívében.

63.

Merev szemekkel nézi a jövőket,
 S nem tudja, mit néz, bárhová tekint;
 Mivégre őrzik: meg se' kérdi őket,
 Az ápolóknak egy jellel sem int;
 Nem látja, hallja a bús szolgánokat,
 Hiába' szó s hiába csönd megint;
 Nincs egy sohajja, nincs egy gondolatja;
 Lassan lehel, hogy él, csak ez mutatja.

64.

Járnak körülte, ő se' hall, se' szól,
Jő apja lassan, meg se' nézi őt;
Nem ismer embert, egy helyet se, hol
Rajongva élt át annyi szép időt.
Más s más szobákba átviszik, sehol,
Sehol nem eszmél! nincs emléke több.
Csak mély szemében vet rémes lobot
Egy szörnyű láng, mely a multban lobog.

65.

Lantról beszél a suttogó cseléd;
Eljő a lantos s pengni kezd a húr,
Egy perczre, mintha lelke éjjelét
Törné a hang át, rámered vadúl,
A fal felé fordítja majd fejét,
Ébredni fél . . . jobb öntudatlanúl! . . .
S elkezd az, — reszketve szárnyal át —
A mult idők egy méla, halk dalát.

66.

S száradt ujjával a falon kopog
Mintegy ütemre; most más dalba kezd
S dalol szerelmet; keble földobog,
Ébred, sohajt, remegve hallja ezt . . .
Már tudja, érzi, hogy nem álmodott,
Emlékezik s a mult eleje rezg;
Borúlt szeméből hull a könnyek árja,
Mint berczi kód, nehéz csöppekre válva.

67.

Múló vigasz! múltó remény! hamar
Kelt öntudatja örületbe csap,
Dühöng, felugrik, sujt a gyenge kar,
A félhalott örült erőre kap;
De tőle szót, jajt egy lélek se' hall,
Habár a láz legrémesb, legvadabb;
Hogy megragadták lankadó kezét,
Ajkára nem jött szakgatott beszéd.

68.

Olykor világos pereze is vala ;
Atyjára egy pillantást sem vetett,
Mindent merően s hosszan bámula
De kábult lelke mitsem érthetett ;
Ételt, italt magától eltola,
S unszolva váltig, egy kérést se' tett ;
Hely-változás, idő hatalma, szer,
Hiába ! Álom nem ringatta el.

69.

Így hervadt tizenkét bús napig,
Mig lelke elszállt, észrevétlenül,
E földi hont oly könnyen hagyta itt,
Sohaj, nyögés, egy kínos jaj nekül ;
A kik körülte állottak, alig
Hivék, hogy arczán végenyészet ül ;
Holtta meredvék a bővös szemek,
Édes, szép arczán sír-homály remeg !

70.

Meghalt szegény, de nem csupán maga,
Egy másik éltet vitt magával el,
Mely mint a bűn bűnetlen magzata,
Virúlhatott vón, más sorsot ha lel ;
Most rejti lényét kettős éjtszaka,
Az ág lehullott, kis gyümölesivel ;
Hiába hull hús, égi harmat-ár
E tört virág s dúlt bimbájára már !

71.

Így élt, így halt ő ; több csapás nem éri,
Se vád, se gond ; nem állt azok sorában
Kik türve türnek, mig a sors kiméri
A véghatárt, hol később vagy korábban
Sírjokba őket agg voltuk kíséri ;
Meghalt hamar, de üdve mámorában !
Most már pihen mély, néma sírba' lent,
Hol habmorajjal küzd csupán a csend.

72.

A kis sziget most pusztaság ; a lak
Bús omladék ; nincs egy lakója sem ;
Csak Haidée s Lambró — lenn a föld alatt —
Maradtak itt ; de sírjuk jeltelen ;
Nem tudja senki, mily szép hamvakat
Rejt itt a föld ; követ sírjokra nem
Tett senki ; gyászdal sem zokog ; csupán a
Tenger sirat, Cykládok szép leánya !

73.

De a görög szűz róla enkel
El-elmélázva ; s a harcz keverő
Bátor halász apját idézi fel ;
Annál a szépség, ennél az erő.
Szépségét szíve bős gyötrelmivel
Fizette meg ; bűnhödni kell a hő
De tiltott üdvért, min romlás lebeg :
A szerelem magát boszúlja meg !

74.

Nézzünk más tájra . . . roppant bús ez itt !
Nem szívesen foglalkozom azokkal,
Kiket vad téboly, örültség feszít,
Nehogy rám fogják — ámbár semmi okkal —
Hogy bennem is hasonló létezik.
Múzsám se' hagy már ; csíp, hogy egy pár fokkal
Menjek tovább ; hát engedelmet kérek
S agyonpüfölt Juánhoz visszatérek.

75.

Bilincsre verve, lázban, vérbe'-fagyba' :
Eltelt néhány nap s egy pár kínos éjjel
Mig rendbe jött megkúszált gondolatja
S felfogta, hogy rabszolgául vivék el,
S hajójukat nyílt tenger úzi, hajtja ;
Elérték Tróját tartós, könnyű széllel,
Máskor gyönyörrel szemlélné . . . de hát
Most búsan nézi Sigeum fokát.

76.

Zöldellő halmon, mely kéklő vizekbe,
 Szűk Hellespontba nyúlik szeliden,
 A hősök hőse ott van eltemetve,
 Nagy, nagy Achill; (Bryant azt mondja: nem!)
 A messze tér dombokkal sűrűn fedve,
 Sírok — kike? Tán Ajax nyomja lenn
 A port vagy Hektor; hős raj, mely ha élne
 Bennünket mind gulyáshússá metélne.

77.

Márványtalan, nevetlen sír-csoport,
 Bérczczel szegett bús, hosszú, pusztá katlan,
 S távolban Ida; nem roskadva hord
 Sok ezredévet s most is változatlan;
 A tér szabad; babért és úti port
 Most is lehet kergetni rajt', csapatban;
 De hol Trójának romjait kerestem:
 Ott birka járt és teknőcz mászott resten.

78.

Nyargalt a vad mén... itt-ott recsegő
 Nevű szegényes kis falucska; pásztor
 (Nem Páris) bambán megbámulva hő
 Tudványú ifjat, ki a szép diák-kor
 Rajongásával e helyekre jő;
 Egy-egy török, ki nem fogyó pipából
 S imádkozásból: íme ezt találtam,
 De a Phrygekből egy lelket se láttam.

79.

Megengedtek Juáunak, hogy kimenjen
 Rossz tömlöczéből; szeme búsan szárnyal,
 Rabságát hordva, a nagy végtelenben,
 S a kék habon, mit hősök sírja árnyal;
 Oly gyöngé még, hogy ajkán súgva lebben
 A félénk kérdés; de a mit néhány vall
 Válasz gyanánt, nem festi semmikép
 Rózsás színekkel multját s jelenét.

80.

Rab társakat pillant meg; taliánok
 Valának ők, a mint közben kisúl,
 Most legalább szórakozott e mások
 Történetén, mely furesa rendkívül;
 Livornóból — dalos komédiások —
 Szieziliába indultak, de (fül
 Borzadj!) útközben, gondoskodva róluk,
 Eladta őket — impresariójuk!

81.

A társaság buffőja mondta el,
 Hogy ő s a többi mily veszettül jára;
 Most is vidám s jó ízűn kerepel,
 Ámbár szállitják Stambúl piaczára;
 Kedvét e balsors nem függeszti fel,
 Virgoncz és kedves, a bajok daczára;
 Vitéz lelkétől kezd éledni végre
 A primadonna és tenor kedélye.

82.

Balsorsukról ezekben nyujta képet:
 «Egy briggnek a gaz impresárió
 Fütty-jelt adott; kinyuló fokra lépett
 S bögött! Corpo di Cajo Mário!
 Át tettek nyomban a hajóra, szépet,
 Rútát, csomóban; ki se' kötve oh!
 A tantièmet!... De ha nótát kedvel
 A szultán, csillagunk ragyogva megy fel.

83.

«A primadonna, bár látszatra vén,
 S hösnője sok rút és bűnös kalandnak,
 S azonnal náthás, a nézők terén
 Ha nincsen ember: örvend némi hangnak;
 Tenorunk nője csinos számba mén
 De semmi hang!... Miatta hajba kaptak
 Mult farsangon, mert ennek lett bolondja
 Cicogna gróf, kit ünnepel Bologna.

84.

«Hát meg a ballerínák ! Itt a Níni,
 Ki nem csak piczi lábával keres ;
 Itt a bohókás, fürge Pellegrini ;
 Mult farsangon volt néki kétszeres
 Bevétele, de tudván enni, inni,
 Pár hó alatt ezer tallérja — hess !
 Hát a groteska ! Milyen idomok !
 Gyúl érte férfi s szalmaként lobog.

85.

«A figurans had, mint eféle nép
 Egyáltalán, sok gyülevész személy ;
 Akad közöttük pár csinoska kép,
 A többi egy pipa dohányt sem ér ;
 Van egy, például, kinek arcza szép,
 Sovár szemének pillantása mély —
 De oly feszes, mint a karó . . . s a szem,
 A pompás termet, mind kárba veszen !

86.

«A férfi része így-úgy, közepes ;
 A muzsikus vén, elnyűtt salabakter,
 De azt hiszem : még jó állása lesz,
 A háremben lehet belőle bakter,
 Ott szíve majd ártatlanul repes !
 Köztök ki három jó hangot kutat fel
 A harmad nemből, mit a gondos pápa
 Teremt, száz arany annak a markába !

87.

«A tenorista elczipfrázza dolgát,
 Bassistánk ordít, mint a dühös állat,
 Hallása nincs, a hangját nem csiszolták,
 Kontár bögése igazán utálat ;
 De persze mégis a nyakunkra tolták,
 Mert primmadonnánk pereputtyja s vállat
 E nő vet érte ; hallaná csak, fáznék !
 Szent uocse ! mintha egy számar skáláznék !

88.

«Nem volna szép, dicsérnem magamat,
S úgy látom, Ön — ámbár még fiatal —
A nagy világon utazott sokat,
Izlese finom s érti, mi a dal!
Nevem Raukokanti s ha szabad
Így szólnom: multam csupa diadal!
Hallott e névről, nemde? Oh! elég
Alkalma lesz, hallani róla még.

89.

«A baritont, itt van ni, majd kihagytam!
Csinos legény, de önhitt szertelen!
Mozgása jó, de úr tátong az agyban;
A hang kemény s nincs térfogatja sem;
Panaszkodik, lamentál szakadatlan
Pedig csak utcán vón illő helyen;
Szív nem levén, hogy mint szerelmes, hasson,
Ügyel, hogy mindig szép fogat mutasson.»

90.

Raukokantnak megszakadt beszéde,
Kalóz csapat mert most sietve jő
S hajszolja őket a hajófenékre,
Mivel lejárt a megszabott idő.
Mily tündöklő a tenger tiszta kékje!...
Rá fénypalástot nap sugára sző!...
Végpillantásuk e látványba olvad,
Osztt' börtönükbe búsan bandukolnak.

91.

Hallották másnap, hogy mig érkezik
Szultán fermánja (nincs felségesebb
Szentebb parancs: kutyába sem veszik
S kijátszák rendre) mint egy falka eb
Köttetnek össze s együvé teszik
Nőt nővel, férfit férfival, a szebb
Jövendőt ekként párosával várván,
Mig eladódnak Stambúl fő bazárján.

92.

Mikor már sorra jól kiválogatták,
 Nők s férfiakból fönmaradt egy-egy,
 Tehát e kettőt (hosszasan vitatták,
 Vajon a soprán férfi számba' megy?
 Végül, örzőnek, asszonyokhoz csapták)
 Szint' összekötték; nem tudom, ha kegy
 Vagy gúny-e sorstól: a férfi Juan volt,
 S a párja egy szép, bacchans arczu lány volt.

93.

Raukokanttal — hallatlan malőr! —
 A tenort fűzik össze; szemtelen
 Dühvel e kettő most egymásra tör,
 Dühvel, minőt csak a színpad terem;
 Egymást agyon boszantniok gyönyör,
 Szidják, rángatják egymást szüntelen,
 Majd ez feszeng, rúg, majd rágyújt amaz,
 «Arcades ambo!...» — mindkettő pimasz.

94.

Juan társnője egy római nő,
 Kit nagygyá (ó Ankóna nevele,
 Szemében tűz (és belladonna) hő
 Ingert sugároz Don Juan fele;
 Korom pillákból ölte ront elő
 A vad pillantás, mély vágygyal tele;
 Kaczér bájával ha szemedbe nézett,
 Levert lábadról a forró ígézet.

95.

Most kárba vész minden merész varázsa!
 Gyászol Juan... ah! szíve zord, hideg;
 Hiába hull rá a szemek parázsa;
 Bár egymás mellett állanak s ideg
 Idegre simúl s gyengen kotorászsza
 Kéz a kezét: marad sivar, rideg,
 Hűsége nem lesz a kaczérság rabja,
 No tán a két seb szintén támogatja.

96.

Mindegy! Ne firtasd szebb erény okát!
Tény, hogy lovag nem volt hübb soha még,
Nem óvta jobban multja zálogát
Mint kis Juán! Aszondják, nem elég
Elgondolnod jég Kaukáz fokát
Ha markodban szikrázó csóva ég;
De néha mégis! Annál szebb Juántul
Hogy ezt a próbát állja s meg se' rándul.

97.

E helyzetet fösthetném szép színekkel,
Hisz mint gyerek hű voltam magam is,
De azt hallom, hogy nem mindenkinek kell
Két első könyvem, mert kissé — hamis!
Nem bántom hát! Jó kiadómat meg kell
Nyugtatom! Ő, mint némely szende miss,
Azt tartja: tün előbb buj át teve,
Semmint e kettő jut családba be.

98.

Jól van no!... írok izléstek szerint,
S szűz verseményit Ariost', Priornak
Fielding s Smolletnek, tessék venni mind,
Átengedem e finom, tiszta kornak!
Forgattam egykor lelkesedve, mint
Buzgányt a tollat s érezték e karnak
Súlyát sokan... e rágalmas beszédre
Be visszavágtam volna!... Most már vége!

99.

Mint gyermek a csatát, ép úgy szerettem
Tollal czivódni; most békére vágyom!
Tudós dühöngjön! Én nyugodtabb lettem;
A zöld babér fonnyadhat koponyámon,
Jobbom túlélje minden versemet... nem
Törődöm vele!... pár száz évi lábnyom
Maradjon bár utánam... egyre men!
A szél csak úgy zúg dölt sirom fűvén.

100.

Kik messze multból ránk maradtanak :
Az istenült költőknek élete
Létöknek egy kis töredéke csak ;
A név, sok-sok századba nyúlva be :
Hógömb, mely minden új hely alatt
Magasbra nő s terjeng haladva ; de
Legyen bár oly nagy, bár oly óriás
Mint bércz-orom : hideg hó, semmi más !

101.

És így a nagy név pusztá hang csupán,
S a becsvágy tűnő délibábot űz,
Bár minden vágy közt, mely csalkép után
Száguld, legbőszebb lobogásu tűz
Ebben rohog ; rátámad a bután
Dúló időre, melynek nyoma bűz
S hamú ! . . . Elöttem Iliont Achilles
Sírján tagadták . . . Rómával is így lesz ?

102.

A sarj, mely a halott nyomába' kel,
Az is ledől ; a sír szomszédja sír ;
Nagy korszakok nyom nélkül tűntek el,
Rájok találni már emlék se' bír ;
Az őseinknek oly szent síri jel
Hová rohadt ! ? Hány száz volt, kit a hír
Szárnyára vőn, s közös halálba vetve
Most porlanak, többé nem emlegetve.

103.

Ebéd után ott lovagolgotok,
Hol De Foix, a hős harczkeverő
Ifjan esék ; embernek vajmi sok,
Hiú becsvágynak oly kevés az ő
Életkora ; egy roskadt oszlopot
Láthatsz, — talapja giz-gaz és merő
Sár meg pizok — mely csínosan faragva
Eléd Ravenna vérfürdőjét adja.

104.

Naponként Dante sírja mellett járok,
Hamvát csinos, nem zordon-ünnepélyes
Kupola őrzi; a költő porát ott
Jobban becsülik, mint a hősnek véres
Kövét. De egykor oh! idő levágod
Mindkettőt... hős és költő semmivé lesz,
Vegyülnek ama költők s bajnokokkal
Homért s Achillt kik megelőzték sokkal.

105.

Az oszlopot hajdanta ember vére,
Most rút mocsok, embersár szennyezi;
A durva pór, rá piszkolván kövére,
Utálatát ebben mutatja ki;
Igy járt az oszlop! És e gyászdal-féle
Hadd szóljon minden vérebnek, a ki
Oly vészbe, kínba dobja a világot,
Minőt poklában csak zord Dante látott.

106.

De ámbár csak füst a dicsőség, költő
Lesz mindig, mert a tömjén füstje drága!
Dalt, verset áraszt a lelket betöltő
Viharzó érzés folyton a világra!
Mint tengerparton a szilaj, üvöltő
Hab megtörik: a szenvedély dagálya
Verssé fog törni; mert a vers, ha mély
S erős, — nem rímláncz — csupa szenvedély!

107.

Ha férfiak, kik esztendők során
Éltek, szemlélték, vívodtak sokat,
S övük a nagy, de gyászos adomány,
Hogy minden érzést, kéjt, fájdalmakat,
Akép irnak le, a való nyomán,
Hogy testet öltvén, élni látszanak:
Ne írják, bátran mondhatod, de félek:
Sok gyönyörű dalt semmisítenél meg.

108.

Oh! kék szemek! ti könyvek végzetén
 Uralkodó angyalkák, töletek,
 Kiknek nézése egy-egy költemény
 Én imprimáturt hát nem nyerhetek?
 Szakácsnékhöz legyek száműzve én,
 Kik Parnasszon répát természetnek?
 Ah! a párolgó kasztáli theát
 Csak én, csak én ne szörpöljem tehát?

109.

Arszlántok többé nem vagyok? Derék
 Udvarló, kedvencz, báli költő-féle?
 Ki minden pletykát úgy megbókolék
 S kajdásztam, mint Yorick rab seregélye:
 «Nem mehetek ki!» — Egy van hátra még:
 Nyögnöm, mint olvasatlan Wordy: Vége
 Az izlésnek! Merő lottéria
 A hír, mit húz egy kék kottéria.

110.

Oh! oh! te «mély, homályos, kedves kékség!»
 Mint egy poéta festi az eget,
 S a mint én hívlak, bölcs asszonyi népség!
 Harisnyád ép oly kéken integet
 (Hogy mért? e titkot nem kutattam én még!)
 Mint a szalag, mely úri térdeket
 Fog át bal lábon, hogy ha trónon áll
 Vagy udvarának bált ad a király.

111.

Szépségetek szeráffal versenyez!...
 Ah! más idők! Romokba omlott minden!
 Gyönyörködtünk egymásban... én nemes
 Vonásitokban és ti verseimben!
 Ragaszkodom most is hozzájok — ez
 Természetes!... Erényök égi színben
 Ragyog!... Ismérek egyet közülök: kincs!
 Szép, tiszta, jó, — de józan esze csöpp sincs!

112.

Humboldt, az «első utazó» s remélem
Nem az utolsó — lesz még ezrivel —
Műszert talált föl, (nem tudom mi néven
Hivják, sem azt, mely' nap találta fel)
Egy furcsa eszközt, mely megméri szépen,
Ha véle ormok magasára kel,
Az atmosphérát, a sugárzó kéket —
Szép Dafne! oh! hadd mérjelek meg téged!

113.

Folytassuk immár a mesét!... A gálya,
Vásárra szánt rabnépivel, kiköt
— Nagy útat téven — végre valahára
Stambul révében, a Szerálj mögött.
A vesztegzár elengedtetvén, már a
Piarczon vannak; senkisem szökött
Közülök el; van ott sokféle faj:
Cirkasszi, cserkesz, muszka; tarka raj.

114.

Ezer meg ötszáz tallér volt az ára
Egy bájos, kedves és valódi szűz
Cirkassz' leánynak; a szépség sugára
Vakító fényvel homlokára tűz;
Néhány vevő, erősen licitálva,
Tíz százig érte bőszt játékot űz;
Több ígértetvén, mindegyik eláll,
Látván, hogy itt a szultán licitál.

115.

Oly áron kelt tizenkét néger asszony
Minőt nem adhat Nyugat-India
— Bár ott Wilberforce, kit az ég nyugaszszon,
Az árakat jól felszöktette. — Na
De nem csoda! Hogy egy rózsát szakaszszon
A bűn nem sajnál milliókat!... A
Sok szép erény kissé szűk marku mind;
A bűn pazar, hol egy új mánor int.

ALLIANCE
KÖZÉP-KELETI
KÖZVETLEN

116.

De hogy mikép járt a derék csoport,
Hogy' vásárolt meg egyet egy zsidó,
Mást egy pasa; terbet mily nyögve hord
Egy részök, míg a nők szívszaggató
Módon szorongnak, hogy tán férfi kort
Túlél't vezér leszen szállást-adó,
S hogy' mennek szét búsan ballagva aztán,
Mint negyedik nő, nyomorúlt ágyas tán —

117.

Következő énekben mondom el,
Regényem hőjét szinten elhagyom
— Bár sorsa roppant szomorú — mivel
E fejezet hosszúra nyúlt nagyon;
A terjengést, tudom, kerülni kell,
Szűkebbre ám sehogy se szabhatom;
Most hát megyek; mit tesz s hogy van Juán,
Elmondja majd az ötödik Duán. *)

BYRON után angolból

ÁBRÁNYI EMIL.

*) Ének, Ossiánnál.

A SOCIALIS BIRTOKREFORM.

Az 1881. évben öt fiatal főúr tanulmányi útra kelt Amerikába, hogy a helyszínén ismerkedjék meg azon tényezőkkel, a melyeken az Egyesült-államoknak a mezőgazdaság terén az európai termeléssel szemben kifejtett versenye alapszik. A kis társaságot Meyer Rudolf, Németországból kiinduló író kalauzolta, nem mint mentor, hanem mint a közgazdaság új korszakának prófétája. Az utazó társaság egyik tagjának, ifjabb gróf Széchenyi Imrének Amerikából írt s a *Magyar Föld* című lapban közzétett levelei az érdeklődő közönségben némi föltűnést keltettek, mert e levelek más okokra vezettek vissza Amerika fölényét a mezőgazdasági termelésben, mint addig rendszerint fölvették. Megerősítették ez okoskodást a társaság egy másik tagjának, gróf Andrássy Gézának levelei, a ki Amerika nagyságának forrása gyanánt az otthont mentesítő törvényeket jelölte meg. E levelek megjelenésével egyidejűleg gróf Széchenyi Kálmán a sopronmegyei gazdasági egyletben a birtokminimum behozatalára nézve tett indítványt.

Az így megindított mozgalom nem maradt elszigetelve, az ellenzéki lapok fölkarolták a népszerűnek és izgatásra alkalmasnak látszó eszmét s fölhangzott a kiáltás, hogy agrár-politikát kell követnünk, különben az ország földbirtokos osztálya föltartóztathatlanul pusztulásába fog rohanni. Az agrár-politika lényegére nézve azonban a legnagyobb zavar uralkodott; a kik leginkább hangoztatták annak szükségét, azok voltak legkevésbé képesek meghatározni, hogy tulajdonképen mit akarnak. Ilyen körülmények között adta ki ifjabb gróf Széchenyi Imre, egy hosszabb zárszóval kísérve az *Amerikai Leveleket* és tartotta meg fölolvasását gróf Andrássy Géza az otthont mentesítő törvényekről, a mely fölolvasás

szintén megjelent egy kötetben. E két mű nyomán határozottabb irányt nyert az agrárius mozgalom, most már van kitűzött célja: az amerikai otthont mentesítő törvényeknek megfelelő alakban való meghonosítása.

Az agrárius eszmék hangoztatására nem késett a felelet azok sorából sem, a kik a javasolt intézkedéseket fölöslegeseknek, sőt károsaknak tartották. Gróf Andrássy Géza fölolvassága magában a magyar gazdák társas körében alapos visszautasításra talált, gróf Széchenyi Imre könyvére pedig Láng Lajos adta meg a feleletet *Birtokminimum és homestead* és *Minimum és majoratus* című cikksorozataiban, a melyeket gróf Széchenyi Imre válaszszal kísért. Az amerikai utazó társaság kalauza, Meyer Rudolf is hozzá szólott a kérdéshez *Heimstätten und andere Wirthschaftsgesetze* című könyvében, a melyben Magyarország számára kidolgozott agrár-jogot közöl. A magyar agrár-kérdéssel foglalkozó irodalomnak e legkiválóbb termékei nyomán lássuk a kérdést magát.

I.

Agráriusaink szerint Magyarország birtokos osztálya, különösen pedig kisbirtokossága komolyan beteg. A betegsége nézve megállapított diagnosis két szervi bajt ismert föl: a birtokok túlságos elaprózását és mértéken felüli eladósodását. Gyógyszerül ajánlották: a birtokminimum behozatalát, mely az eldarabolást akadályozná meg, illetőleg az amerikai homestead-exemption-féle törvényeknek viszonyainknak megfelelő alakban való átültetését, a mi úgy a birtok-elaprózásnak, mint az eladósodásnak elejét venné. Mielőtt a javasolt gyógyszerekkel foglalkoznánk, lássuk a diagnosit.

A földbirtok eloszlására nézve alig vannak statisztikai adataink, mindössze a hatvanas évek végeről áll egy kimutató rendelkezésünkre, a mely szerint a Magyarországra eső 2.486,265 birtok közül 1.444,400 jut az öt holdon alóli, 903,710 birtok az öt holdtól harmincz holdig és 118,981 a harmincz holdtól kétszáz holdig terjedő birtokokra. A kétszáz holdig terjedő birtok méltán nevezhető parasztbirtoknak, mert az ily terjedelmű gazdaságban a gazda még rendszerint személyesen részt vesz a föld megmunkálásában. Az összes ma-

gyar birtokoknak kilenczven százaléka tehát parasztbirtok. Magyarország összes birtokainak területéből 46.597,889 holdból azonban csak 21.867,889 hold jut a parasztbirtokra, az az alig több mint 46 százalék ; a valódi közép és nagy birtokokra, a melyek a birtokoknak csak 10 százalékát képezik, az összes terület 54 százaléka esik. A birtokok száma ugyan nem egyezik meg a birtokosok számával, mert ugyanazon birtokos egy-nél több birtokot is bir, de ha a birtokok számát a birtokosok számával helyettesíthetnők, az kétségtelenül csak növelné azon aránytalanságot, a melyet e számok a magyarországi birtokmegosztásra nézve kitüntetnek. Mert e számok tanúsága szerint a birtokmegosztás úgy gazdasági, mint társadalmi tekintetben kedvezőtlen. Hazánkban aránytalanul nagy volt az 1867-diki kimutatás szerint a nagy birtokok száma, ha tehát az azóta csökkent, az úgy gazdaságilag mint társadalmilag kedvező jelenségnek mondható, azon elvnl fogva, hogy a föld annál van a legjobb kézben, a ki azt maga műveli.

Milyen irányt követett azóta a birtokmegosztás, arra nézve nincsenek positiv és megbízható statisztikai adataink, az agrár-reformerek azonban azt mondják, hogy a parasztbirtokok még jobban elapróztattak. Mennyiben felel meg ez a tényállásnak, azt adatok hiányában nem dönthetni el, az érvek egész sora azonban ellene szól. Ha a parasztbirtokok az utolsó évtizedben jelentékeny mérvben elapróztattak volna, akkor a birtokosok számának is tetemesen kellett volna növekednie, mert ha egy birtok földaraboltatik és az így keletkezett tagok más, talán szomszédos birtokosok tulajdonába mennek át, akkor tulajdonképen nem birtokföldarabolásról, hanem csak birtokváltozásról lehet szó. Birtokföldarabolásról a szó sajátos értelmében csak akkor szólhatni, ha egy birtokállomány megszűnése több új birtokos keletkezését vonja maga után. A birtokosok száma azonban az 1880-diki népszámlálás szerint, a melynek adatai különben épen e viszonyra nézve nem tiszták, semmi esetre nem szaporodott oly mérvben, hogy abból a birtokok elaprózására nevezve következtetést lehetne vonni, ellenkezőleg ez adatok épen a birtok-elaprózás ellen szólnak, mert ha a birtokok elapróztattak volna, akkor a birtokosok száma gyarapodott volna, ez azonban a népszámlálás adatai szerint nem történt.

A földbirtok növekvő eldarabolása csak akkor mondható

károsnak, ha az a meglevő parasztgazdaságok rovására megy végbe, ha az mint Láng Lajos kifejti, egy lemenő gazdasági folyamat eredménye. Ezt azonban senki sem állíthatja s ellene szól a középbirtok pusztulását hangoztató panasz, a melynek alaposságát, sok tekintetben nem tagadhatni. Az urat cserélő középbirtokok nagy részben nem «zsídó kézre» kerültek, azoknak legnagyobb részét parasztok foglalták el, így van ez legalább az Alföldön, a hol a kisbirtokosság viszonyai kezdet óta egészségesek voltak, míg északi Magyarországon a parasztság helyzete fölött 1848 előtt is ép úgy lehetett panaszkodni, mint ma. Nincs hatalom, mely a földbirtokososztálynak birtokban való maradását biztosíthatná, a változások itt is ugyanazon természetes processusok eredményei, mint a gazdasági élet más ágaiban. Az alföldi parasztviszonyok ismerői megerősíthetik azon állításunkat, hogy ott a birtokvásárlásban a kisbirtokossal senki sem versenyezhet, senki sem fizetheti meg azon árt, a mely mellett azok még boldogulhatnak. Az Alföldön napirenden vannak azon esetek, hogy parasztokból álló consortiumok egész uradalmakat vásárolnak meg, ezt tanúsítják a pénzügyminiszternek jelentései az államjóságok eladásáról is. Ugyanilyen viszonyokról tesz említést a Láng Lajos *Minimum és Majoratus* című értekezéséhez csatolt levél a somogymegyei parasztgazdaság állásáról; hasonló eseteket majdnem naponként sorolnak föl a lapok az ország mindazon részeiből, a melyekben a parasztság állapota a jobbágyság eltörlése előtt is tűrhető volt.

A parasztbirtokok nagyobb mérvű eldarabolását is csak azokon a vidékeken észlelhetni, a hol a parasztbirtokok és a közép és középnél nagyobb birtokok között nincs egészséges arány. Ezeket a viszonyokat azonban az 1848-at megelőző időből vettük át, akkor ép oly kedvezőtlen, illetőleg kedvezőlenebb volt a helyzet, mint ma. Hiába minden kesergés és czéltalan bármiféle törvényhozási intézkedés, ezeket a viszonyokat egészségesekké nem alakíthatni át, mert ott is csak a kisebbik ok az, hogy az örökösödés útján sokfelé megy szét a birtok, a valódi baj az, hogy kevés a rendelkezésre álló föld. E proletároknak nevezett parasztok azok voltak a jobbágyság korszakában is ember emlékezet óta és a míg a mérföldekre terjedő erdők helyébe nem varázsol az agrár-reform alföldi bujaságú szántóföldeket, addig nem lesz belőlök parasztság

sem az alföldi, sem a dunántúli értelemben. Ezek a vidékek nem fognak emelkedni, a legmegkötöttebb agrár-jog alkalmazása mellett sem, azokon csak az ipar megteremtése segíthet, a mire az a vidék, természeti jellegénél és lakói hajlamainál fogva hivatva van. Ebből a szempontból indulnak ki mindazok, a kiknek valóban szívükön fekszik azon népnek a sorsa, a kik legközelebb állanak hozzá: a törvényhatóságok. A helyzet valamennyi felsővidéki megye között talán legkedvezőtlenebb Sárosban, és a sárosmegyei törvényhatóság a kormányhoz intézett fölrataiban tudtunkkal egy szóval sem érintette az agrár-jog átalakítását, daczára annak, hogy azon fölratok intézésekor már javában folyt az agrárius reform ügyében az agitatio.

Az agráriusok másik panasza a földbirtok túlságos megterhelhetetésére vonatkozik. Az ez irányú iratok legnagyobb részében nincs szabatosan körülírva, hogy a birtokosság melyik osztályáról szól ez a panasz, a fölszólalások alaphangjából azonban kivehetni, hogy midőn az eladósodásról beszélnek nem annyira a kisbirtokosságot, mint a középbirtokosságot értik, egyedül gróf Széchenyi Imre szól tüzetesen a parasztságról. A földbirtok megterhelhetetéséről nincsenek kielégítő statisztikai adataink, itt csak is az egyéni tapasztalatok után indulhatni. Horn Ede és Konek Sándor, e kiváló gazdasági szakférfiak, a magyar földbirtok hitelképességét, bizonyára inkább alacsonyan mint túlmagasan, 1200 millió forintra becsülték és mind a kettő megjegyzi, hogy a magyar földbirtok kisebb mértékben vette igénybe hitelét, mint az a mezőgazdaság fejlődése érdekében kívánatos lett volna, föltéve, hogy a hitel e czélra használtatott volna föl. Gróf Széchenyi Imre szerint a magyar földbirtok túlságosan meg van terhelve, erre a következtetésre két jelenség után indulva jut. Az egyik az, hogy 1875 óta az ingatlanok megterhelése csökken, gróf Széchenyi szerint azért, mert a földbirtok annyira meg van már terhelve, hogy nem adnak reá többé pénzt. A másik jelenség az, hogy a végrehajtások száma 1876 óta állandóan növekedik s ezzel kapcsolatban mindig jelentékenyebb összegek töröltetnek a jelzálogi hitelezők kielégítésére a végrehajtásból befolyt összegek elégtelensége miatt. Ezzel szemben Láng Lajos rámutat arra, hogy 1876 óta nemcsak a végrehajtások száma, hanem az összes birtokválogató-

sok telekkönyvi forgalma is növekedett, és így nem csoda, ha annak egyik alkateleme is növekszik. A földbirtok túlterheltsége mellett alig lehet rosszabb érvet fölhozni, mint a jelzálogi követeléseknek törlesztését a végrehajtás alkalmával befolyt összegek elégtelensége miatt. Széchenyi szerint az, hogy az utolsó öt év alatt ilyen ok miatt 33 millió forint törültetett, a túlterhelést bizonyítja, Láng ezzel szemben kimutatja, hogy a 33 millió forintból 16·9 millió forint Buda-Pestre esik, tehát egyedül a fővárosra több mint az egész magyar földbirtokra és az összes városok ingatlanaira.

A hitel veszélyes fegyver mindazok kezében, a kik nem tudnak vele bánni, mert a rosszul használt hitel ép oly biztosan előidézi a gazdasági pusztulást, mint a jól használt hitel a gazdasági fölvirágzást. Ha a hitel a gazdaság deficiztjenek fődözésére fordítatik, a mint fájdalom nálunk a jelzálogi hitel legnagyobb része, akkor nincs mód a tönk meggátlására, és a helytelenül alkalmazott befektetések, mint a naponként látható példák bizonyítják, ép oly veszélyesek. A kérdés e szerint az: eltöröljük-e a hitelt, azért, mert oktanuln fölhazsnálva, gyarapodás helyett pusztulást idéz elő? E kérdés régibb, mint a jelenlegi gazdasági korszak, a mely katexochén a hitelgazdaság korszakának neveztetik; egyidejű az emberi gazdaság jelen formájával; ép úgy foglalkoztatta a régi zsidók és görögök törvényhozóit, mint a jelenlegi socialreformereket, a kik a hitel eltörlése felé hajlanak, akár mint elődeik ezelőtt ezredévekkel.

II.

Gróf Széchenyi Imre az igaz meggyőződés hevé-
től áthatva, rajzolja a földbirtok elaprózása és eladósodása
következtében keletkezett bajokat s óvszer gyanánt a földbir-
tok biztonságának helyreállítását ajánlja. Szerinte az első
teendő volna megakasztani a jelen állapotnak folyamatát, az
elszegényedésnek fokozatos haladását, a második pedig abban
állana: «módot nyujtani a túlságosan eladósodott birtokosnak
arra, hogy lassan, de biztosan megmenekülhessen a terhektől
a nélkül, hogy a hitelező igazságtalanul megkárosíttassék».
Az első célra szolgálna a földbirtok-minimum behozatala
amerikai mintára, a másodikra igaz neven nevezve az «adós-

ságmentesítés» nagy műveletének következetes keresztülvitele. Gróf Széchenyi egyikről sem szól részletesen, a szükséges fölvilágításokat azonban megtaláljuk úti társa, gróf Andrassy Géza munkájában, illetőleg a Meyer Rudolféban, a melynek az Andrassyé csak kivonata.

Az angol települők Amerikába magokkal vitték magánjogukat is, a *common lawt*, a melynek örökjoga a végrendekezési szabadságon alapszik. A végrendekezési szabadság alapján Amerikában ép úgy mint Angliában nagy kötött birtokok keletkeztek, a melyek az első szülöttről az első szülöttre öröklődtek át. Így volt ez az unio keletkezésénél legnagyobb szerepet játszó államok közül New-Yorkban, Virginiában, Massachussetteben stb.; Pensylvaniában a mózesi örökjog uralkodott, a mely szerint a legidősebb fiú kettős részt kapott. Virginiában nagy kiterjedésű ültetvények voltak, a melyek rabszolgák által műveltettek; e birtokok osztatlanul szálltak át nemzedékről nemzedékre az elsőszülöttek útján; az ifjabb gyermekek rabszolgákat kaptak örököül és azokkal az uratlan területeken új ültetvényeket alapítottak. Az amerikai államok függetlenné nyilvánításával egyidejűleg megkezdődött a régi társadalmi rend elleni küzdelem, a mely első sorban az örökjog ellen irányult. Jefferson Tamás 1776-ban Virginia állam törvényhozó testületében javaslatot nyújtott be, a mely szerint az «entail»-ok (kötött birtokok) megszüntettetnek és a földbirtokra nézve is azon örökjog hozatik be, a mely az ingókra vonatkozólag kezdet óta uralkodott, tudniillik az egyenlő örökösödés. Virginia példája követésre talált a többi államokban is, a melyek egymásután törölték el az entail-okat. 1787-ben a congressus az Ohio folyótól éjszakra fekvő területeket, a melyeken azóta az államok egész sora keletkezett, szervezte és behozta ott is az egyenlő örökösödést ab intestato. Az éjszakyugoti területen keletkezett államok, a melyekben az egyenlő örökösödés következtében a kisbirtok volt a túlnyomó, az Egyesült-államokban uralkodó szerepre vergődtek; ott fejlődött ki az ipar és azzal kapcsolatban a hitelgazdaság, a mely 1837—39-ben a legnagyobb mérvű hitelválságra vezetett.

Az angol magánjog nem ismerte el egész a legújabb időig a férj és nő külön tulajdonját, nem ismert hasonló intézményt sem, a mely a magyar közszerzeménynek felel meg. Az angol és amerikai magánjog szerint a nő által a há-

zasságba vitt és annak tartama alatt szerzett javak fölött a férj rendelkezik egyedül és korlátlanul. A hitelválság következtében mintegy 200,000 család jutott koldusbotra, mert a férj adósságaiért a család összes vagyona szavatolt. E tönkrement mezőgazdák, kézművesek és kereskedők az Egyesült-államokban nem kezdhettek új existenciát, mert a szigorú adósságtörvények következtében a hitelező mindenöket elvehette. Ilyen körülmények között számos birtokos menekült az akkor önállósult Texasba, a mely e bevándorlók vagyoni biztosításának érdekében megalkotta a homestead-exemption törvényt, a mely 350 acre területet és az azon levő fundus instructust — a rabszolgákat is — kivett az adósság miatti végrehajtás alól. Az Unio a hitelválság bajainak enyhítésére csődtörvényt alkotott 1841-ben; a föllállított unionalis csődtörvényszékek azon adóst, a ki hitelezőjének legalább 75 százalékot fizetett, fölmentették az adósság miatti fogságtól. E módon két év alatt mintegy 40,000 csőd szüntettetett meg, a midőn a csőd törvény eltöröltetett és az egyes államok liberalis csődtörvényeket alkottak, a melyek az ingók egy részét a végrehajtás alól kivették.

Ez intézkedések következtében a vagyonbukottak a nyugaton új életet kezdhettek mint farmerek; az államok pedig a hitelválságnak a jövőben való kikerülése végett, a nő és a család védelmére egymásután alkottak otthont-mentesítő törvényeket. Jelenleg 33 államban és nyolcz területen van homestead 300 dollár értéktől Pennsylvaniában egészen 300 acre földig Texasban. A homestead ez eltérő, egyik államban alacsony pénzértékben, másik államban érték-maximum nélkül földterületben való megállapítása miatt nem jut tisztán kifejezésre a törvény azon célzata, a mely szerint a végrehajtás alóli kivétellel a család lakásául szolgáló házat és az ahhoz tartozó, a család föntartására rendelt földet kívánta biztosítani a nőnek és a családnak, mely a férj költségeivel szemben nem bír semminemű törvényes oltalommal. A homesteadnak pedig nincs más célja, mint védelmet nyújtani a nőnek és a család tagjainak. Ezért van az, hogy homesteadot nem jegyeztethet be a legtöbb állam törvénye szerint, sem magában álló férfiú, sem olyan családfő, a kire a törvény intézkedései szerint nem hárul tartási kötelezettség.

A homestead e rendeltetésének tulajdonítható az, hogy a

végrehajtás alóli mentesség megszűnik, ha megszűnt a család, melynek oltalmára rendeltetett, ha nincsenek többé, kiket a családfe eltartani köteles: a feleség halálával és a gyermekek nagykorúságának elérével a homestead többé nem vétetik ki a végrehajtás alól. Mivel a homestead a férj ellenében a nőt és a családot akarja biztosítani, a nő beleegyezésével a legtöbb állam törvényhozása szerint megszüntethető a végrehajtás alóli privilegium; a nő beleegyezésével a homestead is, mint minden más vagyon leköthető jelzálogilag az adósság biztosítására és adott esetben el is adható. Némely törvény a család védelmében még tovább megy, a homesteadot még a nő beleegyezése esetén is kiveszi a végrehajtás alól, a mi által a törvényhozás elejét kívánta annak venni, hogy a család, illetőleg a kiskorú gyermekek hátrányára a férj nejét befolyásolhassa.

A homesteadot, az otthont a végrehajtás alól eximáló e törvények nem téveszthetők össze az *Unio* homestead-törvényével, mely egyedül a telepítés előmozdítására szolgál; különben ha a homestead intézménynek utánzásáról vagy meghonosításáról szó van, sohasem az *Unio* homestead törvényét, hanem mindig az egyes államok különböző időből származó törvényeit értik.

A homestead, melyben a social reformerek utánzásra méltó intézményt látnak, a mely nézetük szerint egyik alapoka az Egyesült-államok nagyságának, semmi más mint pótléka az angol-amerikai családjog azon hiányának, a melynek következtében a férjes nő elveszti vagyona fölötti rendelkezési jogát és a házasság tartama alatt vagyont nem szerezhet. E hiány pótlása kielégítő lehet bizonyos tekintetben, de sem a nőre, sem a családra nézve nem nyújt annyi védelmet, a mennyiben a férjes nő a continentalis jogok szerint részesül. Az otthont mentesítő törvények, a mennyiben a nő és a család védelme a rendeltetésök, távolról sem állják ki az összehasonlítást a magyar családi vagyonjog intézkedéseivel, a melyek mellett a nő a házasságba vitt javai fölött megtarthatja tulajdonjogát. A magyar családi vagyonjognak a közszereményre vonatkozó intézkedései sokkal hatályosabb védelemben részesítik a nőt és a családot, mint az otthont mentesítő törvények, mert ezek csak bizonyos, korlátolt értékre nyújtanak a férj ellen védelmet, holott hazánkban a nő a házasság alatt szerzett vagyonnak fele részében korlátlan tulajdonossá válik. A nő

és a család védelme szempontjából az otthont mentesítő törvényekben nem tekinthetünk oly intézményt, a melyet utánoznunk kellene, mivel saját intézményünk sokkal tökéletesebb, mint az, a melynek utánzását ajánlották. Az otthont mentesítő törvényekben kifejezésre jutó intézmény csak az angol-amerikai családi vagyonjog mellett fejlődhetett ki, magyar talajra való átültetése czéltalan, mert szükségtelen.

Tévednek, a kik azt hiszik, hogy az otthont mentesítő törvényekkel az Egyesült-államokban a földbirtok minimum van megalkotva. A végrehajtás alóli mentesítésnek csak addig van helye, a míg létezik a czél, a melynek javára az rendelkezett; míg létezik a család. A mint a család megszűnt, akár a nő, a gyermekek és a tartásra jogosítottak halálával, akár a gyermekek nagykorúságának elérésével, akkor megszűnik a homestead eximálása, akkor az eddig privilegizált javak a vagyon semmi által nem különböző alkatrészeivé válnak, a melyekre a közönséges jog intézkedései nyerne alkalmazást. Ha megszűnt a czél, a melyet a homestead mentesítése által biztosítani akartak, akkor a végrehajtás és megterhelés alól addig kivett javak fölött a tulajdonos a közönséges jog intézkedései értelmében szabad rendelkezést nyer; eladhatja, megterhelheti, földarabolhatja, a mint tetszik és halála esetére is szabadon intézkedhetik felőle, a mennyiben a közönséges örökjog szabályai azt megengedik.

Ha jelenleg nincs meg a földtulajdon biztonsága hazánkban, akkor azt nem nyújthatja az otthont-mentesítő törvények átültetése sem, a mint ezt az eredményt nem idézték elő azok Amerikában sem. A földbirtoknak illetőleg a földbirtokosnak a «tőke elleni védelmére» a mint ez az új jelszó hangzik, nem szolgálhat a homestead eximálása, arra más, gyökeresebb intézkedések kellenek. Agrár-reformereink ilyeneket is terveznek, a mint az gróf Andrássy Gézának a gazdakörben tartott fölolvasásából kivehető. E fölolvasás különben csak vázlata az eredeti tervezetnek, a mely Meyer Rudolf könyvében található. E tervezet tudtunkkal magyar nyelven még nem volt ismertetve, pedig az sok tekintetben rendkívül érdekes, mivel egyedül ebből ítélni meg a socialreformerek czélzatait.

Meyer Rudolf könyve 515. és következő lapjain elbeszéli hogy 1882 nyarán két magyar főúrral tanulmányozta a régi és az 1848 és 1871-ik év óta érvényes magyar agrár jogot, a melyek

alapján kísérletet tettek egy új, czélszerű magyar agrár-jog kidolgozására. 1882 telén gróf Andrassy Gézával közösen tanulmányozták az amerikai iratokat, és így készült gróf Andrassy többször említett füzeté, a mely az agrár-jog alapjául szolgáló reformeszméket közli. Az agrár-jog célja a birtokost a birtokban biztosítani, a nélkül, hogy az a röghöz lenne kötve, ellenkezőleg a föld legyen a tulajdonoshoz kötve. Az agrár-jog a régi magyar jogn alapulva négyféle történetileg fejlődött birtokost ismer: zsellér-, paraszt-, középi és nagybirtokost. A zsellérbirtok képezi azon hídat, melyen a vagyontalan szorgalmával és takarekosságával a birtokosok osztályába juthat. A parasztbirtok és az osztály, a melyet ez teremt, az egészséges népelet nélkülözhetetlen alapja, a gazdasági és katonai erő, a társadalmi béke és a politikai szabadság biztosítója. A középbirtokos osztály a nemzeti gondolatok és az állameszme föntartója. A nagybirtok megállhat a jelenlegi jog mellett is, erre nézve nem szükséges semmit sem változtatni.

Egészséges társadalmi rend a földbirtokos osztály e négyes tagozata nélkül nem állhat fenn; az új agrár-jognak e tagozat megalkotása és biztosítása a célja. Az egész reform alapja a parasztbirtok, a melynek megfelel a jobbágytelek fogalma. A telek oly birtok, a melynek negyedrésze még elég egy család föntartására, a nélkül, hogy az a napszámra lenne utalva. Ez egységnek területét vidékenként különböző nagyságban, az országos törvény korlátai között a megye állapítja meg. Négy-nél több telket egy paraszt sem bírhat és a telek egy negyed részen alul nem darabolható el. A parasztbirtok tehát egy negyed telektől négy telekig terjed; minden birtok parasztbirtokká lesz, mihelyest ezt a kiterjedést eléri, akár ily nagy volt az az új agrár-jog életbeléptekor, akár ekkora lett zsellérbirtokok összehalmozása vagy közép és nagy birtok eldarabolása útján. A parasztbirtok elválaszthatatlan tartozéka a megye által megállapított mértékű fundus instructus.

A parasztbirtok szabad annyiban, a mennyiben azt a mindenkori birtokos felesége beleegyezésével eladhatja, de csak osztatlanul, mint egészét. A parasztbirtok megkötöttsége abban nyilvánul, hogy azt csak mezőgazda bírhatja, a ki rajta lakik és maga műveli, ezért csak is ilyennek adható el; a parasztbirtok osztthatatlan, jelzálogilag meg nem terhelhető

és sem közterhek, sem magán adósságok miatt nem adható el végrehajtás útján. Egy paraszt sem bírhat négy teleknél többet, ha képes lenne többet vásárolni, akkor adja el parasztbirtokát és vegyen középirtokot. Az eladósodott paraszttal szemben nem a végrehajtás, hanem a sequestrálás alkalmaztatik, a mint azt a porosz *Landschaft*-ok gyakorolták. E jogrend természetes következményei a parasztbirtokban való örökjogra nézve a következők: végrendelet nélküli örökösödés esetén a legidősebb fiú örökli az egész birtokot a fölszereléssel együtt; az ingó vagyon egyenlően osztatik meg, ezenkívül a többi örökösnek a törvény a birtok szabad földjáraadéka arányában életjáradékot fog megállapítani, oly módon, hogy a földjáraadék egy bizonyos része tehermentesen szálljon át a főörökösre. Ha a birtok csak egy negyed telekből áll, akkor a főörököst a többi örökös irányában nem terheli más kötelezettség, mint azoknak eltartása, ha kiskorúak és keresetképtelenek; ezenkívül szerencsétlenség esetére menedéket is tartozik nekik nyújtani. Ez intézkedéseken a tulajdonos végrendelettel csak annyiban változtathat, hogy az örököst az elsőszülöttségre való tekintet nélkül szabadon jelölheti ki és intézkedhetik az ingó vagyon és az életjáradék fölött, de a birtokot a törvényes mértéken fölül nem terhelheti életjáraadékkal.

Egy negyed telken alúl minden birtok zsellérbirtok; ennek társadalmi rendeltetése az, hogy általa a munkás is beléphet a birtokosok sorába, kilátást nyer arra, hogy fia vagy unokája a parasztok közé fog tartozni. A zsellérbirtok birtokosára nézve a személyes művelés nem föltétel, mivel az nem elég egy család föntartására. A zsellérbirtok nem terhelhető meg jelzálogilag, adósság miatt nem adható el. A zsellérbirtok összehalmozás által parasztbirtokká válik, de a zsellérbirtok nem darabolható el. Mivel azonban a zsellérbirtokok összehalmozása következtében megtörténhetik, hogy egy helység vagy megye területén nem marad zsellérbirtok és így a munkásból nem válhatik birtokos, a megye e visszás helyzeten a parasztbirtokok oszthatatlanságának annyi időre való fölfüggesztésével segíthet, míg néhány parasztbirtok szétdarabolásával a kívánt számú zsellérbirtok keletkezik. A zsellérbirtokban való örökösödéstről a tervezet nem szól, de annak szelleme szerint ebben is az elsőszülöttségi rendszernek volna helye.

A parasztbirtoknál nagyobb birtok középbirtok, területét az országos törvény korlátai között a kormány jóváhagyása mellett a megye állapítja meg. A középbirtoknál nagyobb birtok nem igényel védelmet, annak megmaradhat a jelenlegi joga. A középbirtok a nő beleegyezésével eladható, el is osztható, de csak legalább négy telekből álló részekre, jelzálogilag azonban meg nem terhelhető és adósság miatt el nem adható. Minden középbirtokos jogot nyer a megye beleegyezésével hitbizományt alapítani, a mely csak a megye beleegyezésével szüntethető meg. A nagybirtokosok nem vásárolhatnak középbirtokot és örökjog útján is csak egyet kaphatnak, hogy idővel a középbirtok nagybirtokba ne menjen át.

A tervezet keletkezése megmagyarázza, hogy az a nagybirtokra nézve nem tartalmaz intézkedéseket. E hiányt azonban a tervezet szerzője, Meyer Rudolf, kiegészíti munkája további folyamában. E szerint a nagybirtokos is köteleztetnék a helybenlakásra, hogy megfelelhessen társadalmi és közkötelességeinek; a távollevők magas adókkal sújtatnának. Az államnak eminens érdeke, hogy a területe legnagyobb részét elfoglaló nagybirtok jól műveltessék, ezért a nagybirtokos köteles vizsgált gazdasági személyzet alkalmazására és állami technikusok által helyeselt művelési rend követésére; bérbeadás esetén pedig az államilag jóváhagyott mintaszerződések megtartására. Egy nagybirtokos sem bírhat egy nagybirtoknál többet, ha csak azon birtokok nem képeznek egy gazdasági egészet. Itt szerző megmutatja, hogy hálás a vendégszeretetért, mert ez engedményt egy felső-magyarországi nagybirtokos példájával igazolja, a ki földbirtokos, bányatulajdonos és gyáros egy személyben.

Gróf Andrassy Géza a gazdakörben tartott fölolvasásában közli azon intézkedéseket, a melyek az átmeneti korszak alatt volnának szükségesek; ez intézkedések az adósságmentesítésben culminálnak. Szerveztetnék egy magyar teher-törlesztési bank — alkalmasint állami úton — a mely a földbirtokokon jelenleg fekvő terheket, a mennyiben a birtok jövedelme az adósságok kamatainak és törlesztési részleteinek fizetésére elegendő, a birtokos vagy jelzálogos hitelező kívánata átvállalná; a birtokos vonakodása esetén a földbirtok árverés útján eladatnék. A bank a földbirtok értékének két harmadrészét felül nem haladó adósságok fejében a hitelezők-

nek követelésük teljes összegéig zálogleveleket szolgáltatna ki, a melyek négy és fél százalékot kamatoznak és évenként fél százalékkal törlesztetnek. Az adós a banknak a teher teljes törlesztéseig öt százalékot és kezelési illetéket fizet, ha az adós e járulékot nem fizeti pontosan, akkor a bank zár alá veszi a földbirtokot és haszonbérbe adja a legtöbbet ígérőnek; a tulajdonjog megmaradna az adósnak és családjának.

A földbirtok értékének két harmadrészében fődözetet nem találó adósságokra nézve a hitelezők egyelőre elvesztik fölmondási jogukat. E követelések a korábbi jelzálogok helyébe lépnek azon mérvben, a melyben a bank által átvállalt terhek törlesztetnek. Ha az adós időközben nem fizetné e hitelezőknek a törvény korlátai között megállapított kamatokat, akkor a hitelező a bank által zár alá vétetheti saját költségén a földbirtokot.

A földbirtokos osztálynak inség, rossz aratások vagy befektetések esetére való hitelnyújtás céljából egy megyénként önálló alosztályokkal bíró országos földművelési járadék-intézet állíttatnék föl. A megyei alosztályok határoznának a fölött, mennyi pénz bocsátható a szükségét szenvedő földbirtokos rendelkezésére és fölügyelnének az adott kölcsönöknek hasznos célokra való felhasználása fölött, azok hajtánák be a kamatokat is és a tőketörlesztési részleteket.

Ez a társadalmi és birtokrend az, a melyet social-reformereink terveznek. Az új rend vezéreszméi: a birtok, illetőleg a birtokos megkötése és a magyar örökjog és tulajdonjog átalakítása. E két alapeszmén épülne föl az új társadalom, a melyben nem lenne pusztulás, ki volna zárva az egyéni és családi tönk; minden ember, az az nem minden ember, csak minden földbirtokos a boldogság teljében úsznék és megvalósúlna az az állapot, a melyről a költők és utópisták annyit regéltek.

III.

Más körülmények között, mint a jelenlegiek, nem volna szükséges ehhez hasonló tervezetekkel, mint a gyakorlati élet kérdéseivel komolyan foglalkozni. Az agrárius kérdések iránt nyilvánuló érdeklődés azonban actualitást kölcsönöz

még oly tervezeteknek is, a melyek más viszonyok között csak a theoretikusok figyelmét keltették volna föl, mivel tényleg nem egyebek, mint különböző socialisticus elméletek combinatiói. Az új birtokrend életbeléptetése — a socialis birtokjog-reform — megszüntetné a földbirtok fölötti egyéni tulajdonjogot, helyettesítvén azt a család tulajdonjogával, a mely jog létezett az összes modern népek fejlődésének bizonyos stadiumában. Az új rend szerint a mindenkori birtokos nem lenne tulajdonosa a földnek, a mely a családé, hanem csak haszonélvezője, épen úgy mint az ősiség fönnállása alatt. Az ősi magyar jogtól azonban különbözik annyiban, hogy a parasztbirtokban való örökösödésre nézve az elsőszülöttnek ad kizárólagos jogot.

Az új birtokjog a birtokososztályt négy csoportra tagolná és az így keletkezett osztályokat meg is rögzítené. A birtok domináló befolyásra emelkedik a birtokos fölött, illetőleg az egyén egészen eltűnik a föld mellett: nem az egyénnek, hanem a földnek vannak többé jogai.

Messze vezetne, ha a birtokreform e részleteivel akar-nánk foglalkozni, gyakorlati jelentősége ennek nincs, mert meg vagyunk győződve, hogy az ősiséget elrontott alakjában nem fog sikerülni föléleszteni; azt a nemzet maga ítélte el és pedig nem gazdasági elméletek alapján indulva, hanem az élet szükségsei, a nemzet haladása érdekében. S a ki azt állítja, hogy ez kárára vált akár az országnak, akár az azt alkotó nemzetnek, annak előbb meg kellene semmisítenie azon vívmányokat, a melyekre e még nem negyven éves korszak alatt szert tettünk: akkor hitelre fog találni, előbb nem. Rég letűnt az a korszak — és nem fog sikerülni megújítani — a midőn nem volt ember és polgár, csak zsellér, paraszt és úr, közép-birtokos a jövő társadalmi rendjében. A régi társadalmi és állami szervezetben volt értelme és czélja a zsellér és parasztbirtok és birtokos megkötésének; ma már nem hiszszük ugyan, a mit annyira szeretnének velünk elhíttetni, hogy e megkötöttség a paraszt és családja érdekének szolgált, mert tudjuk, hogy annak nem volt más czélja, mint a földesúri tartozások biztosítása. Agrár-sociálistáink czélzata azonban üdvös, ők a parasztot meg akarják kötni, a nélkül, hogy földesúri tartozásokkal terhelnék; milyen boldog is lesz az a paraszt, a ki élvezheti a terhek nélkül a régi, jó idők jogát, a

midőn Magyarország földjén a gróf Széchenyi Imre által előszeretettel idézett régi mondás szerint tej es méz folyt!

Meyer Rudolf panaszkodik munkájában, hogy az általa és elvtársai által képviselt conservatív iránynak nincsenek nagy írói. Ez igaz, de nem sokat veszített általa a világ, mert az ő rendszerök alapeszméit szépen és következetesen kifejtették részben a socialisták, részben a communisták. Ezek is vitatják az egyéni tulajdont, de nem a család számára confiscálják azt, hanem az összességnek; ezek is harczra kelnek a tőke ellen, de nem földművelési járadék-intézetet, hanem munkás-csoportokból álló szervezetet akarnak fölláttatni; az egyéni tulajdonjog megszüntetésének consequentiája náluk nem az egyenlőtlenségnek zsellér-, paraszt- közép- és nagybirtokban való megörökítése, hanem állítólagos egyenlőség. Az alapeszmék e rendszerekben ugyanazok, mint a melyekre a socialis birtokreform tervezete építve van, csak hogy a socialisták megszívlelték a rég múlt időknek az alsó néposztályok által még el nem feledett emlékeit, míg az agrár-socialisták azt hiszik, hogy az elnyomás és megkötöttség keservét a szabadság negyven-ötven éves korszaka kitörölte a nép emlékezetéből. Ha vitássá válnak azon eszmék, a melyek a modern állam és társadalmi rend alaposzlopait képezik: az egyéni szabadság és az egyéni tulajdon: akkor a népek nem fognak visszanyúlni a múltba, a melynek eszméivel a conservatív agrár-socialisták harcolnak, hanem átengedik magokat olyan ábrándoknak, a melyek nem kasztokkal és megkötöttséggel hanem egyenlőséggel és szabadsággal biztatják.

Ezért nem tárgyaljuk a tervezet alapeszméit; itt annak csak két specialis intézkedését kívánjuk megvilágítani: a minimumot és a parasztbirtokban való öröklési jog megváltoztatását. És e részben ismét Láng Lajos két füzetét veszszük kiinduló pontúl, a melyeknek erre vonatkozó fejtegetéseit nemcsak alaposság, hanem gazdasági irodalmunkban ritkán észlelhető emelkedett előadás jellemzi.

A földbirtokban való tulajdon és öröklési jog a gazdasági rendszerrel tagadhatatlan összeköttetésben áll. A magyar jog úrbér-intézménye elképzelhetetlen az egészen a legújabb időig fönnállott gazdasági rendszer nélkül. Az úrbéri telek gazdasági egész volt a hozzá tartozó jogosítványokkal a közlegelőre, a erdőre, a nádasra stb.; akár milyen részletekre da-

raboltatott is föl a telek, a jogosítványok aránylag megmaradtak minden egyes részletnek, úgy hogy minden egyes részlet egy kisebb egészet képezett. Az úrbériség eltörlésével és a tagosítás keresztülvitelével a birtokok e jogosítványok nélkül daraboltattak el és halmozattak össze, úgy hogy ma minden birtok, a szántóföld, a rét, a legelő, külön gazdasági testet képez. A kérdés tehát az, mire legyen kimondva a minimum, a mely bizonyos változó területben állapíttatik meg? A telek a régi értelemben nem létezik többé; van szántóföldbirtokos legelő és rétbirtok nélkül, rétbirtokos szántóföld nélkül és így tovább. A körülbelül tíz holdnyi minimumnak, miből kell állnia: szántóföldből, rétből, legelőből, szőlőből? Erre a kérdésre, a melyen a minimum gazdasági jelentősége sarkal, annak pártolói adósak maradtak a felelettel. A mikor volt minimum, — az úrbér idején, — akkor a minimumnak megfelelő birtok is kiegészítő részeivel, a melyek attól elválaszthatatlanok voltak, gazdasági egészet képezett. A minimumnak gazdaságilag, eltekintve a földesúri tartozások biztosításától, mi a minimum czélja volt, csak e szempontból volt értelme.

A mint megszűntek a földesúri tartozások, a melyeknek biztosítására szolgált a minimum, akkor meg kellett szűnnie a minimumnak is, mert az a cél, a melylyel ezt a rendszabályt indokolni kívánják, nem igényli a minimumot. A minimum behozatalával azt akarják elérni, hogy a földbirtok ne daraboltassék föl kisebb részekre, mint a mennyi elég egy család fönntartására, a nélkül, hogy az napszámra lenne szorúlva. Ez érvelés azon fölfogáson alapszik, hogy az állam jobban föl tudja fogni az egyén érdekeit, mint az maga. Ez a fölfogás volt uralkodó a múltban, ez vezetett a czéhrendszerre, az árszabásokra, az egyéni szabadságnak a múltban fönnállott összes korlátozásaira. Ennek a fölfogásnak a tévességét nem az elmélet, hanem a tapasztalat mutatta ki; az egyén érdekeinek legjobb oltalmazója az egyén. De az agráriusok szerint nem is az egyénről, hanem a családról van szó, nem az egyént, hanem a családot kívánják biztosítani; az érület nélkül való állam megtagadja az egyéntől azt az érzelmet, a mely a családnak alapját képezi: a szeretetet, a mely a leghatályosabb ösztönzője az egyén tevékenységének. Ha az egyén nem bír fogékonysággal a család érdekei iránt, s a social-

reformerek abból indulnak ki, hogy nem bír, akkor az államnak kell kényszerítő akaratával e hiányt kipótolnia. Ha azt mondanák, hogy az atya szeretetből eredő gondoskodására gyermekei jövőjét nem bízhatni, akkor ez állítást, mely megtagadja az ember legnemesebb tulajdonait, senki sem venné komolyan; erről azonban nem szólnak, hanem a család érdekeiről, ez elvont fogalomról beszélnek. Ez szemfényvesztő játék a szavakkal.

A család érdekeinek megóvását emlegetni s egyúttal a család fejének teljes végrendelkezési szabadságot adni, ez egyike azon megmagyarázhatatlan tévedéseknek, a melyet joggal vethetni a social-reformerek szemére. Látják, hogy Angliában a végrendelkezési szabadság a kötött birtokokra, a családi vagyonnak egy kézben való megtartására vezetett s ezért rajongnak a végrendelkezési szabadságért, a melyet kivétel nélkül minden kor a családi, az az a gyermekek érdekeivel ellentétesnek tartott. A végrendelkezési szabadság iránti előszeretetek daczára nem merik annak behozatalát ajánlani, mert tudják, hogy a sok századon át uralkodó magyar jog alapján kifejlett jogszokás mellett a végrendelkezési szabadság nálunk nem vezetne azon eredményre, a melyre Angliában vezetett és a mely eredmény miatt rokonszenveznek a végrendelkezési szabadsággal az agrár-reformerek. A család érdekeinek megvédése az öröklési jog által legtisztábban a germán jogokban jut kifejezésre, a melyek nem ismerik a végrendelkezési jogosultságot. Ugyan ez jellemzi a régibb magyar örökjogot, a mely az ősi birtokra nézve szintén kizárta a végrendeletet. A végrendelkezési szabadságról mint a családi érdekek oltalmáról tehát nem beszélhetni.

Az úrbér természete magával hozta azt, a mi tételek törvényünkben is kifejezésre jutott, hogy az úrbéri telket egy negyed, illetőleg némely vidékeken egy nyolczad részen alúl földarabolni nem volt szabad. Az úrbéri telek földarabolására nézve fönnálló tilalom befolyásolta az örökjogot is. A jobbágyok öröklési joga már a hármaskönyv szerint az egyenlő osztály elvére volt fektetve, még pedig a fiúk és leányok egyenlő osztályt kaptak. Ezen nem változtatott az 1840: VIII. törvényczikk sem. Elvül szolgált, hogy a fiúk és leányok egyenlő részt kapnak az ingatlanokból és ingókból, ha azonban a telek nem volt fölosztható, az eldarabolási tilalom

miatt, vagy az örökösök azt fölosztani nem akarták, akkor az örökösök között eszközölt árverés útján a legtöbbet ígérő vehette át; ha az örökösöknek fele azonban ebbe nem egyezett bele, akkor nyilvános árverésre került a telek. A parasztbirtokban való öröklésre e szabályok voltak életben egészen az ősiségi patens életbeléptéig. Ez intézkedések hatásáról nincsenek adataink, de lehetetlen alaptalannak tartani azon nézetet, a mely szerint a paraszttelkeket terhelő adósságok egy igen jelentékeny része ez időből származik, a midőn az örökösök a telkek átvételekor túlságos terheket vállaltak magukra. E szabályok uralma alatt tehát ugyanaz történt, a mit most Németországban észlelnek, hogy az adósságok igen tetemes része az öröklés alkalmával vállalt terhekből származik.

A jelenleg érvényes öröklési jog nem mozditja elő anyyira, a mennyire panaszojják, a birtokok földarabolását. A végrendelet nélküli öröklésnél ugyan egyenlő osztályban részesül minden örökös, de az örökhagyó végrendelezés útján előnyben részesíthet egy vagy több örököst, az által, hogy a többieket a köteles részre szorítja. Ha ezzel a joggal élnének, a mint hogy nem élnek, akkor a jelenlegi jog mellett is meg lehetne akadályozni a birtokok eldarabolását, annál is inkább, mivel a felsőbb bíróságok gyakorlatában nyilvánuló jognézet is a végrendelezési szabadság kiterjesztésére irányul. *) E bírósági gyakorlat ugyan is a leszármazóknak és fölmenőknek járó törvényes osztályrészt úgy értelmezte, hogy a leszármazók és fölmenők nem követelhetik a törvényes osztályrészt természetben, hanem csak készpénzbeli egyenértékben. Ennek daczára nem fejlődött ki ilyen irányú szokás, a mi azt bizonyítja, hogy az egyenlőtlen öröklés ellentétben áll népünk jogi és erkölcsi nézeteivel.

E jognézettel ellentétben álló öröklési rend csak is kényszerítő jellegű intézmények alkotásával volna meghonosítható; a törvényben kifejezett pusztá jogosítvány nem használna semmit. A reformtervezet elveti azon alapot is, a melyre a német parasztbirtok érdekében újabb időben alkotott intézmények fektetvék, mert ennek nálunk az ellentétes jognézet következtében nem lenne semmi eredménye. A parasztbirtokos

*) Dr. Teleszky István: *Az általános magánjogi törvénykönyv tervezete. Öröklési jog. Indokolás.* Buda-Pest, 1883.

a tervezet szerint köteles lenne osztatlanul átörökíteni birtokát örökösére, a kit gyermekei közül végrendeletében szabadon választhatna. A fölosztás tilalma nemcsak az egynegyedes telekre, hanem kivétel nélkül minden parasztbirtokra kiterjedne, mivel a czél a birtokosok megrögzítése és ezt veszélyeztethetné az, ha a parasztbirtokosok egymást követő nemzedéke az örökségi osztály következtében kisebb-kisebb birtokon lenne kénytelen gazdálkodni, mint a megelőző nemzedék. Azon fölfogás, hogy az örökségi osztály általában a birtokok földarabolására vezet, nem felel ugyan meg a valóságnak, a mire még visszatérünk, de előbb lássuk, mi lenne ez intézkedésnek az eredménye.

Az összes parasztbirtokok földarabolhatatlanok lennének úgy az élők közötti forgalomban, mint örökség esetére; minden birtok tehát magában véve is minimumot képezne, úgy hogy e mellett a minimum külön megállapítására semmi szükség nem volna. E földarabolási tilalom szükségképeni következményül maga után vonná a parasztproletariatus keletkezését és a parasztbirtokosok eladósodását. A birtokot egy fiú örökölheti csak, a többiek kiesnek abból s azon járadéokra utaltatnak, a melyet az örökös köteles nekik fizetni. Ha ennek az lenne az eredménye, hogy a többi gyermekek más foglalkozásokra mennek át és ott keresnek magoknak életpályát, akkor ezt a tervezetet csak az igazságtalanság vádjával lehetne illetni. Ez azonban legnagyobb részt nem fog bekövetkezni, mert nem várható, hogy a mezőgazdaságot űző nép hajlamaiban, a kit a legerősebb kötelek fűznek a földhöz, ily gyökeres átalakulás menne végbe. Fölteve azonban, hogy megtörténnék, akkor a földbirtok elveszítené a munkaerők legnagyobb részét, a mi a birtokosság minden osztályának és az államnak is kárára válnék. Ettől azonban nem tarthatni, a birtokból kiesett testvérek a családi házban fognak maradni s az örökös kegyelméből s napszámos munkából fogják tengetni életüket. Ha ez elegendő lesz existenciájuk folytatására, akkor ők is családot fognak alapítani, különben nem. Gyermekeik már életjáradékot sem fognak húzni, azok már egyenesen kezök munkájára lesznek utalva.

A földarabolási tilalomnak tehát egyenes következménye már az első nemzedéken a proletariatus keletkezése. Az első nemzedéktől kezdve a következmény kétféle lehet. Ha hatást

gyakorol az örökjog a nép lelkületére, akkor a házasságok száma óriási módon fog csökkenni, a minek következtében népünknek jelenleg is csekély szaporodása még lassúbb menetű lesz. Ha azonban az örökjog nem lesz ezzel a hatással, és mi hajlandók vagyunk ezt föltételezni, mert e lemondáshoz a legnagyobb erkölcsi erő szükséges, akkor a proletariatus minden nemzedéken keresztül erősebben és erősebben fog növekedni. Egész serege keletkezik a napról napra élőknek, a kik még a birtokszerezhetés reményétől is meg vannak fosztva. Ezen a módon tehát a legbiztosabban eljuthatni ahhoz az állapothoz, a melyet a social-reformerek meg akarnak előzni, a midőn a birtoktalanok milliói veszélyeztetik a birtokosok százezreit.

Ez azonban csak egyik oldaláról világítja meg azt a helyzetet, a melynek a földarabolási tilalom következtében be kell állania. Láng Lajos a következmények másik sorára mutat, midőn kérdi: Mit várhatunk attól a parasztgazdától, ki saját munkája gyümölcsének egy részét kénytelen testvérének átadni? Mit várhatunk annak a szorgalmától, a ki nem rendelkezik szabadon sem földjével, sem annak termésével? Nem fogja-e ép az ilyen megterheltetés a kisbirtokost az eladósodás örvényébe kergetni? És nem fogja-e ép az ilyen megkötés elfojtani a munkát és szorgalmat, minden gazdagság egyedüli igaz forrásait? E kérdések mindegyikére megfelelt már a gyakorlati élet; a tapasztalat megmutatta, hogy minden következmények beállanak. Főntebb érintettük, hogy az öröklés e rendje szükségképen maga után vonja az eladósodást s erre nézve hivatkozhattunk az 1840: VIII. törvény-cikk eredményeire és a Németországból mindig élénkebben hallható panaszokra. Ezt az eredményt szomorúan illusztrálják azon adatok, a melyeket Inama-Sternegg közöl az osztrák földbirtok megterheltetésére vonatkozólag. E szerint az 1868—74 évek alatt az osztrák nagybirtokra bekebeleztetett 65.346,416 forint, ebből örökségi osztályoknál elvállalt adóságoakra esik 3.955,925 forint, az összes terhek 6·3 százaléka. E csekély százaléki arányt az magyarázza meg, hogy a nagybirtokok tetemes része hitbizományilag meg van kötve. A parasztbirtok már más viszonyt mutat föl. A parasztbirtokokra ugyanazon évek alatt bekebeleztetett 397.793,135 forint, ebből jut az örökségi osztályoknál elvállalt terhekre 54.802,043

forint, az összes terhek 13·7 százaléka. Az 1878 és 1879. évben a nagybirtokra 963,337 forint teher, az összes teher 1·04 százaléka, a parasztbirtokokra 39.562,220 forint, az összes terhek 11·55 százaléka kebelezetett be örökségi osztály következtében. Ehhez még tekintetbe kell azt is vennünk, hogy a kebelezett jelzálogkölcsönök egy része bizonyára szintén osztályos társak kielégítésére fordított, valamint azt is, hogy az osztály alkalmával elvállalt terhek jelentékeny része nem kebelezetik be, ez leginkább csak akkor szokott megtörténni, ha az örököstársak között kiskorúak vannak, a midőn a hatóság követeli a telekkönyvi biztosítást.

Ezek után világos, hogy az örökségi osztály, a midőn az örökösök egyike átveszi az egész birtokot, képezi az eladósodás egyik legjelentékenyebb forrását. Ezen nem változtatna az sem, hogy a tervezet szerint az örökös társak nem tőkében, hanem életjáradékban kapnák meg örökrészüket. Az adósság így nem egyszerre, hanem fokként keletkeznék.

A földarabolás tilalma azonban még más úton is maga után vonná a parasztbirtokok eladósodását. A mint számtalan eset van arra, hogy a kisbirtokos a földvétel következtében adósodik el, s nálunk a hatvanas évek végén és a hetvenesek elején épen ez volt az eladósodás egyik legnagyobb oka, épen oly számos esetben meg is szabadúlhat adósságától földje egy részének eladása által. A tervezet szerint ezt nem teheti, földbirtokából semmit sem szabad eladnia, mert «senkinek sem szabad lehanyatlania azon állásról, a melyet egyszer elfoglalt». A törvény társadalmi érdekből megtiltja neki, hogy akkor segítsen magán, a mikor még segíthet; nem, be kell várnia, a míg annyira eladósodik, hogy egész birtokát el kell adnia, a mi a tervezet szerint is szabadságában áll.

Gróf Széchenyi Imre feleletében védekezik Láng Lajos azon állítása ellen, hogy a minimum a birtokkorlátozásra vezet, a mi akadályul szolgál a birtokszerzésben. A védekezés annak kifejtéséből áll, hogy a kisbirtokoknak egy része lesz csak megkötve, azon birtokok, a melyek tíz holdnál nagyobbak, a mi nem birtokkorlátozás, hanem birtokvédelem. Láng ezzel szemben joggal feleli azt, hogy ezt csak akkor lehetne elfogadni érvül, ha az lenne a cél, hogy minden faluban legyen egy-egy minimum-tilalommal megvédelmezett telek, de midőn a minimum a parasztkézben levő földnek nagy ré-

szét kivenné a forgalomból, akkor nem lehet arról beszélni, hogy ez miben sem változtatna a birtokszerzés eddigi esélyein. A tervezet szerint azonban nemcsak a tíz holdnál nagyobb birtokokat, hanem a zsellérbirtokokat sem volna szabad sem földarabolni, sem adósság miatt eladni. Ha tehát elérnének az a cél, a mit a tervezet szerzői akarnak, akkor nemcsak korlátozva, hanem egyenesen lehetetlenné volna téve a birtokszerzés.

A birtokeladást, a mely szükséges lesz azon boldog korszakban is, a melyről a social-reformerek álmadoznak, még a tervezet szerzői sem akarják megtiltani. A birtokos eladhatja birtokát, de csak egészben, még pedig a paraszt csak parasztnak, a zsellér azonban mindenkinek. E tilalomnak következménye lesz a zsellérbirtok árának emelkedése és a parasztbirtok árának hanyatlása. Minél többen versenyeznek valamely áruért, annál nagyobb lesz annak ára is. A tervezet szerint a földbirtokra nézve fölállítandó különböző tilalmak mesterségesen föltorlasztják azok számát, a kik vagyoni erejöknel fogva csak törpe birtokot vásárolhatnak, de a vásárolhatás esélyeitől a birtokeldarabolási tilalom következtében meg vannak fosztva. Ha ilyen birtok eladásra kerül, akkor nagy lesz a versenyzők száma, még pedig annál nagyobb, minél kisebb a birtok s így a kisbirtokok ára nem fog hanyatlani. De mi történik, ha parasztbirtok, földarabolhatatlan parasztbirtok kerül eladásra? Ezt csakis azok vásárolhatják meg, a kik magok akarják művelni, a mi már magában kizárja a vevők egy részét. Továbbá a vételből kizáratnak azok, a kiknek az illető birtoknál kisebb birtokra volna szükségök, mert nem vásárolhatnak azon számítás alapján, hogy majd eladják a birtok egy részét; kizáratnak végül azok is, a kiknek már van négy vagy annál több telkük. E tilalmak tehát igen szűkre korlátozzák azok körét, a kik parasztbirtokokat vásárolhatnak, a mi elmaradhatatlanul a birtokok árának nagy mérvű hanyatlását vonná maga után.

Főntebb érintettük, hogy azon fölfogás, mintha az örökségi osztály általában a birtokeldarabolásra vezetne, nem felel meg a valóságak. Erre nézve Láng Lajos két körülményt hoz föl, a mi bizonyítja, hogy az örökségi osztály nem kisebbíti szükségképen a birtokokat. Az örökösöknek maradó hagyatéka ugyan is nem egy, hanem eredetileg két ember vagyona,

tudniillik az atyáé és anyáé. Ha tehát két örökös van, az a birtok semminemű elaprózását nem vonja maga után, az osztály által csak a tulajdonosok személyében történik változás. A birtok csak ott daraboltatik föl, a hol kettőnél több örökös van, a mivel szemben áll viszont az az eset, a midőn egy örökös marad a birtokban.

E kiválólág gyakorlati jellegű kérdésnél az élet tanúságát kell keresnünk, azt kell néznünk, hogyan szabályozta ezt a viszonyt, nem a jog, hanem az élet. A paraszt fiúgyermekei épen úgy szolgálnak a gazdaságban, mint a többi cselédek, a különbség csak az, hogy nem kapnak bért; munkájok eredménye atyjoké, nekik ahhoz semmi joguk; fáradságukért csak atyjok halála után remélhetnek kárpótlást. Ha az atya, de különösen az anya előregszik és nem képes a gazdaságban reá háruló munkákat teljesíteni, akkor a legidősebb fiú megnősül. Ez semmi további változást a család életében nem von maga után; az ifjabbik gazda tagja marad atya gazdasági háztartásának, a melynek jövedelméből ezentúl ép úgy nem kap részt mint előbb, mert a gazdasági kiadásokat továbbra is az öreg gazda fedezi, a ki vezetője marad a gazdaságnak; külön vagyonúl a megnősült fiú csak azt bírja, a mit felesége hozott a házhoz. Ha a legidősebb fiú testvérei is felnövekednek, akkor a legöregebbik házasodása rendszerint ezek távozását vonja maga után az atyai gazdaságból. Ezek is megházasodnak, de az esetek többségében külön háztartást és gazdaságot alapítanak atyjok és feleségek atya segítségével. A szülők elhunytával következik az örökségi osztály, inkább a fönnálló szokás, mint a törvény rendelkezései szerint; végrendelet alig fordul elő, számos esetben azonban az előregedett szülők még életökben intézkednek vagyonuknak gyermekeik közötti elosztásáról, és intézkedésök az esetek többségében elhunytuk után is tiszteletben tartatik. Ez intézkedések alkalmával, valamint az öröklési osztálynál is majdnem kivétel nélkül előnyben részesül a legidősebb fiú, a ki a szülőknek gazdasági háztartásához tartozott; nagyon gyakoriak azon esetek, hogy a legidősebb fiú átveszi vagy az egész fekvő birtokot vagy annak nagy részét és a többi testvéreket kielégíti. A leányok a legritkábban kapnak egyenlő részt a fiúkkal, különösen nem azon esetekben, midőn a szülők még életökben intézkednek vagyonuk fölött, és ez az oka az örökségi perek egyik igen tekinté-

lyes részének. Ha mindezt tekintetbe vesszük és meggondoljuk, hogy milyen lassú a lakosság szaporodása, akkor alaposnak kell tartanunk Láng Lajos azon állítását, hogy az öröklés jelenlegi rendje csak kevésbé változtatja a parasztbirtokok állagának megoszlását.

Az öröklési jog birtokmegosztó irányát ellensúlyozza továbbá a házasság, a mi rendszerint birtokszerzéssel jár. Épen a nép ez osztályaiban fordul elő a legritkábban a saját körön kívül való házasodás, rendszerint egyenlő vagyonúak házasodnak össze, úgy, hogy mondhatni, miszerint a házasság által való birtokszaporítás majdnem oly hatályosan nyilvánul, mint az örökségi osztály útján való megoszlás.

Eddig csak az örökjog megváltoztatásának realis eredményeiről szólottunk és nem érintettük annak erkölcsi hatásait, a melyek még sokkal rosszabbak lennének, mint a vagyoni jogiak. Az örökjog megváltoztatása a célba vett irányban tökéletesen megölné a családi életet; gyűlölséget honosítana meg nemcsak a testvérek, hanem az atyák és fiúk között is. A social-reformereken ebben a tekintetben is betelnék végzetők; a családi kötelekeket akarnák megszilárdítani és intézményeikkel nemcsak meglazítanák, hanem meg is szüntetnék azokat.

Az a végzete az egész social-reformnak, mely megtagadja a múlt tanúságait, hogy mindig hibás alapokon keresi a bajok orvoslását. A social-reformerek, a kik a gazdasági és társadalmi élet más terein nyilvánuló bajokat kivétel nélkül a túlságos egyéni és rendelkezési szabadságnak tulajdonítják, ebben a kérdésben hűtlenek lesznek alapelvökhöz és le akarják rombolni azon korlátokat, a melyeket a rendelkezési szabadság elé a családi érdekek oltalma végett rakott nemcsak a törvényhozás, hanem a népek erkölcsi meggyőződése. Az örökjog a román és germán népeknél egészen ellentétes alapokon fejlődött ki, mégis a fejlődés fonalán majdnem ugyanazon eredményekhez jutott el; a római jog, a melynek első stádiuma az abszolút végrendelkezési szabadság volt és a germán jog, a mely nem ismerte a végrendeletet, egyaránt kifejelesztette a végrendelkezési szabadság alapján a köteles rész intézményét. A social-reform ezt a népek történetében nyilvánuló erkölcsi nézetet tagadja meg, midőn egy tökéletesebb társadalmi rend helyreállítása érdekében el akarja törölni

azt az intézményt, a melyet mindig a családi érdekek oltalmául tekintettek.

Új, jobb és igazságosabb társadalmi renddel helyettesíteni a jelenlegit, a melynek foggyatkozásait nem tagadja senki, nemes gondolat, méltó a legjobb erők törekvésére. Lassan és fokozatosan haladunk is e cél felé, habár egy-egy lépés századok munkája is. Ez a haladás föltartóztathatlan és csak ideig-óráig tarthat minden kísérlet, a mely e fokozatos fejlődést meg akarja akasztani. Az ellenirányú törekvések időről időre való megújulása nem csüggeszthet el senkit, a ki ismeri az emberi szellem fejlődésének menetét, vígaszúl szolgálhat az, hogy a reactio, a melyet épen a haladás von maga után, soha sem lehet tartós. Láng Lajos csak a történet tanúságát vonja le, midőn oly emelkedett hangon száll síkra minden elcsüggedés ellen: Valahányszor a haladás egy korszak szabadelvű eszméit diadalra juttatja, mindig egy bizonyos szünet áll be, mely a letűnt kor híveinek időt enged arra, hogy fölcúsúdjanak tétlenségökből. A győzelmes eszmék kiküzdői ellankadnak és lassankint kidőlnek. Az új nemzedek legnagyobb része nem ismeri a múltat s a jelennek is inkább csak árnyoldalait látja. A küzdelem hevét és lelkesedését közöny, sőt fáradtság váltja föl. Ez az az időpont, midőn minden hibáztató bírálat termékeny talajra hull. Az egykor elnémult ajkak ismét megszólalnak, eleinte kevesen és óvatosan, utóbb mind számosabban és hangosabban. A proseliták szaporodnak, kivált az ifjabb emberek sorában, mert minden új gondolatnak van bizonyos hódító ereje, habár csak külseje új, míg belseje régi tévedés. S ez áramlat terjed is mindaddig, míg oly erősnek nem hiszi magát, hogy korának alapjait is megtámadhassa. De ekkor beáll a fordulat; új harez indul meg, mely föleleveníti a régi tusák emlékeit és ezekből az ifjabb emberek is megbecsülni tanulják a jelen vívmányait. És ekkor a küzdelem kimenetele iránt megszűnik minden kétség. Azok ellen fordul, kik ezt földézték; s a mennyiben változást von maga után, még messzebb távozik a múlttól, még közelebb visz a jövőhöz.

A Z A L A G Ú T.

Elbeszélés.

A 10 óra 15 perczy vonat 1847-ben május 7-dikén suhant ki a paddingtoni pálya-udvarból. Egy bizonyos első osztályú kocsi bal rekeszében négy utas ült; közülök kettő érdemel leírást. A hölgynek síma, fehér, finom homloka, nagyon felötlő szemöldjei, hosszú szemszőrei, színöket változtatni látszó szemei, szép vágású szája volt tej-fehér fogakkal. Férfi nem láthatta e hölgy orrát szemei és szája miatt; saját nemének tagjai mondhattak s mondtak is volna róla holmi idétlenséget. Igénytelen szürkés ruhát viselt düleny alakú gombokkal nyakig begombolva és skót shawlt, a mely kellemesen tért ki a szín miatti felelősség elől. Hölgyünk hasonlított a vad kacsához, egyszerű tollazata oly szorosan lapult testéhez és oly simán, kényelmesen s kecsesen ült ott egy könyvvel, melyet, a mint fogott, hófehér keze nyelének némi sejtelmévala látható. Átellenes szomszédja oly férfi volt, a kit jó modorúnak szoktam nevezni — ez pedig annál nagyobb dicséret rá nézve, mivel oly testülethez tartozott, a melyből gyakran a legrosszabb modorú ifjak kerülnek ki. Lovassági tiszt volt és huszonöt éves. Bajuszt viselt, de nem visszatásztót, nem amolyan orr alatti vargacsot, melyen úgy csüng a leves, mint bokron a harmat; az ő bajusza rövid, tömött és fekete volt, mint a szén; fogait a szivarfüst még nem festette dohánylészínre; ruházatja nem lógott, nem feszült, hanem jól állott rajta; mosolya megnyerő; tetszett nekem a kópé, mert hiúsága — s pedig volt ám tömördek — a maga helyén, szívében és nem arczán ült, háttérbe szorítva az enyimet és más becsütes emberét, a kikben egy mákszemnyi sincs; szóval ez az egyén olyas volt, a kiről sokszor hallunk, de a kívül ritkán

találkozunk: fiatal úri ember. Suttogva élénk társalgást folytatott szomszédjával, egy tiszt-pajtásával — arról beszélgettek, a miről legjobb hallgatni: a nőkről. A mi barátunk nyilván nem szerette volna, hogy meghallják, mit mond, mert egyszer-máskor lopva pillantott a vele szemben ülő szépre s halkabban beszelt. A hölgy egészen könyvébe mélyedettnek látszott, s ez megnyugtatta a beszélőt. Végre a két katona még halkabban pusmogott, és így pusmogva (az igazságnak úgy is előbb-hátrább ki kell derülni) az a tiszt, a ki a sloughi állomáson kiszállott és az utókorra nézve elveszett, tiz fontnyi fogadást ajánlott három ellenében, hogy pajtása, a ki Bathba menendő és halbatatlanná leendő vala, az átellenben ülő hölgyek egyikét sem csókolja meg útközben. «Áll a fogadás! Áll a fogadás!» Lelkemből sajnálom, hogy az imint megdicsértem egyén — habár suttuyomban — ily üzletre engedte magát csábítani; de senki sem elég böles minden időben, még akkor sem, mikor az óra huszonötöt üt; aztán vegye tekintetbe a nyájas olvasó, ez egyén hivatalát, szép külsőjét és a kísértés nagy voltát — tiz font három ellenében.

A sloughi állomás után a társaság háromra apadt; Twyfordnál az egyik delnő elejtette a zsebkendőjét; Dolignan százados úgy rohant utána, mint egy tigris és úgy nyújtotta vissza, mint egy bárány; ez alkalommal két-három szót váltottak. Readingnél beszélyünk Marlboroughja megejtette azon napi biztos beruházásait: vett egy példány *Times*ot és egy *Punch*ot; ez utóbbi tele volt aczél tollkarcolatokkal és fametszetekkel. A vitézség és a szépség nevetni méltóztatott a *Punch*tól megszürkált egy s más pöffeszkedő humbugon. Az együtt nevetésre fölolvad emberi jegünk: Swindon előtt jóval megeredt a beszélgetés — Swindonnál ki volt oly szolgálatra kész, mint Dolignan százados? Ő segítette ki a hölgyeket a kocsiból — ő rendelte meg számokra a levest, a kemény csibehúst, egyiknek cochenilles pálinkát, a másiknak pergelt czukros pálinkát; *) a kocsiba visszatérve, az egyik hölgy átment a kocsi másik rekeszébe, hogy megnézzze egy bizonyos uraságnak a vonal azon oldalán levő udvarházát.

*) Ez alkalmasint vörös (port) és xeresi (sherry) bornak nevezett ama két kotyvadékra vonatkozik, melyről a föld egyik népe azt képzei, hogy bir némi bor-féle természettel.

Kedves olvasóm, ha a százados helyett te vagy én találunk ott lenni abban a kocsi-ban, minden bizonynyal a szép hölgy szokik meg, a toldalék pedig ott marad akár ítélet-napig; ez olyan bizonyos, mint az, hogy a kezedből kisiklott vajás kenyér-darabka, bár hány-szor megfordúljon estében, mégis vajás oldalával esik a szőnyegre. De a dragonyos Adonis nyalka egy legény volt — és Venus egyedül maradt vele. Kétség kívül láttál ebet saját neméhez tartozó ismeretlen nővel találkozni; milyen nyalkává, sürgölődővé és sokat mondvá válik azonnal; ilyen-né alakult Dolignan a swindoni állomás után, s meg kell adnunk, hogy egyre szebbé és szebbé vált; aztán láttál-e macskát is, mely tudja, hogy hozzák számára a tejes köcsögöt? — ilyen volt Haythorn kisasszony: egyre szerényebb és szerényebb lett; egyszer azonban a mi századosunk kitekintett az ablakon s nevetett; erre Haythorn kisasszony kérdőleg nézett a századosra.

«Csak egy mérföldnyire vagyunk az alagúttól.»

«Hát ön mindig nevet, mikor egy mérföldnyire van az alagúttól?»

«Mindig bizony.»

«Miért?»

«Hát! — hm! — ez amolyan férfi-adoma.»

«Oh soh' se gondoljon vele, ha némileg együgyű is, de ha megnevettet.»

Ily biztatás után Dolignan százados a következő történetet beszélt el:

«Egy nő és a férje egymás mellett ülve, haladtak keresztül az alagúton — szemben velök egy férfi ült; az alagútból kijutva, a nő így szólt: «Ugyan György, mi jutott eszedbe, hogy engem az alagútban megcsókolj?» — «Én azt nem tettem.» — «Te nem tetted?» — «Nem! miért?» — «Azért, mert nekem úgy tetszett, mintha tetted volna.»

Erre Dolignan százados nevetésre fakadt és útitársát is nevetésre akarta bírni, de nem sikerült. A vonat beindult az alagútba.

Haythorn kisasszony: «Ah!»

Dolignan: «Mi baj?»

Haythorn kisasszony: «Felek.»

Dolignan (melléje ülve): «Kérem, ne tessék félni, itt vagyok ön mellett.»

Haythorn kisasszony: «Ön mellettem van, de igazán fölötte közel is hozzám, Dolignan százados úr.»

Dolignan: «Ön tudja a nevemet?»

Haythorn kisasszony: «Hallottam, hogy barátja így szólította. Bár csak kinn volnánk már ebből a sötét helyből.»

Dolignan: «Drága kisasszony! én örömetst tölténék benne órákat, csak hogy önt biztathassam!»

Haythorn kisasszony: «Lárifári!»

Dolignan: «Czupp!» (Komoly olvasóm, nehogy ajkakat azon gyönyörű teremtmény arczához találđ értetni, a kivel legközelebből találkozni fogsz, mert mindjárt kitalálod, mit jelent ama szó.)

Haythorn kisasszony: «Ii! ii! ii!»

Barátnő: «Mi a baj?»

Haythorn kisasszony: «Nyissa ki az ajtót! — nyissa ki az ajtót!»

Az ajtó megnyílt. Gyors suttogás hallszott, az ajtót becsapták, a függönyt nagy mérgesen lerántották.

A Haythorn kisasszony visításának hatása jobb részben kárba ment, mert a gép túlszivította, mintha negyvenezer gyilkost kiáltott volna; a tettetett bánat föltünést kelt, a valódi nem tud.

Az alagút és Bath között a mi fiatal barátunk ráért megkérdezni magától, vajon az ő magaviselete magán hordta-e bélyegét annak a gyöngéd tartózkodásnak, melyet a valódi úri ember jellemvonásának tartanak.

Igazi vagy színlelt hosszú képpel segített megnyitni a koci ajtaját — iménti barátnői megkísérlettek a túlsó oldalon menekülni — nem lehetett! kénytelenek voltak, előtte menni el! Az, a kit insultált volt (latin szó, annyit tesz: megcsókolt) pirulva vetett valahová a százados lábai elé egy gyöngéd szemrehányó tekintetet; a másik pedig, a kit nem insultált, izzó nyilakat lövellt szemeiből; így aztán elváltak.

Dolignanra nézve talán szerencse vala, hogy jó barátságban tudott lenni ezrede egyik őrnagyával, Hoskynssal, azzal a vén katonával, a kit a fiatalok kinevettek, mivel nem nagyon lelkesült a billárd-labdákért és a szivarokért; ő, a ki látott ágyú-golyókat és ágyút sütő kanóczoikat. Különben, az igazat megvallva, az őrnagy olyan merev volt, mintha elnyelte volna a tisztí casino tűzszítóját, de elnyelt ezzel együtt némi

erkölcsi tűzszítót is, e miatt aztán Hoskyns őrnagy szintoly kevéssé tudta volna úri emberhez nem illő valamely szóra vagy tetre alázni magát, mint megkefélni nadrágát a térdén alúl.

Dolignan százados víg hangulatban beszélte el kalandját ennek az úri embernek; de Hoskyns őrnagy hidegen hallgatta és szintoly hidegen azt felelte: ismert egy embert, a ki épen ilyesmiért életét vesztette. «Ez azonban semmi volna», tévé hozzá az őrnagy, «de szerencsétienségére meg is érdemelte, hogy elveszítse.»

Erre az ifjabb férfinak homlokába szökött a vér, az élte-sebb azonban folytatá: «Megjegyzem, ez az egyén harminczöt éves volt; ön, úgy vélem, huszonegy!»

«Huszonöt.»

«Az már mindegy. Meghallgatja-e tanácsomat?»

«Ha ön szíves lesz tanácsolni.»

«Erről senkinek se szóljon, hanem Whitenak küldje el a három fontot, hadd gondolja, hogy ön elvesztette a fogadást.»

«Nagyon kemény sor, mikor megnyertem.»

«Mind e mellett mégis tegye meg.»

Tudják meg mind azok, valakik nem hisznek az emberi nem tökéletesedésében, hogy ez a pirulni képes dragonyos végrehajtotta ezt az erényes cselekedetet, noha heves küzdelmébe került; s ez volt az első bűnhődése. Ez után egy héttel bálban volt; elfogta a szeretetreméltó angoloknál sajátos meszterkelt rossz kedv. Hasztalan nézett oly hölgy után, a ki egyéni vonzalmainál fogva méltó volna ahhoz a fogalomhoz, melyet ő Dolignan századosról, mint férfiről alkotott magának, mikor hirtelen elsuhannt mellette egy gyönyörű látomás, kinek szépsége és arányzatossága egészen elbájolta. Még egy tekintetet vetett reá: «nem lehet ő! — Úgy van, mégis ő az!» Haythorn kisasszony — (nem mintha tudta volna a nevét) — de mennyire istenülve!

A kaeca sugárzó, vakító pávává alakult; kétszer oly szép és termetes volt, mint azelőtt. Századosunk elvesztette szemei elől e hölgyet és újból megtalálta. Olyan kecses volt, hogy hősünk rosszul lett bele — aztán csak ő nem tánczolhat vele, nem szólhat hozzá. Ha beérte volna azzal, hogy e nővel a szokott módon kezdje meg az ismerkedést, könnyen csókban végződhetett volna, de mivel csókon kezdte, semmi-ben kell végződnie. Mikor tánczolt, e hölgyről minden felé

hullottak a szépség sziporkái, csak a századosra nem, őt a kisasszony nem is látta; világos vala, hogy soha sem fogja meglátni. Egy úri ember különösen sürgött körülötte, a hölgy mosolyogva fogadta; a férfi rút volt, de a nő mosolygott neki. Dolignant meglepte e férfi sikere, rossz ízlése, rútsága toladása. «Ki lehet ez az ember? Minő joggal viseli így magát? Remélem, soha sem csókolta meg ezt a delnőt», mondá Dolignan. Ezt az állítását ámbár nem tudta bebizonyítani, mégis valami olyan formát érzett, mintha vele szemben birtokháborítást követtek volna el. Haza ment és Haythorn kisasszonyról álmodott s gyűlölte szerencsés, rút vetélytársát. *) Egy pár hetet annak puhatolásában töltött el, ki lehet ez a szépség — a kivel viszont találkoznia soha sem lesz lehetséges. Vegre hírt hallott róla, és pedig a következő módon: egy ügyvéd segédje tett nála egy kis látogást s egy kis pöröcskét akasztott a nyakába Haythorn kisasszony nevében, mivel a vasúton insultálta.

A fiatal úr meghökkent, megkísérlette megpuhítani az ügyvéd segédjét; ez a gép nem egészen értette a pör czimének mivoltát. Mindazáltal e kellemetlen esemény útján a delnő neve valahára tudomásra jött; neveről lakásának kipuhatolása csak egy kis lépés vala, s megrökönyödött hősünk még azon nap a Haythorn kisasszony ajtaja körül ólálkodott és azután több napokon keresztül — minden siker nélkül. De egy szép délután a kisasszony kilépett a házból, oly természetesen, mintha minden nap ugyanezt mívelte volna s gyorsan eltipegett a legközelebbi sétányra. Dolignan szint' ezt tévé; a sétányon több versen szemben találkozott vele s elhaladt mellette, szemeiben könyört keresett, de sem egy tekintetet, sem legkisebb fölismerést, sem az érzelemnek semmi jelére nem talált; a hölgy mindezek daczára sétált, meg sétált, míg valamennyi sétáló elfáradt s hazament — ekkor a kópé bátorságot vett magának, levette kalapját, s most először remegő hangon engedelmet kért, hogy szólhasson a kisasszonynyal. A hölgy megállott, elpirult és sem el nem ismerte, sem el nem tagadta, hogy ismeri a századosot.

*) Ha szerencsés vetélytársunk rút talál lenni, a csapás kétszerre keservebb — mintha doronggal ütnének le minket, a kik a legélesebb vitor dőfése ellen is biztosítva hittük magunkat.

Ez pirulva hebegte el, mennyire szégyeli magát s mennyire megérdemli a büntetést, mily súlyos e büntetés s a kisasszonynak mily kevés tudomása lehet arról, hogy ő (tudniillik a százados) mennyire szerencsetlen; végül azért esedezett, hogy ne tudassa az egész világgal azon férfi gyalázatát, a ki már is eleget szenvedett az által, hogy a kisasszony kitörölte őt ismerősei sorából. A hölgy magyarázatot kért, a százados elbeszélte, hogy nevében pörbe fogták; a hölgy vállat vonított s azt mondta: «milyen ostobák azok». Ez által fölbátorítva, a százados azt kérte: tudassa vele, vajon egy egész élet távolból és minden követelés nélkül való hódoló tisztelete évek múltán kitörölheti-e emlékéből az örültségét — bűnét?

«Nem tudja.»

«Most távoznia kell, mert holmi előkészületekre van szüksége a Crescentben tartandó bálra, melyben mindenki ott lesz.»

Elváltak s Dolignan föltette magában, hogy ő sem fog hiányzani abból a bálból, a melyben mindenki ott lesz. Ott is volt, kevés idő telve megnyerte, hogy bemutassák Haythorn kisasszonynak és tánczolt is vele. A hölgy modora kecses volt. Nemének csodás tapintatával úgy viselte magát, mintha ismeretségek csak ezen az estén kezdődött volna. Ezen az éjen Dolignan, éltében először, szerelmes lett. Megkímélem az olvasót a szerelmes katona mind azon furfangjai elősorolásától, melyek által századosunknak sikerült ott ebédelni, a hol Haythorn kisasszony, ott tánczolni, a hol ő tánczolt, és setalovaglásai alkalmával történetből találkozni vele. Hódoló tisztelete még a templomba is elkísérte, a hol megtanulta a mi dragonyosunk, hogy létezik olyan világ is, a melyben se nem polkáznak, se nem dohányoznak — mint ebben a mi bűnös világunkban.

Megismerkedett a kisasszony nagybátyjával, a ki meg is kedvelte; végre nagy öröme láta, hogy a kisasszony szemei örömet legelnek rajta, azaz, hogy mikor azt képzei, hogy a százados nem veszi észre.

Az alagúti események után három hónappal Dolignan százados látogatást tett Haythorn hajóhad kapitányánál, a kivel éltében két ízben találkozott s a kinek kedvét félig-meddig megnyerte volt, mert nagy figyelemmel hallgatta egyik kimentési kísérlete elbeszélését; meglátogatta hát a hajós kapitányt és a szo-

kásos modorban engedélyét kérte, hogy leányának udvarolhasson. A vitéz kapitány legott csatára kezdé rendezni hajója fedélzetét, de a tereméből hirtelen kiszólitotta egy titokzatos üzenet. Visszajöve, merőben megváltozott hangon kijelenté, hogy «minden a maga rendén van és vendége tetszése szerint közelíthet hajójával». Az olvasó pedig kitalálta a dolog valóságát: az ellen előtt ez oly félelmes hajós kapitány teljes és boldog hódoltságában állott leányának, a mi hösnőnknek.

Dolignan távoztakor látá, hogy istennője a nappaliba suhan. Utána ment, észrevette, hogy imádottjának van némi kellemes tudomása a történekekről; e tudomás zavarodásba ment át — a kisasszony nevetni próbált, de a helyett sírva fakadt, azután ismét mosolygott; s mikor a százados az ajtóban megcsókolta — ez s ez százados és ez s ez kisasszony helyett már «György» és «Mariann» valának. Ezután kellő idő múlva (mert beszélyem izgalmas: átugorja a formaságokat, kínos elhalasztásokat), ebből a két egyénből nagyon, de nagyon boldog egy pár lett; ismét a vasúton ültek, ketteskén élvezendők a mézes heteket. Dolignanné, mint előbb, kacsaszerűn öltözködve, ruháját kivéve, nagyon ragyogó volt. György azonban — ez úttal — nem szemben, hanem mellette ült, a neje hosszú szemszőrei alól epedő tekinteteket vetett reá. «Márian», monda György, «a házastársaknak mindent el kell beszélniök egymásnak. Megbocsáthat-s-e nekem, ha bevallom . . . »

«Meg! meg!»

«No hát! jut-e eszedbe az alagút?» (csak most merészelte először említeni). «Szégyellem megvallani, White-al három fontban fogadtam tíz ellen, hogy az egyik hölgyet megcsókolom», s György töredelmes képet vágva, nevetett magában.

«Tudom, hisz' hallottam, mit sugdostatok», lön a komoly válasz.

«Oh, s te hallottad, mit súgtam? — lehetetlen.»

«Hát te nem hallottad, mit súgtam útitársamnak? Fogadtam vele.»

«Fogadtál vele? — Milyen furcsa! Mibe fogadtál?»

«Csak egy pár keztyűbe, édes Györgyöm.»

«Úgy, úgy, tudom; de hát mi volt a fogadás tárgya?»

«Csak az, édesem, hogy ha megteszed, el kell, hogy végy.»

«Oh! — de megállj csak, hisz úgy nem neheztelhetnél rám valami nagyon; de hát, édesem, ki indította ellenem azt a pört?»

«Attól tartottam, hogy el találsz feledni. Úgy-e, Györgyöm, ezt soha meg nem bocsátod nekem?»

«Édes angyalom — ni, hisz' itt az alagút.»

Nos, kedves olvasóm — pihá! — nem — semmi efféle! Azt csak nem kívánhatja ön, hogy ily módon kedvét töltsük, hányszor csak valamely sötét helyre jutunk. Különben is, nincs szó az ilyesmiről. Gondolja meg ön: egy higgadt házaspár. Biztosíthatom, hogy nem fordult elő ily természetű tünet: nem kelt reménytelen versenyre a géppel, semminemű sikoltás — ez úttal.

READE KÁROLY *után angolból*

BELÉNYESI GÁBOR.

SZÍNHÁZI SZEMLE.

*A nürnbergi mesterdalnokok. Víg opera Wagner Richárdtól. *)*

A nürnbergi mesterdalnokok színre hozatala mindenütt esemény volt a zenevilágban, mely elé a műértő közönség feszült érdekeltséggel tekintett, s bár megismerése után a vélemények sok tekintetben eltértek felőle, abban mindenki egyetértett, hogy e mű Wagner egyik legnagyobb szerű s leg-egészségesebb alkotása.

Ez általánosan elfogadott kedvező vélemény s az elért színpadi sikerek mellett azonban e mű éles támadásoknak volt kitéve, melyek Wagner következetlenségét, a cselekvény alapgondolatának helytelen megoldását, komikumának erőltettségét, végre a zene complicitását és hosszadalmasságát érintették.

Tagadhatatlan, hogy ez ellenvetések sok tekintetben jogosultak, de épen úgy túlzottak, mint a dicséretnek, melyekkel a Wagneristák e művet elhalmozták.

E túlzások oka az volt, hogy az egyik fél e művet a modern opera hagyományai, a másik fél pedig a «jövő zenéjének» minden tekintetben elfogadott tanai szerint ítélte meg.

Természetesen egyik sem helyes.

Wagner e dalműve nemcsak az opera-irodalomban, hanem saját művei között is különleges állást foglal el, mihez képest egy neki megfelelő különleges álláspontból kell megítélnünk, mely nem lehet más, mint az, a mit a mű realisti-

*) Előadatott a nemzeti színházban 1883 szeptember 8-dikától fogva több ízben.

cus természete maga kijelöl. Szóval úgy kell megbírálnunk, a mint van, nem pedig úgy, a mint bizonyos elvek szerint lennie kellene.

Ez álláspontról a fönt érintett ellenvetések egészen más színben tűnnek föl s legnagyobb részt elvesztik életüket.

Igaz ugyan, hogy Wagner következetlen volt önmagához, midőn a *Tristán* megírása után — mely zenedrámai tanainak gyakorlati megvalósítása volt — a mythos helyett az emberi társadalom eseményeiből meríté dalműve anyagát, de e következetlensége az alkotás abszolút becse mellett végre is mellekes dolog.

Nem egészen jogosúlt azon ellenvetés sem, hogy a dalmű alapgondolata nem nyert helyes megoldást, mert az még függő kérdés, hogy szándéka volt-e Wagnernek, dalművét egy eszmenyi alapgondolat illusztrálásának alárendelni?

Alig hiszszük.

Kétségtelen ugyan, hogy a szövegben sok célzás van téve költői tevékenységére, de a cselekvény mégis egészen más góczpont körül forog, mely mellett az allegoricus célzat csak alkalmasszerűleg nyert kifejezést, s különben is vele nem annyira az új irány abszolút győzelme, mint inkább a régi iránynyal való egyesülése céloztatott.

A mi a cselekvény komikumát illeti, azt szintén nem ítéltethetjük meg az *opera buffa* és az *opera comique* megszokott és conventionalissá vált chablonai szerint, mert specificus német komikum, mely nem a francia leleményességben, sem az olasz állandó alakokban nyilvánul, s bár nyers és darabos, azért mégis mulattató.

Áttérünk azonban a dalmű meséjének rövid vázolására.

Stolzinger Walther, ifjú frank lovag, a nürnbergi Katalin-templomban a János-ünnepet bevezető délutáni isteni tisztelet alkalmával meglátja Pogner Évát, Pogner, aranyműves leányát s bele szeret. A leány szintén lángra gyulad iránta s csakhamar elhatározzák, hogy egymáséi lesznek. Éva kezét azonban csak azon mesterdalmnok nyerhetvén el, ki a János-ünnepen diadalt arat, a lovag elhatározza, hogy a mesterdalmnoki gyűlésen, mely «legényavatás» (Freiung) végett tartatik ugyanott a templomban, versenyre kel a mesterdalmnokságért.

Magdaléna, Éva dajkája, elővigyázatból ki is taníttatja a lovagot a mesterdalmnokság mivolta felől kedvese, Dávid inas

által, a lovag azonban ennek daczára megbukik a versenyen, mert dala nem felel meg a mesterczéh rideg szabályainak.

A két szerelmesnek most nem marad egyéb hátra, mint megszökni s ezt a második fölvonásban meg is kísérlik, de megakadályoztatnak abban Hans Sachs, az éji őr s végre Beckmesser által. Ez utóbbi ugyanis késő éjjel Évát szeretnádall akarja megtisztelni. Szándékát azonban Sachs munka közben való éneklésével s kalapálásával megghiúsítja. Sok vita után végre megegyeznek, hogy Beckmesser énekelhet, de énekenek hibáit Sachs a csizmatalpon kiveri. Erre aztán Beckmesser megkezdi dalát, de csakhamar összevesz Sachssal a hibák miatt úgyannyira, hogy nem ügyel többé se Sachsra, se kalapálására, hanem kétségbeesett erővel folytatja énekét. Az éktelen lármára persze fölriad a szomszédság, vele együtt Dávid inas is, ki meglátván a hivatlan dalnokot Magdalénája ablaka alatt, feltékeny tigrisként neki ront Beckmessernek s kegyetlenül eldöngeti. Erre aztán közbelép a szomszédság is, vele azonban a verekedés általánossá válik, melynek zavarában a lovag ismét megkísérli a szökést, de eredménytelenül, mert Sachs azt végleg megakadályozza. E pillanatban megharsan az éji őr kürtje, mire mindenki, mint egy jeladásra hirtelen haza oson, úgy, hogy a föllépő éji őr üres tért s néma csendet talál.

A harmadik fölvonásban végre jobbra fordul a szerelmesek sorsa Sachs nemeslelkűsége következtében, a mennyiben sikerül Walther lovagnak az ő segédkezése mellett gyönyörű mesterdalt alkotni. Közbelép azonban Beckmesser s a dalt ellopja. Sachs tetten éri s neki ajándékozza azt, de vesztét okozza vele. Beckmesser ugyanis mohó örömeben, hogy a dallal biztosan győzni fog, nem hallgat Sachs intésére, hogy a dal igen nehéz és szokatlan menetű, s versenyre kel vele a János-ünnepen, de csúfosan megbukik. Dühösen megtámadja most Sachst, őt okolván kudarczáért. Sachs azzal védi magát, hogy a dal igen szép, csakhogy jól s a megfelelő dallammal kell előadni, föl hívja egyúttal Walthert, szavának igazolására. Erre előlép a lovag s a mesterek valamint az egész nép színe előtt elénekli gyönyörű dalát s vele elnyeri a mesterdalnokságot s a szép Éva kezét.

A dalmű meséjének e vázlatából meggyőződhetünk arról, hogy a cselekvény nem egy magasabb költői eszmény, hanem

egy egyszerű szerelmi történet körül forog, melynek akadályait a mesterdalnoki czéh nehézkes szabályai s a mesterek nyakassága képezik. Ez egyszerű mese azonban oly élettellel van színpadra véve, hogy minden mozzanata érdekel bennünket s feszült várakozással vagyunk megoldása iránt, mely egy emelkedett hangulatú s erős nemzeti jellegű képletben következik be.

Bátran állíthatjuk, hogy e dalmű életképességét s érdekességét nagy részben jellemző szövegének köszönheti, mely nemcsak kiválik a chablonszerű operaszövegek közül, hanem korrajzi hűségénél fogva némi műtörténeti becses is bír.

A cselekvény személyei általában véve sikerülteknek mondhatók, noha egyes alakok mostohán vagy gyöngén vannak jellemezve.

Leghatározottabban kidomborodik közöttük Hans Sachs, kiben ellentétes vonások egyesülnek, a nélkül, hogy egyéniséget összhangtalanná tennék. Ő vargamester és mesterdalnok egy személyben. Mindkét szakmájában kitűnő. S a mellett mint dalnok valódi költői szellemmel is bír. Ezért nincs elfogulva Walther költészete iránt, sőt tapintatával diadalra is juttatja azt. Egy pillanatra megkapja őt a vágy, versenyre kelni Éváért, de mint higgadt, nemeslelkű férfi nemcsak lemond róla, hanem siet előmozdítani Éva boldogságát. Szóval Sachs minden ízében nemes alak s a mellett egészséges humor is nyilvánul egyéniségében.

Pogner, typusa a régi városi patriciusoknak, fönkelt gondolkodású, jó lelkű ember, ki csekély szereplésével is megnyeri rokonszenvünket.

Walther lovag kissé erőteljesebben lehetne alkotva. Szenvedőleges magatartása azonban indokolt. Ő ugyan is szerelme által oly helyzetbe jut, melyből magát kardjával és hősiességével nem vághatja ki, hanem kénytelen költészetével szállni sikra. — Midőn aztán azzal megbukik, a leányt meg akarja szöktetni, de a nyárspolgárság útját állja, a vargamester, az éji őr s végre a városi írnok személyében. Nem kételkedhetünk azon, hogy ő mindhármát eltehetné láb alól, de ezzel a szökés sikerét még nem biztosíthatná, mert a szomszedság épen úgy fölriadt volna a dulakodásra, mint a hogy fölriadt Beckmesser énekére. A lovag kénytelen

tehát akarva, nem akarva, belenyugodni szenvedőleges helyzetébe. A midőn pedig Sachs módot nyújt neki a boldogulásra, legkevésbé sem játszik szánalmas szerepet, hogy a derék mester tanácsait elfogadja. Magatartása tehát szerelme és helyzete által teljesen indokolva van.

Érdekes alak Beckmesser, a városi írnok, de túlzottan van jellemezve s e miatt sok félremagyarázásra adott okot. Különösen ha a szöveg magyar fordításából ismerjük őt meg azt hihetnők, hogy egy kevés eszű bohóc, pedig ellenkezőleg ravasz, kitanúlt kópé, ki számol a viszonyokkal s föl tudja használni tekintélyét. Legnagyobb hibája az, hogy fűzfapoéta. Érezvén gyöngességét Sachssal szemben, győzelmét azzal akarja biztosítani, hogy a véletlenül föl talált versenydalt — melyet a Sachsénak tart — elloppja, de épen ez okozza vesztét, mert a költemény szövegét ügyetlenségből elferdíti s a megfelelő dallammal ellátni nem tudja. Mindezek daczára Beckmesser nem válik közönséges operai buffová, hanem ellenkezőleg komolyságát s maliciáját mind végig megtartja s ezek is képezik egyéniségének fővonásait, s nevetségessé csupán azon helyzetek által válik, melyekbe őt önzése s ügyetlensége sodorják.

Sachsnek méltó társa Dávid inas. Töről metszett alak, csupa életrevalóság és humor. Benne is több ellentétes vonás egyesül, a mennyiben varga-inas, dalnoknövendék és vőlegény. Vőlegénye pedig egy nála sokkal idősebb hölgynek, Magdalénának, ki iránt azonban a nagy korkülönbség daczára is lángoló szerelemmel s odaadó engedékenységgel viseltetik s nem hiába, mert Magdaléna nem feledkezik meg a szerelem eszményi tápjai mellett a mindennapi élet prózai eledeleiről sem, melyeket jó szívvel juttat fiatal kedvesének.

Magdaléna és Éva mostohán vannak jellemezve s hálátlan szerepek. Az előbbi ugyan valamivel jobb az utóbbinál, Éva azonban nagyon szenvedőleges alak, daczára annak, hogy a cselekvény egyik főrésze s azonfelül azon megjegyzésre is adott okot, hogy kaczer. Nézetünk szerint e megjegyzés nem egészen indokolt, mert Éva gyors szerelmi vallomása s beleegyezése a szökésbe, nem annyira kaczerság mint inkább a helyzet kényszere következtében való szenvedélyes hirtelenkedés. Keze versenydíjúl van kitűzve, sorsának már másnap kell eldűlnie, igen természetes tehát, hogy a leány izgatott, sze-

relme és a bizonytalanság miatt, s gyorsan kell határozni. Mindez ha nem is teljesen, eléggé indokolja magatartását.

Itt van helyén néhány szót szólni a szöveggönyv fordításáról, melyet határozottan gyöngének tartunk. Szemünk előtt van az, hogy fordítás soha sem lehet oly jó mint az eredeti, tudjuk azt is, hogy a fordítónak sok nehézséggel kellett megküzdenie, de mindezek mellett a fordítás sokkal jobb lehetett volna. Kétségtelenül vannak benne sikerült részletek is, de aránylag csekély számban. A szöveggönyv bizonyára nagyobb gondot érdemelt volna. Jelen minőségében meg sem közelíti az eredeti szöveg jelentőségét, úgy hogy belőle a műről helyes fogalmat nem szerezhethünk.

Áttérünk most bírálatunk legfontosabb tárgyára, a dalmű zenéjére, melyről elmondhatjuk, hogy címéhez méltóan valódi mesterműve Wagnernek. Minden részletében szép és nemes gondolatokat tartalmaz, kidolgozása és hangszerezése pedig a genialitás és bevégeztség oly fokát tünteti föl, melyet a mester maga is csak művészetének tetőpontján volt képes elérni.

Mindezen kiváló tulajdonságok mellett azonban hibák is mutatkoznak benne, melyek ha becséből mit se vonnak le, hatását mégis csökkentik.

Sajátságos a dologban az, hogy e hibák korántsem onnan eredtek, mert Wagner következetlen volt dalműve tárgyának megválasztásában s így engedményeket kellett tennie hang és forma tekintetében a régi zeneirány javára, hanem ellenkezőleg onnan, hogy tárgyának realismusával szemben zenedrámái rendszerét, a tett engedmények ellenére is rideg következetességgel vitte keresztül. Ehhez képest a dalmű zenéjének legnagyobb része a figurális kidolgozás keretében mozog. Ez aztán a jellemzés aprólékosságával egyesülve, maga után vonta egyfelől az alkotás correctnessét, de másfelől azt eredményezte, hogy a szöveg gyors haladása következtében az zenei gondolatok megjelenésük után azonnal össze-vissza ronsoltatnak s keresztül hajtatnak a modulációk tömkelegén, a mi pedig nagy kár, mert nem lehet őket egy pillanatra sem élvezni s általában a zene jellemét nyugtalanná, izgatottá teszi. Maga után vonta továbbá az egyes motívumok igen gyakori és hosszadalmas ismétlését és pedig oly célból, hogy

mihelyt a szövegben egy vagy más fogalom vagy körülmény előfordult, azonnal föltűnjék vele együtt az őt jellemző zenei gondolat is, a mi ugyan elvileg helyes, de gyakorlatilag roppant hosszadalmassá, nehézkessé és érdektelenné vált. Végre maga után vont a rendszer a poliphon kidolgozás complicatióit is. Alig van érdekesebb a zenében a poliphon kidolgozási módnál, de természetesen csak úgy, ha a complicatiók tisztán érthetők, s részleteikben is hallhatók. Wagner poliphonismusa azonban e követelményeknek meg nem felel. Szólamai gyakran összefolynak, hangmeneteiben nincs meg mindenütt a logikai következetesség s így inkább a »massa» által hatnak, semmint intenzitásuknál fogva, tömörségök pedig a cselekvényt sokszor elnyomja.

Ezzel érintettük azon hibákat, melyek a dalmű zenéjét jellemzik s áttérünk a részletek ismertetésére.

A nyitány impozáns alkotás s a dalmű főbb mozzanataiból, ú. m. a mesterdalnoki induló, a czehek és a versenydal motívumából van összeállítva. Az összeállítás ott tetőzik, hol a három dallam egyszerre szólal meg, sőt egyes kisebb motívumok is belehangzanak.*) Sajnos azonban, hogy a három szólamot nem lehet tisztán kivenni, a mennyiben a közép-szólam teljesen elmosódik. Egészben véve inkább bámulatot kelt, mint élvezetet nyújt s túlnyomólag erős árnyalatai következtében közömbössé teszi a hallgatót végkifejlése iránt.

Az első fölvonásnak igen sok szép, de sok hosszadalmas részlete van. Az előbbieik közül különösen kiválik a templomi karének, tagzatai között a Walther és Éva érzelmeit festő zenekari részletekkel. Dávid első jelenése, a hölgyek búcsúzása szintén sikerült mozzanat. Nagy élenkséget kölcsönöz a fölvonásnak a mesterinasok kara gyors ütemeivel es kedves motívumával. Különösen szép a második kar (Das Blumenkränzlein),**) mely egy érdekes fordulattal átvezet Pogner és Beckmesser együtteséhez. E részlet valamint Pogner magándala kiváló mozzanatok. A zene súlypontja azonban úgy ezen, mint a harmadik fölvonásban Walther dalcyklusában fekszik. E cyklus itt két részből áll, úgy mint a

*) Kleinmichel-féle zongorakivonat 7. lap, 6. sor és tovább.

**) 56. lap. 3. sor.

lovag válaszából (Am stillen Herd)¹⁾ és a versenydalból (So rief der Lenz.).²⁾ Egyik szebb mint a másik. Az utóbbi különösen azért érdekes, mert hangmenetei *Tristánra* emlékeztetnek s befejezése annyira olaszos jelleggel bír, hogy bele illene bármely olasz operába. Igen figyelemreméltó még a befejező együttes, melyben Walther folytatja dalát, a mesterek egyidejűleg elítélik, az inasok pedig gúnyosan éneklik előbbi kardalukat.³⁾ Kár azonban, hogy belőle az egyes szövegeket nem lehet tisztán kivenni s így tulajdonképeni jelentősége elvesz.

A többi részletek úgymint Walther, Éva s Magdaléna első jelenése, Dávid előadása, a mesterek fölhívása, azok vitája Pogner ajánlata fölött, a tabulatura fölolvása, végre a mesterek fölháborodása kevésbé érdekesek, noha bennök sok érdekes combinatio van. Ez utóbbiból különösen kiemelkedik Beckmesser és Sachs vitája ellentétes motivumai által. Ugyan e részletek sokat veszítenek jelentőségökből hosszadalmasságuk és tömörségök miatt s magát a fölvonást is igen hosszúra nyújtják s fárasztóvá teszik.

A második fölvonás szintén nagyon terjedelmes, de élénk sceneriája következtében mindinkább fokozza az érdeklődést. Benne találkozunk először nagyobb mérvben a folytonos ismétlésekkel. Igaz ugyan, hogy ezt a jellemzési rendszer megkívánja, de végre is sokszor hátrányára van az egésznek. Így nevezetesen Évának Sachssal,⁴⁾ s utóbb Waltherrel⁵⁾ való jelenéseiben folytonosan előkerülnek a mesterdalnoki gyűlés mozzanatai, Beckmesser serenadja⁶⁾ pedig mely már magában véve is hosszadalmas, a veszekedési jelenetben ismét főszerepet játszik. Mindezek daczára e fölvonás igen sikerült és sok komikum van benne. Előjátéka hangulatteljes s a mester-inasoknak reá következő kara Dávid s Magdaléna magán részeivel élettelmes mozzanatok. Évának atyjával és Sachssal végre Waltherrel való jelenései gyöngék, a mi Évára nézve hátrányos, mert utólag sem jut részére halásabb mozzanat.

A fölvonás keretében legkiválóbb részlet Sachs monologja⁷⁾ s habár reminiscentiákból van is összeállítva, szépségét s hangulatteljességét nem lehet kétségbe vonni. Tulajdonké-

¹⁾ 96. l., 1. s. ²⁾ 110. l., 1. s. ³⁾ 111. l., 3. s. 4. ü. 112. l., 2. s. 2. ü. ⁴⁾ 175. l., 3. s. ⁵⁾ 193. l., 1. s. ⁶⁾ Vessd össze 240. l., 3. s. és 259. l. ⁷⁾ 169. l., 1. s. és tovább.

pen a tavaszdal, a szerelmi ének és a vargadal motívumai fordulnak benne elő s a tavaszdal egy mellékes részlete képezi egyszerű rhythmikai változatban főmozzanatát.¹⁾ Az egész monologban csak egy új eszme merül föl, mely valóban nagyon szép, hangulata azonban kissé Weberre emlékeztet s különös, hogy az egész dalműben többet elő nem fordul.²⁾ A híressé vált vargadalt és az éji őr egyszerű rigmusát s kürtölését nem szükséges kiemelnünk, hanem átmegyünk a fölvonásnak két hatalmas mozzanatára, melyeket Beckmesser serenádja és a veszekedési együttes képezik. A serenád egy hamis rhythmikájú rövid motívum genialis kidolgozásából áll.³⁾ Komikumát egy gyanúsán hangolt koboz kísérő accordjai idézik elő, melyet a hibás hangsúlyozás zökkenései nagyban fokoznak. Egyedüli hibája a hosszadalmasság, mely végre az egész jelenetet erőltetetté teszi. A gyorsan reá következő veszekedési együttes⁴⁾ Beckmesser serenádjából és egy négy ütemes gyors motívumból van bámulatos ügyességgel összeállítva. Hatása meglepő, azon természetességnél fogva, melylyel a láрма kerekedik, fejlődik, tombol, végre hirtelen megszűnik. Ez teljesen sikerült Wagnernek, de nem sikerült az, hogy e részlet mozzanatai tisztán kivehetők legyenek. Tömörségénél fogva elmosódik benne minden, csak a fokozódó zaj és láрма hallatszik ki belőle. Egyetlen egy mozzanata van, mely érvényre jut s komikussá válik, midőn a szomszédasszonyok s mesterinasok óbégatásába a mesterlegények s mesterek mély bassussal fenyegetőleg bele ordítanak, hogy ők is közbe csapnak, ha nem áll helyre a béke.⁵⁾ Az egész kétségkívül genialis, de ismét nagyon hosszú s fele is elég volna a hatás megtételére. Megnyugtató befejezést képez itt az éji őr ismétlődő rigmusa az obligát kürtöléssel, melybe belejátszanak a veszekedési jelenet egyes motívumai szórványosan,⁶⁾ s mely után a fölvonás egy hangulatteljes zenekari részlettel véget ér.

A harmadik fölvonás határozottan legjobb s hosszadalmassága daczára is folytonosan gyönyörködtet, sőt végjeleneteiben megkapja a hallgatót. Igaz, hogy a hatást nagy mérvben emeli maga a sceneria is, mely rendkívül élet-

¹⁾ 170. l., 3. s. ²⁾ 175. l., 1. s. ³⁾ 241. l. ⁴⁾ 258. l., 4. ü.
⁵⁾ 276. l., 1. ü. s tovább. ⁶⁾ 281. l., 4. s. 3. ü.

teljes, mindazonáltal a zene szépségei s erőteljes kidolgozása, valamint fokozódása szintén megteszik a magok hatását.

A fölvonás egy komoly s hangulatteljes előjátékkal indul meg, melyben Sachs egy gyönyörű motivumával ¹⁾ és a chorális szólamaival találkozunk több más reminiscencia mellett. Sachs és Dávid együttes jelenetének kiváló mozzanatát a Szt-János-dal képezi. ²⁾ Igénytelen kis részlet, de éppen ezért kedves és sajátos hangmenetei következtében nagyon jellemző. Sachsnek erre következő magánrésze ³⁾ nem emelkedik oda, hova első fölvonásbeli monologja, de azért érdekes új motivumánál és az ünnepi dallam határozott föllépésénél fogva. E motivum ⁴⁾ igen érdekesen van alkotva Pogner kedves énekéből s utóbb oly nagyszerű fejlődést mutat, mely egészen meglep. Sachs e monologja különben a Szt-János-bogárról szóló részletben ⁵⁾ tetőzik, noha benne már ismert motivumok ismétlődnek, összeállításuk azonban genialis. A Sachs és Walther közötti jelenet első része kissé vontatott, annál érdekesebb utolsó részlete, melyben Walther Sachs segítségével megalkotja mesterdalát. Ez a jelenet igen szépen van gondolva s utóbb benne gyönyörűen van festve a két férfi öröme a dal sikerülése fölött.

Beckmesser magánjelenete kissé túlzóan van jellemezve és színezve, a mellett oly hosszadalmas, hogy föltartóztatja a cselekvényt. Éva jelenése szintén nem emelkedik a helyzet magaslatára, érdekessé csak ott válik, midőn Walther föllép. Innen kezdve a zene mind nagyobb s erősebb hullámozásba lép s gyönyörűen festi a helyzetet. Ugyancsak itt tűnnek föl a zenében a *Tristán* motívumok is, majd utóbb meglepő átdolgozásban halljuk ismét az első fölvonás chorálisát a mesterdal föl-
 avatása közben. ⁶⁾ Még egy új mozzanata is van e részletnek, mely egyéb ismert dallamokkal complicálva átvezet a dalmű egy elvileg következtelen, de gyönyörű részletéhez a híressé vált «ötöshöz», mely a szerelmi dal motívumaiból van alakítva s egy óriási növekedés után lágyan elhangzik az ünnepi motívum változatai alatt.

A szín erre változik s látszólag zavartan fölmerülnek az

¹⁾ 283. l., 1. s. ²⁾ 291. l., 2. s. ³⁾ 297. l. ⁴⁾ Vessd össze 299. l., 1. s. 3. ü. 71. l., 25. 2., 3., 4. ü. ⁵⁾ 301. l., 4. s. 303. l. ⁶⁾ 358. l., 1. 2. s. 359. l., 371. l.

ünnepi motívum egyes részei erős fanfarok kíséretében, melyek mintegy jelzik az ünnepély közeledtét; végre megzendül a czehek fölvonulási indulója, miközben föltáruul előttünk a pegnitz-parti rét, távolban az öreg Nürnberg látképével. Egymás után lépnek föl a vargák, városi örök, játékhangszerkészítők, kürtösök, pékek, szabók különös dallamaikkal. E karok s zenerészletek a legszebbek közé tartoznak, miket Wagner szerzett. Meglátszik rajtok, hogy a mester rendkívüli gonddal, előszeretettel és lelkesedéssel állítá össze, s nem tördött többé elveivel; legjobban igazolja ezt az, hogy a scéna élénkítésére egy keringőt is helyezett bele, melynek jellemzése meglepő. A keringő után a zene ismét hullámszóba jő, míg végre a mesterdalmnoki indulóban kitombolja magát.

Igen szép mozzanatok a Sachs üdvözlése és Sachs magándala, melyek után hosszadalmas s vég nélküli ismétlések következnek Pogner, Beckmesser dallamaiból, valamint a mesterdalmnoki és ünnepi motívumokból. Ez ismétlések után jut a cselekvény Beckmesser versenydalához, mely nem egyéb, mint serenádjának változata. Az ismétlések ezután egészen előzőnlík a zenerészleteket s egyhangúvá teszik a mű befejezését. A cselekvény fordulópontját itt Walther versenydala képezi, mely hosszas alakulások után ezuttal egész terjedelmében és teljes fényében hangzik föl. Valóban fénypontja a dalműnek s méltán felkölti a meggyőződést, hogy vele el kellett nyerni a mesteri babért s ama jutalmat, mely a költőt dalának megalkotására buzdította: a szép Éva kezét. Nagy kár, hogy e dal motívumai az egész dalművön áthúzódnak folytonos alakulatokban, mert midőn végre egész teljességében megjelen, a gyakori ismétlés következtében meglepő hatást többé nem gyakorol. Az utána következő befejező részletek csupa ismétlések s túlnyomóan a mesterdalmnoki motívumokból vannak összeállítva, úgy, hogy a dalmű végre a nyitány befejező phrasisával ér véget.

Walther versenydalában nézetünk szerint nagy tanúság rejlik, a mennyiben a lovag szabad költészetének idegenszerű s új alkotása, a végtelen dallam, a mesterdalmnoki iskola kerekded formáiban, tisztán érthető tagzatokkal s egyszerű, de kedves hangmenetekkel jelenik meg. Ha Wagner művének e részletével symbolisálni akarta költészete győzelmét, úgy azt csak úgy symbolizálhatta, hogy az új irány nem a régi iskola

megtagadásával, hanem annak közvetítésével s örök érvényű törvényei által éri el jelentőségét s hatását, s ha valóban ezt akarta kifejezésre juttatni, a min a mű beható tanulmányozása után nem kételkedhetünk, akkor ezzel ő maga mondott szép és igazságos ítéletet iránya s rendszere fölött. E dalművével Wagner fényes példát adott ismét arra nézve, hogy rendszere a legjobb kivitelben sem képes az általa kitzított célt gyakorlatilag elérni, sőt oly árnyoldalai vannak, melyek nagy homályt vetnek magok körül, s ez természetes, mert végre is figurális zene, mely egyoldalú, a legnagyobb apparatussal sem képes a melodialis irány szépségét, erejét s hatását utólcérni, s benne nem is a költői szabad alkotás genialitását, mint a combinatio intensitását csodáljuk, mi azonban hidegen hagy s mélyebb, maradandóbb benyomást tenni nem képes.

Háttra van még, hogy néhány szóval megemlékezzünk a *Mesterdalnokok* előadásáról, melyért elismerés illeti a nemzeti színház igazgatóságát s dicséret az operai személyzetet. E mű betanulásával szép jelét adták művészi képességöknek s becsvágyuknak, mely nehézséget nem ismer. Az első előadás folyó évi szeptember hó 18-dikán volt s meggyőzött mindenkit arról, hogy a mű technikai tekintetben teljes szabadosággal volt betanulva. Az interpretálás azonban sok helyt nem emelkedett a mű igényeinek színvonalára.

A zenekar kitünően oldta meg óriási föladatát, s csak néhol ejtette el a finomabb árnyalásokat.

A rendezésben némely anachronismusok mutatkoztak. A személyzet túlnyomóan szöke hajzatot viselt a németiség typisálása végett, pedig ez nem felel meg a valóságnak. Alkalmunk volt, személyesen tapasztalni a szép Frankóniában s ősi székhelyén, Nürnbergben, hogy ott ellenkezőleg a barna emberek vannak nagyobb számban a szökeknél. Kár volt tehát túlzásba esni. A mesterinasok ténykedése sem felelt meg a szövegkönyv intencióinak s a harmadik fölvonás első részében Sachs műhelye helyett egy elegans szalont állított elő a rendezőség. Mindez azért feltűnő, mert Wagner nagyon pedans a sceneriára s így arra nagy súlyt kell nála fektetni.

A karok kifogástalanul működtek, csak élenkségeket kellene egy kissé mérsékelni.

A magán szereplők kivétel nélkül nagy odaadást és szor-

galmat tanúsítottak szerepeik előadásánál, de nem sikerült mindegyiküknek a föladatot teljes sikerrel megoldani.

Odry Hans Sachsja nemes alak, éneke igen rokonszenves, előadása határozott s megnyerő volt, de hiányzott belőle Sachs legfőbb jellemvonása: — a vargaság. Lothario maradt Sachs jelmezeben is s ez lényeges hiba. Sachs mindenkifölött vargamester s ezt Wagner úgy a zenében, mint a szövegben erősen kiemeli, egyénisége tehát se nem sentimentalis se nem komor, hanem erőteljes, humoros s szabadgondolkodású.

Tallian-Pognernek csak a hangját hallottuk, alakját s egyéniségét azonban föl nem találtuk.

Láng Beckmesserje fölfogás tekintetében hibás alkotás. Úgy látszik, hogy főtörekvése volt túlozni a komikai hatást. Ez pedig tévedés, mert Beckmesser komoly férfiú, kivel minden szögletenessége daczára is nem könnyű elbánni. A komikum nem is magatartásában s egyéniségében, hanem azon helyzetekben van, melyekbe bele jut, s miután különben is túlzottan van jellemezve, könnyen caricaturává válhatik, mi által egészen kiesik a darab keretéből.

Walther-Gassi jól alakított, noha kissé élénkebb lehetett volna.

Pauli Dávidja sikerült alakítás volt. Igaz, hogy szerepe igen hálás s rokonszenves, de a Beckmesseré mellett a legnehezebb is zenei tekintetben. Pauli iskolázottsága és zenei érzéke azonban legyőzte a nehézségeket s törekvéseit hangja is eléggé támogatta, játékában pedig érvényre tudta emelni Dávid inas önérzetét, lángoló érzelmeit, hűségét és naivságát.

Kedvese, Magdalena-Saxlehner asszony, méltó párja volt az alakításban, Szigethyné Évája azonban nem emelkedett az előadás színvonalára. Igaz, hogy az ő szerepe a legálátlanabb, de azért mégis több élénkséget s melegséget lehetett volna bele vinni.

Mindezek mellett az előadás eléggé sikerült volt s a szereplők megérdemelték az elismerést s kitüntetést, mely nehéz, de nemes föladatuk megoldásáért osztályrészükül jutott.

JÁMBOR JENŐ.

É R T E S I T Ő.

*Zord Idő. Történeti regény. Írta Kemény Zsigmond. Második kiadás.
Buda-Pest, Franklin-társulat. 1883.*

Midőn e regény 1862-ben először jelent meg, egyik bírálója Arany Szépirodalmi Figyelőjében panaszt emelt az akkori magyar kritika ellen, mely nem tárgyalta a kellő figyelemmel Kemény történelmi regényeit, irodalmunk e nevezetes termékeit. Ma kevésbbé volna igazolt az ilyes panasz, mert azóta jeles művekben behatóan tárgyaltattak Kemény történelmi regényei és legújabbban is a lapok bírálatai bár nem bocsátkoztak a *Zord Idő* taglalásába, nyomatékosan kiemelték annak egyik legnagyobb érdemét, a múlt művészi utánképzését. Nehéz is volna föl nem ismerni költészetének e nagy dicsőségét ép a *Zord Idő*ben, hisz azon történelmi korszak, melylyel e regény költött részének minden szála össze van fonva, sokkal mélyebb nyomokat hagyott a hazai történetben, mint azon korszakok, melyek a *Gyulai Pál*, *Rajongók* vagy az *Özveggy és Leányának* háttérét képezik. Ép azért bár Keménynek a múltat földidéző művészte mindenütt egyenlő, a *Zord Idő*ben mégis fokozott erővel ragadja meg képzeletünket és természetes, hogy hatása titkai iránt is erősebb érdeklődést kelt. Föltárni e titkokat, nem lehet föladatunk, de ez irányban csak egy töredékes kísérlettől is tartózkodnunk lehetetlen, annál is inkább, mivel Kemény kitűnő elméleti fejtegetései, melyek az *Élet és Irodalom* czíme alatt nem rég újra kiadott hírlapi cikkei közt olvashatók, sok becses útmutatás által könnyíteni látszanak e kísérletet.

Említett cikkeiben igen ajánlja Kemény a történeti regények íróinak az emlékiratok és krónikák tanulmányát. Mert — úgymond — «lehetetlen az emlékirónak nagy dolgokat csekélyeknek nem kürtölni, kicsinyeket részletességgel nem rajzolni és elbeszéléseiben vissza nem tükrözni a kor szellemét igazságtalanságaival, korlátolt-ságaival és szenvedélyességeivel együtt. A krónisták és emlékirók e

hibái mind a regényírónak gyümölcsöznek. Ő így ezer részlet birtokába jut, melyet az elbeszélő történetírótól sohasem hallott volna meg, és észrevétlenül avattatik be a lefolyt századok szellemébe. E szavak sok tekintetben jellemzők. Föltárják az okokat, melyek arra bírták Keményt, hogy regényei számára a krónikákból és emlékiratokból vegye az anyagot, a színt, a zamatot és némileg azon eszközökre is mutatnak, melyek által annyira sikerül földéznie a múltat. Mondhatnók, hogy Kemény által is észrevétlenül avattunk a lefolyt századok szellemébe. Öntudatos művészete ugyanoly hatást ér el, mint forrásainak kisebb-nagyobb naivsága. Keze alatt egy csekély korrajzi részletből gazdag bányája alakul a költői leleménynek és egy a cselekvény tovább vitelére szükséges mellékes leleményből egész történeti képek fejlődnek. E kettős módra két példát idézünk a *Zord Időből*. Verancsics Athinai Deák Simonról írván megjegyzi, hogy Simon parasztszülőktől származott, iskolákat végzett és azért nevezték deáknak egész haláláig. Az ily fajta emberek úgymond az előkelő magyar urak házában szokták pályájokat megalapítani és Athinainak tehetsége, vitézsége és a szerencse nemesiséget, sőt kiváló méltóságokat is szereztek. Verancsics sorai a fönt idézett kifejezés szerint gyümölcsöztek Keménynek, még pedig gazdagon. Kiolvasta belőlök, hogy e feudális korszakban is az alacsony sorsú tehetségnek kilátásai nem voltak reménytelenek, hogy becsvágyát a viszonyok nem fojtották el egészen, noha pályája nehéz küzdelmeket ígért, hisz Athinai szerencséje ösztönző példa lehetett, de aligha volt mindennapi. E tényekből a költő oly motivumokat sző ki, melyek áthatják a regény egész szervezetét. Komjátthi Elemér bár nem származik paraszt szülőktől s nem is diák, mégis ahhoz hasonló szolgáléle, ki lantolással keresi kenyerét és származását kevesen ismerik, mivel gyermekkorában került török fogságba, honnan Verbóczi váltja ki Deákék kérésére. Jóltevőinek leányát tanítja a lantolásra és természetes, hogy Deák Dora vonzalmat érez az ifjú iránt. E vonzalom aggodásba ejti a hű Dorkát, Deákék gazdaasszonyát, mert hite szerint Elemér homályos származású lévén, ama vonzalom csak szerencsétlenség vagy gyalázat okozója lehet. Azért fölfedve aggodalmát Elemérnek, pénzzé teszi legbecsesebb ereklyéjét, csakhogy a lovagot ama táborba indítsa, hova a német által ostromolt Buda megmentése végett sereglének a vitézek. Elemér nemes szíve eléri az aggodalmat, becsvágyát sarkalja a szerelem és szeme előtt lebegvén az Athinai példája, elfogadja Dorka ajánlatát. És ha hozzá vesszük, hogy a táborba vivő útjában a szerencsétlen

Barnabás diák lelkébe is a nagyravágyás üszkét dobja, megint Athinaira hivatkozván, láthatjuk, hogy az emlékiró által föntartott korrajzi részletből mint fejtette ki Kemény képzelete a Deák család tragédiáját. Más esetekben mintegy megfordítva, a mesealkotás szükségletei gazdagítják a korrajzot. Deákék levelet küldenek nagy rokonoknak, Verbőczinek. Sok ember kezében fordul meg a levél, Erdélyből Budáig, de utolsó szállítója, egy irsai nemes, személyesen viszi azt Budára. Mikor oda ér, Buda már török várossá lett. Verbőczy fölismeri a levélvivőben egykori kortesét, ki vállain hordozta őt a Rákos mezején. Mennyi hiú lelkesedést költöttek akkor szónoklatai. És a lelkesedés vajon miért nem tette lehetetlenné Mohácsot és Buda gyászos bukását? Vagy talán ama kitünő szónoklatoknak is részök van a sok gyászbán? A vén kortes szemeibe könnyek gyűlnek és bámulatát kételyek ostromolják, midőn a levelet Verbőczinek átadja. Mily nagy történeti kép ez s mégis mintha véletlenül jutottunk volna hozzá. Így avat bennünket Kemény észrevétlenül a lefolyt századok szellemébe.

Tudománya termékenyíti phantasiáját és phantasiája eleve-níti tudományát. Az erdélyi köznemes élete, a budai polgárok mulat-sága, torzsalkodása, aggodalma, bíraskodása, Pest viszonyai Buda ostroma alatt s után, az udvarhölgyek pajzánsága és versenygése Izabella környezetében mind oly képek, melyeknek valóságát a képzelet hozzátételei nem másítják meg, sőt élesen kiemelik. De bár a valónak és költöttnek e szoros kapcsolata a regény majd minden részletében föltalálható, a műnek mint egésznek szerkezetében az némileg meglazul. A Deák-család tragédiája minden részében kapcsolatos ugyan a nagy politikai katasztrófával, de a föltüntetett országos események és viszonyok nagy részét, nem is szólva Izabella királyné regényéről, gyöngé szálak fűzik össze a regény központjával. Nem hiánykép említjük föl ezt. Maga Kemény fejtette ki egyik essayjében, hogy a regénynek szabadabb formája van, mint a drámának és föntemlített cikkében is e kérdésről így nyilatkozik «A regényíró — mint régebben bebizonyítám — a forma szabadságáért, a dráma-írónál még szigorúbban vállalta magára több mások közt, azon köte-lezettséget is, hogy a kort, melyben játszik és a történeti jellemeket hűn adja vissza.» Nem idéznők itt Keményt, ha elméletét más nagy költők gyakorlata nem igazolná, noha kíváncsok, hogy költőink, kik ez elméletet elfogadják, el ne feledjék, hogy Kemény a forma sza-badságáért kötelezettséget is rótt magára, melyet híven teljesített.

Mert nemcsak festője a kornak, melyet tárgyúl fölvett, hanem

történetírója is, föltüntetvén és bírálván annak kisebb-nagyobb politikai áramlatait. Ott látjuk a nemzeti királyság föltétlen híveit, látnunk olyanokat, kik az ország javát fontosabbnak tartják, mint a király nemzetiségét, föltűnnek Ferdinánd hívei és nagy számmal az inkább óvatos, mint jó hazafiak. Látjuk a barbárok gőgjét és hit-szegését, sőt a távol ködében föltűnik Bethlen és a Rákócziak politikája. És mily kitűnő a budai polgárok rajza. Turgovicstól a zsidó-orvosig a költött típusok és történeti egyének mily változatos és hűn jellemzett sorozatát látjuk. Mint Thierry mondá Scot Walter-ről, úgy mondhatjuk Keményről is, hogy az a másod látás, melyet a hajdankorban néhány egyénnek tulajdonítottak a jövőre nézve, neki is tulajdona volt, csakhogy a múltra irányult. Mindamellett ép a *Zord Idő*nek történeti hűségét illetve oly dícséretet is olvastunk, mely szerintünk némi megszorítást igényel. Azt olvastuk, hogy Keményből jobban megismerhetjük Buda török kézbe jutásának korát, mint történetíróink ide vágó munkáiból. Igaz, hogy Kemény phantáziája és bonczoló ereje oly rejtettebb körülményeket és lélektani indokokat is napfényre hoz, melyek az események megértését elősegítik, noha ritka történetíró merészelné vagy tudná azokat fölhasználni. De végre is csak regényt írt, pedig a történeti regényben mint maga Kemény mondja idézett elméleti fejtegetései közt «a hűségnek határai vannak» és a költő «egyes fejleményeknek, melyek tompák voltak, epigrammai élt, vagy drámai elevenséget adhat, s egy egész arab gnóma bölcsességét vetheti oly tényekbe, melyekből a történetíró kevés tanulságot tudott volna kifacsarni». Valóban Kemény epigrammai élt ad a fejleményeknek, hogy azokból tanulságot facsarjon ki, azért tárgyilagosságának hiányai vannak, melyeket bizonyára maga sietett volna kitölteni, ha a regényében festett kor-szakot történeti tanulmányban tárgyalja. Kemény kérlelhetetlen szigorral ítél Izabella kormánytanácsáról és előadásának az a folyománya, hogy az 1541-diki katastropha felelőssége egyedül őket terheli, mivel elég könnyelműek voltak Szolimánra támaszkodni Ferdinánd ellenében. De vajon mit tehetek volna egyebet János király halála után? Nem kellett-e félteniök az országot a török boszújától, ha a nagyvárad béke végrehajtására gondolnak? Nem volt-e természetes azon reményök, hogy föntarthatják a nemzeti királyságot János Zsigmond számára a török pártfogása alatt? Tévedtek, mert nem vették számba a török csalárdságát és terjeszkedési vágyát, mert nem fontolták meg, hogy már János iránt is megingott a porta bizalma annak utolsó éveiben és hogy annál kevesebb oka lehet

bízni egy szeszélyes nőben, vagy az ingatag kormányzóknban, kiknek, ha úgy fordul újra kedvök jöhet a nagyváradi békét érvényre juttatni. E tévedés ragadta Martinuzzit és társait azon hibára, hogy mohóbban kaptak a török segítségén, mintsem kellett volna, hogy nem igyekeztek Ferdinand támadását kikerülni olynemű engedékenységet mutatván, mely a töröknek gyanúját föl nem kelti. De az ily politikát, aligha meg nem hiúsította volna a Ferdinánd magatartása, kit úgysis a felelősség egy része terhel a történetekért. Avagy Perényiék, kik előre látták a török céljait, mi jót tettek az által, hogy Ferdinándot támogatták? Ferdinándot, ki követei és fegyveres támadásai által fölingerelte a szultánt Izabella kormánytanácsa és önmaga ellen, de nem volt elég hada, hogy az így fölidézett vészt elhárítsa? Martinuzzi ismervén Ferdinand seregének elégtelenségét annál macacsabbul ragaszkodott eszméihez, és tartaléktalanul szövetekezett a törökkel. Így táplálták egymást a pártok tévedései és hozzájárulván a súlyos körülmények, oly végzetszerű helyzet állott elő, mely minden emberi előrelátást gúnyolni látszott. Ha Perényiék azt hitték, hogy a bekövetkezett katasztrófa, az ő politikájokat igazolta, csatlódtak, mert bár sok veszett el, még több is veszhetett volna, ha Szolimán a Roggendorfok zászlói alatt egyesült Magyarországot sújtja le túlerejével. Ily eshetőségtől méltán lehetett tartani és ha meggondoljuk, hogy Buda eleveszvéen, legalább Erdélybe húzóddhatott meg a nemzeti kormányzat, hajlandók vagyunk hinni, hogy a kormánytanács két rossz közül a kisebbiket választotta, midőn Szolimánra támaszkodott. Szóval, a történetírónak a tévedések és balkörülmények egész szövődékét kell föltüntetnie, midőn Buda bukásának okait kutatja, de Keménynek mint regényírónak jogában volt azon tévedések közül ép egyet élesen kiemelni oly célból, hogy az események epigrammai élt nyervén alkalmasakká legyenek egy nagy tanulásra kifejezésére.

«A ballépésekből támad a megtorlás» — így hangzik a tanulság — «a bűnt az Isten megbocsáthatja a gyónónak és a bánkodónak, de a félreismert politikai érdekek kegyetlenek s természetökben fekszik a kérlelhetetlen boszúállás».

Ez igazság végzetszerűen súlyosodik a regény történeti jellemeinek sorsára. Különösen Verbóczit zúzza szét, ki Konstantinápolyban járván, az ottani hangulatról oly benyomásokat hozott magával, melyeknek optimismusa, mint Kemény éreztetni kívánja, táplálta a kormánytanács illúzióit. A *Szépirodalmi Figyelő* bírálója dicséri Verbóczy jellemrajzát, de hozzáteszi, hogy van benne néhány

torzítottnak tetsző vonás, melyek által a nagy szónok beszéde olykor a komikum határáig megy s melyek, úgy látszik, kevesebb ezü embernek mutatják, mint a minőnek lennie kellett.» Pedig Kemény a történethez híven festi Verbőczit. Még azon optimismusának is, hogy Buda elfoglalása után, jogi formalismusával akar küzdeni a török csalárdság és erőszak ellen, történeti alapja van, sőt ama gyásznak melyet az optimismus Verbőczi környezetére áraszt, szintén van nyoma forrásainkban. Igaz, hogy volt valami a római polgárerény föntségéből a Verbőczi jellemében, ki a haza jogainak érzetében oly bátran szembe szállt a barbárral és Kemény érezteti is ezt. De a költő nem tehet arról, hogy az ily erény, ha nem akar tekinteni a körülményekkel, ha csalálmaitól megbűvölten, révedezve jár útján, elbotlik messze esvén céljától s magával rántván sok mindent, mit megmenteni óhajtott volna, hogy az ily erény mennél több tudománytal és szónoki tehetséggel párosúl, annál közelebb jut a komikum határához. Kemény ezt így tapasztalta a valóságban és művészi kifejezést adott tapasztalatának Verbőczi sorsa és jelleme által. Martinuzzi jellemrajzában inkább tér el a történettől s az Izabellában még inkább. Hogy általában miként használja regényében a történeti jellemeket, arról fölvilágosítanak kitünő elméleti fejtegetései. A történelem jellemei úgymond többnyire nem eléggé motiváltak, mert csupán a világ elé került indokokból vannak szerkesztve. Pedig mindnyájan tudjuk, hogy a világ mily kevésbé ismeri vádolt vagy dicsért tetteink forrásait. Néha azok egy tényből erednek, melyet gondosan eltakartunk, egy ingerültségből, mely titok, vagy a vér és szellem oly dispositiójából, mely előttünk is kimagyarázhatatlan. E titkos rúgókat kell tehát a regényírónak fölfednie, hogy a történet indokolatlan jelleme érthetővé legyen. De e föladat megoldása közben, Kemény lehetően tiszteli a történeti tényeket, szívesebben másítja az események kapcsolatát, mint magokat az eseményeket, kivált ha azok ismertebbek és mindig örül, ha a hagyományra támaszkodhatik.

Így Komjáthi Elemér, a *Zord Idő* regényes részének hőse, félig történeti alak. Verancsics írva hagyta, hogy Verbőczi gyakran váltott ki foglyokat a török fogságból, egy ily kiváltott foglyot maga mellett alkalmazott hivatalban, mivel nem alacsony rangú eszes vitéz ember volt, továbbá törökül is beszélt. A törökök nem szívesen láttak ily embert Verbőczi mellett, azért reá támadtak az utcán és legyilkolták. Tehát Elemér halála történeti, de végzetének nem az a tanulsága van, mint a Verbőcziének. Ő tisztán látta hivatala

veszélyeit, de szerelme reményei ösztönözték annak elfogadására és szomorú vége Verbóczi bűnhődésének egy részét teszi. De nem csupán áldozat, saját tévedése is sietteti vesztét. Sorsa a regény másik alapeszméjét fejezi ki, mely tulajdonkép nem egyéb, mint az idézett politikai tanulság átvitele a magán élet viszonyaira. Genga így fejezi azt ki *Gyulai Pál*ban: «Kegyetlen bíró a gondviselés és fegyelme aránytalan; a gyilkos a gályakint tartja a legsúlyosabbnak, mi kik jó célból vétkezénk, nagyobb szenvedésekhez vagyunk lánczolván...» Nevezhetnők talán ez eszmét, a tragikai költők rövidített erkölcszavának, de nem igen ismerünk költőt, ki oly következetesen hirdetne azt, mint Kemény. Szerinte a jó célból vétkezőket előbb az önvád lángoló gyötrelmei várják, azután a megsemmisülés és azon kényszerűséget, mely őket ez útra ragadja, valódi logikai szigorral állítja elének. Komjáthi Elemér lovag és költő egyszersmind, csupa bátorság, nyílt szív és átengedő kedély, de ép gyöngédsége sodorja az örvénybe. Budára menet találkozik Barnabás diákkal, a gonosz szenvedélyek és grotesk szokások e szörnyű vegyületével, kinek természete és története annyira jellemzi a zord időt, melynek gyermeke. Barnabást Deákék küldötték a táborba s Elemér elhatározza, hogy nem tágít mellőle, hogy minden áron becsületes irányt igyekszik adni jellemének, nehogy gyalázatot hozzon a Deákék házára. Valóban nemes természetének hatása alatt ellágyul Barnabás embergyűlölete, fokozatosan növekszik bizalma és eltemetett jó indulatának e lassú életre ébredése az Elemér lelkéből kiömlő sugarak melegén, Kemény költészetének kiválóbb diadalai közé tartozik. De bizalmának egyik alapja azon föltevés, hogy Elemért is hasonló sors üldözi, hogy őt is Deákék küldötték el Dora miatt és Elemér eleinte meghagyta tévedésében. Később úgy látta, «hogy nem kellett volna naponként szorosabbá fűznie oly egybeköttetést, melynek egyik főindoka hamis föltevésre épült». És valóban Barnabás nyomára jut annak, mit Elemér előtte eltitkolt, visszaesik régi természetébe, spahivá lesz s végül Elemér hóhérjává. A Deákék sorsa is hasonló az Eleméréhez; ők küldötték Barnabást a táborba nagy részt azért, hogy ne legyenek kénytelenek a szeretett Elemért oda küldeni. Barnabásnak vesztét sem kívánják, mivel Dorka annyira ragaszkodik hozzá s mégis az egyik Deákot akkor öli meg a rémület, midőn egy török a Hamzsabéggé lett Barnabásnak, Elemér gyilkosának, levágott fejét hozza elébe. Dorkát meg Hamzsabég lovasai tapossák szét, midőn átkait szórja a gyilkosra, ki megölte Elemért, a kit ő küldött táborba csupa jó szándékból.

Dorát nem így zúzza szét a szörnyű végzet, de azért őt sem kíméli. Hisz tulajdonkép szerelme döntötte családját a végveszélybe, a csapások alatt meghajlik, könnyei kiapadnak és csak buzgó könyörölete a szerencsétlenek iránt, mutatja, hogy egykor érzett és szenvedett. S mégis a sorsnak e rettentő intéseiben oly tanúságok rejlenek, melyek oszlatni képesek a csüggesztő benyomásokat. Ha nem csalódunk Fielding mondá valahol, hogy a jó embereknek rendesen több az eszök, mint a rosszaknak, de azért nem győznek, mert nem mindig akarnak élni eszökkel. Kemény sem hiszi reménytelennek a jók ügyét, de azt tapasztalta, hogy a győzelmet csak akkor remélhetik, ha óvatosan választják az eszközöket, s ha a retorok erkölcsi szabályai kedvéért nem hagyják, hogy elnyelje az örvény a gondjokra bízott hajót minden kincsterhével együtt. d.

Jules Simon : Dieu, Patrie, Liberté. Paris. Calmann Levy. 1883.

Jules Simonnak e könyve, mely főleg a francia közoktatásügyi politikával, a köztársaság és a katholicus egyház viszonyával foglalkozik, még az év elején, nyomban Gambetta halála után jelent meg. A liberalismus philosophusai, az újabb doctrinairek, Jules Simon e föllépését — mint mondani szokás — «politikai tett» gyanánt ünnepelték; azonban közvetlen hatását tekintve, nem sokára bebizonyult, hogy a tettek inkább csak zaja volt, mint nyoma. Mert úgy látszik, a politikus Jules Simonban jóval a philosophus, az író mögött áll. Nem tudom, gáncs-e ez, de tény. — Annyi igaz, ha ez új könyvében csak mint senator, mint harmincz-negyven elvtársának politikai vezére beszélne, bátran hallgathatnánk felőle; kritikája, melynek éle a francia közoktatási politika ellen irányul, ma, megjelenése után néhány hónapra is (nagy idő!) már csak azért érdemel figyelmet, mert nagy része van benne a régi jeles tanárnak, a higgadt gondolkozónak is. E mellett alkalmat nyújt nekünk magyaroknak, hogy egybevehessük azt az egyetértést, melyben nálunk az állam az egyházzal élni kíván, azon elkeseredett harczczal, mely a köztársaság kormánya és a katholicismus közt vívódik. Pusztán a pillanat benyomásának engedve, egészen a goethei polgár bőrében érezhetnők magunkat, ki nagy élvezettel olvasott róla, hogyan verekednek Törökországban a népek, míg itthon olyan édes nyugalom van. — A «Kulturkampf»-ot szerencsére még nem importáltuk, sem Berlinből, sem Rómából; legfőlebb annyi nyoma

volt, hogy az állam képviselői s az egyház fejedelmei a «legmélyebb tisztelettel» kölcsönösen figyelmeztetgették egymást, hogy van ám támadás estére mindegyiknek erős vára s jó fegyvere. Ezt a kis fényűzést végre is elbírnak.

Jules Simont a szélső pártok terjedő hatalma annyira elrémiti, hogy majdnem túlságba esik. A philosophus pártatlanságával lándzsát tör a politikai nézetek és a lelkiismeret szabadsága mellett, hanem azután úgy tesz, mint az az ember, ki annyira túlozza bizonyos irányban a vendégszeretetet, hogy útlevel nélkül fogad be boldog-boldogtalant a házába. Nem akarja látni, hogy olyan is lehet közöttök, ki kincseitől foszthatja meg. — Jules Simon félig akarva, szemet húnny az előtt, hogy a katholicismus Franciaországban politikai hatalom is, mely nem hagyja a «fölköst», hanem ha szerét ejtheti, azonnal «szolgává» szeretné tenni az államot, mint a közép-korban a philosophiát «ancilla theologiae»-vé. — Jules Simonnak liberalismusa csak a kathedra álma. Minden beszédnél jellemzőbb azon körülmény, hogy az 1848-diki republikának és az 1871-diki nemzetgyűlésnek liberalismusa lebeg előtte ideálként. S ez a liberalismus mi volt? Rövid időre kötött egység nagyon ellentétes pártok között; egyike sem mert határozottan színt vallani, a síkra kiállani; visszarántotta a felsz, hogy jövőjét kockáztatja; kölcsönös engedményeket tett egyik párt a másiknak, titokban rövid lejárattal, míg majd «a cselekvés végzetes órája elérkezik», mert hát a francia e tekintetben rendkívül drámai nép. A liberalismus, melynek Jules Simon az ügyvéde s a mely jobbra vagy balra, de biztosan reactióra vezet, mind 1848 ban, mind 1871-ben csak a gyöngye pillanatok philosophiájából, nem pedig Jules Simon spiritualismusából eredett. Ezt sajnálni lehet, de ez esetben is igaz marad, hogy a politika nem philosophia. Vannak a politikában, az eszmék, érdekek, kiszámíthatatlan szenvedélyek e zűrzavaros harczerén helyzetek, melyeken a philosophia sopánkodhatik, de melyeket a pusztá contemplatív bölcsesség, melynek minden szava arany, minden érzése kristály, egymagára soha meg nem javít. Az a liberalismus, mely megengedi, hogy a társadalomban a legellentétesebb irányzatok, áramlatok szabadon fejlődhessenek, de azon föltevésből indul ki, hogy azok soha egymás rovására nem törnek, hanem szépen egymás mellett meglehetnek, mint a Panurge nyája — : ez a liberalismus van legalább is oly földfölkötti, mint Plato eszméi, csak azt nem tudom, van-e olyan szép. — Jules Simon, a philosophus azt hiszi, hogy az ilyen liberalismus, mely más néven annyi, mint a soha meg nem valósítható

politikai objectivitás, lehetséges a francziák közt, a legidegeesebb és legkevésbé objectiv nép között. Jules Simon egyáltalában csekélybe veszi a tömeg ösztöneit s országos politikát csinál — harmincz elbarátja számára.

Hanem annál kiválóbb írónk ott, hol a jelen helyzet hiányait, egyoldalúságait, kikapásait, veszélyeit bírálja. Jules Simonnal úgy vagyunk, mint azzal az orvossal, kinek az orvosságában ugyan nem bízunk, de kiről elhiszszük, hogy betegségünket töviről hegyére ösméri: diagnosistát a legnagyobb figyelemmel hallgatjuk. S épen a kritika képezi is könyvének velejét. Jules Simon először is keresi azt a híres vörös fonalat, mely a mai köztársaságot a nagy forradalom túlkapásaival, a szabadságot a jakobinismussal összekapcsolja s úgy találja, hogy az a fonál túlságos erős és túlságos vörös. Kimutatja, hogy a konvent tagjai nem voltak kíméletlenebbek az egyház iránt, tájékozatlanabbak és határozottabbak a társadalmat mélyen érintő ügyekben, a szabadság s vallási dolgok fölfogásában, mint a mai parlament és a párisi municipium sok tagja. A nagy forradalom mithosza, melyet néhány kiválóbb szellem szétfoszlatni törekedett, még mindég él és pusztít az új köztársaság politikusaiban is. A papi öltönytől való ész nélküli irtózás ma még ép oly nagy, mint a convent alatt az «árulók»-tól való félelem. A három próbás köztársaságinak ma is első gondja, hogy a papban ellenséget szimatoljon, s politikájának első szabálya: «harcolj az egyház ellen». Maxime du Comp egy jellemző dolgot mond el a Commune idejéből. Midőn a helyzet urai a szerzeteseket párisi házaikból kiűzték, egy csapat koldus, öreg asszony és gyerek állta el a kaput, kezét tördelve, jajveszékelve; a sok szegény alamizsnáját vesztette el. Egy oda kirendelt nemzetőr és hangadó politikus ezt látva, fölkiáltott: «Az ördögbe! ilyenek a papok! Ellenállhatatlan varázsuk van a népre. Csak azért is el velők!» A derék hazafi sehogy sem bírta megérteni a varázst. Nos, magasabb fokon, a köztársaság politikusai még mindig hasonlítanak egy kissé a communebeli philosophushoz. Nem csak az állam jogait akarják megvédeni, hanem az államot mindenben az egyház helyébe tenni. A reactio számára dolgoznak a szabadság nevében.

Picinyke tények néha elevenebben beszélnek általános megjegyzéseknél. 1882-ben az iskolai díjak kiosztásánál a miniszter megbizottakat küld az iskolába s azok megjelennek, hogy nyilvános vallomást tegyenek az atheismusról. «A gyermekek jól megértik, — mondja Jules Simon — hogy ez elnökök, kiket a tanítók annyi tiszt-

telettel kísérnek az emelvényre, az egyetemet, az államot, az egész társadalmat képviselik. Ha most ajkukról oly tanokat hallanak, melyek homlokegyenest ellenkeznek azzal, mire édes anyjuk oktatta, bizonyára nem azt fogják gondolni, hogy a miniszter rosszúl választotta meg embereit. Inkább azt hiszik, hogy kétféle erkölcs tan létezik, az egyik szegény, tudatlan asszonyok számára, a másik a tudósok, kiváló, előítélet nélküli polgárok számára. S mivel e kétféle tanítást összeegyeztetni nem képesek, vagy oda hagyják «atyáink régi erkölcsét», vagy pedig méregkeverőknek nézik az állam képviselőit».

Az igaz, néhányan realisticius regénybe való személyiség; méltó lett volna egy Flaubert tollára. Az egyik, ünnepi frakkjában, fehér nyakkendővel, hivatalos komolysággal föláll s így szól a gyermekekhez:

«Azt mondják, hogy mi iskolákat akarunk Isten nélkül. De könyveitek egy lapját sem fordíthatjátok el, hogy ott ne találjátok egy istennek, azaz egy lángeszű embernek, jótevőnek, az emberiség egy hőségének nevét. E részben valóban pogányok vagyunk, mert számítlan a mi Istenünk». Nemde szellemes rhetorika?

Egy másik elnök pedig szülők és tanulók jelenlétében kenetesen a tanítókhoz fordul:

«Azon sűrű felhőnek, melylyel a nevelés a gyermek agyát körülvette és megbénítá, önök a tudományos nevelést fogják sikerrel ellenébe helyezni, az egyedül helyeset, mely az emberben saját becsének érzetét fölkelti s a világosság felé hajtja, míg a vallás-nevelés szükségkép sötét éjbe, gyászos előítéletek örvényébe süllyeszti.» Atheisticus szatócsmester stílusa és beszéde.

Egy harmadik elnök pedig:

«Jeunes citoyens et jeunes citoyens, önöknek azt mondták, hogy az Istent kiűztük az iskolából; ez tévedés; csak azt lehet kiűzni, a mi létezik». Ez a harmadik úr üres óráiban bizonyosan epigrammákat farag. — Tessék választani az olvasónak: az egyik oldalon vannak a csodálatos szentek, kik tömjénfüstbe szeretnék ölni a világot, Renant a katedráról előzik s éktelen lármát csapnak, ha valaki véletlenül nagypénteken húst eszik; a másikon a haladásnak, a tudományos fejlődésnek e hígeszű áldozatai; amott, a ki professiót csinál a vallásból, itt az, a ki hasonlót művel a vallás talansággal. Azt hiszem, az előbbi visszataszítóbb, de az utóbbi határozottan nevetségesebb. A francia republikánusok közt az utóbbi faj nagyon elterjedt s befolyása — Jules Simon szerint — igen szét-

ágazó. Így halad mindig távolabb a mai Franciaország a méltányos köztársaságtól, melynek zászlója nem vörös többé s jeligéje sem a zománczavesztett «szabadság, testvériség, egyenlőség», hanem az melyet Jules Simon könyve címnek használ: *Dieu, patrie, liberté*. A két jeligében csak egy szó közös, de értelme ez esetben is merőben ellentett. Amott jelenti: «minden ellenvéleményt elnyomni», itt pedig — Jules Simon szerint, «a meddig csak lehet, mindent megengedni». Az utóbbi humanusabb, de ép oly veszélyes dolog, mint az első; csak szerencsés idők kiváltsága, a helyes mértéket megtalálni, s némely népnek meg éppen nehezen esik a mértéket meg is tartani.

Jules Simon végig megy az új reszpublika történetén s lépésről lépésre kimutatja, mennyire elterelte a pusztá negatio a kormányt a helyes mértéktől. Az iskolából kirekesztették a vallást, elnyomták a tanszabadságot s végre hivatalosan száműzték az Istent. A papokat eltiltották az iskolából s falairól letéptek a vallási jelvények stb. Különben itt Jules Simon maga mondja, hogy egy kissé erősen színez és hangját erőlteti, de csak azért, hogy jobban hallhassák. — Kiváló élénkséggel és csipősséggel írt könyvének itt is megvan az az egyoldalúsága, hogy pusztán csak az atheismus türelmetlenségét vázolja s nem állítja vele szembe az ultramontanismus túlkapásait.

Másféle, mellékesebb kérdésekről sem érdektelen Jules Simont hallgatni, például midőn finom mosolylyal a ma járványos oktatási reformlázról beszél. «Eszünkben kell tartanunk a tudományoknak majdnem teljes encyklopædiáját — így szól egy helyen —, míg a baccalaureatusig eljuthatunk. Gyermekeink hat éves koruktól szakadatlanul az iskolát járják s a felsőbb rendű, közép és kis iskolákban egyre csak tanulnak, tanulnak, tanulnak; tömők, egyre tömők őket. Az intézők időről időre új tudományokra bukkannak, melyeket a tantervből kifelejtettek; hamarjában megtoldják egy új ponttal a tegnapi programmot, a tantervek is hát csak egyre gyarapodnak. A tanítók panaszkodnak, hogy magok sem járatosak a sok tudományban, melyet tanítaniok kell s zavarba jőnek, hogy a napnak melyik órájára tehetik leczkéjüket. Majd rövidebbre szabják a régiebb tantárgyak idejét, hogy maradjon belőle az újabbaknak is; majd a szünetet csökkentik, míg nem sokára az étkezés és álm idejére kerül majd a sor. A szülők fölajdulnak, hogy gyermekek egészsége forog a kockán, sok jobb tanító pedig inkább azon véleményben van, hogy a tanulók ítélőképessége csökken. Mert az már szép dolog, ha

marad annyi idejük, hogy fejökbe vészhessék a sok tényt és formulát; arra, hogy azokat jól át is értsék, gondolnunk sem szabad: tiszta lehetetlenség. Így halad a tanuló minden nap újabb teherrel tovább s hordja terhét elszántan, pihenés nélkül, míg végre lelkendezve eléri a vizsgálat napját, mikor a nehéz batyút oda ejti vizsgáloí lába elé. S ezzel vége; megszabadult a nyomasztó súlytól, újra lélegzik elnyújtózkodik s elméjéből annyira kisöpör mindent, hogy az oda-gyúrt tudományból nem marad meg benne épen semmi sem. Kihal benne a vágy, meg a képesség is arra, hogy újra kezdje s a maga emberségéből tovább haladjon». Túlságosan kemény vád, mely csak részben esik a túlterhelés rovására; ezek a bajok a nyilvános oktatás mechanizmusával jobbra együtt járnak. — S ép ezért megfigyelni valók Jules Simon e szavai különösen azok részéről, kik a tudományos nyélbe üzött nyilvános oktatás iránt olyan bizalommal vannak, mint apáink voltak a még föl nem fedezett nürnbergi tölcesér iránt.

Jules Simon őszintén sajnálja, hogy e tudományos oktatási láz már a nőnevelésre is kiterjed. «Ha leányaink valóban megtanulják mindazt, a mi a felső leányiskolák programmjában benne van, idejük sincs megtanulni anyjok oldalán, mi az igazi szeretetreméltóság». Kevésbe múlik, hogy Jules Simon ezeket a felsőbb leányintézeteket hiúság vásárának nem nézi.

Nagyon tartunk tőle — folytatja Jules Simon — hogy e tantervek, melyek nagyon széles körű oktatást írnak elé, igen hiányos eredményt fognak fölmutatni. Mióta az iskolában mindenre tanítanak, csak igen keveset tanulnak. S ez kétszeres szerencsétlenség nem csak az ösmeretek, hanem az erkölcs szempontjából is; mert ezek a tudatlanok azon szép dolgokkal, melyekre tanították, olyan nagyra vannak, mintha tudnának még valamit belőlök. Azt akarják, hogy ezentúl a számbavehető emberek sorába helyezzük. A kézi munka méltóságuk alatt állván, az államnak ingyen kell táplálnia lustaságukat, ha ugyan nem akarja őket hivatalba juttatni. Sajátságos dolog azt látni, hogyan töri magát egy nép, hogy középiskoláiból pályavesztettek gyártelepét alakítsa. S ezek a pályavesztettek a magán életben ép oly kiálthatatlanok, ép oly veszélyesek, mint a nyilvános életben. — Az a diploma, melyet emlézés útján megszerettek, ép oly veszélyes, mint nevetséges bizalommal tölti el őket saját elméjük iránt. — Ez a sok új gazdagság igazán szegénynyé tesz. Bizony többet ért az a szerény iskola, mely tantervét a tanuló tehetségéhez és szükségletéhez mérte; a tanulót arra, a mire taní-

tani akarta, meg is tanította s alkalmassá tette, hogy a tanulást később maga folytathassa.

A baj igen nagy arra a nemzedékre, mely most a különböző fokú iskolákban van. De nem lesz tartós, csak a kezdetnek tapasztalatlanságával jár. A fának lombozata túlságosan tömött; majd lenyesik az élőldi ágakat. Legyünk e részben bizalommal nem a képviselők, sem a tudósok, hanem az atyák s mindenek fölött a családayánk iránt*.

p.—

Magyarország ásványai különös tekintettel termőhelyeik megállapítására. Írta Tóth Mike főgymnasiunai tanár s a Jézus-társaság tanja. Budapest, 1883. Hunyadi Mátyás nyomda.

Különös helyzetben van a bíráló, midőn oly munkával áll szemben, melynek megírása tárgyánál fogva rendkívüli szorgalmat és szerföldötti fáradságot igényelt, de melynek már általában földolgozási módja, valamint úgyszólván minden egyes lapja szerzőjének hiányos szakismeretéről, sőt járatlanságáról is tanúskodván, nem megbízható s így czélt tévesztett.

Bármennyire is tudom méltányolni azt a jó akaratot, azt az önzetlent, csupán csak a hazai tudomány és közjó előmozdítását czélzó törekvést, mi szerzőt munkája készítésében vezérelte; nem különben azt a rengeteg fáradságot meg költséget, melyet e czél elérésében nem kimélt, mégis egészben véve ezt kell mondanom Tóth Mike vaskos munkájára, melynek átnézésénél a mineralogiai meg geologiai adatokat illetőleg úgy véltem, mintha múlt századbeli vagy legalább is e század első tizedeiből való összeállítás feküdnék előttem és mintha még mindig Frivaldszky tudós jezsuita ismertetének el e téren első tekintélynek, kinek 1776-ben megjelent ismeretes munkája (*Mineralogia magni principatus Transylvaniae*) kitünőségeért szerző síkra száll.

Nem kisebb földadatot akar e munka megoldani, mint honunk gazdag s változatos ásványkincseit az összes termőhelyek szerint részletesen felsorolni, azokról az eddigi ismereteket összefoglalni, hogy az — mint szersző mondja — kiinduló pontúl szolgálhasson a további részletes kutatásoknál. Hogy mily nagy fontosságú úgy a tudomány, mint a közgazdaságra nézve Magyarország ásványainak szakszerű monographicus földolgozása, tehát részben az

imént jelzett föladat megoldása, azt kiemelnem alig kell s ez vezérelte a királyi magyar természettudományi társulatot is, midőn már 1875-ben az országos segélyből jeles mineralogusunkat dr. Krenner S. József műegyetemi tanárt s múzeumi őrt bízta meg e kiváló szakismeretet meg bő tapasztalást igénylő fáradságos munka megírására, ki azon még mindig dolgozik és remélhetőleg annak befejezése még hosszú időt fog igénybe venni.

Napjainkban a tudomány jelen állásánál azt hiszem bátran föllítható általános axioma-ként: vagy jót, vagy semmit, — különösen ott, a hol a szükség épen nem égető s midőn oly szerencsések vagyunk tudományos intézeteink készséges támogatásával találkozni. Csupa jó akarattal szerző részéről be nem érhetjük. Rég elmúlt azon idő, midőn dilettánsok árasztották el a természettudományok minden ágát; ma tudományosan munkálkodó szakférfiaktól várhatjuk csak fontos kérdések helyes megoldását. Ma már semmikép sem vélem igazoltnak elnézést kérni oly munka gyarlóságaiért, mely közrebocsátatik csupán mint záloga azon szeretetnek, melylyel a magyar haza, annak ügye és jóléte iránt viseltetünk, mint azt szerző előszava befejezéséül hangoztatja. Mind ennek csak jóval lehetünk hasznára, az ellenkező nyilván annak kárára, tudományoságának rovására történik.

De beszéljen ezek után maga a könyv.

Mint szerző előrebocsátja, húsz év előtt kezdé meg e munkát s azóta minden alkalmat megragadott, minden körülményt fölhasznált fölvett tárgyának mennél részletesebb s bizonyosabb ismeretéhez való jutására. S miben állott ez? Átnézte a bécsi udvari ásványtárt 1861 meg 1879-ben; a nemzeti múzeum valamint, a selmeczbányai akadémia ásványgyűjteményét 1862 meg 1879-ben, persze néhány héten, esetleg egy-két hónapon át. Időközönként bejárta Magyarországot Pozsonytól Brassóig, Bártfától Szigetvárig s a szélrózsa minden irányában. Mindenfelé nemcsak számos gymnasiumi s magán ásványgyűjteményben jegyezgetett, hanem a bányákat, kővágóhelyeket, a völgyeket, a hegyszorosokat s magaslatokat is bejárta. E mellett az irodalmat sem véli tekintet kívül hagyottnak. Ezek saját szavai, mihez bővebb commentár alig szükséges, de hogy mily eredményyel végezte mind ezeket s ennek kifolyásaként minő becsű s munka, azt főbb vonásokban, a legfeltűnőbbekre szorítokozva, e következő sorok bizonyítsák.

Az ásványok betűrendes fölsorolása előtt *Irodalmi források* czím alatt több rendű jegyzeteivel együtt összesen 169 munkát s

folióratot sorol föl, melyek bírálatos ismertetésébe is bocsátkozik. Nem tekintve azt, hogy van számos azok között, melyek megbízható forrásként többé nem szerepelhetnek s legfőljebb történelmi értékkel bírnak, nem kell egyéb mint e bírálatos ismertetések elolvasása, hogy fogalmat nyerjünk szerző követett irányáról s következtessünk azon módra, melylyel tudományos tárggyal bánik. Legyen elég néhány példa. Hauer geológiájának címe után csupán következőket olvashatjuk: «Kár, hogy szerző művének értékét az által csökkentette, hogy a nagy közönség tudatlanságára számító Darwin-elméletet neveltséges erőlködéssel e tudományba is becsempészni törekszik.» — Hantken Miksa: *A magyar korona országainak széntelepei és szénbányászata* című munkáját következőkép véli megismertetni: «Csak annyit merek e műről mondani, hogy nemcsak gyönyörű, hanem nagyszerű is és egyike azon tudományos dolgozatoknak, melyekre nemzetünk büszke lehet». — Mitterspracher de Mitternburg (S. J.): *Primae lineae historiae naturalis*. Budae 1755: «A természettudományok e fáradhatatlan munkása honszeretetének egész hevével szórta ismereteinek sugárit hosszú időn át az irodalom mezejére és az ifjúság elméjébe.» — Hogy legbővebben Frivaldszky 1776-ból való munkájával foglalkozik s hogy helyén levőnek tartja őt kortársai meg későbbi támadások ellen megvédeni s mint nagy tekintélyt hirdetni, azt föntebb már érintettem. Azonban mi célja lehet általában az ilynemű semmit sem mondó ismertetéseknek, azt nem tudhatom; ha csak, mint máskép meg nem magyarázhatom, a régi s minden tudományból már évtizedek óta kiküszöbölt irányt nem akarná megint e tudományban meghonosítani és annak úttörőjeként föllépni.

A munka tulajdonképi részében az ásványokat betűsoros rendben állítja össze, minden egyes után azokat a helyeket közli, a hol eddig előfordultak. Ez utóbbi sorrendjében mi vezérelte, azt kitalálni nem bírtam, mert sem a mennyiség, sem egyéb előfordulási nevezetesség nem volt mérvadó, minthogy azokat össze-vissza minden elv nélkül sorolja föl; a nevezetes és ritkább előfordulási helyek megkülönböztetve nincsenek, erre a munka semmi nemű tekintettel sincs. Az egyes előfordulási helyek ásványainak eltérő sajátságait és ezzel együtt legfontosabb ismertető jeleit fölöslegesnek tartotta s mégis a czímlapon olvashatjuk «különös tekintettel termőhelyeik megállapítására». E helyett beéri szerző azzal, hogy egyeseknél semmit vagy csak ugyan keveset mondó, többnyire egészen fölösleges magyarázatokba bocsátkozik, miben a tulajdonságokra

vonatkozólag rendesen nem mond egyebet, mint: «bámulatos nagy változatú jegezcsoportok», «föltünő nagy tiszta jegeczek», «igen szép combinatiók» «jegeczek, ikrek is», «alaktalan tömegek» noha az ásvány kristályos, stb. stb. Ritkán kristály alakot is közöl, de akkor az ilyesfélekkel találkozunk: Amphibol, Selmech (46. l.); 8 oldalú oszlopokban jegedve, melyek közül kettő egymás ellenében szélesebb».

Gyakori ásványoknál szükségesnek találta minden egyes gyűjteményt megnevezni, a hol azt látta vagy említve találta; így hogy többet ne említsek, az úrvölgyi Aragonitnál majdnem egész oldalon sorolja föl ezeket, hasonlókép a Calcitnál, Márványnál és egyebeknél. Mint curiosum nem érdektelen utóbbinál e következtetés: miután a templomok s zárdákban nagyon szép márvány látható, mely bizonyára az illető épület vidékéről való, Magyarország márványok hiányában nincsen.

A termő hely után még számokkal jelezi azt a forrást, a honnan az adatot merítette és mint e könyv végén a «Jegyzetben» mondatik, ezek nem úgy veendőek, mintha a megfelelő termőhelyre nézve nem volna több más forrás idézhető, hanem az idézettel azt akarta mutatni, hogy nem áll maga, midőn az ásványfaj előfordulását azon helyen állítja. De ha szemügyre vesszük a megnevezett forrásokat, azok részben olyanok, melyek legkevésbé megbízhatók, másrészt megint úgy látszik bizonyos előszeretettel — csak talán sem nagyobb bizalommal? — hivatkozik régebbi munkákra, holott újabbak is állottak rendelkezésére; természetesen tekinteten kívül hagyja azon körülményt, hogy számos régi adatot újabbak helytelennek, részint pedig nem létezőnek nyilvánítottak. E tekintetben az újabb irodalommal való összehasonlítás vált volna első sorban szükségessé. Ha ezt szerző megtette volna, akkor bizonyára Erdélyből kilencz helyről Leucitot nem idéz, persze Ackner után (1855), holott dr. Szabó egyetemi tanár már régóta ismételve kimutatta, hogy azok Quarce kristályok s hacsak csekély jártassága volna a mineralogiában, tudhatná, hogy honunk eruptio közeteiben eddig Leucit nem ismeretes; de szerző Kőhalomról még Leucitba nőtt Amphibolt is ismer. Daczára, hogy maga állítja, miszerint Ackner oly ásványokat is idéz, melyek Erdélyben nem is léteznek, mégis lépten-nyomon Acknerre hivatkozik s adatait csupán ezzel támogatja; így utóbbi nyomán több helyről Krétát is említ. Számos ilyen régebbi munkából átvett, újabb vizsgálatokkal össze nem hasonlított téves adattal találkozunk, mi természetesen csökkenti az adatok

megbízhatóságát. Hát még megbízhatóságra nézve mit tartsunk elemi iskolák, vidéki gymnasiumok stb. gyűjteményeiből kölesönzött termőhelyekre nézve, avagy csupán pléánosok állításai, nem különben szerző saját észleletei nyomán közölt adatokról?

Az egyes ásványfajokra vonatkozólag, nem tekintve, hogy az Obsidiánt, Perlitet, Sphærolithet, Szurokkövet, Agyagpalát és még néhány kőzetet, mint külön ásványfajt sorol föl, legyen elég néhány legismertebb s leggyakoribbra utalnom.

A földpátok plagioklas sorozatait jóllehet az illető betűknél külön-külön fajokként sorolja föl, előfordulásúl egészen jelentéktelen s kétes helyeket nevezvén meg, persze megint csak régebbi sejtalem alapján, szerző még külön «Plagioklas» ásványt is ismer két helyről (Csucsom, Ditró). Az Orthoklasnál válfajokat különböztet meg, tudniillik Adulár és közönséges földpátot s a termőhelyek hosszú sorával illusztrálja ezeket. Ezeken kívül aztán még a «Sanidint» is mint külön ásványt ismerteti a selmeczi kőtenger és a dévai trachytból, pedig ezek a régi értelmű sanidinnek épen nem felelnek meg. Dr. Szabó József ásványtanában, melyet mint mondja, a megnevezésekben követett, mily másképp vannak a földpátok tárgyalva, ha csak azt — nem is szólva Szabó egyéb erre vonatkozó munkáiról — átolvassa, ilyenmű megkülönböztetéseket bizonyára nem tett volna.

Említvén külön az Amphibolt, Augitot s a többi piroxen ásványt, persze megint csak e könyv sajátját képező módon, külön «Pyroxen» fajt találunk felsorolva, mi abban leli magyarázatát, hogy régebbi értekezésekben akkor biztonsággal meg nem határozhatott pyroxen ásványt csak e néven talált jelölve s mi természetesebb, hogy ezt Magyarország ásványai közé mint külön fajt be kellett venni. — A Biotit, Muskovit, Olivin stb.-nél felsorolt helyek azt sejtetik, hogy azok előfordulási körülményei és viszonyai szerző előtt tökéletesen ismeretlenek, de általában a kőzetképző ásványok mineralogiai karaktereivel tisztában nincs. — A Kősenek s Szenek minden alapot nélkülözve «össze-vissza vannak keverve, mi különben talán annak tulajdonítható, hogy Hantken munkájának «gyönyörűsége és nagyszerűsége» oly annyira elragadta, hogy azt helyesen föl sem használta.

A Limonitról 12 lapon ír, de hogy minőket említ föl, annak illusztrálására álljon itt következő példa: Kőszeg, néhol az anyagot áthatotta, mint például a «Hegyalji horog» oldalban (Láttam 1880). — Ez aztán fontos adat, még pedig, mint a zárjelbe foglalt mutatja, szerző saját észlelete. Hát van-e talpalattnyi föld, a hol azt kisebb-

nagyobb mérvben nem találónók? — A Calcitra kilencz lapot szentel, de e mellett fontos és érdekes előfordulásokról nem mond egyebet, mint például »jegeczek a tömött mészkő repedéseiben,» míg akárhánynál a jó hasadást mint valami különösen figyelemre méltót emeli ki. Rudas, *Tölcser* cím alatt féleségeket látunk felsorolva, mintha azok mésztufánál egyebek volnának. — A Quarcz féleségeit részben egészen külön választja, semmi tekintettel az anyagra és az egyes ismert féleségeken kívül még külön »Kovag» s »Közkovag» fölosztást is eszközöl; a helyekre nézve soknál megelégszik, hogy a pataokban található.

Akaratosan néhány legközönségesebb ásványra szorítkoztam s ha további részletekbe kellene bocsátkoznom, akkor aligha férne a *Budapesti Szemle* bő keretébe, miért is azon biztos hiszemben, hogy a fölhozottak eléggé igazolják a főttebb állítottakat, csak néhány sajátos kifejezésre legyen szabad még utalnom. Így »bazaltféle Amphibol» (fordítva a német basaltischer Amph.); »vízben nyikorog»; »bontmány vagy bontvány termény»; »vegyézi együletek,» »rágott maradványok,» »lemezes település» és sok más hasonló. — A hol genetikai s petrographiai viszonyokat említ, azok többnyire régebbi fölfogásoknak felelnek meg és csak valamivel gondosabban kellett volna az újabb idevágó hazai irodalmat átnézni, akkor például Dioritporphyr, Diorit, Syenit, Agyagporphyr stb. helyett ismeretes helyeknél biztosabb meghatározást idézhetett volna.

Összegezve az egészet, a munka meglehetősen kritikátlan; az adatok, tekintet nélkül azok helyessége vagy helytelenségére minden rendszer nélkül hordattak és állítottak össze. Ha az ásványfajokat helyesen választja meg, továbbá különbséget tett volna a fontosabb s kevésbé fontos ásványok meg termőhelyeik között és egyes ásványoknál lapokra terjedő abszolút semmi értékkel nem bíró termőhelyek felsorolását elhagyja, mert százszorta többet csak ép oly joggal említhetett volna mint azokat; ha kevés kivétellel e termőhelyek után következő többnyire hibás és fölösleges magyarázatokat mellőzi s csak az irodalmi források fölemlítésére szorítkozik, akkor kevésbé vaskos, de minden esetre hasznosabb munkát végezett volna. A könyv majdnem kizárólagos értékét a nagy szorgalommal összehordott irodalmi források felsorolása, valamint a végén betűrendben összeállított termőhelyek tüzetesebb geographiai meghatározása képezi.

Sz. H.

Élet és Irodalom, írta Kemény Zsigmond. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1883. (Olcso könyvtár. 159. sz. Ára 30 krajczár.)

E könyvben Keménynek azon 1853-ban írt hirlapi cikkei vannak összegyűjtve, melyek a kiadó szavai szerint «az élet és irodalom szoros kapcsolatát, a nemzeti műveltség életbe vágó kérdéseit fejtegetik». Mert akkor «a társadalmi erőnek irányt adni, az irodalmi munkásság útjait, vezéreszméit kijelölni, a kor legfontosabb kérdésévé emelkedett s megvolt bizonyos politikai fontossága is». A ki tehát ama korszak hangulatát és vágyait ismerni akarja, annak forrásul e gyűjteményt is kell használnia. De Kemény cikkeinek nem pusztán történelmi érdeke van. Kemény hirlapi cikkeiben összletezőbb modorban bár, de csak oly élesen bonczol, mint nagy röpirataiban. vagy essayiben és ha a mai hirlapok elkényeztetett olvasója hiába várja tőle a csillogó, az izgató phrasist, a politikai rajongást és ámitást, talán kárpótolni fogja azon tudat, hogy Kemény inkább akart eszméi által irányokat mutatva használni, mint a közönség jó, vagy rossz indulatainak bókolva tetszést aratni. Különben is az irodalom és társadalom életbe vágó kérdései ma is megérdemlik a komoly figyelmet és bár korunk viszonyai és szükségletei megváltoztak, Keménytől még sokat tanulhatunk, általában fejtegetéseit összevetve a mai viszonyokkal, érdekes néznünk, hogy mennyiben haladtunk vagy hogy állunk ma a Kemény által fölvetett kérdésekkel szemben? E szempont rendszeres alkalmazása messze vezetne, csupán néhány kérdést akarunk fölemlíteni.

Kemény az *Újabb nemzeti könyvtár* első évfolyamának második kiadása alkalmából azt kutatja, vajon mi az oka annak, hogy a közönség a régi költői művek, régi emlékiratok és krónikák iránt, melyeknek közzé tétele volt ama vállalat föladata, jobban érdeklődött a forradalom után, mint az előtt? Azon eredményre jut, hogy a nyelvújításon kívül a politikai reformvágy volt fő oka annak, hogy a régi irodalom félszázadnál tovább mellőztetett s hogy főleg a politikai kiábrándulás okozta a régi irodalom iránti részvét kiújulását.

Ma bizonyára még több joggal mondhatjuk, hogy föléledt a részvét múltunk emlékei iránt. Évenként gyarapodik a kiadott történelmi emlékek és az újabb kiadásban olvasható régi költemények száma. E jelenség nem függ össze szorosan politikai okokkal, mint

a Kemény idejében. Mert az országgyűlési beszédekben és a vezércikkekben jelentkező politikai kishitűség épen nem azonos azon kiábrándulással, melyet Kemény említett. E kiábrándulás valódi élmények folyamánya lévén, mélyen átérzett volt és igen természetesen megbecsülni tanította azon múltat, melynek tanulságai oly könnyelműen mellőztettek. De a mai kishitűség a mennyiben őszinte, nincs indokolva a viszonyok által, szülő anyja a képzelgés, mely inkább szereti a jövő délibábos képét, mint a múlt tanulságait, vagy ha olykor a múlthoz is fordul oly ábrándos ködképeket rajzol belőle, melyek nem mutatnak a történeti emlékek tanulmányára. E tanulmány elterjedése talán nem is áll egyenes arányban a kiadványok számával, melyet most már nem a közönség ízlése, hanem az elegendő pénzzel rendelkező tudományos intézetek határoznak meg, mi nem azt jelenti, hogy a közönség ne kísérné részvéttel ez intézetek buzgalmát. S mégis mondhatjuk-e, hogy teljesültek mind azon várakozások, melyeket Kemény a történelmi emlékek iránti részvétel emelkedéséhez fűzött? Vajon van-e magasabb történetírássunk, van-e valódi történeti regényünk?

Kemény szép szavakban festi a történetírás föladatát: «Őt illeti visszahozni a kedélyekbe a nyugalmat, apathia nélkül elvenni az ábrándokat, de megóvni a hitet, lejjebb szállítani az önbizakodást, de szétoszlatni a csüggedést, gondolkodóba ejteni a hiú vakmerőséget, de nem lohasztani le a józan erélyt; kételyt támasztani a nagy szavak és csillogó eszmék iránt, de nem száműzni a reményt az emberiség és közművelődés érdekeinek terjedése felől.» Oly történetírással, mely e nemes föladatot megoldotta volna, még most sem dicsekedhetünk, de nem tagadhatjuk, hogy sokat haladtunk, mert elég általános irodalmunkban a törekvés a philosophiai és nemzeti álláspont egyesítése felé és kétségtelen, hogy e törekvés, ha teljesebb sikert arat, jó hatással lesz a közönség gondolkodása módjára. De oly történelmi regénynek, minőt Kemény kíván, mely a történelmi hűség és a költői igazság kellékeit egyesítené, teljesen híjával volnánk, ha maga Kemény nem adott volna néhány műve által nagyobb súlyt elméletének. Ez elmélet gyűjteményünk legszebben írt része élénk világot vet Kemény költői gyakorlataira, és óhajtjuk, hogy gondolkodóba ejtse azokat, kik a történelemből csak neveket és kalandokat kölcsönöznek beszélyeik, vagy regényeik számára.

Nem kevésbbé nevezetes részei a gyűjteménynek azon cikkek, melyek a földbirtokos osztály állapotával foglalkoznak. Kemény jól ismerte ez osztály politikai fontosságát és már a forradalom

után féltette azt a parlagiasodástól és szegényedéstől. «A palotából, készült kunyhó» — úgymond — «sokszor kétséges természetű. S bár néha egy tragikai sors dús fénye lebeg fölötte, s benne a szokatlan szenvedések tenyésztik az erényt, mindazáltal igen gyakran az új nélkülözések csoportja sívár szándékokat nemz, s fanyar indulatok által megsötétítvén a belatást, az erélyt tévútakra, az észet tömkelegbe vezeti.» Kemény cikkeit e tanácsokkal rekeszti be: «Tehát egész lélekkel a mezei gazdaságért! Egész buzgósággal az irodalomért!» Kemény aggodalmai nem teljesültek annyira, hogy jó tanácsai már fölöslegesek volnának. De a mennyiben teljesültek, reméljük, hogy azon nagyérdemű osztály ép a balsors iskolájában fog emelkedni az állása visszaszerzéséhez szükséges nemes elszántságig, melyet Kemény annyira szeretett volna felköltöni benne.

a. —

